

«ՍՅՈՒՆԻՔ» ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆԴԵՍ 2017 N2(10)

ԳՈՐԻՍԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

«ՍՅՈՒՆԻՔԻ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ԵՎ ՀՈԳԵՎՈՐ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ» ԾՐԱԳԻՐ
(Պատմություն, հնագիտություն, ազգագրություն, բանասիրություն, էթնոսոցիոլոգիա)

CORIS STATE UNIVERSITY
“THE MATERIAL AND SPIRITUAL HERITAGE OF SYUNIK”
PROJECT
(history, archeology, ethnography, philology, ethnosociology)

ՍՅՈՒՆԻՔ
ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

2017 N2(10)

SYUNIK
ARMENOLOGICAL JOURNAL

ԳՈՐԻՍ
ԳՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2017

ՍՅՈՒՆԻՔ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆՐԱՅԻՆ

Պատմություն, հնագիտություն, ազգագրություն, բանասիրություն, էթնոսոցիոլոգիա

ՀԻՄՆԱԴԻՐ ԵՎ ՀՐԱՏԱՐԱՎԻՉ
ԳՈՐԻՍԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

- Ղուկասյան Արտուշ- ֆիզմաթ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր (նախագահ)
- Զիլֆուղարյան Մարտին-իրավ. գիտ. թեկնածու (գլխավոր խմբագիր)
- Գևորգյան Հանլետ-պատմական գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր
- Ստեփանյան Գևորգ-պատմական գիտ.դոկտոր, պրոֆեսոր
- Խնկիկյան Օնիկ- պատմական գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր
- Մկրտչյան Էդուարդ- բանասիրական գիտ.դոկտոր, պրոֆեսոր
- Գասպարյան Դավիթ-բանասիրական գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր
- Հայրապետյան Թամար-բանասիրական գիտ. դոկտոր, դոցենտ
- Մարության Թեհմինա- բանասիրական գիտ. թեկնածու, դոցենտ
- Թելունց Մալիկ- պատմական գիտ. թեկնածու
- Մանուչարյան Սվետլանա-բանասիրական գիտ. թեկնածու

-
- Գլխավոր խմբագիր-**Զիլֆուղարյան Մարտին**
  - Պատասխանատու խմբագիր - **Մանուչարյան Սվետլանա**
  - Գլխավոր խմբագրի տեղակալ-**Առուստամյան Մարգարիտ**
  - Համակարգչային շարվածքը - **Անուշ Գրիգորյանի**
  - Համակարգչային ձևավորումը - **Գեղամ Սարգսյանի**

**Լրատվական գործունեություն իրականացնող
ԳՈՐԻՍԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ**

ԻՐԱԿԱՆԱՑՎՈՒՄ Է
ԳՊՀ «ՍՅՈՒՆԻՔԻ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ԵՎ ՀՈԳԵՎՈՐ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ» ԾՐԱԳՐԻ
ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ

ԳՊՀ Գրանցման վկայական 18.210.00669 / 2006-03-21
Խմբագրության հասցեն՝ ք. Գորիս, Ավանգարդ 4
Հեռ.՝ +374 095 59 00 79

SYUNIK ARMENOLOGICAL JOURNAL
History, archeology, ethnography, philology,ethnosociology

FOUNDER AND PUBLISHER
GORIS STATE UNIVERSITY

EDITORIAL BOARD

Ghukasyan Artush - Doctor of Science in Physics and Mathematics, Professor
(Chairman)

Zilfugharyan Martin -PhD in Law (Editor-in-Chief)

Gevorgyan Hamlet - Doctor of Historical Sciences, Professor

Stepanyan Gevorg - Doctor of Historical Sciences, Professor

Khnikyan Onik - Doctor of Historical Sciences, Professor

Mkrtchyan Eduard - Doctor of Philosophy, Professor

Gasparyan David - Doctor of Philology, Professor

Hayrapetyan Tamara- Doctor of Philosophy, Associate Professor

Marutyanyan Tehmina - PhD in Philology, Associate Professor

Telunts Malik - PhD in History

Manucharyan Svetlana - PhD in Philology

Editor-in-Chief – **Zilfugharyan Martin**

Responsible Editor - **Manucharyan Svetlana**

Deputy Editor-in-Chief- **Arustamyan Margarit**

Computer Laying - **Anush Grigoryan**

Computer Design - **Gegham Sargsyan**

Media activity implementer
GORIS STATE UNIVERSITY

IMPLEMENTED WITHIN THE FRAMEWORK OF “THE MATERIAL AND
SPIRITUAL HERITAGE OF SYUNIK” PROJECT

Certificate of registration
Editorial address:
city of Goris, Avangard 4
Phone: +374 095590079

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Գևորգյան Համլետ Զանգեզուրի քառօրյա հերոսամարտը(1919 թ., նոյեմբերի 4-7)	6
Սմբատյան Գրիշա Պատմության էջեր. 1905-1906 թվականներ. Գորիսը փորձության մեջ	17
Հայրապետյան Թամար Սյունիքի վիպական բանահյուսությունը. «Սասունցի Դավիթ» և իրաչապատում հեքիաթների մոտիվների զուգադրման շուրջ (ըստ XX դարի 2-րդ կեսի գրառումների)	29
Մալիկ Թելունց Գրիգոր Տաթևացու (1346-1409) իրավափիլիսոփայական, պետաիրավական հայացքները	36
Սերգեյ Հախվերդյան Ակնարկ Տեղ գյուղիպատմությանևպատմական հուշարձանների.....	45
Համլետ Գևորգյան Հայաստանի կառավարության մարտավարությունը Սյունիքում և Արցախում 1918-1920 թթ.	53
Մարտին Զիլֆուղարյան Հայկական պետականության վերականգնումը Զանգեզուրում	62
Սուրեն Խաչատրյան ՀՀ վարչատարածքային բաժանումը և Սյունիքի մարզի ստեղծումը ՀՀ վարչատարածքային նոր բաժանման անհրաժեշտությունը.....	71
Գևորգ Ստեփանյան Առաքել Ծատուրյան. առևտրաարդյունաբերողն ու բարեգործը.....	86
Մարգարիտ Առուստամյան Արտագաղթի ազդեցությունը Սյունիքի մարզում	99
Արկադի Ծատուրյան Խնձորեսկ, կարծիքներ, վարկածներ և ենթադրություններ «Խնձորեսկ» անվան շուրջ	106
Սվետլանա Մանուչարյան Բարբառայնությունները Բակունցի «Կյորես» և «Կարմրաքար» երկերում.....	114
Շչորս Դավթյան Սուրեն Թովմասյան	122

Թեհմինա Սարուբյան Խանգադյանագիտության ձևավորումն ու զարգացումը (ուրվագիծ).....	134
Գայանե Շաբունց Հասան Ջալալ-Դոլայի կնոջ՝ Մամբանի շինարարական գործունեությունը	143
Օսիկ Խնկիկյան Մի հուշարձանի պատմություն	146
ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ, ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԲԱՆԱՀԱՎԱՔՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	
Արկադի Ծատուրյան Ջրույցներ, ավանդապատումներ, ծիծաղաշարժ պատկերներ	152
Նինա Հովսեփյան Ձանգեզուրի Բիսմարկը	184
Արթուր Առաքելյան Հայագիտական արշավ Հին Շինուհայր. ոգու մրցակից պոեզիա Որոտանի կիրճում՝ անդունդի շուրթին	190
Թեհմինա Սարուբյան Պարույր Սևակ - Ալբերտ Իսաջանյան. գրական ու մարդկային առնչություններ.....	198
Մարտին Ջիլֆուղարյան Գորիսը Հայաստանի 14-րդ մայրաքաղաք	204
Էդուարդ Ջոհրաբյան .... Այսպես «հանդիպեցի» Բակունցին.....	208
Տեղեկություններ հեղինակների մասին.....	210
СОДЕРЖАНИЕ.....	213
COTENTS	215

ՀԱՄԼԵՏ ԳԵՎՈՐԳՅԱԼ

**ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ՔԱՌՕՐՅԱ ԶԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ
(1919 թ., նոյեմբերի 4-7)**

Քանալի բառեր - Զանգեզուր, Գորիս, ինքնապաշտպանական մարտեր, զինված ուժեր, Ադրբեջան, ռազմական դրություն:

Անդրկովկասի վարչատարածքային բաժանման հարցում Վրաստանի ու Ադրբեջանի տեսակետը և դրան գումարած Անգլիայի դիրքորոշումը ի սկզբանե հստակ կերպով մատնանշում են, որ սահմանների ընդարձակման, մասնավորապես Շարուր-Նախիջևանի, Զանգեզուրի ու Արցախի հարցում, Հայաստանի Հանրապետությունը պիտի հաղթահարեր բազում դժվարին խոչընդոտներ ու բնականաբար գործեր իրականությանն ու իր կարողություններին և ներուժին համահունչ, համակողմանիորեն ծրագրած ռազմավարությամբ ու նրանից բխող կենսունակ և գործող տարաբնույթ մարտավարությամբ:

Հայաստանի Հանրապետությունը Անտանտայի, հետևաբար Անգլիայի դաշնակիցն էր: Ելակետ ունենալով այդ իրողությունը՝ Հայաստանի ղեկավար շրջանները, կարելի է ասել միամտաբար, անվերապահորեն հավատում էին, որ հարևան մահմեդական տերության հետ ունեցած վիճելի հարցերում, դաշնակից տերությունները կպաշտպանեին Հայաստանին ու այդ հողի վրա, հատկապես սկզբնական շրջանում, առանձնապես մեծ ջանքեր չեն գործադրել սիրաշահել, դիվանագիտական մոտեցում ցույց տալ իրենց դաշնակից տերությունների ներկայացուցչության ղեկավարներին:

Իհարկե, դրա համար կային որոշակի հիմքեր: Հայության ու նրան առաջնորդող ուժերի համար, որոնք մեծ խանդավառությամբ էին ընդունել բրիտանական ռազմական ուժերի մուտքը Անդրկովկաս, չափազանց դժվար էր սթափ ու միանշանակ կողմնորոշվել բրիտանական երկդիմի քաղաքականության համատեքստում, կատարել անհրաժեշտ հետևություններ և առաջնորդվել կենսունակ ու գործուն մարտավարությամբ:

Ուիչարդ Հովհաննիսյանի բնութագրմամբ՝ «Բաքու ժամանելուց կարճ ժամանակ անց, գեներալ Թոմսոնը հայտարարեց, որ Հաշտության վեհաժողովը արդարացի լուծում կտար Ղարաբաղի և Զանգեզուրի հարցին, և ուղարկեց մայրո Ուիլյամ Դեֆ Գիլբերնին աջակցելու երկու շրջաններում գտնվող հայ փախստականներին և կարգավորելունրանցից շատերի՝ հայրենի Նախիջևան վերադառնալու խնդիրը: Երախտապարտ այդ դրական քայլից, հայերը, այնուամենայնիվ, սխալվում էին՝ դիտելով այն իբրև բրիտանական աջակցության դրսևորում: Կարճատև անորոշությունից հետո գեներալ Թոմսոնը և հատկապես նրան հաջորդող գնդապետ Դիգբի Ինգլիս Շատալուորթը աջակցեցին Ղարաբաղի և Զանգեզուրի նկատմամբ Ադրբեջանի հավակնություններին և պահանջեցին, որ բնակիչներն ընդունեն Ֆաթալի Խան-խոյսկու կառավարության ժամանակավոր գերատեսչությունն այդ շրջաններում»¹:

Ի՞նչ հանգամանքներով է պայմանավորված Ղարաբաղի և Զանգեզուրի հարցում գեներալ Թոմսոնի ու նրա հաջորդների դիրքորոշման այդօրինակ կտրուկ փոփոխությունը, մանավանդ, եթե նկատի ունենանք, որ Բաքվում հաստատված գեներալ Թոմսոնի առաջին հրամանները «...բացառում էին Ադրբեջանի ինքնիշխանությունը: Աներկիմաստ էր նրա վերջնագիր, որ բոլոր թուրքական ու ադրբեջանական զինված ուժերը թողնեն Բաքուն նախքան Դաշնակիցների նավատորմի մուտքը նավա-

¹Հովհաննիսյան Ռ., Հայաստանի Հանրապետություն, հ. 1, Ե., 1971, էջ 170:

հանգիստ: Նա ռազմական դրություն հայտարարեց քաղաքում, ոստիկանության զլուխ դրեց բրիտանական սպաներին, արգելեց հանրահավաքները, հրամայեց զինաթափել բնակչությանը և իր հսկողության տակ առավ տնտեսության կենսական ուղորտները»²:

Բացի այդ ամենից, ըստ դաշնակից տերությունների գնահատմամբ, Ադրբեջանը դիտում է որպես իրենց հակառակորդ Օսմանյան կայսրության բաղկացուցիչ մասը, նրա օրգանական շարունակությունը, ուստի գեներալ Թոմսոնը առաջին իսկ պաշտոնական հայտարարություններում հայտնում է, որ «...բրիտանական արշավախումբը ափ է իջել «Ռուսական նոր կառավարության» լիակատար իմացությամբ՝ վկայակոչելով, հավանաբար, 1918թ. սեպտեմբերին Ռ.Ֆայուն ստեղծված հակաբոլշևիկյան վարչությունը: Բացատրելով իր իսկ բառերով, որ ինքը Բաքուն դիտում է որպես Ռուսաստանի անբաժանելի մաս...»³:

Այդ հայտարարությունը հրապարակելուց փոքր-ինչ անց՝ գեներալ Թոմսոնը, մի քանի անգամ հանդիպելով «Ռուսական նոր կառավարության» ներկայացուցիչներին, համոզվում է, որ իրենց դաշնակից Ռուսաստանն այլևս գոյություն չունի, նրան փոխարինում է մեկ այլ իշխանություն, որի գնահատմամբ իրենք, այսինքն՝ դաշնակից պետությունները, համարվում են որպես աշխատավոր դասին շահագործող, իմպերիալիստական տերություններ:

Հասկանալի է, որ անգլիացիներն Անդրկովկասում առաջնորդվում էին, ինչպես արդեն նշվել է, հիմք ունենալով իրենց հետապնդած շահերն ու նպատակները: Այսուհանդերձ, պիտի նկատել, որ, ի տարբերություն հայկական կողմի, Ադրբեջանի ղեկավար շրջանները Անգլիայի դիվանագիտական ու զինվորական ներկայացուցչությունների նկատմամբ դրսևորել են իրենց կարգավիճակին համահունչ ու համակողմանիորեն հաշվարկված մոտեցումներ ու գործել առավել արդյունավետ ու ավելի խորամանկ մարտավարությամբ:

Այս առումով գեներալ Թոմսոնի ու նրա հաջորդների դիրքորոշման կտրուկ փոփոխության գործում պիտի փաստել, որ որոշակի ազդեցություն է ունեցել նաև Թիֆլիսում և Բաքվում հաստատված անգլիացի ղեկավար գործիչների նկատմամբ Ադրբե-

ջանի վարչապետ Ֆաթալի Խան-խոյսկու և նրա գլխավորած վարչակազմի դրսևորած դիվանագիտական ճկուն քայլերը, խորամանկ ու սիրաշահող վերաբերմունքը:

«Խան-խոյսկին, գրում է Ռ. Հովհաննիսյանը, - ճարպկորեն աշխատում էր ակնհայտ դարձնել, որ Բաքվի Ռուսական Ազգային խորհուրդը իրեն պահում է անխտեն ու անզիջում, իսկ Թոմսոնը ռուս առաջնորդների հետ անձամբ լեզու գտնելու մի անհաջող փորձից հետո համոզվեց իր մեղադրանքի հիմնավորվածության մեջ: Մինչև ղեկտեմբեր ադրբեջանական պետական գործիչները հաջողեցին շահել բրիտանական հրամանատարության համակրանքը: Ժողովրդավարական սկզբունքներին Ադրբեջանի հանրապետության նվիրվածությունը ապացուցելու համար նրանք հիմնեցին ազգային խորհրդարան»⁴:

Ազգային խորհրդարանի ստեղծումն Ադրբեջանի իշխանությունների և անձամբ վարչապետ Խան-խոյսկու կողմից իրականացրած շահադիտական նպատակներ հետապնդող դիվանագիտական հերթական հաշվարկված քայլն է:

Անտանոյի տերության ներկայացուցչության, հետևաբար նաև գեներալ Թոմսոնի գնահատմամբ, ինչպես արդեն նշվել է, Ադրբեջանը դիտվում է որպես իրենց հակառակորդ Օսմանյան կայսրության մասնիկը, նրա ժառանգորդը, որտեղ տիրապետում է ոչ թե ժողովրդավարական արժեքներ ներկայացնող, այլ օսմանցիներին յուրահատուկ հետադիմական օրենքներն ու բարքերը:

Դաշնակից տերությունների ներկայացուցչությանն ու հետևաբար գեներալ Թոմսոնի մերձենալու, այդ հարցում նրանց տեսակը փոխելու և վստահությունն ու համակրանքը շահելու համար Ադրբեջանի իշխանությունները հիմնում են ազգային խորհրդարան: Այդ քայլով նրանք ձգտում են ցույց տալ, որ իրենք ոչ թե Օսմանյան կայսրության հետնորդներն են, նրա դավանած օրենքների ու բարքերի ժառանգորդը, այլ ժողովրդավարական սկզբունքներով առաջնորդվող տերություն:

Շահելով գեներալ Թոմսոնի համակրանքն ու վստահությունը՝ Ադրբեջանի վարչապետ Ֆաթալի Խան-խոյսկին կարողանում է համոզել գեներալ Թոմսոնին, որի որոշմամբ՝ 1919 թ. հուն-

² Նույն տեղում, էջ 171-172:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 174:

վարի 15-ին Արցախ-Չանգեզուրի գեներալ-նահանգապետ է նշանակվում դոկտոր Խոսրով բեկ Սուլթանովին:

Հայեց Ազատամարտի անվանի գործիչ, գրող, հրապարակախոս Արամայիսի (Արամայիս Տեր-Դանիելյան) դիպուկ բնութագրմամբ՝ «Ղարաբաղի դահիճը: Չինգիզ խաներու, Լենկ Թեմուրներու արժանաւոր յաջորդը, մուսաֆաթական կառավարութեան գեներալ-նահանգապետը Ղարաբաղում»⁵:

Ի դեպ՝ Խոսրով բեկ Սուլթանովին Արցախ-Չանգեզուրի գեներալ-նահանգապետի պաշտոնում նշանակելիս, Անգլիայի ներկայացուցչությունն ու Ադրբեջանի կառավարությունը բնավ հաշվի չեն առել ոչ միայն Արցախի և Չանգեզուրի հայ բնակչության, այլև Հայաստանի Հանրապետության կարծիքն ու դիրքորոշումը:

Կովկասում Անգլիայի ներկայացուցչության միակողմանի, հոգուտ Ադրբեջանի վարած քաղաքականությունը դժվարագույն խնդիրներ ու անհանդուրժելի պայմաններ է առաջադրում ՀՀ կառավարությանը Չանգեզուրի և Արցախի հարցում:

Չանգեզուրի Ազգային խորհրդի անդամ Գերասիմ Բալայանի բնութագրմամբ՝ «Սենք, որ երեկ, Եռեակ համաձայնութեան կողքին, համարում էինք փոքրիկ դաշնակից՝ իրենց, իսկ ադրբեջանցիները սրտատրոփ սպասում էին իրենց հաւատակից Թիւրքիայի հաղթանակին և, վերջին գործակալներին ապաստան տալով իրենց ծոցում, քայքայիչ դէր էին կատարում ի վնաս Եռեակ Համաձայնութեան, այսօր դարձել են իրենց օգտակար տարր, իսկ մենք դարձել ենք աչքի փուշ»⁶:

Բնական է, որ Անգլիայի դիվանագիտական ներկայացուցչության ընդգծված ադրբեջանամետ, հակահայ որոշման նկատմամբ իրենց անհամաձայնությունն ու բողոքը պիտի արտահայտեին ոչ միայն Չանգեզուրի և Արցախի հայությունը, այլև Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը:

Ինչպիսի՞ք քայլեր պիտի ձեռնարկեր ՀՀ կառավարությունը, պաշտպանելու Չանգեզուրն և Արցախը, Անգլիայի հակահայ քաղաքականությամբ զոտեպնդված Ադրբեջանի իշխանությունների զավթողական նկրտումներից ու ճնշումներից:

Ի պատասխան այդ որոշման հունվարի 26-ին ՀՀ արտաքին գործոց նախարար Ս. Տիգրանյանը «...վճռական բողոք ուղարկեց Ադրբեջանի կառավարութեան յայտարարելով, որ Ղարաբաղն ու Չանգեզուրը Հայաստանի անբաժան մասն են»⁷:

Այս հարցում անգլիական կողմի դիրքորոշումն ու վճիռն միանշանակ էր: Որևէ ուշադրության չարժանացնելով ՀՀ կառավարության բողոքին ու իրենց վճիռը կրկին անգամ հաստատելու նպատակով՝ Բաքվում տեղակայված անգլիական զորքերի հրամանատար գեներալ Շատելվորտն ապրիլի 3-ին հրատարակում է հետևյալ հայտարարությունը. «Անգլիական հրամանատարությունը յայտարարում է ի գործադրութիւն Շուշի, Չանգեզուր, Ջիբրայիլ և Ջիվանջիր գաւառների բովանդակ ազգաբնակչութեան, որ՝ 1. Ադրբեջանի կառավարութեան 1919թ. յունւ. 15 որոշումով դր. Սուլթանովը նշանակւած է Շուշի, Չանգեզուր, Ջիբրայիլ և Ջիվանջիր գաւառների ընդհանուր-նահանգապետ և վայելում է անգլիական հրամանատարութեան աջակցութիւնը...»⁸:

Անգլիացի զինվորականների ուղեկցությամբ 1919 թ. փետրվարի 10-ին դոկտոր Խոսրով- Բեկ Սուլթանովը ժամանում է Շուշի և անթաքույց հայտարարում, որ ինքը Արցախ է եկել հայերի դիմադրությունն ընկճելու և Ադրբեջանի իշխանությունը Արցախում ու Չանգեզուրում հաստատելու նպատակով⁹:

Արժանավույնս պիտի գնահատել անգլիացիների ու Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից բազմիցս կրկնվող ճնշումներին ու սպառնալիքներին հաստատականորեն դիմակայող արցախահայության անհողորդ կամքն ու վճռականությունը: Ադրբեջանի և ընդհանուր նահանգապետ Խոսրով բեկ Սուլթանովի գերիշխանությունն Արցախում հաստատելուն միտված անգլիացիների ձեռնարկած բոլոր փորձերը տապալվում են՝ հանդիպելով արցախահայության դիմադրությանն ու վճռականությունը:

Ի պատասխան անգլիացիների և Խոսրով-Բեկ Սուլթանովի ներկայացրած վերջնագրի՝ արցախահայությունը փետրվարի 12-ին գումարում է իր հերթական 4-րդ համագումարն ու վճռականորեն մերժում ի-

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 150, ց. 1, գ. 25, ք. 17:

⁶ ՀՀԴ ԿԱ, քծ. 1649, գ. 5:

⁷ **Վրացեան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետութիւն, 3-րդ հրտ., Թեհրան, 1982, էջ 312:

⁸ Նույն տեղում, էջ 313:

⁹ ՏԵՍ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 40, ք. 27:

րենց ներկայացրած Ադրբեջանի իշխանություններին ենթարկվելու պահանջը¹⁰:

1919 թ. ապրիլին Կովկասում Անգլիայի առաքելության ղեկավար գեներալ Թոմսոնին փոխարինում է գեներալ Շատելվորտը: Արցախի Ազգային խորհրդի նախագահ Ե. Իշխանյանի գնահատմամբ՝ «Գեներալ Թոմսոնին յաջողած գեներալ Շատելվորտը գերազանցեց իր նախորդին, անելի ու անելի մեզ զբաղեցնելով Սուլթանովի նահանգապետության, անելի ճիշտ՝ Ադրբեջանի իշխանությունը ճանաչելու խնդրով: Միսսիայի միջոցով աշխատում էր համոզել մեզ՝ ենթարկվել նահանգապետի կարգադրություններին»¹¹:

Գեներալ Շատելվորտի գործում աջակցությամբ՝ Խոսրով-Բեկ Սուլթանովը իր իշխանությունը Արցախում և Ջանգեզուրում հաստատելու նպատակով որդեգրում է մի նոր, այն է՝ հայությանը սիրաշահելու ու կեղծ խոստումներով ապակողմնորոշելու ու համոզելու մարտավարություն:

Ժամանակը միանշանակորեն ցույց տվեց, որ իզուր էին համանման ճանապարհով Ադրբեջանի իշխանությունն Արցախում հաստատելուն նպատակաուղղված անգլիացիների ու Սուլթանովի գործադրած բոլոր ջանքերը: Հանդիպելով արցախահայության վճռական դիմադրությանը՝ գնդապետ Շատելվորտը ապրիլի 23-ին մեկնում է Շուշի՝ անմամբ պարտադրելու Արցախին՝ ընդունելու Ադրբեջանի իշխանությունը: Արցախահայությունը, բնավ ուշադրության չարժանացնելով գնդապետ Շատելվորտի սպառնալիքներն ու պահանջները, 1919 թ. ապրիլի 23-ին Շուշիում գումարում է Արցախի հերթական 5-րդ համագումարն ու վճռականորեն մերժում անգլիական հրամանատարության կողմից իրեն ներկայացրած Ադրբեջանի իշխանությունն ընդունելու որոշումը¹²:

Համանման սցենարով ու մարտավարությամբ էին առաջնորդվում անգլիացիներն ու նրանց առաջարկությամբ Արցախ-Ջանգեզուրի ընդհանուր նահանգապետի պաշտոնը ստանձնած դոկտոր Խոսրով Բեկ Սուլթանովը նաև Ջանգեզուրում:

Հարկ է նշել, որ Ադրբեջանի զավթողական նկրտումները Ջանգեզուրի նկատմամբ առավել ուժգնությամբ է դրսևորվում հատկապես այն ժամանակ, երբ անգլիա-

ցիներին պահանջով ու հարկադրանքով Անդրանիկն ու նրա գլխավորած զորամասն ավելորդ ընդհարումների ու բարդությունների տեղիք չտալու նկատառումով 1919 թ. ապրիլին թողնում են Ջանգեզուրի տարածքը:

Ջանգեզուրում Անդրանիկի ու նրա գլխավորած զորամասի ներկայությունը ոչ միայն մեծապես նպաստում է գավառի մարտական ուժերի կազմավորմանն ու բնակչության անվտանգության ապահովմանը, այլև տեղի ինքնապաշտպանական ուժերի հետ միասին, կաշկանդող հզոր ուժ էր ընդդեմ Ջանգեզուրի նկատմամբ Ադրբեջանի որդեգրած զավթողական նկրտումների:

Ձ. Յուլյանի բնութագրմամբ՝ «Ջանգեզուրն օղակուած էր թշնամիներով, հիւսիսարևելքից Ադրբեջանի և Հաջի Սամլուի քիւղ զին. ոյժերով, արևմուտքից Նախիջևանի խաների ոյժերով և տաճիկ զորքերով, Էգիր-Բեյի հրամանատարութեամբ, հարակից Ղափան-Եղվարդ-Ղարաբաբա-Ջեյվա գծով տաճիկ Քեազին բեյի ոյժերով, Ադրբեջանի Դիկիյ դիվիզիայով և Կաբարդինի զորամասերով»¹³:

Իհարկէ, դժվար չէր հասկանալ, որ Ջանգեզուրի տարածքից Անդրանիկի ու նրա գլխավորած զորամասի հեռանալու հետևանքով առավել մեծ հնարավորություն էր ընձեռում Ադրբեջանին բռնազավթելու, Ձ. Յուլյանի բնութագրմամբ, թշնամիներով շրջափակված Ջանգեզուրը: Քանի դեռ ՀՀ կառավարությունը դեռևս ի զորու չէր ռազմական ծանրակշիռ ուժեր ուղարկել Ջանգեզուր, ուստի պիտի Ջանգեզուր գործուղեր կազմակերպական ու ռազմագիտական ակնառու կարողություններով օժտված այնպիսի գործիչների, որոնք կկարողանային արժանիորեն փոխարինել Անդրանիկին ու նրա զինակիցներին և պատշաճ մակարդակով կազմակերպեին ու առաջնորդեին գավառի մարտական ուժերը:

Ավելին, Խոսրով Բեկ Սուլթանովի Արցախ-Ջանգեզուրի նահանգապետի նշանակումն ու այդ հարցում անգլիացիների ադրբեջանամետ դիրքորոշումը չէր կարող չմտահոգել ՀՀ կառավարությանը: Վերոհիշյալ դեպքերի թելադրանքով, Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը իր ընդունած որոշմամբ (1919 թ. հունվարի 21) հաստատում է Արցախ-Ջանգե-

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

¹¹ **Իշխանյան Ե.**, Լեռնային Ղարաբաղ 1917-1920, Ե., 1999, էջ 378:

¹² Տե՛ս **Վրացեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 314-315:

¹³ Նույն տեղում:

զուրի ժամանակավոր վարչություն, իսկ կապիտան Արսեն Շահնազյանին նշանակում Արցախ-Չանգեզուրի գեներալ-կոմիսար (գեներալ-նահանգապետ)¹⁴:

Այդ նույն որոշմամբ՝ Արսեն Շահնազյանը Չանգեզուրում պիտի գործեր գավառի Ազգային խորհրդի համագործակցությամբ ու փոխհամաձայնեցված:

Չանգեզուրից Անդրանիկի ու նրա գլխավորած զորամասի մեկնումը նոր խնդիրներ է առաջադրում Ազգային խորհրդին: Գավառում տիրող կացությունը, նաև Անգլիայի ներկայացուցչության ու Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից Ադրբեջանի գերիշխանությունն ընդունելու, իրեն բազմիցս ներկայացրած պարտադրանքները քննարկելու և համապատասխան որոշումներ ընդունելու նպատակով 1919 թ. մարտի 31-ին Գորիսում գումարվում է Սիսիանի ու Բուն Չանգեզուրի (Գորիս) ներկայացուցիչների համագումար: Այդ ժամանակվանից Ազգային խորհուրդն արդեն տեղեկացված էր, որ Արսեն Շահնազյանը ՀՀ կառավարության որոշմամբ նշանակվել է Չանգեզուր-Արցախ գեներալ նահանգապետ ու արդեն գտնվում է Չանգեզուրում:

1919 թ. ապրիլի 2-ին Սիսիանի և Բուն Չանգեզուրի (Գորիս) համագումարի նախագահությունը գրությամբ դիմել է «Հայաստանի Հանրապետության Չանգեզուր-Ղարաբաղի կոմիսար Արսեն Շահնազյանին» և հայտնել նախ՝ համագումարի մասին:

ա. գեներով դիմագրավել Չանգեզուրի դեմ Ադրբեջանի ոտնձգություններին,

բ. քոչվորներին (խոսքն ադրբեջանցիների մասին է) թույլ տալ բարձրանալ Չանգեզուրի լեռները,

գ. Նկատի ունենալով գեներալ-մայոր Անդրանիկի՝ Չանգեզուրից հեռանալու անխուսափելիությունը՝ հատուկ պատգամավորությամբ նրան մաղթել բարի երթ:

Ծիշտ է, Չանգեզուրի օրինական իշխանությունը Ազգային խորհուրդն էր, բայց գավառում անվիճելի դիրք ու հեղինակություն ուներ նաև Անդրանիկը, ուստի հարց էր, թե նա ինչպիսի վերաբերմունք ցույց կտար ու ինչպես կընդուներ ՀՀ կառավարության կողմից Արցախ-Չանգեզուրի գեներալ-նահանգապետի պաշտոնում նշանակված Արսեն Շահնազյանին:

Գասպար Գասպարյանի իրազեկմամբ՝ «1919 թուի Մարտի սկիզբն էր, որ հասանք Գորիս:

Անդրանիկը Գորիս էր: Արսենը հանդիպում պիտի ունենար նրա հետ: Եւ որովհետեւ Անդրանիկը շատ ջղային վիճակի մէջ էր, ուստի եւ մտավախութիւն ունէինք, որ Արսենին լաւ չպիտի ընդունէր: Սակայն, հակառակ մեր կարծածին, Անդրանիկը շատ լաւ ընդունելութիւն էր ցոյց տուել, երկու ժամ խոսել էր: Երբ դուրս եկաւ Անդրանիկի մօտից, Կոստիա Աթայեանը եւ ես, որ անհամբեր սպասում էինք, ազատ շունչ քաշեցինք»¹⁵:

Նկատի ունենալով Արցախ-Չանգեզուրի նկատմամբ անգլիացիների՝ կարծր, անփոփոխ դիրքորոշումը՝ ՀՀ կառավարությունը սկզբնական շրջանում, ինչպես արդեն նշվել է, քանի որ դաշնակից տերությունների կողմից Չանգեզուրը չէր համարվում Հայաստանի Հանրապետության վարչական տարածք, ուստի պաշտոնական ձև չէր տալիս իր գործունեությանը Չանգեզուրում ու այդ նկատառումով գրեթե գաղտնի է պահում Արսեն Շահնազյանին այդ պաշտոնում նշանակելու իրողությունը:

«Հակառակ դրան, գրում է Ս. Վրացյանը, Չանգեզուրը, երկրի միւս մասերին հաւասար, օգտուում էր Հայաստանի պետական միջոցներից»¹⁶:

Թեպետ այդ օրերին Չանգեզուրը գտնվում էր գրեթե պատերազմական իրավիճակում, այնուամենայնիվ, մարտի 31-ին Գորիսում տեղի է ունենում համագումար, որի մասնակիցները, բացի «Հայաստանի Հանրապետության Չանգեզուր-Ղարաբաղի կոմիսար Արսեն Շահնազյանին» ներկայացրած վերոհիշյալ ուղերձից, կայացնում են Չանգեզուրին վերաբերող կազմակերպական բնույթի մի քանի կարևոր նշանակություն ունեցող որոշումներ:

Նախ՝ համագումարում հրաժարական է ներկայացնում Չանգեզուրի Ազգային խորհուրդը, ապա՝ մասնակիցների միահանուն ցանկությամբ ընտրվում է Չանգեզուր-Արցախի Շրջանային խորհուրդ, որի կազմում ընդգրկվում են ՀՀ անդամներ Ա. Շիրինյանը, Ս. Չաքարյանը, Հ. Տերունին, Խ. Դանիելյանը, բուլշևիկներ Եր. Բակունցն ու Սահակ Տեր-Հայրապետյանը և անկուսակցական Մ. Ստեփանյանը: Արցախի կողմից

¹⁴Տես ՀԱՍ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 38, թ. 4:

¹⁵«Հայրենիք», 1962, թիվ 11-12, էջ 37:

¹⁶Վրացյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 331:

Շրջանային խորհրդի կազմում ընդգրկվում են Ե. Իշխանյանը, Գ. Բալայանը, Մելիք Եսայանը, Ավ. Աստվածատրյանն ու Ա. Բակունցը¹⁷:

Համաձայն Եղիշե Իշխանյանի` Ջանգեզուրի Ազգային խորհուրդը վերանվանվել է Ջանգեզուր-Արցախի Ազգային խորհրդ 1918 թ. հուլիսին: Խորհրդի կազմում ընդգրկվել են Ջանգեզուրի ներկայացուցիչներ Մուշեղ Ջաքարյանը` նախագահ, Մելիքսեթ Եսայանը` քարտուղար, անդամներ` Արշակ Շիրնյանը, Խաչիկ Դանիելյանը, Արսեն Բակունցը, Հակոբ Տերունին, Սահակ Տեր Հայրապետյանը, Երեմիա Բակունցը, Սմբատ Մելիք Ստեփանյանը և Արցախի Ազգային խորհրդի նախկին երեք անդամներ Եղիշե Իշխանյանը, Գերասիմ Բալայանն ու Ասատուր Ավետիսյան¹⁸:

Ժողովրդի կողմից գաղտնի ու հավասար քվեարկությամբ Ազգային խորհուրդներ են ընտրվել նաև Ջանգեզուրի չորս գավառակներում, որոնք կապ էին պահպանում կենտրոնական Ազգային խորհրդի հետ և համագումարի որոշմամբ տեղերում պիտի իրականացնեին պետական մարմիններին բնորոշ գործառնություններ:

Բնական է, որ համագումարի մասնակիցների ուշադրության կենտրոնում առաջին հերթին պիտի լիներ գավառի ինքնապաշտպանության վերականգնման ու ամրապնդման գործը: Համագումարի որոշմամբ` Շրջանային խորհրդի անդամներից կազմվում է զինվորական խորհուրդ, իսկ սպաներից` գլխավոր շտաբ (սպայակույտ):

Ջանգեզուրի ռազմական ուժերի մարտաշարքերը համալրելու ու առավելագույն կարգավորելու նպատակով Արսեն Շահնազյանի և նորընտիր զինվորական խորհրդի մասնակցությամբ կատարվում է զորահավաք: Ջանգեզուրը բաժանվում է զինվորական շրջանների և համաձայն համագումարի որոշման` զինվորական յուրաքանչյուր շրջանում նշանակվում են հրամանատարներ:

Օրինակ` Սիսիանի զինվորական շրջանի հրամանատար է նշանակվում Պողոս Տեր-Դավթյանը, Տաթևում` գնդապետ Խաչատուր Մալինցյանը, Տեղ-Խնձորեսկում` գնդապետ Մելիք Հյուսենյանը, Ղափանում (այժմ` Կապան)՝ Հակոբ Տեր-Պետրոսյանը, Մեղրիում` Ենոք Շահբազյանը, իսկ Ջան-

գեզուրի սահմանամերձ վայրերում (Ջաբուղ, Ջեյվա- Ագարակ, Բազարչայ, Նորս-Գոմրի) ճակատապետներ¹⁹:

«Ջուզընթացաբար,-գրում է Ս. Վրացյանը,-տարւում էր նաև քաղաքացիական մասիկազմակերպական աշխատանքը: Գաւառապետ նշանակւեց Ն. Յովսէփեանը, օգնական և միլիցիապետ՝ Սաքուն: Միլիցիայի թիւը կրկնապատկւեց: Բացւեցին փոստատները և կանոնաւորւեց փոստային հարաբերութիւնները Երևանի հետ: Վերաբացւեց Գորիսի պետական գանձարանը: Հիմնւեց պետական վերահսկողութիւնը: Վերաբացւեցին Գորիսի և Հանքերի հիւանդանոցները, բուժական կայաններն ու դեղատները: Սկսեց գործել զինւորական ատեանը»²⁰:

Օգոստոսին Շրջանային խորհրդի որոշմամբ հիմնվում են վարչություններ, որոնք պիտի իրականացնեին պետական մարմիններին բնորոշ գործառնություններ:

Ջանգեզուրի վարչապետ և ներքին գործերի վարիչ է նշանակվում Արշակ Շիրնյանը, օգնական` Ս.Ստեփանյանը, հաղորդակցության Ա. Բակունցը, կրթության Հ. Տերունին, առողջապահության ու խնամատարության Ա. Ավետիսյանը, երկրագործական Ս. Ջաքարյանը, արդարադատության Եր. Բակունցը²¹:

Այս վարչակազմը Շրջանային խորհրդի վերահսկողությամբ, գեներալ-նահանգապետ Արսեն Շահնազյանի հետ համախորհուրդ պիտի գավառում իրականացներ կառավարությանը բնորոշ գործառնություններ, այն է` ղեկավարեր Ջանգեզուրի ներքին կյանքը և արտաքին կապերն ու հարաբերությունները:

Արսեն Շահնազյանը` որպես ընդհանուր հրամանատար, իր ուշադրությունը պիտի կենտրոնացներ ոչ միայն ինքնապաշտպանության կազմակերպման, այլև ամբողջ գավառի արտաքին վիճակի վրա, ուր հարևան թուրքերի կողմից առաջացել էին բավականին լուրջ ու գաղտնի քաղաքական խնդիրներ, որոնց մասին նա պարտավոր էր տեղեկություններ հաղորդել ՀՀ կառավարությանը²²:

Ապրիլի 15-ից սկսած` հայերի ու թուրքերի միջև տեղի են ունենում մի շարք կռիվներ Սիսիանի, Մինքենդի ու Խոզնավարի ուղղությամբ: Յուրաքանչյուր կռվի

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁸Տե՛ս Իշխանեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 483-484:

¹⁹ Տե՛ս Վրացեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 331:

²⁰Վրացեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 331:

²¹ Տե՛ս նույն տեղում:

²² Տե՛ս «Հայրենիք», 1963, թիվ 2, էջ 29:

թուրքերի կողմից մասնակցում են մեծ քանակությամբ մարտական ուժեր, որոնց շարքերում մարտնչել են նաև թուրքական բանակի սպաններ ու զինվորներ²³:

Այդ օրերին հայկական գյուղերի վրա թուրք սպաների առաջնորդությամբ թուրքական հրոսակախմբերի ձեռնարկած հարձակումներից թերևս առավել հիշարժանը, կարելի է ասել, Ղափանի շրջանի Հագարակ գյուղի կռիվն է:

Ստեմելիի հաղորդմամբ՝ «Մեր ամբողջ գաւառը օղակուած էր տաճկական ասկերներով ու գործակալներով: Ուստի զարմանալի չէ, որ Ղափանի Հագարակ գիւղի վրայ թուրքերի յարձակումը կատարուեց Քեագիմ փաշայի ասկերներով»²⁴:

Գարեանային մի օր (ամիսն ու օրը նշված չէ, բայց ամիսն ապրիլն է-Հ.Գ.) լուսաբացին, թուրքերը Կարեագիմի կողմից հարձակվում են Հագարակ գյուղի վրա: Հագարակի վրա հարձակվող թուրքերին աջակցելու նպատակով, մի քանի տեղից գյուղի վրա է տեղում հրանոթների կրակը: Ի պատիվ Հագարակի բնակչության՝ պիտի փաստել, որ ամենևին խուճապի չմատնվելով՝ դիմում է զենքի ու համապատասխան դիրքեր գրավելով՝ դիմագրավում է թուրքերի հարձակմանը:

Ճակատագիրը երբեմն բարեհաճ է նաև հայկական կողմի նկատմամբ: Հարձակման նախօրերին պատահաբար Սիսիանից իր հայրենի Հագարակ գյուղ էր եկել գնդապետ Սմբատ Թորոսյանը:

Ստեմելի գնահատմամբ՝ «Որպես փորձուած ու մարզուած զինուորական, սառնարին կերպով նա գլխաւորեց տեղական ոյժերը եւ այնպէս դասաւորեց նրանց, որ նրանք անցան թուրքերի թիկունքը, երկու կրակի մէջ առան թշնամուն եւ այնպիսի փառաւոր ջարդ տուին երկրին անծանօթ ասկերներին, որ նրանք հազիւ կարողացան փախչել՝ թողնելով բազմաթիւ ռազմամթերք ու սպանուածներ: Յաղթութեան լուրը հասաւ Գորիս: Արսէն Շահնազեանը յայտնեց այդ մասին քաղաքի հասարակութեան եւ շնորհակալութիւն յայտնեց գնդապետ Սմբատ Թորոսեանին՝ անուանելով նրան Թորոս իշխանի արժանաւոր ժառանգորդ»²⁵:

Այդ ժամանակահատվածում Ջանգեզուրում տեղի ունեցած դեպքերի ուսումնասիրությունը մատնանշում է, որ Անդրանիկի

մեկնելուց հետո այդ տարածաշրջանում կռիվները ծավալվում են պարբերաբար ու առավել մեծ ուժգնությամբ: Եթե մի շրջանում կռիվները դադարում էին, ապա անմիջապես բռնկվում էին մի ուրիշ բնակավայրում:

Թուրք հրոսակախմբերի հարձակումների հետևանքով առավել լարված ու վտանգավոր իրավիճակ է տիրել հատկապես Գողթանից և Ագուլիսից դեպի Ղափան ձգվող ուղիներում: Այդ առումով թուրք բնակչության շրջանում գործուն աշխատանք էին ծավալում թուրքաբնակ գյուղերում հանգրվանած թուրքական բանակի սպաներն ու գործակալները, որոնց քաջալերանքով ու դրդումով մահմեդական հրոսակախմբերը հարձակվում ու կոտորում էին դեպի Ղափան տանող ճանապարհներով անցնող գաղթականների:

Ըստ Հ. Ստեփանյանի՝ մի շարք թուրքաբնակ գյուղեր, գլխավորապես Օխչիի շրջանը վերածվել էր Նախիջևանի ու Օրդուբադի տարածքում տեղաբաշխված թուրքական զորամասերի սպաների ու գործակալների հավաքատեղի, որտեղ նրանք տեղական թուրքերին պատրաստում էին հաստատել Գեղվաձորի թուրքերի հետ: Այդ ժամանակ ոչ միայն Օխչիձորում և Գեղվաձորում, այլև թուրքական մյուս գյուղերում նույնպես գործուն էին թուրք գործակալներ, որոնք կոչված էին կազմակերպելու թուրք բնակչությանը²⁶:

Բնական է, որ Ջանգեզուրի Հայոց Ազգային խորհուրդը պետք է իր վերաբերմունքը դրսևորեր այդ բնակավայրերի նկատմամբ:

Ստեմելիի հավաստմամբ՝ «Ղափանի հայոց ազգային խորհուրդը լաւ իրագել էր կացութեան եւ քանիցս դիմել էր Օխչու ձորի թուրքերին, որ յետ կենային իրենց դաւադրական ծրագիրներից, քանի որ Օխչու ձորը եւ Գեղուայ ձորը կազմում էին Ղափանի շրջանի հարազատ մասերը»²⁷:

Օխչիձորի թրջությունը մերժում է լսել Ղափանի Հայոց Ազգային խորհրդի պահանջը և շարունակում է փակ պահել Գողթանից դեպի Ղափան ձգվող ճանապարհը և պարբերաբար հարձակումներ է գործում Ջանգեզուր եկող գաղթականների վրա:

Ստեղծված կացության թելադրանքով, Ղափանի Ազգային խորհրդի առաջադրան-

²³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 30:

²⁴ Նույն տեղում:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 31:

²⁶ Տե՛ս «Հայրենիք», 1963, թիվ 2, էջ 31:

²⁷ Նույն տեղում:

քով՝ հայ մարտական ուժերը դիմում են հարձակման, «...եւ շնորհիվ Աբգար Նասիբեանի, Գերասիմի, Նաւասարդի, Կարապետ Նուրիջանեանի եւ Երիցվանիկ գիւղացի Գրիգոր Տէր Յարութիւնեանի հերոսական ջանքերի վերացաւ Օխչին մէջտեղից եւ դադրեց վտանգ լինել Վերին Ղափանին»²⁸: Ձանգեզուրյան մարտական ուժերը Ազգային խորհրդի հանձնարարությամբ, բացի Օխչիծորից, մաքրել են նաև Շաբաղին և Փիրդավղան թուրքաբնակ գյուղերը: Ի պատասխան հայերի տոնած հաղթանակի՝ թուրքերը գրավում են Ուժանիս, Մողես և Յագարակ գյուղերն ու հրդեհում Ղարաբաբա գյուղը: Այդ գյուղերի բնակիչները թեպետ հեռանում են իրենց գյուղերից, բայց կարողանում են անկտորում պաշտպանությամբ կասեցնել հարձակումները և զգալի կորուստներ պատճառել թշնամուն:

Մատուցելով անհաջողության՝ թուրքերն իրենց ուշադրությունը կենտրոնացնում են Նախիջևանի և Գողթնի վրա²⁹:

Ձանգեզուրը, ճիշտ է, դեռևս մասը չէր կազմում Հայաստանի Հանրապետության, սակայն Հայաստանում տեղի ունեցող, առավել կարևոր նշանակություն ունեցող դեպքերն իրենց արտացոլում էին գտնում նաև Ձանգեզուրում:

Օրինակ՝ համաձայն ՀՀ կառավարության կողմից 1919 թ. մարտին ներկայացրած օրինագծի՝ նախատեսվում էր անցկացնել Հայաստանի Խորհրդարանի ընտրություններ: Սի շարք կուսակցություններ՝ ՀԺԿ (Հայաստանի ժողովրդավարական կուսակցություն), բոլշևիկներն ու մենշևիկներն, իրենց անհամաձայնությունն արտահայտելով ՀՀ կառավարության ներկայացրած օրինագծին, փորձում էին բոյկոտել ու ձախողել ընտրությունների անցկացումը: Իրենց դիրքորոշումը հիմնավորելու համար՝ նրանք վկայակոչում էին երկրում տիրող ծանրագույն կացությունն ու միաժամանակ շեշտում, որ ընտրություններին չեն մասնակցելու Նախիջևանի, Կարսի, Շարուր-Ղարալազյազի, Ախալքալաքի, Ղարաբաղի և Ձանգեզուրի շրջանների հայությունը³⁰: Հարկ է նշել, որ այդ հարցում ՀՀ կառավարության ընդհանրիկ կուսակցությունները մասամբ սխալվում էին: Քանի որ

այդ ժամանակ Շուշիում Խոսրով-Բեկ Սուլթանովի իշխանությունն էր, որին աջակցում էին այնտեղ հաստատված անգլիացիները, այդ պատճառով Արցախը չմասնակցեց ընտրություններին, սակայն Ձանգեզուրի հայությունը, այնուամենայնիվ, մասնակցեց Հայաստանի Խորհրդարանի ընտրություններին:

Իհարկե, Ձանգեզուրի համար դյուրին չէր ընտրություններ անցկացնել այնպիսի ժամանակահատվածում, երբ թուրք կանոնավոր զորամասերի ու հրոսակախմբերի հարձակումների հետևանքով ամայացել էին Նախիջևանի ու Գողթանի բազմաթիվ գյուղեր, իսկ ագուլիսիներին սպառնում էր ջարդարար սուրը:

Մինչև ընտրությունների անցկացումը, Ձանգեզուրի Ազգային խորհրդին հարկ եղավ դիմակայելու հերթական մարտահրավերը:

Ձանգեզուրի հայության վրա ծառայած սպառնալիքը, ինչը միանշանակ ցույց տվեց ժամանակը, պայմանավորված չէր միայն Ադբեջանի զավթողական նկրտումներով ու պարտադրանքներով: Ձանգեզուրիցիների համար թերևս առավել անընդունելի էր և ինչ-որ իմաստով փակուղային Անգլիայի ներկայացուցչության կողմից պարբերաբար կրկնվող անհարկի և տհաճ միջամտությունն ու պարտադրանքները:

1919 թ. մայիսի 2-ին Գորիս է ժամանում Շուշիում անգլիական ներկայացուցչության (միսիայի) պետ մայոր Մոնկ-Մետրերը և նույն օրը իր մոտ հրավիրելով Ձանգեզուր-Արցախի Շրջանային (Ազգային) խորհրդի անդամներին՝ հայտարարում.

«1. Ճանաչել Ադբեջանի իշխանութիւնը՝ երկրում կարգ, իշխանութիւն հաստատելու, ճանապարհը բանալու և ժողովրդին պարէն հասցնելու համար:

2. Քոչվորներին Ձանգեզուրի սարերը բարձրանալու յարմարութիւններ տալ»³¹:

Ինչպես Արցախում, այնպես էլ Ձանգեզուրում անգլիական ներկայացուցչության ներկայացուցիչները, ինչպես նաև Խոսրով-Բեկ Սուլթանովը հանդիպում են լուրջ դիմադրության: Ձանգեզուր-Արցախ Ազգային խորհրդի անդամները, քննարկելով մայոր Մոնկ-Մետրերի կողմից իրենց ներկայացրած վերջնագիրը, հաջորդ օրն ևեթ տալիս են հետևյալ պատասխանը. «Ձանգեզուրի Առաջին Գիւղացիական Համագումարի որոշման համաձայն՝ Հայաստանի հանրա-

²⁸ Նույն տեղում:
²⁹ Տե՛ս նույն տեղում:
³⁰ Տե՛ս **Հակոբյան Ա.**, Հայաստանի Խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները, Ե., 2005, էջ 178-179:

³¹ «Հայաստանի աշխատավոր», 1919, մայիսի 9:

պետութեան երկրամաս Ջանգեզուրի դէմ կատարած ամէն մի ագրեսիւ գործողութիւն կը հանդիպի ամենայամառ և կատարողի դիմադրութեան հայ ժողովրդի կողմից:

«Հայաստանի Հանրապետութեան երկրամասում չապրող քոչվորներին ոչ մի դէպքում եւ ոչ մի պայմանով չէ թոյլատրուում բարձրանալ Ջանգեզուրի սարերը:

...Ինչ վերաբերում է իշխանութիւն հաստատելուն, պէտք է ասենք, որ ոչ միայն այժմ, այլեւ համատարած անիշխանութեան օրերին Ջանգեզուրում միշտ թագաւորել է օրինակելի իշխանութիւն, եւ այժմ հարկ չկայ իշխանութիւն հաստատելու այնտեղ՝ ուր անիշխանութիւն չկայ:

Թիւրք-Ադրբեջանեան աւանտիւրայի ամբողջ ընթացքում Ջանգեզուրը եղել է միշտ ինքնուրույն եւ դաշնակից հրամանատարութիւնը այդպէս էլ տեսել է Ջանգեզուր մտնելիս:

...Ամէն մի ոտնձգութիւն մեր ինքնուրույնութեան դէմ, ուն կողմից էլ որ երևան գայ, այդ «ստատուս-քու»-ի խանգարումն է եւ մեր կողմից կը հանդիպի ամենաուժեղ դիմադրութեան:

Ջանգեզուր-Ղարաբաղի Շրջանային Խորհուրդ

Գորիս, 3 մայիսի»³²:

Ինչպէս որ սպասվում էր, Արսեն Շահնազյանին Արցախ-Ջանգեզուրի գեներալ-նահանգապետի պաշտոնում նշանակելը բուռն դիմադրություն ու խառնաշփոթություն է առաջ բերում Ադրբեջանի ղեկավար կազմի և Կովկասում գտնվող Անգլիայի ներկայացուցչության շրջաններում:

ՀՀ կառավարությանն ուղղված հարցումում (1919 թ. 7 մայիսի) Ադրբեջանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Արզումանյանը գրում է. «Գեներալ Շատելվորդը Բաքվում է, ինձ հայտնել է, որ հրաժարվում է ճանաչել Արսեն Շահնազյանին, քանի որ Հայաստանը տվել է իր համաձայնությունը Ղարաբաղում և Ջանգեզուրում ժամանակավոր զինվորական վարչություն հաստատելու վերաբերյալ»³³:

Հարկ է ընդծել, որ Շատելվորդի այդ հայտարարությունն անհիմն է ու որևէ քննություն չի կարող բռնել, չէ՞ որ դրանից առաջ հենց Ադրբեջանն էր անգլիացիների համաձայնությամբ շրջանցել Հայաստանի հետ կնքած համաձայնությունն ու Խոսրով-

Բեկ Սուլթանովին նշանակել Արցախ-Ջանգեզուրի գեներալ-նահանգապետ: Հենց նույն օրը հետևում է Հայաստանի կառավարության պատասխանը, որտեղ նշվում է. «Նկատի ունենալով Հայաստանում ու նրա սահմանից դուրս զանազան դեմքերի կողմից տարածվող տեղեկությունները, թե իբր Հայաստանի կառավարությունը տվել է իր համաձայնությունը հայկական Ղարաբաղում հաստատելու Ադրբեջանական գեներալ-նահանգապետության վարչություն, Հայաստանի կառավարությունն ամենայն պատասխանատվությամբ հայտարարում է, որ ինքը երբեք, որևէ պարագայում, որևէ մեկին այդպիսի համաձայնություն չի տվել: Հայաստանի կառավարությունը Ղարաբաղը միշտ համարել է ու համարում է Հայաստանի անբաժանելի մաս, որի մասին բազմիցս հայտնել է անգլիական հրամանատարությանն ու Ադրբեջանի կառավարությանը»³⁴:

Հաջորդ օրն ևեթ՝ 1919 թ. մայիսի 8-ին, ի պատասխան Հայաստանի կառավարության վերոհիշյալ կտրուկ հայտարարության, գեներալ Ա. Դևինը Արսեն Շահնազյանին Ջանգեզուրից անհապաղ հեռացնելու պահանջով հեռագրում է գեներալ Թոմսոնին:

«Հակաբնական իշխանությունը, -գրում է գեներալ Դևինը, -օգտագործում է ցանկացած պատրվակ, որպէսզի բարձրացնի զանգեզուրյան հարցը: Միաժամանակ նա չի կարող ժխտել իր հայրենակիցների վերաբերմամբ ունեցած պատասխանատվությունը: Ամենավնասակար ազիտատորները Ջանգեզուրում նրանք են, ովքեր գալիս են Երևանից ու հայտարարում, որ իրենք համարվում են Երևանյան կառավարության ներկայացուցիչներ: Մի քանի շաբաթ առաջ պահանջեցինք հեռացնել Արսեն Շահնազյանին...»³⁵:

Զբավարարելով այդ ամենով՝ Արսեն Շահնազյանին Ջանգեզուրից հեռացնելու գործին միջամտում է նաև անձամբ գլխավոր կոմիսար գեներալ Թոմսոնը: Համաձայն Վրաստանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչության կողմից արտաքին գործոց նախարարությանը հասցեագրած հեռագրի (1919 թ. 8 մայիսի)՝ «Գեներալ Թոմսոնը խստորեն պահանջում է հեռացնել Արսեն Շահնազյանին, ապա ձերբակալել ու ներ-

³² Նույն տեղում:

³³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 309, ք. 43:

³⁴ Նույն տեղում, ք. 45:

³⁵ Նույն տեղում, ք. 49:

կայացնել դատարան:Փախստականների վերադարձը հայրենի գյուղեր պայմանավորվում է Արսեն Շահմազյանի հեռացմամբ»³⁶:

Ի դեպ՝ ըստ Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Եվանգուլովի տեղեկացմամբ՝ Արսեն Շահմազյանին Ջանգեզուրից հեռացնելու պահանջը գեներալ Թոմսոնը իրեն առաջին անգամ ներկայացրել է 1919 թ. ապրիլի 15-ին, իսկ ինքը մեկ օր անց՝ ապրիլի 16-ին, ՀՀ արտաքին գործերի նախարարությանը, բայց պատասխան չի ստացել³⁷:

Դատելով ՀՀ կառավարությանը Կովկասում հաստատված Բրիտանական հրամանատարության կողմից ներկայացրած բազմաթիվ պաշտոնական հեռագրերի ու պահանջների բովանդակությունից՝ կարելի է եզրակացնել, որ Ջանգեզուր-Արցախի գեներալ-նահանգապետի պաշտոնում կապիտան Արսեն Շահմազյանի նշանակումը խիստ մտահոգել ու անհանգստություն է պատճառել անգլիացիներին: Իր ծրագրերը Ջանգեզուրում և Արցախում իրականացնելու համար՝ անգլիական կողմն ամեն կերպ ձգտում էր խոչընդոտել, թույլ չտալ, որպեսզի այդ գավառներում Հայաստանի կառավարությունը հաստատի, ունենա իր վարչական միավորներն ու պաշտոնյանները ու այդ նկատառումով բազմիցս միջոցներ է ձեռնարկում՝ հեռացնելու իր ճանապարհին կանգնած ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչ Արսեն Շահմազյանին:

Զբավարարվելով ՀՀ կառավարությանը ներկայացրած պաշտոնական հեռագրերով ու դիմումներով՝ գեներալ Թոմսոնը դարձյալ նույն նպատակով 1919 թ. մայիսի 8-ին իր մոտ է հրավիրում Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Եվանգուլովին ու հայտնում, որ, համաձայն գեներալ Շատելվոդի ու գնդապետ Մոնկ-Մեսսոնի զեկուցագրերի, Ղարաբաղում, ինչպես նաև Գորիսում ու Ջանգեզուրի գավառում իրավիճակն ու կարգը խանգարվում են հիմնականում կապիտան Շահմազյանի ազդեցիկ քաղաքականության հետևանքով: Գեներալ Թոմսոնի բնորոշմամբ՝ չգիտես՝ ինչու իրեն Ղարաբաղում գեներալ-նահանգապետ հռչակած կապիտան Շահմազյանը, հիմք ունենալով Հայաստանի կառավարության հեղինակու-

թյունն ու հանձնարարությունները, տեղի բնակչությանը ներարկում է Ադրբեջանի իշխանություններին չենթարկվելու գաղափարը, քանի որ Ղարաբաղը Հայաստանի անբաժանելի մասն է³⁸:

Եվանգուլովի հետ կայացած հանդիպման ժամանակ գեներալ Թոմսոնը Ա. Շահմազյանին ներկայացնում է նաև անհիմն մեղադրանքներ, որոնք հավասարազոր են այնպիսի զավեշտի, որն ընդունակ է արտահայտել միայն ընդգծված հակահայ տրամադրվածությամբ օժտված, հիվանդ ու գաղափարազուրկ մարդը:

Գեներալ Թոմսոնի բնորոշմամբ՝ «Ոչ Էնվեր փաշան, ոչ երիտթուրքերը հայ ժողովրդին համար չեն արել ու չեն անում այնքան վնասներ, որքան շահմազյանները և նրա գաղափարակիցները, որոնց, ես ուզում եմ հավատալ, պարոն Խատիսյանը կկարողանա մեկուսացնել...»³⁹:

Ի տարբերություն Անգլիայի ներկայացուցչության և Ադրբեջանի իշխանությունների՝ ՀՀ կառավարության կողմից Արսեն Շահմազյանին Արցախ-Ջանգեզուրի գեներալ-նահանգապետ նշանակումը մեծագույն գոհունակությամբ է ընդունվում Ջանգեզուր-Արցախի Շրջանային խորհրդի, ինչպես նաև Արցախի Ազգային խորհրդի կողմից: Ջանգեզուրի հայությունը ընդգծված ջերմությամբ է դիմավորում ՀՀ կառավարության կողմից Ջանգեզուր-Արցախի գեներալ-նահանգապետի պաշտոնում նշանակված Արսեն Շահմազյանին:

Այդ կապակցությամբ «Աշխատավոր» թերթը գրում է.«...ամբողջ Ջանգեզուրի 120 հազար ժողովուրդը մի հոգի, մի մարմին դառած, խելակորույս ոգեւորութեամբ ընդունեց Ջանգեզուրի և Ղարաբաղի Հայաստանի կողմից նշանակւած կօմիսար Արսեն Շահմազեանին: Նրա մուտքը յաղթական թափորի էր վերածել սկսած Բազարչայից մինչև Գորիս»⁴⁰:

Ավելին, Արցախի Ազգային խորհրդի նախագահի ու քարտուղարի ստորագրությամբ վավերացված Արսեն Շահմազյանին հասցեագրած շնորհավորագրում նշվում է. «Խորին գոհունակությամբ իմացանք, որ Արարատյան հանրապետությունը, որը մինչ այդ իր ուշադրությունից դուրս է թողել 300.300 հայ բնակչություն ունեցող Ղարաբաղը, այժմ որոշել է շոշափելի օգնություն ցույց տալ մեր երկրամասին: Այդ նպատա-

³⁶ Նույն տեղում, թ. 32:

³⁷ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 309, թ. 52:

³⁸ Նույն տեղում, թ. 51:

³⁹ Նույն տեղում, թ. 52:

⁴⁰ «Աշխատավոր», 1919, 17 ապրիլ:

կով Ձեզ գեներալ-նահանգապետի պաշտոնում նշանակելը, մեզ հսկայական բավարվածություն է պատճառել: Վստահ ենք, որ մենք կկարողանանք կարճ ժամանակում Ձեզ հետ հաստատել հուսալի կապ ու միասնական ուժերով առաջ տանել ժողովրդի գործը...»⁴¹:

Փոքր-ինչ առաջ ընկնելով՝ ընդգծենք, որ այս հարցում Հայաստանի Հանրապետության, Ջանգեզուր-Արցախի Շրջանային (Ազգային) ու Արցախի Ազգային խորհրդների հույսերը լիովին արդարացան: Ժամանակը միանշանակորեն ցույց տվեց, որ այդ նշանակումն ավելի քան տեղին էր ու արգասաբեր: Գեներալ-նահանգապետի պաշտոնում Արսեն Շահնազյանը իրեն դրսևորում է որպես ոչ միայն շնորհալի, կարող կազմակերպիչ ու ժողովրդական առաջնորդ, այլև քաջարի և տաղանդավոր զորահրամանատար:

Ինչպես ցույց են տալիս Ջանգեզուրում ու Արցախում կատարվող դեպքերի հետագա զարգացումները, Անգլիայի ներկայացուցչությունը և, իհարկե, գլխավոր կոմիսար գեներալ Թոմսոնը, չէին կարող համակերպվել Հայաստանի կառավարության որոշման հետ և ճանաչել Ա. Շահնազյանի՝ որպես Ջանգեզուր-Արցախի գեներալ-նահանգապետի լիազորությունները:

Գեներալ Թոմսոնի հանձնարարությամբ Գորիս ժամանած անգլիացի ու ազերի զինվորականները առաջարկում են Ջանգեզուր-Ղարաբաղի Շրջանային խորհրդի անդամ Արշակ Շիրինյանին (Ջանգեզուրի Ազգային խորհրդի նախկին նախագահ- Հ. Գ.) և գավառական կոմիսար Նիկոլայ Հովսեփյանին իրենց հետ գնալ Շուշի, այնտեղից Թիֆլիս, ապա Երևան՝ Ջանգեզուրի վերաբերյալ մի շարք վիճելի հարցեր քննարկելու ու համապատասխան որոշումներ ընդունելու: Միաժամանակ պահանջում են, որ ՀՀ կառավարության կողմից Ջանգեզուրի պետական կոմիսար (գեներալ-նահանգապետ) նշանակված գնդապետ Արսեն Շահնազյանին չորս օրվա ընթացքում հեռանալ Ջանգեզուրից: Արսեն Շահնազյանը պատասխանում է, որ առանց Հայաստանի կառավարության կարգադրության, ինքը չի հեռանալ Ջանգեզուրից⁴²:

Մայիսի 15-ին զինվորականների ավտոմոբիլները կանգ են առնում գավառական կոմիսար Ն. Հովսեփյանի տան առաջ և

զենքի սպառնալիքով պահանջում իրենց հետ գնալ Շուշի: Այն պահին, երբ Ն. Հովսեփյանը պատրաստվում է նստել ավտոմոբիլը, անմիջապես վրա են հասնում մի խումբ երիտասարդներ և Ն. Հովսեփյանին խլում զինվորականներից⁴³:

(Շարունակելի)

Гамлет Геворгян-Зангезурская четырехдневная героическая битва (1919г., 4-7 ноября)

В статье представлен имеющий историческое значение героический эпизод освободительной борьбы Зангезура против азербайджанского деспотизма. В ноябре 1919 года азербайджанские войска, возглавляемые генералом Шихлинским с целью захватить Зангезур в союзнничестве с курдскими бандами нападают на него. Зангезурские военные силы под предводительством полковника Арсена Шахмазяна разгромили вражеские войска и тем самым предотвратили проведение политики Англии, а именно сдачу региона под господство Азербайджана. Таким образом, они спасают армянское население от неизбежной резни.

Ключевые слова: Республика Армения, Зангезур, Даралагяз, Национальное Собрание, правительство, Азербайджан, героическая битва, бой, войск, военная часть, военные силы, банда.

Hamlet Gevorgyan - The heroic battle of Zangezur (4-7 November, 1919)

The article presents historically important heroic episode of liberation struggle of Zangezur against the Azerbaijani despotism. In November 1919 the Azerbaijani troops led by General Shikhlinski in order to capture the Zangezur in alliance with Kurdish gangs attacked it. Military forces of Zangezur under the command of Colonel Arsen Shahmazyan defeated enemy forces and thus prevented carrying out British policy, namely, to pass the region under the domination of Azerbaijan. Thus they save the Armenian population from imminent slaughter.

Key words: Armenia, Zangezur, Daralagyaz, National Assembly, Government, Azerbaijan, heroic battle, battle, army, military unit, military forces, gang.

⁴¹Նույն տեղում:

⁴²Տե՛ս «Յառաջ», 1920, 14 օգոստոսի:

⁴³Տե՛ս նույն տեղում:

ԳՐԻՇԱ ՍՄԲՍՅԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԷՋԵՐ

1905-06 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ. ԳՈՐԻՍԻ ՓՈՐՁՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

(Սկիզբը նախորդ համարում)

Բանալի բառեր - Ձանգեզուր, Գորիս, գավառապետ, ինքնապաշտպանական մարտեր, ընդհարումներ, Խնձորեսկ, Տաթև:

Անժխտելի, անուրանալի իրողություն է, սրբազան ճշմարտություն. հուսալքված, անդունդի եզրին հայտնված Սյունիքի ժողովրդին փրկություն բերեց ՅՅԴ-ն՝ իր հայդուկապետների ու հայդուկների անմահ սխրանքով, անսահման արիությանը, տեղացիներին համախմբելու, նրանց կորով ու ոգի ներշնչելու կարողությամբ:

Չլիներ ՅՅԴ-ն, կսպառվեր, կկորչեր, ոտնակոխ կլիներ Սյունիքի հայությունը, հողի երեսից կսրբվեին հայկական գյուղերը, կանխորոշված կլիներ երկրամասի ճակատագիրը... Ուրեմն և չէր կարող լինել 1918-1921 թվականների գոյամարտը (Պիտի Սյունիքի Գոյամարտի սկիզբ համարել 1905-1906 թվականները):

Ինչ խոսք, Դաշնակցությունը վճռական դեր խաղաց առանձնապես Ղափանում: Գորիսում ՅՅԴ զինված խմբերի առավել ակտիվ գործողությունների մասին քիչ բան է հայտնի: Բայց որտեղ հայտնվում էին ՅՅԴ-ի ջոկատները, այնտեղ հաղթանակն ապահովված էր: Իսկ երբ ուշանում էին (իսկ ուշանում էին, քանի որ 1905-ին դեռ նոր էին ուժեր հավաքագրում), ապա լինում էին խուճապ, պարտություն ու ողբերգություն:

Մինքեմը դրա հետևանքն է:

ՅՅԴ խմբերի ուշ տեղ հասնելու պատճառով էր նաև, որ օգոստոսի 17-ին՝ Խնձորեսկի ընդհարման ժամանակ, 12 հայ հնձվորներ սպանվեցին (քոչվորները քշել էին գյուղի նախիրը, ապա, անպատիժ մնալով և նույնիսկ խրախուսվելով պրիստավ Վոսկրեսենսկուց՝ իրենց ճանապարհին բռնել և բարբարոսաբար սպանել էին խնձորեսկցիներին):

Ի դեպ՝ Խնձորեսկի մասին. խնձորեսկցիները տուժում էին, բայց հայտնի էին ծայրահեղ հանդուրժողական, մինչև անգամ չեզոք կեցվածքով: Գյուղի հայտնի անցյալը դաս չէր լինում, և դեռ գալիս գումարվում էր հնչակյանների ազդեցությունը: Գորիսեցիները Խնձորեսկը համարում էին հնչակյանների հայրենիք, որի բնակիչները, ինչպես վկայում է Ա.Ձանգեզուրցին. «Մատը մատին չխփեցին և ոչ մի տեսակի էլ օգնություն չբերեցին զանազան շրջաններում տեղի ունեցած կռիվներին: Անգամ ուշադրութեան էլ չառին, որ հայ կռուողները գիշեր ու ցերեկ կռուի շրջաններում տանջանքներ են քաշում...»

Խնձորեսկցիներին աշղներ են ասում, որովհետև համարեա ամեն տուն մտնելուց, պատիցը կամ փայտեայ սյունիցը կախած կը տյեսնէք սազ կամ փոքրիկ չունգուր: Սազ կամ չունգուր նուագողին մեր ժողովուրդը աշղ էր ասում»:

Թեև գավառում, մասնավորապես Գորիսում Դաշնակցության խմբերի գործողությունների մասին «Դրոշակ»-ի հաղորդագրությունները սակավ են և ընդհանրական, բայց դրանք գալիս-հարստացնում են օրերի պատկերը: Նմանօրինակ է 1905թ. հոկտեմբերի 21-ի հաղորդագրությունը. «Գորիսի եւ Մինքեմի մեջտեղը գտնված Խոզնավար գյուղը մեր խմբի օգնությամբ ջարդել է թուրքերին՝ կոտորելով 150 հոգուց ավելի»:

Եռաբլուրի ընդհարման միջոցին, երբ թուրքերը վնասել էին Յայջի գյուղի արտերը, մեր ուղարկած խումբը Յայջի գյուղացիների հետ միասին ետ են մղել

թշնամուն՝ սպանելով 20 հոգին, խլելով 75 ոչխար: Մեր կողմից կա մեկ վիրավոր:

Տեղ գյուղում մեր ուղարկած խումբը գյուղացիների օգնությամբ ետ է խլել տարված ավարը՝ սպանելով 10 թուրք: Հայերը կորուստ չեն ունեցել»:

Կանխորոշված կլիներ Խոզնավարի ճակատագիրը, եթե չլիներ ՅՅԴ-ի խմբերը. «Իսկույն Մխիթարի խումբը, որն այդ ժամանակ Խնձորեսկում էր, տեղ է հասնում եւ մի օրվա կատաղի կռվից հետո, երբ նրան օգնության են գնում ետեւից ղրկված երկու խումբ եւս, մեկ ջարդով քշում են թուրք խուժանին եւ ապա մերոնք գալիս պաշարում են Քեոսալար գյուղը, նախապես ավերելով Խոզնավարի թուրքական մասը: Ապա եւ պարբերաբար ուղարկվում է մեր ռազմիկ ուժերի մնացածը, և սկսվում է Քեոսալարի ավերումն ու թալանը: Բնակիչներից շատերը կոտորվում են»¹:

Վերջին գործողությունը վրիժառություն էր Մինքենդի համար: Հերթը Մինքենդին իրագործող թուրքերինն էր, որոնք թողեցին ու ճողոպրեցին: Գավառապետի մուտքը միայն զսպեց կրքերը, այլապես պիտի հետապնդվեին ոճրագործները: Չսպել հայերին, այնուհանդերձ, չհաջողվեց, և նրանց կողմից ավերվեցին ու կողպտվեցին Ձեջիմլու երկու գյուղերը:

Ձանգեզուրի գավառապետը վրացի Ավալիանին էր: Գորիսեցիները նրան մեղավոր և այն էլ գլխավոր մեղավոր էին համարում: 1905թ. հոկտեմբերի 5-ին փոխարքա Վորոնցով Դաշկովին ուղղված հեռագրում նրանք ընդհարումների հրահրող էին համարում գավառապետին, պահանջում էին հեռացնել Ավալիանիին և հանդգնունք էին հայտնում, որ միայն դրանից հետո գավառում կարգ ու կանոնը կվերականգնվի²:

Ավալիանին մեղավոր է համարվում նաև Գորիսի հայերի 9 ներկայացուցիչների՝ փոխարքայի օգնական Շիրինկինին ուղղված հեռագրում. «Գավառապետը թուրքերի կողմն է պահում և անկարգությունների հենց սկզբից փոխանակ անկողմնապահ լինելու, իր անտակտ վարմունքով և խոսքերով վախեցնում է հայե-

րին, գրգռում թուրքերի հանդգնությունը: Թափառական թուրքերը, որոնց վրա են գցում ամեն մեղք, անցան, սակայն անկարգությունները չեն վերջանում: Խոնարհաբար խնդրում ենք պաշտոնից հանել գավառապետին, որով և հալածմունքն ու թուրքերի գրգռումը ինքնուտոնքյան կը վերջանայ: Այժմ մեր գավառին սպառնում է սով, ժողովուրդը ստիպված է զենքը ձեռքին պաշտպանել իր տունն ու ընտանիքը, թողնելով խաղաղ աշխատանքը, որովհետեւ պաշտպանություն չկա»³:

«Մինչեւ վերջերս էլ զանգեզուրցիներն անեծքով էին հիշում ցարական այդ մարդախոշոշ չինովնիկին», - գրում է Ա. Խանգադյանը՝ մեկնաբանելով Տեր-Հակովբ Գորիսեցու «Հիշատակարանը»:

«Գավառապետ Ավալիանին մեկ գույնի մարդ չէ: Նա անում է ե՛ւ այս, ե՛ւ այն»⁴, - գրում է «Դրոշակ»-ը, փաստեր է բերում հայերի դեմ նրա գործողություններից, ինչպես օրինակ՝ ստրաժնիկները խլում են հայերի զենքը, իսկ գավառապետը ոչինչ չի ձեռնարկում դրա դեմ: ՅՅԴ պաշտոնաթերթը միաժամանակ դրական է գնահատում 80 զինյալ թուրքերի դեմ Ավալիանիի գործողությունները, երբ վերջինս խնդրում է Նախիջևանի գավառապետին նոր ուժեր կենտրոնացնել Մագրայի շուրջը և հրամայում է կոզակներին պատրաստ լինել և ցրել թուրքերին՝ նրանց հարձակման դեպքում:

«Մի խոսքով անուրանալի է եւ այն, որ մարդը միջոցներ ձեռք առավ, գոնե առ երես. տեսնենք վերջը ինչ կլինի», - շարունակում է «Դրոշակ»-ը:

Հայիոյելու, փնովելու, մեղադրելու առիթ միշտ էլ եղել է, բայց հասկանալ է պետք, որ հակառակ դեպքում զոհերը բազմապատիկ կարող էին լինել: Մամուլը, նրանում եղած հաղորդագրությունները, դեպքերի ազդեցությամբ ծագած կրքոտ ելույթները բացարձակ ճշմարտություն լինել չեն կարող:

Իսկ Ավալիանիին մեղադրում էին թե՛ հայերը, թե՛ թուրքերը: Երկու կողմն էլ մոռանում էին, որ հաճախ միայն գավառապետի երևալով ու նրա վճռական գործողությունների շնորհիվ է, որ խուսափել են

¹«Դրոշակ», 1905, N 13, էջ 207:

²Աղայան Ծ., Հայ և ադրբեջանցի ժողովուրդների դարավոր բարեկամությունը, Ե., 1961, էջ 163:

³«Արշալույս», 1905, N 5:

⁴«Դրոշակ», 1905, N 9, էջ 137:

ավելորդ զոհերից ու փրկվել է խաղաղ բնակչությունը:

Ուսումնասիրության կարոտ է նաև իրադարձությունների փոխկապակցվածությունը, անհատների՝ կռվի տարբեր օջախներում խաղացած դերը, ինչպես, օրինակ, միմյանց հետ սերտ առնչվող Ջանգեզուրի և Նախիջևանի իրադարձությունները և դրանցում դերակատարություն ունեցած անձինք:

Գավառապետ Ավալիանին մեծ դերակատարություն է ունեցել: Նրա գործողությունները նույնիսկ գավառի սահմաններից դուրս ուշադրության արժանի են, կարոտ օբյեկտիվ գնահատականի:

Անհնարին է ամբողջությամբ ընկալել ժամանակն ու գործող անձերին՝ առանց իրադարձությունները միմյանց հետ կապելու: Սյունիքը և Նախիջևանը երկար սահման ունեին միմյանց հետ, կապված էին թուրքաբնակ գյուղերի միջով անցնող ճանապարհներով: Նախիջևանից եկող լուրերը՝ շրջափակում, զենքի ու զինամթերքի բացակայություն, հուսահատ վիճակ, օգնության կանչեր ավելի շուտ Տաթևի վանք՝ Ներսես Մելիք-Թանգյանին էին հասնում, քան գավառային կենտրոն:

Դեռ 1905 թ. մայիսին Նախիջևանի Նորս գյուղում թուրքերով շրջափակված հայկական չորս գյուղերի բնակչությունը դիմում է Մելիք-Թանգյանին՝ խնդրելով իր հեղինակությունն օգտագործել՝ ոչնչացման եզրին հայտնված ժողովրդին փրկություն բերելու համար: Նամակը ստանալուն պես՝ արքեպիսկոպոսն անմիջապես թողնում է վանքը, հասնում Գորիս, ներկայանում գավառապետ Ավալիանին, խնդրում, համոզում նրան Նախիջևան գնալ և տեղում կանխել անխուսափելի կոտորածը. «Արձագանքելով Մելիք-Թանգյանի պահանջին՝ գավառապետ Ավալիանին 100 ձիավոր միլիցիայի զլուխ անցած մեկնում է վտանգված շրջանը: Ջանգեզուրի գավառապետի հետ Նորս են ուղեւորվում նաեւ Մելիք-Թանգյանը և գավառի մահմեդականության հոգեւոր առաջնորդը»⁵:

Գավառապետ Ավալիանիի և հոգևոր առաջնորդների միջամտությունը կանխեց սպանող, բայց և այնպես Նախիջևանի

այդ կողմերում իրադրությունը շարունակեց մնալ պայթունավտանգ, որը շուտով վերածվեց ահեղ ընդհարման:

Կառավարությունն ինչպես հարկն է չէր միջամտում, իսկ դա բերում էր դժգոհություն և ծայրահեղ գնահատականներ:

«Ղափանից 50 վերստ հեռավորության վրա գտնվող Գորիս քաղաքում միապետության դավադիր ներկայացուցիչները հրճվում և ծափահարում էին՝ դիտելով գազանային գործողությունները: Այս ու այն գյուղում նստած կոզակները հանդիսատես էին սոսկալի տեսարաններին և անտարբեր դիրք բռնած՝ խմում-ծխում էին ու թամաշա անում... որովհետև բյուրոկրատ մարդ գազանները այդպես էին կարգադրել, հրահանգներ տվել: Ամենամեծից սկսած մինչև ամենափոքր աստիճանավորը ներշնչված էին պրովակատորական ծրագրով և երկու ազգերի փոխադարձ ոչնչացման իղձերով:

Դրագունների կոմանդիրներից մեկն ասում էր. «Եթե ինձ իրավունք տային, հայերին ու թուրքերին կը բաժանեի հրացաններ և նույնիսկ թնդանոթներ և կասեի՝ կռվեցեք. իսկ ես այդ ժամանակ կբարձրանայի մի բարձունքի վրա դիտելու, թե ինչպես երկու կողմը միմյանց կոտորում են»⁶:

Եվ, այնուամենայնիվ, զորքն ինչ-որ բան անում էր ավազակախմբերին պատժելու, բեկերին զսպելու համար, որը չի թաքցնում նույն «Դրոշակ»-ը. «Գոլոշապովի օգնական գնդապետ Վեները ռմբակոծել է մի քանի տուն Չարդախլու գյուղից: Այսօր Գորիսից եկած լուրերը հաստատում են, որ գնդապետը իսպառ այրել է թուրք Ալիանլու (կանոնավոր ավազակաբուն է), Մազմազակ և այլ գյուղերը: Գյուղը մտնելիս թուրքերը դիմադրել են գնդապետին, և այդ պատճառով նա ռմբակոծել է գյուղը, կոզակները կոտորել են բավական թուրքեր, մոտ 20 հոգի էլ ձերբակալված ուղարկվել են Գորիսի բանտ»⁷:

Այս բոլորի կենտրոնում Ավալիանին էր, իսկ նա անում էր հնարավորինը, թեև անհանգիստ կյանքով ապրող Գորիսում մոռանում էին գավառապետի երեկվա ձեռնարկումները, մեղադրում նրան ձա-

5Գևորգյան Գ., Սեբաստացի Մուրադ, Ե., 2003, էջ 99 :

6«Դրոշակ», 1907, N 1, էջ 6 :

7«Դրոշակ», 1906, N 4, էջ 55 :

խողունների և շարունակվող քառսի համար:

1905թ. մայիսին և հունիսի սկզբին թուրքերի կողմից ավերված ու կողոպտված մի շարք գյուղերի բնակչությունը փախել և փրկություն էր գտել Նորս-Մազրայում և Գոմերում: Հինգ հազարի հասնող բնակչությունը կուլ կգնար, եթե վրա չհասներ Ջանգեզուրի գավառապետի կողմից ուղարկված զորքը և ապա ինքը՝ գավառապետը: Ոչ ոք չի կարող ասել ճշմարտությունը և ներկայացնել իրականությունը, ինչպես ականատեսը: Նախիջևանի Գոմեր գյուղի հոգևոր հովիվ Մուշեղ քահանա Մամիկոնյանի՝ հունիսի 20-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանին ուղղված նամակն իրադարձություններին և գործող անձերին տրվող եզակի վավերագիր է. «Կար ժամանակ, որ մենք էլ շեն էինք, տուն, ապրանքի, կարողության տեր էինք և այդ մի քանի օր առաջ. սակայն անցավ օր ու գիշեր մի տասնյակ կիտվեցան, մեր երկինքը խավարեցավ, արևն անհայտ կուլ գնաց. փոթորիկը պտույտ-պտույտ ոլորտելով ամպեր ժողվեց մեր գլխին, կարկուտ տեղաց, հեղեղն իջավ մեր, մեր ամեն բան նա տարավ: Բայց կար մեկը, նա չթողեց երկար տեղալ կարկուտին, հանեց հողմը, ամպերն ամեն կողմ սփռեց:

Սկսած մայիսի 17-ից փոթորիկը պատրաստվում էր մեր գլխին. այդ մենք լավ գիտեինք, որի համապատասխան պատրաստվում էինք. արել էինք ինչ որ հնարավոր էր... Դիմել ենք օգնության թե՛ Նախիջևանի և թե՛ Ջանգեզուրի իշխանություններին... Նախիջևանից ոչ մի օգնություն չենք ստացել, Ջանգեզուրը հասել է ժամանակին:

Սոքա հասան կռվի ամենատաք թուպին և վերջ տվին կռվին, որով մենք կռվում մարդկային զոհեր չունեցանք. և այդ Ջանգեզուրից եկած հիշյալ հրամանատարի ամենաարագ շարժողության շնորհիվ, որ բացառիկ մի երևույթ էր ռուս ծառայողների շրջանում, նա չէր քշիլ և այլ ոչ վագ տվել, այլ սլացել թռիչքներով էր եկել: Նա եկել էր Ջանգեզուրի գավառապետ Պ.Ավալիանիի կարգադրությամբ:

Գավառապետ Ավալիանին և հրամանատար Պրոկոպովը արին այն բոլորը, ինչ որ թույլ էր տալիս մարդկային ուժը,

ինչ որ կարող էր անել հարազատ հայրը յուր որդոց նկատմամբ:

Առանց սրանց 5000 հոգի կորչելու էին անհայտ, և թշնամին, գլուխ բերելով յուր ծրագիրը, մնալու էր անպատիժ:

Մյուս օրը՝ հունիսի 10-ին, եկավ և Ջանգեզուրի գավառապետ Ավալիանին... Կարո՞ղ եք երևակայել, թե ինչ երախտագիտության զգացմունքով վերաբերվեց ժողովուրդը դեպի յուր բարերարը: Արտասուքի ջերմ կաթիլներ էին, որ ծածկում էին ամենուն աչքերը, սրտեր էին, որ հուզմունքից թրթռում էին, բաբախում... Այո՛, Ավալիանին գերեց մեզ յուր եռանդուն պատրաստական վարմունքով, մարդասեր վեհ հոգով, նա չի մոռացվի հազարավոր մարդկանց հիշողությունից»⁸:

Ոչ բոլոր դեպքերում է, որ Պրինց Նապոլեոնը տեղական իշխանավորների նկատմամբ դրական է արտահայտվել: Ավալիանիի դեպքում Պրինցի՝ փոխարքային ուղղված հեռագրում կարդում ենք. «...Գավառը ընդմիշտ ապահով պահելու համար անհրաժեշտ է չորս հարյուրյակ զինվորներ ունենալ գավառի մեջ: Շնորհիվ տեղական գավառապետի իմ հրամանով ձեռնարկած խիստ միջոցների, հաջողվել է թալանած իրերի մի մասը վերադարձնել»⁹:

Ավալիանին կարող էր և պարտավոր էր ինչ-որ բան անել իր գավառի համար (չնոռանանք՝ նա Ջանգեզուրի սահմաններից վճռեց Սադրը Բեկին-Գ.Ս.), բայց և կարող էր քար լռություն պահպանել Նախիջևանի դեպքերի հանդեպ: Հայ-թաթարական բախումների պատմությունը լի է պետական չինովնիկների և զինվորական հրամանատարների անտարբերության, չտեսնել-չլսել տալու օրինակներով:

Ու ահա թե ինչ, եթե Ավալիանին հրեշի մեկը լիներ, կբարձրանար Դաշնակցության ամենագործող ձեռքը, չէր ներվի նա և ահաբեկչության զոհ կդառնար, ինչպես որ Նակաշիձեն, Անդրեկը, Ալիսանով-Ավարսկին, Շումակևիչը, Տեր-Սահակովը ու մինչև անգամ երկրորդական կարգի դահիճներ:

Իրադրությունը փոխվեց, երբ գործեցին ՀՀԴ զինված խմբերը: 1905թ. աշուն. Աղուղիի թուրքերը Բազարչայից եկած

⁸ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 132, ք. 145-146

⁹«Արշալույս», 1905, N 11 :

օգնական ուժերով Դարաբասի և Քյուրդլարի թուրքերի հետ համաձայնության էին եկել Ուզ գյուղի վրայով արշավել Սիսիանի վրա: Հայերի ուշադրությունը շեղելու համար Ջաբուղից թուրքերը պիտի շարժվեին Տեղ և Խնձորեսկ: Հաջողության դեպքում սպառնալիքի տակ էր ընկնելու Գորիս քաղաքը: Հարկավոր էր նախահարձակ լինել: Այդ իրականացրեց Ջանգեզուր ուղարկված Դրոն: Նրա հրամանատարությամբ Չոփուռ Արսենի և Ռաշիդի խմբերը Գորիսի և Տաթևի ուժերի հետ միասին արշավեցին Ջաբուղի, Հարժիսի և Դարաբասի շրջանների թուրք գյուղերի վրա: Հաջողվեց գրավել Որոտանի կամուրջը և թուրքերին քշել դեպի Բազարչայ:

Աչքի ընկավ Չոփուռ Արսենի խումբը, որը պատժիչ գործողություններ իրականացրեց հայկական բնակավայրերի դեմ կողոպտչական արշավանքներ իրականացրած Ջաբուղի թուրքերի դեմ: Ապա խումբը պատժիչ գործողություններ իրականացրեց Շուռնուխի և նրա հարևանությամբ գտնվող գյուղերի վրա:

Իրադարձությունները փոխկապակցված էին, դեպքերն արագ արձագանք էին ստանում այս ու այն կողմերում, բերում ծանր հետևանքներ: Բախումներից չէր կարող խուսափել Տաթևի շրջանը, որը սահմանակից էր Ղափանին և Սիսիանին:

Տաթև... հոգևոր, մշակութային կենտրոն, եզակի վանական համալիր, ավատատիրական կենտրոն, մտքի և լուսի տաճար... 1920-1921թթ. Համազանգեզուրյան համագումարների հավաքատեղի, անհանդուրժողականության զոհեր... Որքա՞ն հայտնի ու մոռացված էջեր ունի թաքցրած Տաթևը...

Եվ մոռացված է գլխավորներից մեկը. 19-20-րդ դարերի սահմանագծում այստեղ արթուն էր ազգային հեղափոխական ոգին, ինչպես Սուրբ Բարդուղիմեոս, Սուրբ Կարապետ, Առաքելոց, Աղթամարի Սուրբ Խաչ, Վարագա Սուրբ Խաչ, Դերիկի վանքերում: Ավելին, եթե դրանցում որոշ դեպքերում նահանջ էր ու պարտություն, Տաթևում հաղթանակի ոգին էր թևածում:

Գիշեր ու զօր գալիս-գնում էին սուրհանդակներն ու նամակատարները, ծրագրեր էին կազմվում, անելիքներ որոշվում, մարտական խմբեր կազմվում, զենք

բերում ու տանում: Տաթևի վանք և Գորիս գավառական կենտրոն էին դիմում Սյունիքի ամենահեռավոր գյուղերից, խնդրում ամեն ինչ անել, վերջ տալ բախումներին, զենք կրելու իրավունք պահանջում:

Հայ հասարակությանը սթափեցնելու, նրա միտքն արթուն պահելու և ձայնը բարձրացնելու նպատակով Մելիք-Թանգյանը գրում էր ժամանակի պարբերական մամուլին: Տաթևից ուղարկված թղթակցություններին ենք պարտական Ջանգեզուրի գավառում մոռացված շատ իրադարձությունների վերաբերյալ պատկերացում կազմելու համար՝ մարտական գործողություններ, բնակչության կորուստներ, տեղաշարժեր, կոզակական ուժերի միջամտություն, նյութական վնասներ, անցուդարձ:

Մելիք-Թանգյանը հասնում էր գավառային կենտրոն, անհանգստացնում իշխանություններին, հեռագրեր ու նամակներ էր հղում Էջմիածին՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոսին, նա էլ դիմում էր Թիֆլիս և Կիսլովոդսկ՝ Կովկասի փոխարքային՝ խնդրելով պաշտպանել Ջանգեզուրի բնակչությանը, կանգնեցնել հրոսակներին, օգտագործել իշխանության հեղինակությունն ու բանակի ուժը¹⁰:

Վավերագրերում մենք հանդիպում ենք «Վանքի ժողովի որոշում»՝ անորոշ, առանց մեկնաբանության արտահայտությանը: Դժվար չէ կռահել. դրանք Տաթևի վանքում ընդունված ՀՅԴ «Սյունիք» կոմիտեի և Ջանգեզուրի Ձինվորական մարմնի որոշումներն էին՝ ամեն գնով կատարման ենթակա: Մեկ օրինակ. «Վանքի ժողովի» որոշմամբ է, որ պատժվեցին «Սյունիք» գործարանը ոչնչացնող թուրքերը. այլ հնար չկար, Ղափանի թրքությունը գլուխ էր բարձրացնում:

Տաթևում զարմանալիորեն տիրում էր համընդհանուր ոգևորություն. ասպարեզ էր եկել վանքի վանահայր Ներսես Մելիք-Թանգյանը, որն իր նմանների՝ Սկրտիչ Խրիմյանի, Մշո Սուրբ Կարապետ վանքի վանահայր Վարդանի, Մշո հոգևոր առաջնորդ Ներսես Եպիսկոպոս Խարախանյանի պես գլուխ չխոնարհեց թշնամու առաջ. «Փարաջան ու վեղարը չմեղկացուց

¹⁰Տե՛ս ՀԱՍ, ք 56, գ. 16, գ. 132, ք.ք. 157, 129, 269, 53-55 :

հայրենասեր ոգին, ընդհակառակը: Բավ է հիշատակել այն ահագին դերը, որ նա խաղաց 1905-1906 աղետավոր թվականներին՝ հայ-թուրքական կռիվներու ատեն, իբրև Տաթևի վանահայր, իբրև գործակից Սեբաստացի Մուրադի և ուրիշ խմբապետերու»¹¹:

Տաթև... Այստեղ գալիս էին կամավորականներ, ձևավորվում էին մարտական խմբեր: Ճակատագրական պահին Վայոց ձորի վրայով Սիսիան մուտք գործեց Մուրադ Սեբաստացին՝ իր 50 հեծյալ հայդուկներով. «Եվ ահա այդ ժամանակ էր, որ մեկն էի մեկ, մեծ մասամբ հեռու վայրերե, պահապան հրեշտակներու պես լույս ընկան սպառազեն եւ անվեհեր մեր հայդուկները... Մուրատ, Քեռի, Դրո, Կայծակ Առաքել, Ստեփան Ստեփանյան, Կորյուն, Կոստի, Ռաշիդ»¹²:

Սեբաստացուն առաջինը դիմավորելու է գնում Արշակ Շիրինյանը: Հանդիպում է հայդուկապետին, տեղի է ունենում խորհրդակցություն, ուր քննարկվում են միջոցներ հավաքագրելու, զինված ուժեր կազմակերպելու և Ղափան մուտք գործելու ժամանակի և ուղիների խնդիրները: Խորհրդակցությունը որոշում է յուրաքանչյուր գյուղից զենքի ունակ ու քաջարի մեկ կամ երկու տղաների դնել Սեբաստացու հրամանատարության տակ, անցնել Ղափան և ապա նոր սկսել կազմակերպված պաշտպանություն:

Սիսիանի և Գորիսի գյուղերն ընկած 150 կամավորականներ հավաքագրում, զինում և Տաթևի վանք էին տեղափոխում Հայրենիքի երկու նվիրյալ՝ Արշակ Շիրինյանը և Նիկոլայ Հովսեփյանը:

Ներսես Մելիք-Թանգյանի և մյուս վանականների կողմից աջակցությունն աննախադեպ էր: Անսահման ոգևորության մեջ՝ շուրջ 200 զինյալներ հատեցին Գորիսի և Ղափանի սահմանը:

Տաթևից էր գալու Ղափանի աստեղային ժամը...

Բարոյական աջակցության, զենքի, զինուժի համար Տաթև էր դիմում նույնիսկ Սմբատ Մելիք-Ստեփանյանի պես մեծագույն անհատը. «Այժմս անտանելի դրուք»

յուն է, ռազմամթերք չկա, դիմելու տեղ չկա: Ժողովուրդ, գործ այսպես երեսի վրա ընկած... Ո՛չ ուժ, ո՛չ ցանկություն կա ավելին շարունակելու:

Դիմեցեք կամ կարգադրեք շուտ, եթե մոտ են Ձեզնից ուժերը, թե Գորիսում, արեք շուտ նույնպես հարկավորը:

Սի բան ևս, Հայր Սուրբ. կլինի՞ արդյոք այդտեղի կողմերում փամփուշտ և կարո՞ղ եք կարգադրել, որ ուղարկեն, ինչ գնով էլ լինի մինչեւ երեք հարյուր ռուբլու Բերդանի փամփուշտ: Լիահույս եմ, իմ գրածները կկատարեք ի սեր ժողովրդի»¹³:

«Ձեյվայում, ինչպես երևում է, սաստիկ կռիվ է. Պետոն օգնութիւն է խնդրում. Թող այստեղ կարքադրէ Սուլթանը հավաքվեն երկրորդ ռեզերվներ եւ եթէ Բայենդուրը ազատ է, գնա օգնութիւն: Պետոն գրում է, որ ես գրեմ Տաթևա գողները, գրեցի այս գիշեր ուղարկեցի: ԷՄԷՍ»¹⁴ (Մելիք-Ստեփանյանը հանդես է գալիս «ԷՄԷՍ» ծածկանվամբ-Գ.Ս.):

Նամակ Մելքունին (հավանաբար ինքնապաշտպանության կազմակերպիչ, իրավաբան, ՀՅԴ-ի անդամ Համբարձում Մելքունյանին). «... Հայր Սուրբին եմ դիմում եւ Ձեզ: Նորանից խնդրում, Ձեզանից պահանջում շուտափույթ օգնութիւն երկիր, գործը երեսի վրա է...»

Հիշո՞ւմ եք ինձ մոտ Ձեզ ասում էի՝ անձնասպանութիւն է Ղափանը երեսի վրա թողնել զնալը, այստեղ մարդ չկայ եւ ոչ մի, և ահա հետևանքը... Այստեղ հրամանատար չկայ, կանոնավոր ոչինչ, ռազմական ույժի ոչ ծախս, ոչ գիւղարայքում, եւ ոչ իրանց անդամների մոտ (բայց իրանք անդամներին հրաշալի զինած են), գրածս զանգատ չէ ոչ էլ բամբասանք, այլ չեք ուզում, որ մասնատվի Ղափանը:

Սի հնուտ հրամանատար, որ կարքադրէ ույժերը, և կարելիին չափ ույժ, ռազմական մթերք:

Փամփուշտ մի հատել չկայ այստեղերքը»¹⁵:

Ձենքի ու զինամթերքի կարիք զգացել են նաև Գորիսում: Կրկին Մելիք-Ստե-

¹¹Հուշամատյան Ներսես Մելիք-Թանգյան արքեպիսկոպոսի, Թեհրան, 1968, էջ 274:

¹²Վարանդյան Մ., Հ.Յ.Ղաշնակցութեան պատմութիւն, Ե., 1992, էջ 342:

¹³Կապանի երկրագիտական թանգարան, Փաստաթղթերի մատյան, N 3107:

¹⁴Կապանի երկրագիտական թանգարան, Փաստաթղթերի մատյան, N 3111:

¹⁵Նույն տեղում, N 3103 :

փանյանն է. «...Ուզում եմ վաղը փամփուշտներ ուղարկել Գորիս, կա՞յ արդյոք այնտեղ, եթե գիտեք, «ոչ» գրեցեք» և ապա գինամթերք է խնդրում հայդուկապետ Պետոյից»¹⁶:

Հասկանալ է պետք, որքան լակոնիկ ու անընթեռնելի, այնուհանդերձ, այս վավերագրերն ավելին արժեն, քան կռվի որևէ տեսարանի կամ իրադարձությունների շղթայի նկարագրություն ժամանակի պարբերական մամուլում:

Գորիսի և Շինուհայրի շրջանին հանգիստ չէին տալիս նաև Քյուրդլարի հետ միացած Աղուդի-Վաղուդի գյուղերը: Մեծ սպառնալիք էին նաև Տանձավերի և Աղվանիի բեկերը, որոնք շարունակ հարձակումներ էին գործում Տաթևի և Տանձատափի վրա:

Տաթևից Ղափան ճանապարհն անցնում էր Աղվանի և Տանձավեր գյուղերի վրայով, որոնք թուրքաբնակ էին և դարձել էին Սուլթանով բեկերի ավազակաբները: Ամենից ավազակաբարո գործելակերպ ունեին դատ ու դատաստանից փախած, մոլեռանդ հայատյացներ Աբդուլ Ալի բեկ, Շիրազի բեկ, Համիդ բեկ Սուլթանովները:

Տաթևի շրջանի, թուրքաբնակ այս գյուղերի և Աճանանի գյուղերի իրադրությունը փոխվեց 1905թ. գարնանը՝ այս բեկերի կողմից կավարտցի հայդուկ Ղաչաղ Կոստիի (Կոստանդին Աղամյան) դավադիր սպանությամբ: Փակվեց Գորիս-Ղափան ճանապարհը, երթևեկությունը դարձավ անհնարին: Իրավիճակի գնահատականը տալիս է «Դրոշակ»-ը. «Հարաբերությունները Ղափանի հետ կտրված է: Անցորդները միայն պոստի հետ են կարողանում գնալ կամ գալ: Բայց այս միջոցով բավական թանգ է նստում, որովհետև Գորիսից մինչև պղնձի հանքերը ճանապարհը անցնում է թուրքերի միջով: Եթե փոստի հետ գնացողներ են լինում, նրանցից վերցնում են «խաչլըղ» և «Սալամաթ փուլի», չնայած կան ստրաժնիկներ»:

Նոյեմբերին Ստեփան Ստեփանյանը, Դրոն, Քեռին, իրենց և տեղացիներից կազմված խմբերով որոշում են բացել Սիսիան-Գորիս ճանապարհը: Դեկտեմբերին թուրքերի հետ ընդհարման ժամանակ կռվողների մի մասը ետ է քաշվում, իսկ

27-ամյա Ստեփան Ստեփանյանը՝ իր 12 մարտիկների հետ, զոհ է գնում սիսիանցի մի կնոջ մատնության: Ստեփանը կռվում է, մինչև փամփուշտների սպառվելը: Հրացանները քարերի վրա ջարդելով՝ խումբը կանգնում է թշնամու դեմ և գնդակահարվում: Թուրքերը կտրում են Ստեփանի գլուխը, շրջում գյուղերում:

Ստեփան Ստեփանյանի նահատակությունից հետո Տաթևի վանքում Ներսես Մելիք-Թանգյանի ղեկավարությամբ հրավիրվեց հատուկ խորհրդակցություն: Ճշտվեցին անելիքները և նշանակվեցին տարբեր շրջանների ինքնապաշտպանության ղեկավարներ: Շիրինյանը և Գոմսա Կորյունը պիտի ղեկավարեին Ղափանի, Քեռին՝ Սիսիանի, Ռաշիդը՝ Դարաբաս-Շենաթաղի, Չոփուռ Արսենը՝ Գորիսի և Շինուհայրի պաշտպանությունը: Խնդիր դրվեց յուրաքանչյուր գյուղում ունենալ հեծյալ խումբ՝ վտանգված վայրերին օգնության հասնելու համար:

Ցասումի և վրեժխնդրության ալիքի դեմն առնելն անհնարին էր:

Տաթևի շրջանի հայերը դեկտեմբերի 29-ին հարձակվում են Հարժիսի մոտ գտնվող Քյուրդլար թուրքաբնակ գյուղի վրա: Կարճատև դիմադրությունից հետո թուրքերը փախչում են տալով մեծաքանակ զոհեր: «Հառաջ» թերթի վկայությամբ (1906 հունվարի 24)՝ Քյուրդլարում սպանվածների և վիրավորների թիվը հասնում է 158-ի: Գյուղը կողոպտվում և հրդեհվում է: Հունվարի սկզբին Տանձավերի և Աղվանիի բեկերի գլխավորած ուժերը գրոհում են հայերի Փաշաքյանդ ձմեռանոցի և Երիցաթունքի վրա: Արդյունքը՝ նոր զոհեր ու ավերածություններ:

Այս կռիվներն անհանգստություն են առաջ բերում Ղափանում և Ներսես Մելիք-Թանգյանին ուղղված նամակում Մելիք-Ստեփանյանն իր մտահոգություններն է ներկայացնում օրեցօր թափ առնող բախումների առթիվ. «Գերապատիվ Հայր Սուրբ, պն. Ստեփանյանից տխուր լուր էր եկել... Կռիվը Տաթևի կողմից հասնում է մեր ձորը, Ղափանի մի անկյունը... Վերջին ժամանակներս Տաթև ու կողմերից, Սիսիանից իրար հետևից լուրերը վերին աստիճանի գրգռել են երկու կողմերին էլ... Մի կերպ հանգստացվեց համեմատաբար, անցավ մի քանի օր և ա-

¹⁶Նույն տեղում, N 3099 :

սում են, գալիս է լուր, որ քարուքանդ է արված Քյուրդլարը և Խոջանանը, բերվել են այստեղից ազատված կանայք և երեխաները մեր կողմերը.....»¹⁷:

1906 թ. սկսվեց անիշխանությամբ և այն խաղաղություն չէր խոստանում: Երեւանի նահանգի և Սյունիքի ուժերի ընդհանուր հրամանատար Ֆար-Յատը (Սարգիս Օհանջանյան) հաստատում է. «Ամբողջ Ջանգեզուրում կատարյալ անիշխանություն է տիրում: Ո՛չ մեծ կա, ո՛չ իշխանություն, ո՛չ կարգ ու կանոն: Այդ կողմերի հայերը, ավելացնեն նաև ամբողջ քրիստոնյա տարրը սաստիկ վտանգավոր կացության մեջ են գտնվում, երկյուղից ազատ չէ նաև ռուս չինովնիկությունը: Եղել են դեպքեր, երբ մինչև իսկ կոզակների կողոպտել են խլելով թե շորերը և թե փամփուշտները: Նշաններից պարզ երևում է, որ թուրքերը երբեք դիտավորություն չունեն ձեռք վերցնելու իրանց չար, դիվական ծրագրից: Սպանված մի քանի թուրքերի գրպաններում գտնվել են նամակներ, որոնցից պարզ երևում է, որ հաղորդակցության սերտ կապ կա Ջանգեզուրի, Սիսիանի ու Ղափանի և նույն իսկ Պարսկաստանի թուրքերի մեջ, որոնք ինչ-որ դիվային ծրագրեր ունեն իրագործելու ապագայում»¹⁸:

Գավառում մոլեգնում էին սադրանքը, անհանդուրժողականությունը, կռիվը, կրոնական մոլեռանդությունը: Հնչում էր Սրբազան պատերազմի՝ Ջհաթի կարգախոսը: Սա իրականության մի երեսն էր: Սյուսը՝ միմյանց էին հանդիպում երկու ժողովուրդների մեջ առավել հարգանք ու հեղինակություն վայելող անձինք, սպիտակ դրոշ պարզած համատեղ երթեր էին կազմակերպում հայ-ադրբեջանական խմբերը՝ դատապարտելով թշնամանքը, քարոզելով հանդուրժողականություն և խաղաղություն. «Սպիտակ դրոշակի տակ հայ-թուրքական կոմմիսիան, որն անցել է Եվլախ-Գորիս տրակտով, վերադարձան անվտանգ: Ճանապարհին ստացած կոմմիսիայի տպավորությունը սփոփիչ էր», - Շուշիից 1906թ. հունիսի 23-ի ժ. 10:17-ի թղթակցությունն է հաղորդում «Դրոշակ»-ը:

Ձուր ջանքեր. խաղաղության երթի և ցույցերի պահին պարտություն է կրում... բանականությունը. «խաղաղությունը պահպանելու համար բոլոր գործ դրած ջանքերին հակառակ անսպասելի կերպով բռնկվեց մասսայական շարժում, հաղորդակցությունը կտրված է, սպանություն, կողոպուտ, գերումն շատ է լինում» (Գորիսից 1906թ. հունիսի 22-ին Ալ. Մելիք-Ազարյանցին հղված հեռագրից):

Խաղաղության առաքելությամբ Խրիմյանի կողմից Ջանգեզուր ուղարկվեց Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանը (Ծնունդով Շիկահող գյուղացի հոգևոր գործիչը ամուր թելերով կապված էր Գորիսի հետ), որը որոշ քայլեր կատարեց երկու ժողովուրդների հաշտեցման նպատակով: Սակայն հոգևոր գործիչը, տեսնելով հակառակորդի գործած ավերմունքներն ու հանդիպելով նրա անզիջում կեցվածքին, փոխեց իր վերաբերմունքը և արմատական դիրք բռնեց Սյունիքում և Նախիջևանում իր գտնվելու ժամանակ. «Ջանգեզուրեն Նախիջևան փոխադրված դաշնակցական Խեչոն, ինչպես նաև Կոմսը, Մովսես Վրդ. Տեր-Մովսիսյան (հետագային Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս Մագիստրոս), Լորթոն, Մշեցի Ասլանը, տեղացի ուսուցիչ Հովհաննես Պետրոսյան և ուրիշներ, մեծ դժվարությամբ կրցեր էին զինել շրջանի գյուղացիությունը ինքնապաշտպանության համար: Թեմի առաջնորդ Մեսրոպ Վարդապետը կպահանջեր մաքրել Նախիջևանի և Ջանգեզուրի թաթար գյուղերը»¹⁹:

1906-ի հուլիսին անհանգիստ Սուլթանովները հարձակում իրականացրին Տանձատափի Մալդաշ ձմեռանոցի վրա, քչեցին անասունները, ավերեցին շինությունները: Անպատժելիությունից երես առած՝ օգոստոսի 1-ին հարձակվեցին Տաթևի վրա՝ դրա պատճառը համարելով տաթևցիների մասնակցությունը Հարժիսի և Սիսիանի դեպքերին: Ուժեղ դիմադրության հանդիպելով՝ Սուլթանովները փախան իրենց որջերը: Տաթևցիները հիշում էին. Սուլթանովները լուրեր էին ուղարկում՝ հայտնելով իրենց մտադրությունը՝ գրավել, հիմնահատակ անել վանքը, քա-

¹⁷Կապանի երկրագիտական թանգարան, Փաստաթղթերի մատյան, N 3107:

¹⁸«Յառաջ», 1906, 24 հունիսի:

¹⁹Չելեյան Ա., Հայ-թաթարական պատերազմը, «Գրական թերթ», 1990, N 7:

րերը Որոտանի ձորը գլորել և... տաճարի քարերով գետի հունը փակել:

Պարտված Սուլթանովները Տանձավերում և Աղվանիում հանգիստ չունեցան: Օգոստոսի 7-ին կրկին հարձակում եղավ Տանձատափ գյուղի ամառանոցների վրա, այրեցին, հողին հավասարեցրին շինությունները, անասունները քշեցին Տանձավեր: Հետո փորձեցին ոտքի հանել Աճանանի թուրք գյուղերին:

Գորիսի և Ղափանի թիկունքը ապահովել էր պետք: Տանձավերի և Աղվանիի դեմ հաղթական արշավանքը ղեկավարում էր Սեբաստացին: Կռվում էին ՀՀԴ խմբերը, Գորիսի և Ղափանի կամավորները: Ղա բացառիկ նշանակության հաղթանակ էր, բացվեց և հսկողության տակ առնվեց Գորիս-Ղափան ճանապարհը: Այն կյանքի ուղի դարձավ. վտանգված Ղափան անցան հայդուկային խմբերն ու կամավորները, փոխադրվեցին զենք ու զինամթերք:

Բախումների պատմության գորիսյան շրջանի մեր պատկերացումն անբավարար կլիներ, եթե չճանաչեինք ու չհիշատակեինք հայտնի ու անհայտ այն գորիսեցիներին, ովքեր զենքը ձեռքներին հայտնվեցին ամենատարբեր ճակատներում, փրկության ձեռք մեկնեցին խաղաղ, աշխատավոր բնակչությանը, հաղթեցին մարտերում, մեծահոգի եղան թուրք աշխատավոր զանգվածի հանդեպ:

Գլխավոր ճակատը Ղափանն էր: Ղաշնակցությունն իր ուժերը նետեց Ղափան, որոնց մեջ շատ էին գորիսեցիները. «Մի քանի օր առաջ ղաշնակցության երկու խմբերը անցան դեպի վտանգի վայրերը: Գորիսի շրջանից նույնպես եկել են զինվորներ»²⁰: Իսկ Գոմսա Կորյունի հետ Ղափանում կռվող Արշակ Շիրինյանի մասին վկայում է «Հայրենիք»-ը (N 10, 1956թ.): Ներքին Հանդում վկայում էին. «Վերջին պահին Կորյունի հետ մեր գյուղը մտան Յապոնը և Շիրինյան ազգանունով մեկը»: Ղափանում Արշակ Շիրինյանի ներկայության և դերակատարության մասին խոսում են Կապանի երկրագիտական թանգարանի վավերագրերը՝ 1906թ. օգոստոսի 29-ին Շիկահողից Սմբատ Բեկին ուղղված Սուրադի նամակը, Յապո-

նացի Սաքոյի՝ Շիրինյանին գրված չթվագրված հաշվետվությունը:

Վավերագրերը հաստատում են, որ գորիսեցի Սուրեն Արամյանը գործում էր Ազարակում, Արամ Պարոնյանը՝ Ղափանի գյուղերում: Ղափանում Նիկոլայ Հովսեփյանի ռազմական ղեկավարության մասին փաստում են Սմբատ Մելիք-Ստեփանյանի նամակը՝ ուղղված «Հարգո Նիկոլային» և Հովհաննես Քարամյանի նամակը՝ Մելիք-Ստեփանյանին: Վերջին գրության մեջ խնդրվում է հնարավորության դեպքում 200 փամփուշտ ուղարկել «Հրամանատար Նիկոլային»:

Ղափանում իրենց դերակատարությանը աչքի ընկան Յապոնը և Յապոնացին, թեև հաճախ երկուսն էլ հանդես են գալիս Յապոնացի անվամբ: Չպետք է շփոթել նրանց, ինչպես որ Գորիսի մասին հրատարակված շատ նյութերում ասվել է: Յապոնը՝ Հովհաննես Պարոնյանը, ծնվել է 1878թ. ապրիլի 26-ին Գորիսում, Պարունանց Բաբուրի և Մարիամի ընտանիքում: Անցել էր Միջին Ասիա, աշխատում էր այնտեղ: 1905թ. վերադարձավ, անդամագրվեց ՀՀԴ-ին, մտադիր էր գործել Կարսում, բայց մի խումբ գորիսեցիներ նախատեցին. «Եսքան ժամանակ Հայրենիքից ու Գորիսից հեռացել էիր, այժմ հասել ես Ձանգեզուրի սահմանները, ինչպե՞ս կարող ես վերադառնալ առանց Գորիսը տեսնելու»²¹: Նոյեմբերի կեսերին հասավ Գորիս:

Ստեփան Ստեփանյանի ասպարեզից հեռանալուց հետո «ՀՀԴ Սյունիք» կոմիտեն պահանջ դրեց Յապոնի առաջ՝ մնալ Սյունիքում: Այդ ժամանակ իրադրությունը սրվում է Ղափանում, և Ձանգեզուրի Ձինվորական մարմնի որոշմամբ Յապոնը տեղափոխվում է Ղափան և ստանձնում Ղափանի և Արեւիքի միացյալ շրջանի հրամանատարությունը (խմբապետությունը): Աչքի ընկավ մի շարք վայրերի կռիվներում, առանձնապես Ղափանի արևելյան գյուղերի պաշտպանության ժամանակ: Ուր ասես հայտնվել է, չէր զիջում նույնիսկ կոզակներին, եղել է անզիջում, անհանդուրժող, վրիժառու, զուր չէ, որ թուրք բնակչությունը նրան համարում էր «Ղափանի սար ու ձորի զուլում Յապոն»:

²⁰ «Ղրոշակ», 1906, N 6, էջ 55 :

²¹ Եապոնի հուշերը, «Հայրենիք», N 10, էջ 154 :

Նրան հարկադրված զսպվածության կոչ են արել հայդուկապետերը, գյուղերի բնակչությունը, Սմբատ Մելիք-Ստեփանյանը: Պետոյին ուղղված մի նամակում Մելիք-Ստեփանյանը դժգոհում է. «Եթե կարողանաս խույս տալ կռվից, դա մեծ հաջողություն է: Բայց երևի կռիվը անխուսափելի է լինելու, որովհետև նայած տեղեկությունների եղվարդում և Սողեսում քո ընկեր Յապոնը մեծ մասին ընդհարման է ուղարկել»²²:

Ինքնապաշտպանության նվիրյալ էր Յապոնացի Սաքոն, նույն ինքը՝ Համբարձում Սարգիսջանյանը: Ծնվել է Գորիս գյուղում, Պետրոսի ընտանիքում (Ծննդյան տարեթիվը հնարավոր կլինի պարզել Գորիս գյուղի Չափաբերական մատյանից): Անցել է Բաքու՝ աշխատանք որոնելու: Տարվել է Դաշնակցության գաղափարներով: 1902թ. վերադարձել է Գորիս, այստեղ դարձել ՀՅԴ կազմակերպության հիմնադիրներից մեկը: 1903թ. հայ եկեղեցու ունեցվածքի բռնագրավման առթիվ բախվել է կոզակների և ոստիկանության հետ: 1905թ. Շուշիում օրը ցերեկով գնդակահարել է հայերին չարչարող ոստիկանապետին: Յապոնացի-Սաքոյի հեղինակությունն անվերապահորեն ընդունում էին Գորիսում և Ղափանում, նրա մասին նույնիսկ երգեր են հորինվել:

Ապրո՞ւմ են այդ երգերը, թե՞ մոռացության են մատնվել:

Միայն երգերը չէ, որ մոռացության են մատնվում: Ցավալի իրականություն է հավիտենական մոռացության են մատնվել սյունեցի քաջարի հայդուկները: Մոռացվել է երկրի ու հողի Տերը՝ ճարահատ զենքի դիմած գյուղացին: Պատճառը տեղացիների մասին թե՛ կուսակցական, թե՛ անկուսակցական մամուլը գերադասում է լռել: Գորիսեցիներ՝ առավել ևս, գրեթե չեն հիշատակվում:

Մամուլը համր է... Խոսում են վավերագրերը:

Ահա և առաջին անգամ հրապարակվում է մի ցուցակ, ուր Յապոնացի-Սաքոյի (միանշանակ է՝ ոչ Յապոն-Պարոնյանի) վիրավոր զինվորներն են, (հավանաբար մեծ մասամբ գորիսեցիներ)՝ Գրիգոր Դա-

դայան, Արա Գևորգյան, Փարամազ Ավանեսյան, Գրիգոր Համբարձումյան, Անդրի Մկրտչյան, Վարդապար Օհանջանյան, Արա Մնացականյան, Մուսա Սարգսյան, Արա Ալավերդյան, Խաչի Հարությունյան, Խաչի Ավանեսյան, Աղաբեկ Մարգարյան, Դավիթ Սարգսյան, Անտոն Մնացականյան, Պետրոս Մնացականյան, Սանուչար Հարությունյան, Քարամ Ավագյան, Կոստան Գրիգորյան, Փիրի Մելքունյան, Հարություն Պետրոսյան, Կաղանդոր Մելքունյան, Սարիբեկ Փարսյան, Միրզան Վերդուց, Գալուստ Մինասյան:

Սյունեցու արյան կանչը և հիշողությունը գուցե հարկադրեն փնտրել նրանց մեջ նախնիների:

Սյունիքում հաղթանակն ապահովված էր: Տաթևն էր, որտեղ իրենց պարտությունը ճանաչելու, խաղաղություն հաստատելու հույսով, սպիտակ դրոշ պարզած գալիս էին թուրք խմբեր, ցեղապետեր, հայիոյում, մեղադրում էին խաներին ու բեկերին և Ներսես Մելիք-Թանգյանի միջնորդությանն էին դիմում դադարեցնելու հայ ֆիդայական խմբերի գործողությունները: Տաթևի վանք հասավ նույնիսկ տխրահռչակ Իլդրիմ Բեկը, որը մաքուր հայերենով խոստովանեց. «Տունը քանդվի դաշնակցութեան. էդ ի՛նչ սարսափելի կազմակերպութիւն է, որին ենթարկվեցին բոլոր հայերը: Ախր հայ մարդը լսող չի. միմյանց հակառակ են, բայց արի տես թէ ինչպե՛ս իսկոյն հնազանդեցին եւ ինչպէս Դաշնակցութիւնը կարողացաւ զենքեր բերել»²³:

Ուշացած, չափազանց ուշացած ցարիզնը կանգնեցրեց երկու ժողովուրդների ահավոր սպանողը: Կարգ ու կանոնը վերականգնելու համար դիմեցին ծայրահեղ միջոցների: Հրետակոծվեցին հայկական գյուղեր, այրվեցին թուրք Ալիանլուն եւ Մազմազակը: Էկզեկուցիայի ենթարկվեցին գյուղերը: Դիմադրողները նետվում էին Գորիսի բանտ:

Ա.Ջանգեզուրցու վկայությամբ՝ Գորիս մուտք գործած զորքի քանակը եղել է երեք հազար: Դաշնակցությունը հրահանգեց իր մարտիկներին. եթե զորքը չափաբեկի բնակչությանը, որևէ անզգույշ քայլի

²²Կապանի երկրագիտական թանգարան, Փաստաթղթերի մատյան, N 3099:

²³Վարանդյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 344:

չդիմել: Բռնության, ահաբեկության դեպքեր Գորիս քաղաքում չեն եղել:

Բայց մնանը չունեն Բարահունջի էկզեկուցիան. «Բարահունջը վճարեց հազար հինգ հարյուր ռուբլի տուգանք, դրանից երկու անգամ ավելի մեծ տուգանք ծախսեց 150 կոզակի 12 օր շարունակ կերակրելու և հազար ու մի պահանջներ կատարելու վրա: Բացի այդ՝ ժողովուրդը կոզակների գալուց գյուղից փախավ, պանդուխտ դարձավ, այնքան ժամանակ չվերադարձավ, մինչև որ կոզակները գյուղում տարածված տիֆի պատճառով չհեռացան»²⁴:

Գյուղի այս զրկանքները համարձակ ու արդարացի վրիժառության հետևանք էին. գավառական չինովնիկները զգուշավոր էին թուրք ավազակապետերի հանդեպ, և սովորական էր դարձել նրանց անպատիժ թողնելը: Պատվախնդիր սյունեցիներին մնում էր հանցագործներին պատժել ահաբեկչությամբ: Գավառի պատուհաս, մազմազակցի ավազակապետ Խանլար բեկը սեպտեմբերի 6-ին, երբ արդեն որերորդ անգամ արդարացվել և ազատվել էր Գորիսի բանտից և երկու ստրաժնիկի ուղեկցությամբ գյուղ էր վերադառնում Բարահունջի մոտերքով, զնդակահարվել էր գորիսեցի երիտասարդների կողմից:

Բարահունջի էկզեկուցիան որպես հեղափոխական ելույթների արդյունք է ներկայացնում Սերո Խանգադյանը, միաժամանակ համարում այն ձախողված գործողություն²⁵:

Գորիսեցի պատվասեր երիտասարդներին արդարացի վրիժառության մղեց նաև Մինքենդը: Խնածախցի քաջ մարտիկ Փարունգ Սայադի արարքի մասին իմացվեց ամենուր: Սայադը՝ զինված, սար ու ձոր ընկած, հայտնաբերում և ոչնչացնում էր մարդասպան թուրքերին ու քրդերին: Նրան սպառնալիքներ ուղարկեց Մալիբեյլու գյուղացի թուրք Նազին, որը Մինքենդի դեմ իր ավազակաբարո արարքների համար «Իգիթ» էր կնքվել իր ազգակիցների կողմից. «Եթե ուզում ես կենդանի մնալ, ձեռք քաշիր իմ ցեղակից-

ներից: Եթե ոչ՝ տունդ կքանդեն, Խնածախն էլ ավերակի վեր կածեն»:

Սայադի պատասխանը ուղարկվել է «Իգիթին». «...Ձգուշացիր եւ արթուն մնա, որոշել եմ գալ եւ կնոջդ ծոցի մեջ գլուխդ կտրել»:

Խնածախցին խոսքի տերն էր. գիշերով հասնում է Մալիբեյլու, երդիկից թուրքով իջնում Նազինի տուն: Նազին արթնանում է, բայց անկարող է լինում դիմադրել: Ձեռք չի տալիս կնոջն ու երեխաներին: Սակայն կտրում է ավազակի գլուխը, իր հետ հասցնում Խնածախ, այնտեղից՝ գավառական կենտրոն: Հաջորդ օրն արդեն ավազակապետի գլուխը ցուցադրվում էր Գորիս քաղաքի հրապարակում:

Գորիսի ներքին կյանքի մի դրվագ՝ առանց մեկնաբանության, որն ավելորդ չէ հիշատակել. խաղաղությունն հաստատվել, եկել էր փոխադարձ հաշիվները մաքրելու ժամանակը. համաձայն Ա.Ջանգեզուրցու հուշագրության՝ Դաշնակցականները, ինչպես իրենք էին ասում, որոշեցին կարգի կան դարձի բերել Խնձորեսկի աշուղներին: 1906թ. աշնանը 150 հոգուց բաղկացած հեծելազորը՝ խմբապետ Իսակ Դազիկյանի ղեկավարությամբ, կարմիր դրոշով (առջևից սպիտակ ձիու վրա դրոշը ձեռքին ընթանում էր Գորիս գյուղացի Ուհանի Մադու որդի Ջաքոն) և մարտական երգերով (Ձեթունի մարշ), Գորիս քաղաքից շարժվեց Խնձորեսկի վրա: Խնձորեսկյան հետագա իրադարձությունների մասին տեղեկություններ չունենք, հուշագրությունն ընդհատված է:

1905-1906թթ. արյունոտ իրադարձությունները, միջէթնիկական բոլոր տեսակի բախումները, անհանդուրժողականությունը, կրոնական մոլեռանդությունը դասեր են տալիս, որոնցից այդպես էլ ոչինչ չենք սովորում, բայց և որոնք կարելի է ընդհանրացնել անգլիացի պատմաբան Առնոլդ Թոյնբիի սթափեցնեղ կարգախոսով. «Մարդկությունը պիտի ընտրի երկու հնարավոր ուղիներից մեկը. կան ինքնասպան լինի, կան սովորի ապրել միասնական ընտանիքում»:

²⁴Ա.Պո, Հայ-թուրքական ընդհարումները Ջանգեզուրում (1905-1906 թթ.), Ե., 1996, էջ 13 :

²⁵Տե՛ս Խանգադյան Ա., Հայրենապատում, գիրք Ա, Ե., 1980, էջ 104 :

**Гриша Смбадян - Страницы истории
1905 – 1906 годы. Горис в испытаниях**

В статье впервые на основе неизданных документов представлены армяно-азербайджанские столкновения самооборонительные бои развернутые в Зангезуре в 1905-1906 годах. Триумфальными походами на Тандзавер и Агван руководил Себастаци. Воевали группировки дашнаков и добровольцы Гориса и Капана. В Капане своими действиями выделились Япон и Японаци. Религиозный фанатизм преподносит уроки, из которых так ничему и не научились.

Ключевые слова: Горис, Капан, Япон армяно-азербайджанские столкновения, группировки дашнаков, добровольцы.

**Grisha Smbatyan - History pages, the
ordeal of Goris**

The article, for the first time, touched upon the Armenian-Azeri clashes and self-defense battles of 1905-06 based on unpublished documents. The victorious campaign against Tandzaver and Aghvani was led by Sebastatsi.

The ARFD groups and the volunteers from Goris and Kapan fought. Yapan and Yaponatsi were prominent in their role. Religious fanaticism teaches us lessons that we never learn.

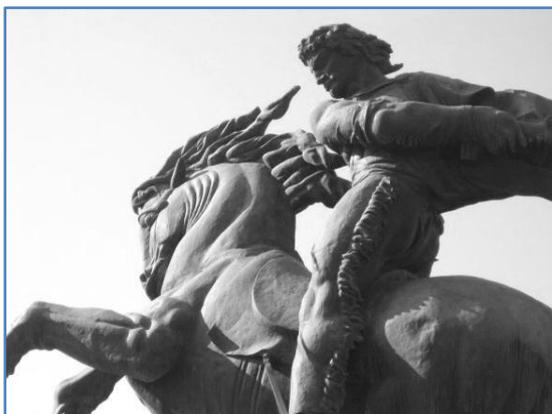
Key words: Goris, Kapan, Yapon, Armenian-Azerbaijan clashes, ARDF groupings, volunteers.

ԹԱՍԱՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

**ՄՅՈՒՆԻՔԻ ՎԻՊԱԿԱՆ
ԲԱՆԱՅՅՈՒՄՈՒԹՅՈՒՆԸ.
«ՄԱՍՈՒՆԳԻ ԴԱՎՔԻ» ԵՎ
ՀՐԱՇԱՊԱՏՈՒՄ ՀԵՔԻԱԹՆԵՐԻ
ՄՈՏԻՎՆԵՐԻ ԶՈՒԳԱԴՐՄԱՆ ՇՈՒՐՁ
(ըստ XX դարի 2-րդ կեսի
գրառումների)**

Բանալի բառեր-Սյունիք, Սասունցի
Դավիթ, հրաշապատում հեքիաթ, թագա-
վոր, վիշապ, խորհրդանիշ, ժողովուրդ:

Պատմական Հայաստանի Մեծ Հայ-
քի Սյունիք նահանգի ժողովրդական բա-
նահյուսության գրառումները ժամանա-
կագրական երեք շրջափուլ են ներկա-
յացնում՝ 1936-1947թթ., 1963-1964թթ.,
1967-1969թթ.:

Զանգեզուրի բանահյուսությունը
գրառել են անվանի բանահավաքներ Սե-
րոխանգադյանը, Միքայել Առաքելյանը,
Մուշեղ Գևորգյանը, Զարեհ Տեր-Մինաս-
յանը, Արտաշես Նազինյանի գլխավորած
բանահյուսական խմբարշավի անդամնե-
րը: Այդ նյութերում առկա են վիպական
բանահյուսության որոշ ժանրերի՝ էպոսի
և հրաշապատում հեքիաթների հերոսա-
կան մոտիվների զուգադրումներ:

Սերո Խանգադյանի բանասացնե-
րից է Անուշ Լալայանը՝ ծագումով Խանա-
ծախ գյուղից, 63 տարեկան, որը պատմել
է «Կտրիչ տղան»²⁶, «Թաքավորի

տղան»²⁷ հեքիաթները, որոնք լսել է հո-
րից՝ Մինասից: «Կտրիչ տղան» հեքիաթը
«Սասունցի Դավթի» տարբեր մոտիվների
հետ ունի բազում աղերսներ:

Հայ ժողովուրդը «Սասունցի Դա-
վիթ» («Սասնա ծռեր») հերոսավեպը
պատմել է սերնդեսերունդ, ստեղծագոր-
ծել է, հարմարեցրել նոր ժամանակներին,
հարստացրել նոր դրվագներով ու գաղա-
փարներով: Ամեն ասացող, ըստ իր շնորհ-
քի և հասկացողության, մի նոր բան է ա-
վելացրել իր սովորածին, և, այսպիսով,
«Սասունցի Դավիթը» դարձել է ժողովր-
դական հանճարի մի անգերազանցելի
մարմնացում:

«Սասունցի Դավիթ» հերոսավեպում
արտացոլված է դյուցազնաշրջանի չորս
սերնդի հերոսների ազատագրական
պայքարը՝ Բաղդադի արաբական
խալիֆայության (7-11-րդ դդ.), վերջինիս
հաջորդած Եգիպտոսի կամ Մսրա
մելիքների էտյան (Եյուբյան) դինաս-
տիայի, ինչպես նաև Խլաթի Շահի
Արմենների տիրապետության դեմ(12-13-
րդ դդ.)²⁸:

«Սասունցի Դավիթը» ընդհանուր
առմամբ շարունակում է «Պարսից պա-
տերազմ» և «Տարոնի պատերազմ» ա-
վանդավեպերը: Հայ բանագիտության
մեջ ուշադրության է արժանացել հայ հին
ժողովրդական վեպերի՝ «Վիպասանքի» և
վերոհիշյալ երկու ավանդավեպերի ա-
ռասպելաբանական տարրերի ժառանգա-
կան կապը «Սասունցի Դավթի» հետ.
«Հին առասպելներն իսկապես հագցված
են նոր վեպի («Սասունցի Դավթի»-Թ.Հ.)
մեջ... Դրանք մինչև այժմ և իրարուց ան-
ջատ ու անկախ դեռ պատմվում են իբրև
հեքիաթ կամ գրույց»²⁹:

«Սասունցի Դավթի» վիպասացնե-
րի բուն հայրենիքն են համարվում Սա-
սունը, Մուշը, Բաղեշը, Մուկը, Շատախը,
Վանը, Հայոց ձորը, Խլաթը, Արճեշը, Մա-

²⁷ՀԺՀ, հ. VII, էջ 417-424:

²⁸Մ. Աբեղյանն իրավամբ «Սասնա ծռեր» հերոսավեպի պատմական հիշողությունների հարակցման, ժամանակագրական-աշխարհագրական փուլայնացման և վերջնաձևավորման ժամանակահատված է համարում 7-13-րդ դարերը (տես Մ. Աբեղյան Մ., Երկեր, հ. Ա, Ե., 1966, էջ 347-348):

²⁹Աբեղյան Մ., Հայ ժողովրդական վեպը, Ազգագրական հանդես, XVII գիրք, № 1, Թիֆլիս, 1908, էջ 24, տես նաև Աբեղյան Մ., Երկեր, հ. Ա, Ե., 1966, էջ 426:

²⁶Հայ ժողովրդական հեքիաթներ (այսուհետ՝ ՀԺՀ), հ. VII, Ե., 1979, էջ 411-416:

նազկերտը, Ալաշկերտը, Բայազետը: Հայկական հերոսավեպի Մշո պատումներում եղբայրների ծնունդը իրական է, իսկ Մուկաց պատումներում առկա է ջրային ծննդի հեթանոսական առասպելը³⁰:

Հետագայում այդ գավառներից պանդխտած և տեղահանված, ջարդերից մազապուրծ գաղթական վերաբնակիչների և նրանց սերունդների միջոցով «Սասունցի Դավիթն» անցել է Արևելյան Հայաստան, մասամբ պարսկահայոց մեջ և Թիֆլիս: Արևելյան Հայաստանում պատումները գրառվել են Վաղարշապատի, Աշտարակի, Ապարանի, Թալինի, Վեդիի, Նոր Բայազետի, Արտաշատի, Շիրակի, Լոռու վիպասացներից: Իսկ Սյունիքում վեպի որոշ մոտիվներ մուտք են գործել հրաշապատում հեքիաթների մեջ:

Սյունիքից գրառված հեքիաթների գերակշիռ մասը հրաշապատում սյուժեներ են, որոնք պատկանում են ժանրի հնագույն տիպին և գալիս են հազարամյակների խորքից: Ակնհայտ է հայ ժողովրդական հերոսավեպի՝ «Սասնա ծռերի» առասպելաբանական տարրերի ժառանգական կապը հայկական հրաշապատում հեքիաթների³¹, տվյալ դեպքում՝ Սյունիքից գրառված հեքիաթային ավանդության հետ: Չանգեզուրից գրառված «Կտրիչ տղան»³² հեքիաթի հերոսը պառավի հուշումով է ձեռք բերում իր հոր «թոր-ասպաբը», ճիշտ այնպես, ինչպես արտատեր պառավի խորհրդով Սասունցի Դավիթը³³ տիրանում է հոր գեներ ու զրահին. «Պառավն ասում ա.- Վեղս կլխիտ, էտ ընջոտած շըմփուրավըտ ե՞ս քյոնում կնեկյ պիրես: Կտրիչն ասումա.- Բա հի՞նչ անեն: Պառավն ասում ա.- Քյինա քու հոր թոր-ասպաբը կապի քյինն»³⁴: Վերոհիշյալ հեքիաթի դիպաշարը հայ ժողովրդական հերոսավեպի տարբեր ճյուղերի հետ շարունակում է դրևորել խորքային ընդհանրություններ: Բազմաթիվ թելերով հնա-

գույն առասպելների հետ կապված Սասնասարը (հեքիաթի Կտրիչ տղան) ծովի խորքի պարտեզից է ստանում իր անխոցելի գեներ ու զրահը, ամենակործան թուր Կեծակին և Ծովային Քուռկիկ Ջալալին³⁵.

«Կտրիչը ըրագումը ուրան հորն ա տեսնում, հերն ասում ա.- Վերթի, ծովի Ջալալ ծին հետ ա կոխկիտ, եր կաց կոխկիտ մեծ քարին տական ընդա յիհար-ջիլավը տո՛ւս կալ, տիր յիրան, ջիլավը ըռեխը քիցի, նստի, ըշտեղ օգես, կտանի հըսցնի»³⁶:

Թե՛ էպոսի առաջին ճյուղում³⁷ և թե՛ «Քաջանց թաքավորը»³⁸ հեքիաթում Քուռկիկ Ջալալին կարող է մարդու պես խոսել, սլանալ հողմերից արագ, ծովի խորքերից սուրալ մինչև արևը, փորձության ենթարկել և՛ էպոսի Սանասարին, և՛ հեքիաթի «վեսկիմազ տղային» ու նոր միայն հնազանդվել նրան: Համեմատության համար բերենք երկու օրինակ.

Հեքիաթ - «Էս դմրումս տըղան տո՛ւս ա կյնն քարին տական, յիհարը տո՛ւնո՛ւն ծիյին մեշկին, ջիլավը քյոնց ո՛ւն, թըռնում, նի հնում: Ծին թըռնում ա երգյինք, վեր տըղեն արևի առաչ խըրավի, տըղան ծիյին մեշկան անց ա կենում փորին տակը: Ծին քըշանում ա, վեր տըղին տա վեղին, քարին, ըսպանի, տըղան անց ա կենում ծիյին մեշկը: Ըստեղ ծին խըղաղվում ա. թա. - Այ տըղա, տու ինձ հըխտեցիր, ես քեզ հըպատակ են...»³⁹:

Էպոս - «Քուռկիկ Ջալալին դարձավ, ասաց.

- Հողածին, ի՞նչ կանես, քո միտն ի՞նչ է:

Ասաց.- Քե կը հեծնեն:

Ասաց.- Քե կը տամ արեգական, կ'երեն:

Ասաց.- Ծովային են, ինձ կըտամ քո փորի տակ:

Ասաց.- Քե կը տամ գետին, կ'երթաս անդունդը:

Ասաց.- Ծովային են, ինձ կը տամ քո քամակ...
Չկարցավ ըզՍանասար ձգեր գետին:

Խելացացավ, կայնավ, հնազանդեց,

³⁰Տե՛ս Սահակյան Ա., «Սասնա ծռերի» պատումների քննական համեմատություն, Ե., 1975, էջ 104:

³¹Այդ նախն մանրամասն տե՛ս Հայրապետյան Թ., «Վիպասանքի» հնագույն առասպելների դրսևորումները «Սասնա ծռեր» դյուցազնավեպում և հայկական հրաշապատում հեքիաթներում, Պատմաբանասիրական հանդես, 2008, № 2, էջ 141-155:

³²ՀԺՀ, հ. VII, էջ 411-416:

³³Սասունցի Դավիթ. Հայ ժողովրդական հերոսավեպ, Ե., 1981, էջ 179:

³⁴ՀԺՀ, հ. VII, էջ 412:

³⁵Սասունցի Դավիթ, էջ 39:

³⁶ՀԺՀ, հ. VII, էջ 414:

³⁷Սասունցի Դավիթ, էջ 41:

³⁸ՀԺՀ, հ. VII, էջ 398-411:

³⁹Նույն տեղում, էջ 403:

Ասաց.- Ես քո ծին, դուն իմ տեր»⁴⁰:

Ինչպես տեսնում ենք, Քուռկիկ Ջալալին էպոսի և հեքիաթի հսկաներին մինչև արևն է բարձրացնում, որ այրի, բայց նրանք իրենց զգում են ծիու փորատակը: Քուռկիկ Ջալալին նետվում է ժայռերի վրա, որպեսզի ջախջախի նրանց, բայց ոչուցազուցները ճարակորեն թռչում են ծիու մեջքին: Ի վերջո, նժույզը հնազանդվում է, ինչն էլ պետք է ընկալել իբրև «վիպականացած մշակութաստեղծ հերոսների»⁴¹ հաղթանակ, տիեզերաստեղծման հնագույն առասպելի վերապրուկ:

Միջազգային հեքիաթագիտության մեջ ընդունված Աարնե-Թոմսոն-Ուլբերի «Յեքիաթների տիպերի համացույցի»⁴² AT 552 թվահամարին համապատասխանող «Կտրիչ տղան»⁴³ հեքիաթում ստորգետնյա խավարը մարմնավորող դևի հոգին գտնվում է մի մարալի փորում, իսկ «Սասունցի Դավիթ»⁴⁴ էպոսում Սպիտակ դևի զորությունը Սև եզան մեջ է: Երկու դևերն էլ մեռնում են միայն այն ժամանակ, երբ մարալն ու սև եզը սպանվում են: Այսինքն՝ մեկի մահը հարուցում է մյուսին: Հնագույն պատկերացումների համաձայն՝ քանի դեռ հոգին կենդանիների կամ թռչունների⁴⁵ մեջ զետեղված պահվում է գաղտնի ու անվտանգ մի տեղում, նրա տիրոջ անմահությունը երաշխավորված է, որովհետև նրա կյանքը գտնվում է մարմնից դուրս, և ոչինչ չի կարող նրան կործանել: Հենց որ հեքիաթի հերոսը ոչնչացնում է դևի (տարբերակներում՝ կախարհ, դերվիշ, խափշիկ) հոգին (սիրտը,

կյանքը, մահը, ուժը), դրա հետ միասին հոգին փչում է նաև հակառակորդը:

Մեղրիից գրառված «Ուսկե խնունձ ինն ճաղը»⁴⁶ հեքիաթն ունի այնպիսի դիպաշար (սյուժե), որի տարբերակները հանդիպում են Արևելքից սկսած մինչև Արևմուտք: Մանրամասների մեջ պատումը, իհարկե, դրսևորում է էթնոմշակութային առանձնահատկություններ, սակայն մեզ հետաքրքրող հեքիաթների ընդհանրական բովանդակությունը թե՛ Հայաստանի տարբեր ազգագրական շրջաններից գրառված փոփոխակներում⁴⁷ և թե՛ հեքիաթների միջազգային դիպաշարերում հետևյալն է: Յոթ (տասներկու, քառասուն) գլխանի ջրարգել վիշապը, գավթելով ջրի ակը (ծովը, լիճը), սպառնում է ոչնչացնել ժողովրդին, եթե իրեն պարբերաբար մարդկային զոհ, մասնավորապես՝ աղջիկներ չգոհաբերեն: Յեքիաթի հերոսը (թագավորի կամ չքավոր մարդու կրտսեր որդին) փրկում է հերթական զոհին, որը, որպես կանոն, տվյալ երկրի թագավորի դուստրն է լինում: Փրկարարը ստանում է արքայադստեր ձեռքը: «Ուսկե խնունձ ինն ճաղը» հեքիաթում պառավը իր թուրով խմոր է հունցում կամ ջրի փոխարեն մեզ է տալիս հերոսին՝ հասու դարձնելով դևի պատճառով ծարավի մատնված երկրի խնդիրներին: Պառավն ասում է. «Հե՛տ տասը տարե՛վ ի մին տըսնե՛րկու զըլխանե՛ վիշապ նըստած ա մեր ջրի գօլը, մեզ ջնը չի նա՛ս, հու հօր խընդրիս ի ջնը տանի մետիլ մին ախչիկ տա: Մեր քաղաքամը ալ ախչիկ չի մնացալ, մասնը ալ մեր թաքավօրը իրեն մին ճարը մադար ախչիկի տընըլասկան ա տա մնդնը, հոր ջնը վիր առի, թա՛ չէ զօրքը ծարավ կուտուրվիլ ի»⁴⁸: Գաղտնիայից ու Աննամից սկսած մինչև Սենեզամբիա, Սկանդինավիա և Շոտլանդիա տարածված այս հեքիաթների մեջ հավանաբար սխալ կլիներ «հասարակ հորինվածք տեսնել, ավելի ճիշտ է ենթադրել, որ դրանք արտացոլում են աղջիկներին ու

⁴⁰Սասունցի Դավիթ, էջ 41:

⁴¹Հարությունյան Ա., Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, 2000, էջ 174, Мелетинский Е. М., Поэтика мифа, М., 1976, с. 208.

⁴²Uther H.-J., The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography, I, II, III, FF Communications, Helsinki, Academia Scientiarum Fennica, 2004:

⁴³ՀԺՀ, հ. VII, էջ 411-416: Հայաստանի տարբեր ազգագրական շրջաններից գրառված հրաշապատում հեքիաթներում հերոսը սպանում է դևի հոգին, որը գտնվում է աղվեսի փորում պահված արկղի երեք ծտերի մեջ (ՀԺՀ, հ. III, է., 1962, էջ 325-327, «Ղոչաղ Միրզան» (Այրարատ), Սպիտակ դևի փորի միջի դուրսի երեք ծտերի մեջ, ՀԺՀ, հ. VIII, է., 1977, էջ 753-760, «Կտրտված տղի հեքիաթը» (Լոռի), Շա՛ք Դա՛նըզի ծովի հատակի սնդուկի չորս ճնճղուկների մեջ, ՀԺՀ, հ. XV, է., 1998, էջ 278-283, «Սևոյի Սելին» (Վան-Վասպուրական) և այլն):

⁴⁴Սասունցի Դավիթ, էջ 108:

⁴⁵Թռչունի՝ իբրև մեռած մարդու մարմնից անջատված հոգու մարմնավորողի մասին տես Հարությունյան Ա., Հայ առասպելաբանություն, էջ 298-299:

⁴⁶ՀԺՀ, հ. VII, էջ 585-597:

⁴⁷ՀԺՀ, հ. II, էջ 23-38, Երևան, 1959, «Աննահական խնձոր» (Այրարատ), ՀԺՀ, հ. XI, է., 1980, էջ 138-141, «Իսքյանդար» (Տուրուբերան-Հարթ), ՀԺՀ, հ. XIV, է., 1999, էջ 372-389, «Շահ տոտիյեն» (Վան-Վասպուրական):

⁴⁸ՀԺՀ, հ. VII, էջ 590:

կանանց հաճախ հսկայական օձերի ու վիշապների տեսքով պատկերվող ջրային ոգիներին կնության տալու իսկական սովորույթը»⁴⁹:

Ինչպես ժողովրդական հեքիաթում, այնպես էլ «Սասունցի Դավիթ» վեպում երկվորյակ եղբայրներին պառավն է տեղեկացնում ջրարգել վիշապի մասին.

Էս Կանաչ Քաղաք անջուր քաղաք է, ջուր չկա:

Սարի գլուխ մեկ աղբուր կա,
Վիշապ մի էկեր, բերան տվե, նստե,
Զի թողնի, որ ջուր գա քաղաք:

Մենք էլ էնոր ահու չենք կարնա ջուր բերի:

Ամեն շաբաթ ազապ աղջիկ մի տի տանք,

Էդ վիշապ ուտի, որ ջուր բաց թողնի,

Ինչ է թե՛ ժողովուրդ ծարավ չկոտորվի.

Ու մեր քաղաք չավերի⁵⁰:

Սանասարն ու Բաղդասարը ապառաժ քարերով ջարդում են «Մեկ գոմշի չափ բարձր, հինգ գոմշի չափ երկեն» ամեհի գազանի գլուխը⁵¹, ազատում հերթական զոհին, ջրի ակունքն ազատում և վերականգնում կյանքի բնականոն ընթացքը:

Երբ վերոհիշյալ հեքիաթի հերոսը խանչալի մի հարվածով կտրում է տասներկու գլխանի դևի ինը գլուխները, դևը նրան խնդրում է իրեն չսպանել՝ խոստանալով հեռանալ ջրից: Տղան սպանում է դևին, որպեսզի նա մեկ այլ ջրային տարածքում հայտնվելով՝ պատուհաս չդառնա ժողովրդի գլխին: Նա դևի տասներկու լեզուները կտրելով՝ պահում է թաշկինակի մեջ. «Վիշապը ըսես ի .«Թաքավորի տղա, ինձ սրպանի մա՛, իս աս տեղէն գինէլ ին»: Տղան ըսես ի. «Մէտիլ գինէս մին խէխճ ժողովուրթու գըլխուն դա՛րգա՛ դեռ-

նիս», մի ըսես ի, խանչալավ նա՛ս ան իրիք գլխն ալ կընթես: Էտնէ վիր ը ըռես վիշափուն գլխներէն լուզուները հընէս, կըպես յալախամը, վիշափու ջմանդա՛քը տեղը մին մօծ քար ընիս, դիրիս ի մնդո՛ւր տակէն, գինէս»⁵²:

Թագավորի նազիրը, նենգափոխելով փաստերը, հրապարակում հավաքված ժողովրդին ի ցույց՝ շուռ է տալիս սայլը, որտեղից թափվում են վիշապի տասներկու գլուխները: Հենց այդ ժամանակ հայտնվում է վիշապասպան հերոսը և իրավամբ իր հարցն է ուղղում կեղծարարին. «Պա մի վիշափուն լի՛զո՛ւ չի օնի՞»: Նազիրն իրեն չի կորցնում և պատասխանում է. «Վիշափը վխէլուց լի՛զո՛ւ նկօլ ա տըվալ»⁵³: Հեքիաթի հերոսը բացում է թաշկինակը և վիշապի տասներկու լեզուները, իբրև իրեղեն ապացույց, տեղադրում գլուխների մեջ: Նազիրն արժանի պատիժ է ստանում, իսկ տղան դառնում է թագավոր: Ինչպես տեսնում ենք, հեքիաթի հերոսը, իր իսկ սպանած վիշապի լեզուները վկայակոչելով, անհրաժեշտ պահին փաստում է սեփական քաջագործության մասին: Սասունցի Դավիթը, նույնպես պատուհասելով Մըսրա գլխավոր հարկահան Կոզբադիին (ու՛մ սպառնալիքից ահաբեկված՝ հորեղբայրն արաբների համար ոսկի էր չափում), նրա ատամները հանելով, շարում է ճակատին, կտրում շրթունքները՝ հապացույց իր քաջության և Սասնա տան անհնազանդության:

Հնագույն պատկերացումների համաձայն՝ հերոսի վարկը ժողովրդի աչքում բարձրանում է այն ժամանակ, երբ նա իբրև ապացույց բերում է իր սպանած մարդու մարմնի մի մասը՝ գլուխը, ծնոտը, ատամները, քիթը, ականջները⁵⁴, մեզ հետաքրքրող նյութի պարագայում՝ վիշապի

⁵²ՉժԳ, հ. VII, էջ 591:

⁵³Նույն տեղում, էջ 592:

⁵⁴Լալայան Ե., Ծիսական կարգերը հայոց մեջ, Ազգագրական հանդես, XXI գիրք, Թիֆլիս, 1911, էջ 179-181: Հայ մատենագրության մեջ ևս տեղեկություններ կան մնամատիպ փաստերի վերաբերյալ (Փաւստոսի Բիւզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց. թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ստ. Մալխասյանցի, Ե., 1987, Հինգերորդ դպրություն, գլուխ Դ, էջ 305, գլ. Ե, էջ 309, գլ. Զ, էջ 315, գլ. ԽԳ, էջ 387, Հովհան Մամիկոնյան. Տարոնի Պատմություն, աշխատասիրությանը՝ Վ. Վարդանյանի, Ե., 1989, Պատճեն երկրորդ, էջ 89, Պատճեն երրորդ, էջ 99):

⁴⁹Ֆրեզեր Ջ., Ոսկե ճյուղը. մոգություն և կրոնի ուսումնասիրություն, Ե., 1989, էջ 178: «Հնդկական օվկիանոսի արևելյան մասի բնակիչներին կոկորդիլոսների հարձակումից կործանում էր սպառնում: Նրանք այդ աղետը վերագրեցին կոկորդիլոսների առաջնորդի կրքին, որ նա տածում էր ինչ-որ աղջկա հանդեպ: Նրանք հորը ստիպեցին աղջկան հարսանեկան զգեստ հագցնել և ուղեկցել սիրահարված կոկորդիլոսի գիրկը» (նույն տեղում, էջ 177):

⁵⁰Սասունցի Դավիթ, էջ 78-79:

⁵¹Նույն տեղում, էջ 80-81:

լեզուները և Կոզբադինի ատամներն ու շրթունքները:

Ուշագրավ է, որ «Բեյբուս և Փանրի»⁵⁵ (Սյունիք) հեքիաթում չորսնը նախանունական փորձությունների ենթարկված աղջկան առևանգող արաբի հախից գալիս է իսկ և իսկ Սասունցի Դավթի պես. «Սասունցի Դավթին պես կուպալ մըհակը եր տանում, յիրա պնուրում, հենց ածում ընջուկտակին, վեր արաբը սանամազ ա մանում, ասես այսօր չի մեռալ, տասը տարի առաջ ա մեռալ»⁵⁶:

«Քաջանց թաքավերը»⁵⁷, «Թաքավորի տղան»⁵⁸, «Սոնգսուզ թագավորը»⁵⁹ հեքիաթներում բուսապաշտական տոտեն խնձորը երևան է գալիս իբրև սիրո, պտղաբերության և անմահության խորհրդանիշ: «Թաքավորի տղան» հեքիաթում մահամերձ թագավորն իր որդիներին պատվիրում է գնալ քաղաքի շրջանածև հրապարակը և այնտեղից խնձորներ նետելով՝ ընտրել ապագա հարսնացուներին. «Կանչում ա ուրան տղորցը, աման մընին մըն խընձոր տամ, թա.- Աման մընըտ «ոուրան խընձորը ծեռքին քյացեք քըղաքին միչին մըն պնուր կա, էն պնուրին կըլխան խընձորնին թոլ ըրեք, խընձորը հոուր մղակ ինգի, ընդա ախճիկը ուզեցեք»⁶⁰:

«Պնուրը» շրջանագիծն է, իսկ խնձորն իր բնական կլորածևությամբ, իբրև շրջանագծի միկրոմոդել, ամենակատարյալ երկրաչափական կառուցվածքն է, որը ներառում է հարատևության, պտղաբերության գաղափարներ՝ տվյալ համատեքստում համադրվելով հատիկազգիներին (հմտ. խնձորի միջուկի սերմնահատիկների հետ)⁶¹:

Իբրև սիրո և պտղաբերության խորհրդանիշ՝ հարսանեկան արարողության ժամանակ «փեսան գոտուց կը հանե թաշկինակի մեջ դրած խնձորը և մինչև ժամու դուռը բռնած կը պահե բերանի վրա կամ քթի տակը»⁶²: Հայոց բանահյուսական կենցաղում խնձորով հարվածելը և՛ տղայի, և՛ աղջկա պարագայում, հավասարազոր է իր սիրտը ընտրելին հանձնելուն: «Սասունցի Դավթի» վեպում նույնպես խանդուկ խանումը «Սերն խնձորով պիտի» հայտնի հայրենին համահունչ տրամաբանությամբ՝ իր հավանած տղամարդուն՝ Դավթին, ընտրում է խնձորի միջոցով.

Ինչ խանդուկ խանում խնձոր էգար Դավթին,

էն քառսուն փահլևան, որ էնոր համար

Յոթ տարի էնտեղ նստեր էին,
Շատ նեղացան, ասին.

- Մենք յոթ տարի էստեղ ենք,
Մեզի մշան չ'ետու,

Սասնա շաղգամակեր Դավթի նոր էկավ,

Դեռ չի տեսե՛ խնձոր էգար էնոր վեր ձիուն⁶³:

Հայ ժողովրդական հեքիաթների դասակարգումը, ըստ տեղագրական և ազգագրական հատկանիշների, բխում է մեր ժողովրդի պատմական կյանքի որոշ հանգամանքներից: Հեքիաթների խմբավորման այս սկզբունքի շնորհիվ ի հայտ են գալիս տվյալ խմբի, կոնկրետ դեպքում՝ Սյունիքի հեքիաթները միավորող աշխարհագրական, լեզվաբարբառային, սոցիալ-տնտեսական առանձնահատկությունները, սովորությունները, կյանք ու կենցաղի ընդհանուր գծերը:

Սյունիքի ժողովրդական հեքիաթները Հայաստանի տարբեր շրջաններից գրառված հեքիաթների ազգային երկացանկի բաղկացուցիչ մասն են կազմում և մեր ազգային հերոսավեպի հետ ունեցած մոտիվային բազմազան զուգահեռներով

⁵⁵ՅԺՀ, հ. VII, էջ 468-482:

⁵⁶Նույն տեղում, էջ 479:

⁵⁷ՅԺՀ, հ. VII, էջ 398-410:

⁵⁸Նույն տեղում, էջ 417-424:

⁵⁹ԲԱ, FFIV: 1983-2042, Ջարեհ Տեր-Սինասյանի ֆոնդ:

⁶⁰ՅԺՀ, հ. VII, էջ 417: Հայ ժողովրդական երգերում պահպանվել են խնձորագովքի վկայություններ.

«Ծամն խընձորի, որ գըղզըղեր ու ասեր.

-Սիրո նըշան ես եմ, սըրտի նըշան ես եմ,

Ո՛չ վարդ, ո՛չ շուշան, մեկը չի ձիկ նման.

Անընձան եմ եմ, ծառոց աննման» (Գ. Շերենց, Վանա սագ,

հ. II, Թիֆլիս, 1899, էջ 17):

⁶¹Шейнина Е. Я., Энциклопедия символов, Москва. 2003, с. 132, 151.

⁶²Ազգագրական հանդես (այսուհետ՝ ԱՀ), գիրք V, Թիֆլիս, 1899, էջ 113:

⁶³Սասունցի Դավթի, էջ 262: Խաչով խնձորը հարսանեկան կենաց ծառի գագաթին կոչվում է «ջղան» և խորհրդանշում է կատարյալ ներդաշնակություն (ԱՀ, գիրք VII-VIII, Թիֆլիս, 1901, էջ 168-169):

պատմաճանաչողական մեծ արժեք են ներկայացնում:

Սյունիքը հարուստ է անտառապատ գեղեցիկ հովիտներով, բազմատեսակ փարթամ բուսականությամբ, սառնորակ աղբյուրներով, և պատահական չէ, որ Ջանգեզուրից գրառված «Թաքավրերեն տղան օգուն չի մըռնե»⁶⁴, «Հրեղան ծին»⁶⁵, «Երկու եղբայրներ»⁶⁶ հեքիաթների հերոսները հայտնվում են մի միջավայրում, որը բնորոշվում է իբրև դրախտային «խաս-բախչա» և նախանունական խորհրդածեսի փորձություններ հաղթահարելուց առաջ նրանք բնում են ծառի տակ, աղբյուրի կամ գետի մոտ՝ կարծես ուժ ու կորով ստանալով շրջակա բնությունից⁶⁷: Բնության նույն կենսական լիցքերով տոգորված՝

Դավիթ էլավ գնաց,

Ձիով քշեց խանդութ խանումի խաս բախչի մեջ:

Ձին թողեց վարդ, ըռեհաններու մեջ արածի,

Ինք անմահության հովուզի վերան պառկավ:

Արև որ տաքացավ,

խանդութ խանում քառսուն նաժիշտով էկավ,

Տեսավ՝ Դավիթ կո ձին թողե խաս բախչի մեջ,

Վարդ, ըռեհան կարածի,

Ինք պառկե հավուզի վերան, քնե⁶⁸:

Միջավայրի նման նկարագիրը հուշում է, որ հրաշապատում հեքիաթների ու ժողովրդական դյուցազնավեպի մշակութային մեր հերոսներն օժտված են ուժով, կենսական կարողություններով և շրջապատի հետ միասին ներկայացնում են միասնական աճող, ծաղկող ու պտղաբերող աշխարհ:

«Սասունցի Դավիթ» դյուցազնավեպում վիշապամարտը միշտ նախորդում է հերոսների անուսնությանը և մեծ մասամբ առաջադրվում է իբրև անուսնության նախապայման: Հերոսը, սպանելով ջրարգել վիշապին, ազատում է ոչ միայն

հարսնացուին, այլև քաղաք եկող աղբյուրի փակված ակը և մարդկանց ապահովում է ջրով: Պատումների մեծ մասում աղջիկն անուսնանում է ազատարար հերոսներից մեկի հետ, ինչը և տեսնում ենք Սյունիքից գրառված բազմաթիվ հրաշապատում հեքիաթներում: Վիշապը ստորգետնյայքը մարմնավորող քրոնիկ ուժ է, որը ջրերի արգելակումով երաշտ է առաջացնում, իսկ բացթողումով՝ հեղեղումներ: Երկու դեպքում էլ առաջանում է քառսային խառնաշփոթություն, և խախտվում է տիեզերքի կարգուկանոնը: Մաքառելով վիշապի դեմ՝ թե՛ Սանասարը և թե՛ Սյունիքի հրաշապատում հեքիաթների հերոսները վերականգնում են տիեզերական հավասարակշռությունը և ժողովրդի բնականոն կյանքը:

Тамар Айрапетян - Сюникский этнический фольклор: вокруг сопоставления мотивов “Давида Сасунского” и фантастических сказок (по записам 2-ой половины 20-ого века)

Очевидна наследственная связь мифологических элементов армянского народного эпоса “Давид Сасунский” с армянскими сказками, в данном случае с записанными в Сюнике сказками “Удалец”, “Царь храбрецов”, “Бейбут и Пери” и др. Вообще истинной родиной сказителей “Давида Сасунского” считаются Сасун, Муш, Багеш, Мокс, Шатах, Ван и др. Впоследствии выселенные и скитающиеся по земле беженцы и их потомки донесли “Давида Сасунского” до Восточной Армении, персидского армянства, до Тифлиса. Интересно заметить, что некоторые мотивы “Давида Сасунского” дошли до Сюника в сказках. Народные сказки Сюника являются составной частью собрания национальных сказок, записанных в разных районах Армении, и представляют большую историко-познавательную ценность многообразием параллелей мотивов с нашим национальным эпосом, ярким воображением, самобытными этнокультурными решениями.

⁶⁴ՉԺՀ, հ. VII, էջ 395-397:

⁶⁵Նույն տեղում, էջ 425-430:

⁶⁶Նույն տեղում, էջ 503-505:

⁶⁷«Օխտը ախարր մին քերը» հեքիաթում վերոհիշյալ միջավայրում հայտնվում է ոչ թե հեքիաթի հերոսը, այլ հերոսուհին (ՉԺՀ, հ. VII, էջ 446):

⁶⁸Սասունցի Դավիթ, էջ 261:

Ключевые слова: Сюник, Давид Сасунский, фантастические сказки, царь, дракон, символ, народ.

Tamar Hayrapetyan - The Syunik epic folklore about the comparison between the motifs of Sasunts Davit and magic fairy tales (According to the records of the second half of the 20th century)

Obviously, there is hereditary relation between the mythological elements of the Armenian folk epic “Sasuntsi Davit” and Armenian magic fairy tales such as “The Brave Boy”, “The King of Qajants”, “Beybut and Fairy” and other fairy tales recorded in Syunik. Generally, the original homelands of the epic writers of “Sasuntsi Davit” are considered to be Sasun, Mush, Baghesh, Moks, Shatakh, Van and so on. In the future, the refugees and their descendants who were deported from these

provinces, passed on “Sasuntsi Davit” to Eastern Armenia, partly to Persia and Tiflis. It is interesting to note that in Syunik some motifs of the “Sasuntsi Davit” have entered into magic fairy tales. Syunik's folk tales are part of the national fairy tales recorded in different parts of Armenia, and are of great historical-cognitive value with their motive multi-dimensional parallel with our national epic poem, with bright imagination, unique ethno-cultural solutions.

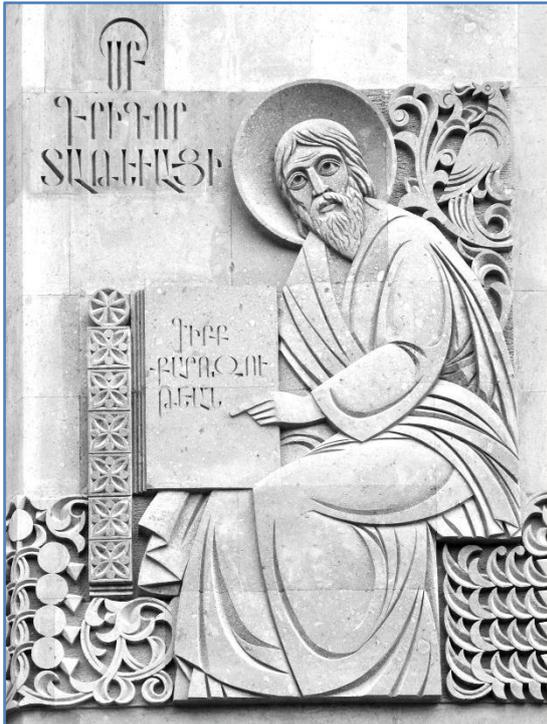
Key words: Syunik, Sasuntsi Davit , magic fairy tale, king, dragon, symbol, people,

ՄԱԼԻԿ ԹԵԼՈՒՆՑ

ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՎԱՑՈՒ (1346-1409) ԻՐԱՎԱՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ,
ՊԵՏԱԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԱՅԱՑՔՆԵՐԸ

Բանալի բառեր - Գրիգոր Տաթևացի, եկեղեցական գործիչ, հայ միջնադարյան նշանավոր մտածող, հասարակական-քաղաքական, իրավափիլիսոփայական, պետաիրավական հայացքներ:

Հայ նշանավոր մտածող, եկեղեցական, հասարակական-քաղաքական գործիչ, նոմինալիստ-փիլիսոփա, մանկավարժ, Սյունիքի՝ Տաթևի համալսարանի ուսուցչապետ՝ ռեկտոր Գրիգոր Տաթևացու մտավոր-ստեղծագործական և հասարակական-քաղաքական գործունեությունը միջնադարյան Հայաստանի մշակութային և հասարակական-քաղաքական կյանքի նշանակալից իրողություններից է:

Իր բազմաթիվ երկերում Տաթևացին ընդգրկել է միջնադարյան գիտության գրեթե բոլոր բնագավառները: Նրա ստեղծագործական ժառանգությանը բնութագրական են գիտական հետաքրքրությունների բազմակողմանիությունն ու հանրագիտական լայնությունը, իր ժամանակի համար առաջավոր գա-

ղափարները և փիլիսոփայական մի շարք կարևոր պրոբլեմների մատերիալիստական լուծումը:

Գրիգոր Տաթևացին ծնվել է 1346 թվականին, Գուգարքի Թմկաբերդ քաղաք-ամրոցում՝ **Արճեշից** (Արևմտյան Հայաստան) այստեղ տեղափոխված արիեստավորի ընտանիքում: Մայրը, ծագումով **Փարալի** (Աշտարակ) գյուղից, եղել է հասարակ գեղջկուհի: Որդու ծնվելուց հետո շուտով նրանք տեղափոխվում են **Սյունիք**, որտեղ հասարակ մարդիկ հնարավորինս պաշտպանված էին թաթար-մոնղոլական նվաճողների կողոպուտներից ու սանձարձակություններից: Ծնողները շատ շուտով նկատում են իրենց որդու հազվագյուտ օժտվածությունն ու ձգտումը դեպի ուսումը: Պատանի Գրիգորին տալիս են Տաթևի վանքի դպրոցը նշանավոր ուսուցիչ և փիլիսոփա **Հովհան Որոտնեցու** մոտ ուսանելու: Շուրջ քսան տարի Գրիգորը սովորում է նրա մոտ, նրա կողմից էլ ձեռնադրվում վանական և դառնում նրա մոտիկ օգնականն ու անձնական քարտուղարը: Գրիգորի գրառումների շնորհիվ կորստից փրկվել ու մինչև մեր օրերն է հասել Հովհան Որոտնեցու փիլիսոփայական մեծարժեք ժառանգությունը: Մահվան մահճում Հովհան Որոտնեցին նրան է կտակել, վստահել Տաթևի համալսարանի ղեկավարությունն ու գլխավոր ուսուցչի ամբիոնը: Գրիգոր Տաթևացու գիտական ու մանկավարժական գործունեությունը հիմնականում ընթացել է Տաթևում՝ միջնադարյան Հայաստանի այդ գիտական խոշորագույն կենտրոնում: Այստեղ նա գրել է տասնյակ հատորներ, որոնք հարստացրել են հայկական գիտությունը բեղմնավոր գաղափարներով և նրա առաջ բացել զարգացման նոր ուղիներ:

Տաթևացու գործունեությունն ընթացել է ժայրահեղ ժանր պայմաններում: Հարաբերական հանգստությունը, որ տիրում էր նրա ուսուցչի կյանքի տա-

րիներին, վերջացել էր: Հայաստանը դարձել էր թուրքմենական քոչվոր ցեղերի միջև արյունահեղ պատերազմների թատերաբեմ, երկու անգամ ենթարկվել սարսափելի ավերածության՝ Թոխթամիշի և Լենկ-Թեմուրի անայացնող արշավանքներից: Իր աշակերտների հետ Գրիգոր Տաթևացին հաճախակի ստիպված է եղել փրկվել նվաճողների հորդաներից, ձեռագրերը թաքցնել լեռների գաղտնարաններում, դասախոսություններ կարդալ ճանապարհին և ջարդարարների հեռանալուց հետո վերակենդանացնել ավերված կրթական օջախները:

Գրիգոր Տաթևացին եղել է բացառիկ աշխատասիրության և մեծ եռանդի տեր մարդ: Գիտնական և դասախոս, նկարիչ և գեղագիր, աստվածաբան և եկեղեցական գործիչ, ծանրաբեռնված համալսարանի ղեկավարի հոգնատանջ պարտականություններով, նա ղեկավարում էր նաև Ապրակունիսի վանքի դպրոցը, շրջագայում Հայաստանի քաղաքներում ու վանքերում, քարոզներով հանդես գալիս աշխարհականների ու հոգևորականների առջև, դասախոսություններ կարդում Մեծոփի, Երևանի և Սաղմոսավանքի դպրոցներում՝ ամենուր իր շուրջը հավաքելով աշակերտների հոծ բազմություն: Նա Հովհան Որոտնեցու հետևորդն էր նաև միարարական շարժման, կաթոլիցիզմի գաղափարական ոտնձգությունների դեմ մղվող պայքարում: Պայքարելով **միարարների** (ունիթորների) դեմ՝ Տաթևացին՝ որպես հեռատես քաղաքագետ, բուռն գործունեություն ծավալեց հայոց հոգևոր կենտրոնը՝ կաթողիկոսական աթոռը հեռավոր և պապական խարդավանքների ցանցերով խճճված Կիլիկիայից Հայաստան տեղափոխելու համար: Երկար պայքարը, որը շարունակվեց նրա աշակերտների կողմից, նպաստեց հայկական եկեղեցու ինքնուրույնության պահպանմանը, կաթողիկոսի աթոռանիստը Կիլիկիայից տեղափոխվեց Էջմիածին և օտարերկրյա լծի պայմաններում դարձավ յուրատեսակ հոգևոր-քաղաքական կենտրոն:

Գրիգոր Տաթևացին մահացել է **1409թ. դեկտեմբերի 27-ին** Տաթևում:

Համալսարանը, որին նա նվիրել էր իր ողջ կյանքը և որը վիթխարի դեր էր խաղացել հայկական միջնադարյան գիտության զարգացման գործում, նրա մահվանից հետո երկար չդիմացավ, բայց նրա բազմաթիվ աշակերտները երկրի տարբեր մասերում դեռ մի քանի տասնամյակ պահպանեցին Տաթևի համալսարանի ավանդույթները՝ ձգտելով երկարաձգել մարող գիտական կենտրոնների կյանքը: Ընդհուպ մինչև XV դարի կեսերը զգացվում էր Տաթևացու անմիջական ազդեցությունը գիտական և դպրոցական կյանքի, եկեղեցական-քաղաքական պայքարի վրա:

Տաթևացին թողել է գրավոր հարուստ ժառանգություն: Նրա գրչին են պատկանում քսանից ավելի աշխատություններ, որոնցից շատերը ստվարածավալ են: Նրանց մեջ հիշատակելի են հատկապես՝ «Գիրք հարցմանց», «Գիրք քարոզութեան», «Գիրք որ կոչի Ոսկեփորիկ», «Լուծմունք համառօտ ի տեսութիւնն Դաւթի», «Համառօտ տեսութիւն ի գիրս Պորփիրի», «Մեկնութիւն Յովհաննու աւետարանի» և ուրիշ աշխատություններ:

Գրիգոր Տաթևացու ժամանակաշրջանը՝ 14-րդ դարի երկրորդ կեսն ու 15-րդ դարի սկիզբը, միայն միջնադարյան խավարամտությամբ ու մեր ժողովրդի պատմական այդ հատվածի դժնդակ կյանքին բնորոշ հատկանիշներով բնութագրելը միակողմանի կլիներ, քանզի այդ ժամանակահատվածը նաև համաշխարհային պատմության մեջ բնութագրվում էր որպես Վերածննդի կամ դրա սկզբնավորման շրջան, երբ մարդկային առաջադեմ միտքը տևական նիրհից հետո առաջին համարձակ քայլերն էր կատարում՝ վերաթերթելու իր նախընթաց պատմության լուսավոր էջերն ու ընթանալու ապագա փոթորիկներին ընդառաջ: Դա մի ժամանակաշրջան էր, երբ գարնան վերածննդով սկզբնավորվող գիտության, մշակույթի առաջին բողբոջների հետ մեկտեղ մթնոլորտում դեռևս զգացվում էր ցրտահարության շունչը: Տաթևացու ժամանակի մյուս առաջադեմ գործիչների աշխարհայացքը գնահատելիս հարկ է նկատի ունենալ նաև պատմական ժա-

մանակաշրջանի այդ գործոնը: Ցրտահարության այդ շունչը դրսևորվում է նաև Տաթևացու մոտ՝ նրա աշխարհայացքի «երկվության» մեջ: Լինելով իդեալիստ, ինչպես և նրա նախորդները՝ Յովհան Որոտնեցին (1313-1386) և Վահրամ Բաբունին (13-րդ դարի 2-րդ կես) և ուրիշ, ընդունելով հանդերձ աստվածային նախասկզբի՝ օբյեկտիվ աշխարհի ու մարդու՝ Աստծո կողմից արարման ու հավատի գաղափարը դեիզմի դիրքերից՝ Տաթևացին, սակայն, կուրություն չի քարոզում, հակառակը կոչ է անում մեր իմացության, ճանաչողության օբյեկտներին, աշխարհին՝ բնությանն ու մարդուն, հասարակությանը նայել իրատեսորեն: Իմացաբանական հարցերում նա ընդունում է մեր գիտակցության, զգայությունների ածանցյալ լինելն Աստծո արարած նյութական աշխարհից: Բացի այդ՝ նա հավատը, կրոնը և գիտությունը չէր դնում մեկը մյուսի նկատմամբ գերակայության, առաջնայնության, առավել ևս նույնության մեջ, այլ փորձում էր իրատեսորեն բացատրել այն: Գիտությունն օբյեկտիվ է, գիտության այս կամ այն դրույթը կարելի է հաստատել, ապացուցել կամ ժխտել, իսկ աստվածաբանությունը, որն իշխում է հավատի բնագավառում ենթակա չէ գիտական չափանիշների կիրառման ոլորտին, ուստի դրանք՝ գիտությունն ու աստվածաբանությունը, չպետք է միջամտեն միմյանց բնագավառներին: Այստեղից նաև այն առողջ գաղափարը, որ աստվածաբանությունը, հավատը, կրոնական գաղափարախոսությունը չպետք է խոչընդոտեն օբյեկտիվ իրականությունն արտացոլող գիտությանը, նրա առաջընթացին: Սա նաև միջնադարյան «կրոնական» խավարամտության դեմ ուղղված, թեպետ և անուղղակի, սակայն գիտակցված քայլ էր: Տաթևացին ավելի շատ կարծես թե ելնում էր ոչ թե Աստծո, հավատի որպես օբյեկտիվ ռեալության, այլ դրա անհրաժեշտության պրագմատիկ ընկալումից, մի բան, որը նկատելի է նաև հետագա՝ ավելի ուշ շրջանի մի շարք առաջադեմ մտածողների մոտ: 18-րդ դարի ֆրանսիացի հայտնի լուսավորիչ-մտածող Վոլտերը,

որին պատկանում էր «ճգնեցեք սողունին» անողոք ասույթը, այնուամենայնիվ, տեսնում էր հավատի անհրաժեշտությունը հենց այդ պրագմատիզմի տեսակետից: Մատերիալիստ Յոլբախին գրած իր նամակում Վոլտերը գրում էր. «Երբ հավատը կանխում է թեկուզ մի քանի տասնյակ սպանություններ, խաբեություններ ու անարդար դատավճիռներ, ապա ես գտնում եմ, որ այն (հավատը, դավանանքը, ուրեմն և Աստծո գաղափարը – Մ.Թ.) պետք է ընդունի ամբողջ հողագունդը: Ոչ մի հասարակարգ չի կարող գոյատևել առանց արդարության: Ուրեմն անվանենք Աստծուն արդարություն՝ արդարացի»: Եթե Աստծո նկատմամբ հավատը, երկյուղածությունը, համոզմունքը աստվածային պատժի անխուսափելիության գաղափարի նկատմամբ կանխում է չարիքը՝ առավել կամ պակաս չափով, ինչու չընդունել այդ գաղափարը: Վոլտերին է պատկանում նաև հայտնի թևավոր խոսքը. «Եթե Աստված չլիներ, ապա հարկ կլիներ այն հորինել»: «Աթեիզմն ու ֆանատիզմը, գրում էր Վոլտերը, - երկու հրեշներ են, որոնք կարող են բզկտել, լափել հասարակությանը, սակայն եթե աթեիստն իր մոլորության մեջ պահպանում է բանականությունը, ապա ֆանատիկը տառապում է (համակված է) մշտական խելագրությամբ...»¹: Հին հունական փիլիսոփա, սոփեստ Գորգիասը (483-374) իր «Սիզիֆոս» ողբերգության մեջ ողջունում էր այն իմաստունին, որը մահկանացուների համար աստվածային երկյուղը հորինեց և մարդկանց համոզեց հավատալ, թե գոյություն ունեն աստվածները, իսկ նրա նախորդը՝ Պրոտագորասը (480-414), ավելի զգույշ էր արտահայտվում. «Աստվածների մասին, - ասում էր նա, - ես չգիտեմ ոչ այն, թե նրանք գոյություն ունեն, ոչ այն, որ նրանք գոյություն չունեն, ոչ այն, թե ինչ կերպարանք ունեն, որովհետև շատ բան է խանգարում այդ իմանալ, ինչպես հարցի մթությունը, այնպես էլ մարդու կյանքի

¹ Տե՛ս Антология моровой философии, т. 2., Москва, 1970, с. 552:

կարճատևությունը»²: Տաթևացին ևս, ինչպես տեսանք, կրոնն ու իրականությունը, կրոնն ու գիտությունը չի մղում միմյանց դեմ կոնֆլիկտի, այլ այդ հարցում դրսևորում է ողջամիտ զգուշություն: Տաթևացին **նոմինալիստ** էր (լատ.՝ nomen «անուն»), ըստ նրա՝ իրապես գոյություն ունեն միայն առանձին, եզակի իրերը որպես առաջնային, ընդհանուրը՝ սոսկ դրանց արտացոլումն ու մտային գնահատումն է, դրանով իսկ Տաթևացին նաև հակադրվում է Պլատոնի իդեալիզմին, նրա գաղափարների «իրական» աշխարհին: Ըստ որում՝ նոմինալիզմի սաղմերն արդեն որոշակիորեն առկա էին մեկ այլ խոշոր մտածողի՝ Յովհաննես Իմաստասեր Սարկավազի (1045-1129) մոտ, իսկ հետագայում Վահրամ Բաբունու (13-րդ դարի 2-րդ կես) մոտ ավելի հստակ: Մարքսն իր «Սուրբ ընտանիք»-ում նշում էր, որ նոմինալիզմը մատերիալիզմի առաջին արտահայտությունն էր միջնադարում:

Իրատեսական է նաև Տաթևացին իր սոցիալական, իրավաքաղաքական, իրավափիլիսոփայական հայացքներով: Նա պետությունը, իշխանությունը, օրենքը, իրավունքը համարում է բնական ու սոցիալական անհրաժեշտություն՝ ելնելով ամենից առաջ դրանց որպես սոցիալական կարգավորիչի դերից: Մարդիկ ի բնե կարիք ունեն իրենց նմանների հետ շփման, հաղորդակցման, որի հիմքի վրա էլ ծագում է պետությունը: Այդպես էր դատում նաև մ.թ.ա. 4-րդ դարի հայտնի հույն փիլիսոփա, իր երկերով Տաթևացուն քաջածանոթ Արիստոտելը, որը պետությունը դիտում էր որպես մարդկանց բնական անհրաժեշտությամբ առաջացած սոցիալական համակեցության բարձրագույն աստիճան³: Ինչպես Արիստոտելը, հետագայում նաև անգլիացի նշանավոր սոցիոլոգ Յերբերտ Սպենսերը (1820-1903) և մյուսները, Տաթևացին ևս, ըստ էության, ելնում էր այսպես կոչված «օրգանական» տեսությունից, ըստ որի՝ հասարակությունը մի կենդանի

օրգանիզմ է իր՝ անխուսափելիորեն անհրաժեշտ մասերով, այդ թվում և պետությամբ, առանց որոնց նա գոյատևել չի կարող, ինչպես որ չեն կարող գործել, գոյատևել օրինակ մարմնից անջատված ձեռքերն ու ոտքերը:

Պաշտպանելով հանդերձ պետական իշխանության անհրաժեշտության գաղափարը՝ Տաթևացին, սակայն, հանդես է գալիս միանձնյա իշխանության դեմ՝ գտնելով, որ այն բազմաթիվ չարիքների պատճառ է. այն ավերել է մեր երկիրը, տարագրել մեր ժողովրդին. «Եւ մերս առաջնորդք եւ իշխանք հոգեւոր կամ մարմնաւոր՝ որք ինքնիշխանութեամբ կատարեն զգործն առանց խորհրդակցի վասն որոյ բարձեալ է իշխանութիւն եւ ավերեալ երկիրն, եւ տարագրեալ են ժողովուրդք մեր ի վերայ երկրի եւ ցուեալ զամենայն ազգս»⁴, գրում էր Տաթևացին: Այս տողերը թերևս այնքան էլ հեռու չեն նաև արդիական իրողություններից... Տաթևացին գտնում էր, որ իշխանությունը տրվում է կառավարողներին ի վերուստ, այսինքն՝ աստվածային կամքով՝ **համընդհանուր բարօրության** ապահովման համար և եթե կառավարողը խախտում է «աստվածային կամքը», ապա նա պետք է ենթարկվի խստագույն դատապարտման և պատժի: Այստեղ հարկ է հիշեցնել, որ դեռևս 12-13-րդ դարերում մեր հայտնի մտածողներ Մխիթար Գոշը և Սմբատ Սպարապետն, առաջադրելով ժողովրդական ինքնիշխանության գաղափարը, իրավունք էին վերապահում ժողովրդին ոչ պատշաճ կառավարող, անգամաստվածային «ծագում» ունեցող, «աստվածային կամքով» իշխող թագավորին ոչ միայն գահընկեց անել, այլև վտարել երկրից⁵:

Ուշագրավ է, որ ժողովրդական սուվերենիտետի՝ ինքնիշխանության գաղափարները հայ մտածողներն առաջադրեցին 17-18-րդ դարերի անգլո-ամերիկյան, ֆրանսիական այդ գաղա-

²Ստաքելյան Ա. Գ., Հունական գրականության պատմություն, Ե., 1962, էջ 185:

³ Տե՛ս **Аристотель**, Сочинения в 4-х томах, т. 1, Москва, 1984, с. 376-380:

⁴Տաթևացի Գ., Գիրք բարոգութեան, Ամառան հատոր, Կ. Պոլիս, 1741, էջ 424:

⁵Տե՛ս Армянский Судебник Мхитара Гоша. Изд. АН Арм. ССР, Е., 1954, с. 211, Смбат Спарпет. Судебник, Е., 1958, с. 76:

փարն արտացոլող հայտնի իրավաքաղաքական ակտերից 400-500 տարի առաջ: Տաթևազին գտնում էր, որ հասարակության ներդաշնակ կառավարման համար անհրաժեշտ է սահմանափակել միանձնյա իշխանությունը խորհրդակցական մարմնով, ըստ էության, խորհրդարանի նախատիպը ներկայացնող մարմնով: Ուստի Տաթևազին գտնում է, որ իշխանության չարաշահումները կանխելու, ներդաշնակ կառավարում ապահովելու համար իշխանի, թագավորի հետ մեկտեղ պետք է գործի նաև համազգային, «համաժողովրդական» կոլեգիալ խորհրդակցական մարմին. «Եւ առաւել քան զամենայն պիտանաւորութիւն ունին առ միմեանս զժողովիլն ի խորհուրդ և ապա համաձայն նոցին խորհրդով՝ վարել զիշխանութիւն աշխարհի»⁶, -գրում է նա:

Տաթևազին գտնում էր, որ մեկ անձը կարող է կառավարել մեկ տուն, սակայն նա չի կարող գլուխ հանել բազմաթիվ տների կառավարումից, գործերից, ուստի անհրաժեշտ է ստեղծել մեծամասնության խորհրդակցական մարմին՝ երկրի, նրա բնակչության մեծամասնության հոգսերը քննարկելու, լուծելու, նրանց համար համընդհանուր բարեկեցություն ապահովելու համար:

Ուշագրավ է նաև Տաթևազու այն դիտողությունը, որ ինչքան նեղ է օրենսդիրների շրջանակը, ինչքան նրանք քիչ են, այնքան մեծ չափով են կառավարողները հեռանում համընդհանուր բարօրության աստվածային սկզբունքից: Սա շատ խորը, տարողունակ, կենսունակ, նաև արդիական գաղափար է, որի իմաստն այն է, որ հասարակությունը, պետությունը պետք է կառավարվի ժողովրդական լայն ներկայացուցչությունից կազմված օրենսդիր մարմնի կողմից, կամ պետությունը, նրա գործադիր իշխանությունը պետք է գտնվեն ժողովրդական ներկայացուցիչների վերահսկողության տակ: Եթե այս սկզբունքի տեսակետից զուգահեռ անցկացնենք արդի իրողությունների հետ կտեսնենք հետևյալը. խորհրդային Հայաստանի օրենսդիր մարմինը՝ Գերա-

զույն խորհուրդը մինչև անկախության հռչակումը կազմված էր 340 օրենսդիրներից (ՀՍՍԽ-ը 1977թ. Սահմանադրության 99-րդ հոդված). անկախության տարիներին այդ թիվը՝ երկրի օրենսդիր մարմնում՝ «ԱԺ»-ում էապես նեղացել, փոքրացել է և այսօր հասել է 101-ի, իսկ եթե նկատի ունենանք նաև նրանց ընտրության փաստական և իրավական կարգը, սոցիալական կազմը, ապա առանց վարանելու կարող ենք ասել, համենայն դեպս դա իմ խորին համոզմունքն է, որ ամենևին էլ մեխանիկական նվազում չէ, այլ հետևողական քաղաքականություն երկրի սոցիալ-տնտեսական, պետաիրավական համակարգից բխող, ուղղված ժողովրդին, հասարակության լայն խավերին իշխանությունից հեռացնելուն... Թվում է, թե սրանով տնտեսապես և քաղաքականապես իշխող վերնախավն ազատվում է «գլխացավանքից», սակայն մեր համոզմամբ այդ սոսկ ժամանակավոր «հաճույք» է, իրականում դա տեսանելի կամ անտեսանելի ավելի է խորացնում կոնֆլիկտը, մանավանդ հայտնի ներսոցիալական մյուս աղաղակող երևույթների հետ միասին և ի վերջո կհանգեցնի սոցիալական պայթյունի՝ հղի աննախադեպ ծանր հետևանքներով...

Նշենք, որ նույնիսկ բուրժուական կարգերի ջատագով-գաղափարախոսներն էին տազնապով զգուշացնում նման վիճակի աղետաբերության մասին. հիշենք թեկուզ 19-րդ դարի մեր նշանավոր մտածող **Գրիգոր Արծրունու** մտահոգ ու ուսանելի խոսքը՝ մտահոգված նոր՝ կապիտալիստական-բուրժուական կարգերի բերած, իր իսկ խոսքերով ասած, հրեշավոր բևեռացումներից, հասարակության մի փոքր մասի՝ հարուստների և նրա մեծ մասի՝ աղքատների միջև առաջացած անդունդից և փորձելով մեղմացնել վիճակը՝ նա ոչ միայն կոչ էր անում սոցիալ-տնտեսական գոնե հարաբերական հավասարություն ստեղծել՝ այդ ուղղությամբ քայլեր ձեռնարկել, այլև որպես դրան ուղղված կարևոր միջոց առաջարկում էր հասարակության լայն զանգվածներին, լայն խավերի ներկայացուցիչներին ներգրավել երկրի կառավարմանը, իր իսկ խոս-

⁶«Ամառան հատոր...», էջ 423:

քերով՝ «... հարուստ դասի մտավոր անբերության մեջ սպառվող ուժերն ամբոխի կենսական հանճարի հոսանքով նորոգելու նպատակով»: Այդ, ըստ Արծրունու, ամեն ազգի մեջ միակ աղբյուրն է կենսական և մշտական վերանորոգման: «Ամբոխի (հասարակ ժողովրդի - Մ.Թ.) անսպառելի հանճարը թարմ, ստեղծագործ ոյժով, անդադար նորոգում է հասարակության բարձր (հարուստ-Մ.Թ.) դասակարգերի հետզհետե անշարժութեան և մտավոր անբերութեան մեջ ընկնող զորութիւնները: Այդ տեսակ հասարակութիւնը միշտ առաջադեմ կլինի: Ընդհակառակը՝ այն հասարակութիւնների մեջ որտեղ ստորին և միջին դասը մի անդունդով բաժանված է հասարակության բարձր դասակարգերից, այդ տեսակ հասարակութիւնների մեջ անկարելի է սպասել կանոնաւոր հասարակական զարգացում, մշտական կանոնաւոր առաջադիմութիւն...»⁷, - գրում էր Արծրունին: Արծրունին հստակորեն տեսնում էր, որ հրեշավոր գույքային բեռնացումը, նաև մեր այսօրվա կարգերին բնորոշ, դրա հետ մեկտեղ ժողովրդին իշխանությունից փաստացի, նաև իրավաբանորեն հեռացումը, վաղ թե ուշ տանելու է այդ հասարակարգի կործանմանը: Դա են հաստատում պատմության դասերն ու առկա իրողությունները:

Տաթևացու և ոչ միայն նրա՝ առաջադրած **համընդհանուր բարօրության** սկզբունքը, որքանել տարողունակ, այնուամենայնիվ, շատ պարզ է պետությունը և նրա հրապարակային կամքն արտահայտող իրավունքը հենց դրա ապահովմանն են ուղղված, և եթե նրանք պատշաճ կերպով դա չեն իրականացնում, պետք է վերացվեն, փոխարինվեն մեկ ուրիշով...

Այս փոքրիկ էքսկուրսից հետո անդրադառնանք բուն թեմային: Տաթևացու առաջադրած, վերը նշված սկզբունքի կապակցությամբ նշենք, որ դեռևս Արիստոտելը մտահոգված, այսպես կոչ-

ված «արիստոկրատիայի» կառավարման բռնակալական երանգներից ու առաջադրում էր դրանից բխող անցանկալի հետևանքներից առաջադրում էր այն գաղափարը, ըստ որի՝ լավագույնը պետության այն ձևն է, որտեղ իշխանությունն իրավաբանորեն կամ փաստորեն կենտրոնացված է ոչ թե մեկ անձի ձեռքում, այլ բաժանված է տարբեր մարմինների կողմից իրականացվող օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանության⁸: Լինելով Արիստոտելի ուսմունքի լավագույն գիտակներից մեկը՝ Տաթևացին հավանաբար նաև վերջինիս ազդեցությամբ է առաջադրում միահեծան իշխանության սահմանափակման գաղափարը: Հայտնի է, որ իշխանությունների բաժանման տեսությունը որպես ավատատիրության միահեծանության դեմ ուղղված գաղափարախոսության վճռական տարր, իր հետագա դրսևորումը՝ հստակեցումն ու զարգացումը, գտավ 17-18-րդ դարերի ակադեմիկոս մտածողներ Ջոն Լոկի և Շառլ Մոնտեսքյոյի աշխատություններում: Հայ իրականության մեջ այդ տեսությունն առաջադրվեց և զարգացվեց 18-րդ դարի լուսավորիչ-դեմոկրատներ **Յովսեփ Էմինի, Մովսես Բաղրամյանի և Շահամիր Շահամիրյանի** երկերում: Մովսես Բաղրամյանն, օրինակ, կարծես թե յուրովի հետևելով Տաթևացուն, Մադրասում 1772թ. լույս տեսած իր «Նոր տետրակ, որ կոչի Յորդորակ» աշխատության մեջ վերլուծելով հայկական պետականության անկման պատճառները, դրանց թվում ուշադրություն է բեռնում միանձնյա միահեծան կառավարման վրա: Բաղրամյանը գրում էր. «Քանզի ոչ վասն այլ ինչ պատճառաց անկաւ իշխանութիւն մեր, եթէ ոչ նախ՝ վասն ջանալոյն եւ ձգտիլոյն իւրեանց գոլ անձնիշխանանց մերոց, այսինքն ունիլ կամեցան զազատականութեան իշխանութիւն, որպես զի զորինչ ինքնագլխօրեն ըստ առանձնակի մէն իւրոյն միոյ մտաց չափու ենթադրեալ հասողութեան կամեցի՝ առնիցէ թարց ուրումն խաւրիդակցիլոյ. ո՛չ գիտելով նոցա, եթէ բնականապէս ամենայն

⁷ Տե՛ս «Մշակ», 1876, N 19: Նաև՝ **Թելունց Մ.Ս.**, Հետխորհրդային իրականությունը ՀՀ-ում և անկախ պետականության սահմանադրական զարգացման հիմնախնդիրները՝ ԳԴՀ-ում կայացած գիտաժողովի նյութերը, Գորիս, 2014:

⁸ Տե՛ս **Аристотель**, Сочинения, т. 4, с. 514-518:

մարդ սխալական, զոր ոչ ոք զլանալ կամ ուրանալ կարէ. ըստ այնմ»: Ամեն մարդ սխալական է, - գրում է Բաղրամյանը, սակայն եթե առանձին մարդու սխալը սովորական սխալ է՝ նվազ վնասակար ամբողջ հասարակության համար, ապա իշխողի սխալը կարող է կորստաբեր լինել ամբողջ երկրի, ժողովրդի համար. «Քանզի ամենայն որ ի հասարակաց սխալի կամ մեղանչի, անձին ևեթ վնաս բերի: Իսկ իշխանին սխալումն ոչ միայն վնաս, այլև հարուածս մեծամեծս և աշխարհաւերութիւնս բերէ ի վերայ բոլոր ազգին...»⁹: Ուստի ըստ Բաղրամյանի կառավարման՝ այն ձևն է բարեգույն, օգտակար, ճիշտ, երբ թագավորի, իշխանի հետ մեկտեղ կան նաև խորհրդարան, խորհրդականներ, անխախտելի Սահմանադրություն՝ հիմնական և այլ օրենքներ. «Ուստի, - գրում էր Բաղրամյանը, - լինիլ իշխանության ո՛չ է մարթ ի ձեռն միմիայն միոյ ուրուք դատողութեան և կառավարության, այլ առաւել ևս լինէր բարեգոյն, եթե յաւետ իշխանութիւն գուցէր կախեցեալ անխախտելի սահմանադրությամբ և անեղծանելի օրինօք յընտիր ընտիր և ի մեծամեծ խորհրդականաց և յազգի յազգի խորհրդարանաց»: Իշխանությունների բաժանման, օրենքի, իրավունքի գերակայության, իրավական պետության ժամանակակից սկզբունքներին համապատասխան՝ 18-րդ դարի մեկ այլ ականավոր հայ մտածող Շահամիր Շահամիրյանն իր «Որոգայթ փառաց» օրենքների հավաքածուի սահմանադրական մասում կազմեց Հայկական ապագա պետության մոդելը՝ պառլամենտ-խորհրդարանով՝ «Հայոց տնով», որպես օրենսդիր օրգանի՝ կառավարությամբ՝ նախարարների խորհրդով և դատական իշխանությամբ: Աննախադեպ ժողովրդաիշխանական՝ նաև մեր այսօրվա Սահմանադրության նկատմամբ, պետության այդ մոդելի համաձայն Հայաստանի յուրաքանչյուր բնակիչ անմիջականորեն պետք է մասնակցի պետական

իշխանության մարմինների ձևավորմանը. նրանց կողմից ընտրված 688 (մեր հաշվարկով) փոխանորդ-պատգամավորներից էր կազմվելու երկրի օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանությունը՝ դրանց պաշտոնատար անձինք¹⁰: Ըստ այդ նախագծի՝ հայկական ապագա պետությունը պետք է կառավարվեր ոչ թե 100-130 հոգուց բաղկացած օլիգարխական տիպի «խորհրդարանի», այլ սկզբնական փուլում անմիջապես ժողովրդի կողմից, հետագա փուլում միայն նրանցից վիճակահանությամբ ընտրված 688 փոխանորդների կողմից, որոնց կեսը մնում էր որպես խորհրդարանի անդամ, իսկ մյուս կեսից կազմվում էր կառավարությունը, գերատեսչությունները, դատական իշխանությունը՝ 3 տարվա լիազորությունների ժամկետով: Իշխանության այդ թևերը գլխավորող բոլոր պաշտոնատար անձինք էլ կարող էին վաղաժամկետ ետ կանչվել իրենց չարդարացնելու, օրենքը խախտելու համար: Համոզված ենք, որ այս և հետագա հայ առաջադեմ միտքն իր ակունքներն ուներ նաև Տաթևացու և մեր մյուս մեծերի՝ Հովհաննես Սարկավազի, Մխիթար Գոշի և մյուսների, շատ հարցերում նաև արդիական դեմոկրատական աշխարհայացքում: Սա, ի դեպ, «Որոգայթ փառացի» ժողովրդաիշխանության բնույթն ընդգծելու համար է: Հայտնի է, որ իր դեմոկրատիզմով, լայն ներկայացուցչական բնույթով աչքի էր ընկնում նաև ինքնավար Սյունիքի կամ Լեռնահայաստանի 1920թ. դեկտեմբերի 25-ին Համազանգեզուրյան առաջին համագումարում (Տաթևում) ընդունված «Սահմանադրությունը». «Ինքնավար Սյունիքի կառավարման ձևի մասին» օրենքը, ըստ որի՝ երկրի կառավարման բարձրագույն մարմինը լայն ներկայացուցչական հիմունքներով ընտրված համագումարն էր, որի անդամ-պատգամավորները ընտրվում էին բոլոր գյուղերից (ինչպես «Որոգայթ փառաց»-ում). մեկ՝ 100 ծուխ ունեցող գյուղը՝ բնակավայրը, խորհրդարան-համագումար էր ուղարկում մեկ, 100-200 ծուխ ունեցողը՝ երկու, 200-ից ավելի

⁹Մ.Բաղրամյանից, Շ.Շահամիրյանից այս և հետագա մեջբերումները՝ ըստ **Թելունց Մ.Ս.**, Հայ ազգային-ազատագրական շարժումը XVIII դարի երկրորդ կեսին և իրավաբաղադրական միտքը, Ե., 1995թ. աշխատության:

¹⁰Տե՛ս **Թելունց Մ.Ս.**, նշվ.աշխ.:

ծուխ ունեցող գյուղը՝ երեք ներկայացուցիչ և այլն: Մեր համոզմամբ՝ Լեռնահայաստանի կամ Ինքնավար Սյունիքի ամրության հիմնական երաշխիքները չեն, եթե ոչ հիմնականը, հենց այն էր, որ, ըստ էության, ամբողջ ժողովուրդը մասնակցում էր տարածքի կառավարմանը: Մեր ժողովուրդը մնացել է, իսկ պետական ձևերը վերացվել, որովհետև դրանք կտրված են եղել ժողովրդից. պատմական փորձից մեր այսօրվա հետևությունը պետք է լինի հնարավորինս մնան խորթացումը բացառելը:

Հայ իրավաքաղաքական մտքի պատմության, իրավունքի հուշարձանների, պատմական աղբյուրների նաև Տաթևացու երկերի ուսումնասիրությունները մեզ բերում են այն համոզման, որ հայ հասարակությունն առավելապես հակված է եղել լայն ներկայացուցչությամբ որոշակի, ոչ երկար ժամկետով ընտրված փոփոխելի կառավարման հանրապետական-խորհրդարանական համակարգերի, իհարկե, ոչ այսօրվա տիպի: Ժառանգական իշխանությունը իր՝ ժամանակակից սքոլված կամ անսքոլ դրսևորումներով տևական ժամանակ բարձրագույն իշխանության ղեկին գտնվելը կամ այն «յուրայինին» փոխանցելը միշտ էլ հղի է անկանխատեսելի հետևանքներով, մասնավոր, երբ ժողովուրդը լայն և իրական մասնակցություն չի ունենում հատկապես պետական բարձրագույն իշխանության կազմավորմանն ու դրա գործունեության նկատմամբ հսկողության իրականացմանը: Մեր կարծիքով՝ այդ պետք է հաշվի առնել նաև ապագա բախտորոշ բոլոր քաղաքական իրադարձությունների շեմին, քանզի պատմությունը միայն պատմության համար չէ... «*Historia est magistra vitae*» (պատմությունը կյանքի խրատատունն է, ուսուցիչը). ասում էին հին հռոմեացիք:

Սխալներից, չարիքներից խուսափելու համար առաջարկելով իշխանության իրականացմանը մասնակից դարձնել համազգային խորհրդին՝ ժողովրդի ներկայացուցիչներին՝ Տաթևացին միաժամանակ հատուկ կարևորություն է տալիս օրենքներին, դրանց պահանջների խստով պահպանմանը:

Օրենքը չարի, սոցիալական չարիքի դեմ պայքարելու ազդու միջոց է: Ըստ որում՝ ինչպես Եզնիկ Կողբացին և մեր մյուս մեծերը, Տաթևացին ևս չարը բնածին ու ճակատագրական չէր համարում, այլապես մեր ժողովրդի գլխին եկած և առկա պատուհասները կարելի է և ճակատագրական անհրաժեշտություն համարել... Մարդը սոցիալական էակ է՝ բարու և չարի շարժիչը. նա էլ պետք է վերացնի չարը, այսօր և ապագայում և ոչ թե սպասի հանդերձյալ կյանքի. երանության սին գաղափարի իրականացմանը կամ մեսսիայի գալուստին... Տաթևացին և մյուսները շատ հստակ են ասում. հավատանք, որ աստված է արարել ամեն ինչ, բայց աստված նաև կամքի ազատությամբ է օժտել մարդուն, որպեսզի նա ինքը տնօրինի երկրային բոլոր գործերը, զանազանի չարը բարուց, պայքարի, փոխի երկիրը երեկ, այսօր և վաղը... Կրոնը գաղափարախոսություն է, եկեղեցին նրա մարմնավորումը, նյութական ատրիբուտը, որը, դեռ եգիպտական քուրմերից սկսած, շարունակում է օգտվել մարդկանց բնական և սոցիալական կյանքի սողանքներից՝ միստիկական (խորհրդապաշտական) դարերով մշակված ծիսակարգերով՝ թմրեցնելով մարդկանց գիտակցությունը, նրբորեն շահարկման առարկա դարձնելով ցանկացած սրբազան (ոչ կրոնական առումով) գաղափար:

Տաթևացին միարարության (ունիթորության) դեմ պայքարի ջատագով էր, այդ միարարությունն այսօրվա, այսպես կոչված, «գլոբալիզացման»-արևմտականացման-եվրոպականացման յուրահատուկ դրսևորումներից մեկն էր միջնադարում: Լավ է, թե վատ, ամեն ինչ կախված է այն բանից, թե մենք որքանով ենք կարողանում քաղաքական-կուսակցական անբիցիաները ենթարկել ազգային-պատմական խնդիրների իրականացման վսեմ նպատակին... Տաթևացին, ինչպես նշեցինք, գտնում էր, որ օրենքները պետք է պահպանել սրբորեն, բայց այն օրենքները, որոնք իրավական են, բխում են ամբողջ ժողովրդի շահերից և երևան են գալիս որպես նրա իրական կամքի

արտահայտություն: Ջարմանալիորեն հենց մերիայ իրականության մեջ է ծնվել այն միտքը (Շահամիր Շահամիրյան), որ օրենք չունենալը և վատ օրենքը հավասարապես չարիք են... Ըստ որում՝ վատ օրենքն ավելի վատ է, քան օրենք չունենալը, քանզի վատ օրենքը հենց օրենքով է ամրապնդվում սքողված կամ անսքող ձևով, չարիքը, հակաժողովրդականը:

Անգամ ամենահամառոտակի ձևով Տաթևացու հայացքներին կատարված

Малик Телунц - Философско-правовые, государственно-правовые взгляды Григора Татеваци (1346-1409)

В статье впервые специально обсуждаются философско-правовые, государственно-правовые взгляды известного армянского средневекового мыслителя, общественно-политического, церковного деятеля **Григора Татеваци (1346-1409)**. Философско-правовые, государственно-правовые взгляды Татеваци рассматриваются в контексте его общего мировоззрения. Проводятся примечательные параллели с прошлой и современной значимостью взглядов Татеваци.

Ключевые слова: Григор Татеваци, философско-правовые, государственно-правовые взгляды, армянского средневекового мыслитель.

անդրադարձն ակնհայտ է դարձնում հայ մտածողի աշխարհայացքի, ընկալումների կենսունակությունն ու արդիականությունը, նրա մեծ ավանդն ինչպես ընդհանրապես գիտության զարգացման, այնպես էլ մասնավորապես իրավափիլիսոփայական, իրավաքաղաքական, պետաիրավական գաղափարախոսության զարգացման գործում:

Telunts Malik - The legal-philosophical and the state-legal views of Grigor Tatevatsy

For the first time in this article the legal-philosophical and the state-legal views of Armenian medieval prominent thinker, public-political figure Grigor Tatevatsy are especially discussed in the context of Tatevatsy's general view. Remarkable parallels are held in connection with the modern meaning of Tatevatsy's views.

Key words: Grigor Tatevatsy, public-political figure, church figure, legal philosophy, state-legal views.

ՍԵՐԳԵՅ ԶԱԽՎԵՐԴՅԱՆ

ՏԵՂ ԳՅՈՒՂ
Ակնարկ գյուղի պատմության
և պատմական հուշարձանների

Բանալի բառեր-Սյունիք, Գորիս, Տեղ գյուղ, պեղումներ, պատմություն, պատմական հուշարձաններ, եկեղեցի, խաչքար:

Տեղ գյուղը Սյունիքի մարզի Գորիսի ենթաշրջանի խոշոր գյուղական բնակավայրերից է: Գյուղի մասին հնագույն հիշատակությունը հանդիպում ենք Սյունյաց տան պատմիչ Ստ. Օրբեյանի մոտ: Նա Տեղ գյուղը հիշատակում է նվիրատվության առիթով: Սյունիքի միջնադարյան թագավորության հիմնադիր Սմբատ թագավորի մահից հետո, որն, ի դեպ, թաղվել է Տաթևի վանքում, թագուհի Շահանդուխտը 988թ. գյուղը նվիրում է Տաթևի վանքին և կնքում վավերագիր: Այդ գյուղը ավելի վաղ թագուհուն էր նվիրել սյունյաց Սմբատ արքան: Նվիրատվական վավերագիրը ամբողջովին մեջբերում է Օրբեյան պատմիչը: Տեղը Սյունիքի Զաբանդ գավառի հյուսիսարևելյան սահմանի վրա գտնվող, Շահանդուխտ թագուհու հոգածության շնորհիվ վերակենդանացած, միջին մեծության բնակավայր էր, որը, ըստ Օրբեյանի հարկացուցակի, 12 միավոր հարկ էր վճարում Տաթևի վանքին: Թագուհի Շահանդուխտը գյուղի նվիրատվական վավերագիրը կազմում է իր որդիներ թագաժառանգ Վասակի և Սեվադայի հետ: Վավերագրում կարդում ենք. «Հանուն աստծո ես՝ Սևադայի դուստր Շահանդուխտս, կամեցա եկեղեցուն Զաբանդ գավառի Տեղ կոչված գյու-

ղը՝ իր բոլոր շրջակա սահմաններով, լեռնով, դաշտով, մյուս եկամտներով, որ ինձ էր նվիրել իմ թագավոր Սմբատը, և ես խոսքս տեղից գյուղ էի դարձրել, իմ երանելի թագավորի վախճանից հետո նրա հոգու համար Տաթևի սուրբ կենտրոնական վանքին ու սուրբ նշանին տվեցի Սյունյաց եպիսկոպոս Զակոբի միջոցով: Այսուհետև ես ու իմ որդիներ Վասակն ու Սևադան տիրող չենք...»¹:

Նվիրատվության վավերագիրը հաստատել ու մատանիով կնքել է նաև Սյունիքի հոգևոր թեմի առաջնորդ, եպիսկոպոս Զակոբը՝ խստիվ հրահանգելով Տեղ գյուղի նվիրատվության և Սմբատ թագավորի հոգու փրկության համար Տաթևի վանքում անխափան կատարելու սահմանված հիշատակի արարողությունները:

Վերոհիշյալ նվիրատվական վավերագիրը թույլ է տալիս ենթադրել, որ Տեղ գյուղը X դարում ինչ-ինչ պատճառներով դատարկվել է, և, ինչպես Շահանդուխտ թագուհին է նշում, ինքը «խոսքս տեղից» գյուղ է դարձրել: Գյուղը, թերևս, լիովին դատարկված չի եղել: Բնակավայրը հնուց ի վեր բնակեցված է եղել, և քանի որ եղել է Արցախ աշխարհը Սյունիքին ու մայր երկրին կապող օղակ, հեշտությամբ ու արագորեն վերակենդանացվել է թագուհու կողմից²:

Հնագիտական պեղումները վկայում են, որ Տեղը բնակեցված է եղել վաղնջական ժամանակներից: 1985-86 թթ. գյու-

¹Օրբեյան Ս., Սյունիքի պատմություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ա. Ա. Աբրահամյանի, Ե., 1986, էջ 251:

²Այսօր էլ Տեղ գյուղի միջով է անցնում ու գյուղը կիսում է երևան-Ստեփանակերտ միակ մայրուղին: Արցախյան պատերազմի ժամանակ գյուղը թև ու թիկունք է եղել ազատամարտիկներին: Տեղ ինքնապաշտպանական ջոկատը (հրամատար Մ. Պողոսյան) հերոսական մարտեր է մղել թշնամու դեմ ու նպաստել բացելու Արցախ տանող փակ ուղին:

դին մոտիկ դաշտամասը քարերից մեքենաներով մաքրելու ժամանակ բացվել են հնադարյան դամբարաններ: Այստեղ պեղումներ է կատարել հնագետ, պատմական գիտությունների դոկտոր Օնիկ Խնկիկյանը: Նա իր ուսումնասիրությունները հրատարակել է ինչպես գիտական հանդեսներում, այնպես էլ ԱՄՆ-ում անգլերեն հրատարակված մեծածավալ արժեքավոր մենագրության մեջ³: Տեղ գյուղի պեղումների շնորհիվ Գորիսի երկրագիտական թանգարանն առաջին անգամ ձեռք բերեց վանակատե նետասլաքներ, թանգարանին ի պահ են տրվել նաև բրոնզե դաշույններ, զանգվածեղ գուրգ, եռակն խոշոր պաշտամունքային կավե ճրագամանն այլև⁴: Յնագետ Օ. Խնկիկյանը Տեղի դամբարանների գտածոները թվագրել է ք. ա. 10-րդ դարով: Այդ դամբարանները Գորիսի շրջանի մյուս գյուղերում պեղված դամբարանների համեմատ (Յարժիս, Խոտ, Գորիս և այլն) ավելի հին են: Տեղ գյուղից արևելք ընկած դամբարանաբլուրներում առաջինը տակավին 1898թ.-ին հնագիտական պեղումներ է կատարել գերմանացի Ե. Ռյոսլերը ու գտել մի քանի հնագիտական իրեր՝ բրոնզե դաշույն, ուլունքներ, կավե իրեր⁵: Նա գյուղում կատարել է նաև մարդաբանական հետազոտություններ⁶:

Տեղը հայտնի բնակավայր է եղել միջնադարում ևս: Գյուղի հյուսիսային մասում գտնվող հին գերեզմանատանը կան բազմաթիվ վիմագիր ու պատկերազարդ գերեզմանաքարեր: Վիմագիր գերեզմանաքարերից ամենահին արձանագրությունը վերաբերում է 1216թ., այնտեղ կարդում ենք. «Ի թվ: ՌԿԵ: Յիշեայ քս. Ած. զԱլքաշահ ի քո արքայութե»⁷: Իսկ 1423թ. վերաբերյալ մեկ ուրիշ արձանագրության մեջ կարդում ենք. «Այս հանգիստ պարոն Ամրասին հերենայ տէր իշխան գավառին

թվ: ՊՅԲ»⁸: Այս արձանագրությունը որոշակի և լուրջ խորհրդածությունների տեղիք է տալիս Տեղի XV առաջին կեսին իշխանանիստ լինելու մասին: Տեղ գյուղի հին գերեզմանատունը, որը գտնվել է Մելիք Բարխուդարի ապարանքից քիչ հեռու, մանրամասն ուսումնասիրել է Ե. Լալայանը: Այդ առթից նա գրում է. «Այս ապարանքից փոքր ինչ հեռու գտնուում է հին գերեզմանատունը, ուր կան բազմաթիւ հին և գեղեցիկ տապանաքարեր: Յետաքրքիր են մեծատունների գերեզմանաքարերը. սրանք երկու մետրից ավելի երկարութեան, 71սմ բարձրութեան և մօտ 36սմ լայնութեան քառանկիւնի քարեր են, որոնց երկու երեսների վրայ, գեղեցիկ նշխերի մէջ զանազան տեսարաններ են քանդակուած, օրինակ. մի առիւծ խեղդում է մի գառ, կամ մի իշխան գինի է ընդունում մի ծառայից, մի աշուղ էլ ածում է: Այս տապանաքարերի ներքին մասում դեպի ոռների կողմը կանգնեցրած են 2/1 արշ. բարձրութեան միակտուր քարեր, որոնց արևմտեան երեսին խաչ է քանդակուած, իսկ արևելյան կողմի ներքին մասում բարձրաքանդակ «օջախ» դուրս բերուած: Այս վերջինը նշանակում է, որ ննջեցեալը մեծ օջախից է եղել»⁹:

Տեղ գյուղի մասին հիշատակություն կա նաև ձեռագիր հիշատակարանում, այն հիշվում է որպես խոշոր բնակավայր: 1645թ. Տեղ գյուղում գրիչ Մելիքսեթ երեցի կողմից ընդօրինակված ավետարանի հիշատակարանում կարդում ենք. «...ձեռն արկեալ գիրեցի զսա ի քաղաքս Տեղ»¹⁰: Տեղը ուշ միջնադարում քաղաք կոչելը փոքր-ինչ չափազանցություն է թերևս, սակայն կարծում ենք, որ այն եղել է խոշոր, բարետես, զուցե և շարունակել է մնալ իշխանանիստ-մելիքանիստ բնակավայր:

Գյուղի տարածքում պահպանված պատմահնագիտական, ճարտարապետական արժեք ներկայացնող հուշարձանները ուսումնասիրել է ճանաչված պատմաբան-հնագետ Մորուս Յասրաթյանի կողմից 1947թ. օգոստոս ամսին՝ ՀՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի կազմա-

³Տե՛ս Xnkikyan Onik, Syunik During the Bronze and FromAges, Barrington, U.S.A., 2002, էջ 141, 142, 162, 197-200: Տեղի պեղումների նյութերի պատկերները տես նաև սույն հոդվածի տախտակում:

⁴Տե՛ս **Հախվերդյան Ա.**, Գորիսի ամփոփ պատմություն, Ե., 2005, էջ 53:

⁵Տե՛ս **Լալայան Ե.**, Ազգագրական հանդես, Ջանգեզուր, գիրք 9, Թիֆլիս, 1898, էջ 40:

⁶Տե՛ս **Լիսիցյան Ա.**, Ջանգեզուրի հայերը, Ե., 1969, էջ 2-3:

⁷**Բարխուդարյան Ա.**, Դիվան հայ վիմագրության, պրակ, Ե., 1960, էջ 71:

⁸Նույն տեղում, էջ 72:

⁹**Լալայան Ե.**, նշվ.աշխ., էջ 39:

¹⁰Ժ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, հ. 4, Ե., 1984, էջ 173:

կերպած գիտական արշավախմբի գործունեության ընթացքում¹¹: Այս հուշարձանները բազմաքանակ չեն, սակայն եղածները, պատմաբան-հնագետի կարծիքով, որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում:

Հին գյուղատեղի կենտրոնում են գտնվում ուշ միջնադարի հայկական ճարտարապետության հուշարձաններից Մելիք Բարխուդարի ամարաթը, ինչպես նաև «քարե օթախը»¹², իսկ գյուղի հյուսիսային մասում՝ մեծ գերեզմանոցը՝ տասնյակ հին վիմագիր գերեզմանաքարերով ու խաչքարերով: Մելիքական ամարաթի գմբեթավոր դահլիճի դռան բարավորին կարդում ենք. «Թվ: ՌՄԼԲ: [1783թ.] ի վաելունն Մելիք Բարխուդարի որթի Դավիթ Պէկա Շինեցի այս ամարաթս Իբրայիմ խանի ժամանակովն»¹³: Ամարաթը լավ է պահպանվել: Այն իրենից ներկայացնում է տարբեր սենյակներից բաղկացած ամբողջական բնակելի համալիր: Հատկապես աչքի է ընկնում սեղանատունը՝ քարերով կրաշաղախ շարված գմբեթավոր առաստաղով, որի ծայրը պսակվում է շրջանաձև լուսամուտով: Ն. Պապուխյանը, խոսելով Սյունիքի մելիքական տների, մասնավորապես Տեղ գյուղում Մելիք Բարխուդարի ամարաթի մասին, գրում է. «Մելիքական ամարաթները, պատկանելով ուշ միջնադարին, իրենց մեջ պարունակում են ավելի վաղ ժամանակների պալատական ճարտարապետության շատ տարրեր»¹⁴:

Ողջ շինությունը վերջին անգամ մասամբ նորոգվել է XX դարի վերջերին, նույնիսկ օգտագործվել հասարակական կարիքների համար:

Տեղ գյուղի պատմահնագիտական ու ճարտարապետական-շինարարականարվեստի տեսակետից ամենաուշագրավ հուշարձանը հին գյուղամիջի Ս. Գևորգ եկեղեցին է: Այն գտնվում Մելիք Բարխուդարի ամարաթից մի քանի մետր հեռու:

Շինությունը կառուցված է սրբաշատ խոշոր քարերով: Եկեղեցու ողջ ծավալը կազմված է երկու մասից: Ս. Հասրաթյանի կարծիքով արևելյան հնագույն մասը կառուցվել է վաղ միջնադարում (IV-V դդ.), իսկ արևմտյան հատվածը նրան կցվել է 1737 թվականին¹⁵: Կցման ժամանակ քանդվել է հին եկեղեցու արևմտյան ճակատը, որը վերածվել է կամարակապ բացվածքի: Եկեղեցու աղոթասրահի չափերն 3,30 x 7,05մ: Եկեղեցին լուսավորվում է բեմի և հարավային պատի երկու լուսամուտներով:

Կառույցի դռան բարավորի քարի վրա 16 և 6 թերթիկանի երկու խոշոր վարդյակներ են քանդակված: Հուշարձանն մանրամասնորեն ուսումնասիրած Ս. Հասրաթյանը կատարել է որոշակի տեսական հետախույզներ, այն համեմատել Սյունիքի վաղ միջնադարյան այլ հուշարձանների հետ և հիմնավորել Ս. Գևորգ եկեղեցու՝ IV-V դդ. կառույց լինելը: Խոսելով եկեղեցու հարավային մուտքի մասին՝ գիտնականը գրում է. «Հարավային այս մուտքը այժմ շարվածքով փակված պատկանում է եկեղեցու հնագույն հորինվածքին և իր ձևով առնչվում է Սյունիքի IV-V դդ. այնպիսի հուշարձանների մուտքերի հետ, ինչպիսին Ծիծեռնավանքն է և Վերիշենի (Հին Գորիս) եկեղեցին:... Ինչպես տեսնում ենք, Սյունիքի վաղ միջնադարի ճարտարապետությանը հատուկ է շքամուտքի մի յուրօրինակ տիպ, որը Հայաստանի մյուս նահանգներում այդ ժամանակաշրջանում չի հանդիպում»¹⁶:

XVIII դարում հին եկեղեցուն կցված մասը երկհարկանի շինություն է՝ կառուցված կոպտատաշ բազալտից, և քանի որ ունի նույն բարձրությունը և լայնությունը, ինչ հին եկեղեցին, ողջ շինությունը՝ իր հին ու նոր մասերով ամբողջական, ներդաշնակ տեսք ունի: Եկեղեցու արտաքին չափերն են 16մx6մ: Եկեղեցին եղել է պարսպապատ, իսկ պատերի մեջ եղել են անցքեր՝ հրացանով կրակելու համար¹⁷:

Ս. Գևորգ եկեղեցու պատերին, բակի տապանաքարերի ու խաչքարերի վրա մոտ երկու տասնյակ արձանագրություններ կան, որոնք ընթերցվել ու հրապա-

¹¹Տե՛ս Հասրաթյան Ս., Պատմա-հնագիտական ուսումնասիրություններ, Ե., 1985, էջ 241-246:

¹²«Քարե օթախը» առանձնակի պատմա-ճարտարապետական արժեք չի ներկայացնում: Այն մանրամասնորեն ներկայացված է Ս. Բարխուդարյան գրքում (Տե՛ս Բարխուդարյան Ս., ԳՂՎ. աշխ., էջ 66):

¹³Բարխուդարյան Ս., ԳՂՎ. աշխ., էջ 70:

¹⁴Պապուխյան Ն., Սյունիքի ժողովրդական ճարտարապետությունը, Ե., 1972, էջ 70:

¹⁵ Տե՛ս ՀՍ հանրագիտարան, հ. 11, Ե., 1985, էջ 645:

¹⁶Հասրաթյան Ս., ԳՂՎ. աշխ., էջ 242:

¹⁷ Տե՛ս Լալայան Ե., ԳՂՎ. աշխ., էջ 38:

րակվել են ինչպես Մ. Հասրաթյանի, այնպես Ս. Բարխուդարյանի կողմից: Վերջինիս հրապարակած արձանագրություններն ավելի ընդգրկուն ու ամբողջական են: Այդ արձանագրություններից ամենից հինը վերաբերում է 1451թ., ուր հիշատակվում է Հովհաննես արքեպիսկոպոստի անունը (տե՛ս նկ. 4)¹⁸: Վերոհիշյալ վիճազիր արձանագրություններից կարևորվում է եկեղեցու վերանորոգման և կից կառույցի շինարարության արձանագրությունը, որը փորագրված է շքանուտքի ճակատակալ քարին: Այնտեղ գրված է. «Յիշատակ է սբ. տաջարիս վե՛նս նորեքեցան Բարխուտարն իւր կողակից թաճունն, որ գեղիս նորօքիլն թվ: Ռճ ՂԶ:[1737]»¹⁹:

Մեկիք Բարխուդարը երևելի անձնավորություն էր տարածաշրջանում: Նշանավոր մեկիքի նստավայրը եղել է և Խնձորեսկը և Տեղը: Նա սկզբում նստել է Կոռնիծորում, ապա Տեղ գյուղում, բայց քանի որ Տեղում բերդ-ամրոց չի եղել, տեղափոխվել է Խնձորեսկ: Նադիր շահի դավադիր սպանությունից հետո պարսկական պետության մեջ սկսվում է անիշխանության շրջան: Սյունյաց լեռնաշխարհի հին ու նոր թշնամիները կրկին գլուխ են բարձրացնում: Հատկապես վտանգավոր էին Նախիջևանի Հեյդար-Ղուլի խանի ասպատակիչ արշավանքները: 1748թ. նա, իր զորքերով արևմուտքից արևելք կտրելով Սյունիքի տարածքը, հասնում է մինչև Տեղ գյուղ և պահանջում հարկեր ու գինի: Մեկիք Բարխուդարը հրաժարվում է խանին հպատակվելուց և 600 հոգանոց ջուրկատով դուրս է գալիս կռվելու նրա դեմ: Սակայն վճռական ճակատամարտում քաջարի մեկիքն ու նրա եղբայրը զոհվում են:

Ասկյարները նրանց գլուխները կտրում և նվեր են տանում խանին²⁰: Մե-

կիք Բարխուդարի գերեզմանի տեղը հայտնի է: Նա թաղված է հին Խնձորեսկի Անապատի բակում, Մխիթար Սպարապետի գերեզմանի մոտ: Նրա տապանաքարին գրված է.

«Այս է տապան ի հանգստեան,
Իջեղ մարմնով ի գերեզման,
Սա Բարխուդար եւ մեծ իշխան,
Նահատակուեց օր համբարձման
Որ է ի գեղջէն ի Տեղու այն,
Օվ ոք առնէ ասայի յիշման,
Արքայութեան լինի արժան.
Ի թվին հայոց ՌճՂԷ [1748թ.]»²¹:

Տապանաքարի արձանագրությունից իմանում ենք մեկիքի մահվան օրը՝ մայիսի 4-ը, թերևս դա էլ թշնամու դեմ հայերի տված վճռական ճակատամարտի օրն է: Հարևանությամբ թաղված երկու հերոսների՝ Մխիթար Սպարապետի ու Մեկիք Բարխուդարի տապանաքարերը նույնատիպ են, համարյա նույն նախազարդերով:

Նույնն է նաև տապանագրերի բանաստեղծական ոճը²²: Մեկիք Բարխուդարի գերեզմանից ոչ հեռու կա մի տապանաքար, որի վրա կարդում ենք. «Այս է տապան Սարքիսի որդի Բղրա բեկին թվ: ՌճՂԷ [1748թ.]»²³: Ո՞վ կարող էր լինել նույն թվականին մահացած և նույն տեղում թաղված Բաղր բեկը, եթե ոչ Բարխուդարի եղբայրը: Եթե դա այդպես է, ուրեմն հայտնի են դառնում Մեկիք Բարխուդարի հոր անունը՝ Սարգիս և եղբոր անունը՝ Բաղր:

Առանձնակի խոսք պետք է ասել Տեղ գյուղից մոտ 3կմ դեպի հարավ-արևելք, Խրովի ձորի բարձր քարափի վրա կանգուն մեկ ուրիշ վաղ միջնադարյան հուշարձանի՝ մատուռ-եկեղեցու մասին: Տեղացիները այն կոչում են «Սըռի յեղի» (եկեղեցի): Մ. Հասրաթյանը, նաև ավելի վաղ Ս. Բարխուդարյանը հուշարձանը միանշանակ կոչում են **Սռնեղի**²⁴՝ դրանով իսկ փորձելով տալ նաև բառի ստուգա-

¹⁸Հավանաբար հիմք ընդունելով այս արձանագրության թվականը՝ Ս. Բարխուդարյանը կարծիք է հայտնում, որ Ս. Գևորգ եկեղեցին կառուցվել է 14-15-րդ դդ.(տե՛ս **Բարխուդարյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 66):

¹⁹**Բարխուդարյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 70: Ս. Բարխուդարյանի գրքում բերվող արձանագրության տեքստի թվականի տառերի վերջին Ջ-[900] (ակնհայտ վրիպակ է այդ տեքստը ամբողջական ու առանց վրիպակի է Մ. Հասրաթյանի մոտ (տե՛ս **Հասրաթյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 343, տե՛ս նաև նկ. 2):

²⁰Տե՛ս **Լիսիցյան Ս.**, Ջանգեզուրի հայերը, Ե., 1969, էջ 36: Ե. Լալայանը հաղորդում է, որ Մեկիք Բարխուդարի գլուխը թաղված է Էջմիածնում, իսկ եղբոր գլուխը՝ Երևանի Ս. Հռիփսիմե եկեղեցու բակում:

²¹**Բարխուդարյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 65:

²²Տեղ գյուղացի, պատմաբան, երկարամյա մանկավարժ և գյուղի պատմությունն ուսումնասիրած ու գրառած Արտաշես Գրիգորյանը գտնում էր, որ Մեկիք Բարխուդարը Դավիթ Բեկի հետ Սյունիք է եկել Լոռուց: Նրա այնպիսի մեկիքի իգական կողմի ժառանգները մինչև օրս ապրում են Տեղ գյուղում, և այդ տոհմը կոչվում է Լոլվանց (Լոռվանց): Գորիսում, Երևանում և այլուր ապրում են Մեկիք Բարխուդարի ժառանգներից, որոնք կրում են Բարխուդարյան ազգանունը:

²³**Բարխուդարյան Ս.**, նշվ. աշխ. էջ 65:

բանությունը սեռ «լեռան ողն, ջրաբաժանը»²⁴ բառից:

Սռի եղցին փոքր չափերով, անչափ հին, առանց արձանագրությունների մատուռ է բարձր քարափին, մի փոքրիկ հողալեզվակի վրա: Հողալեզվակն ամբողջովին հին գերեզմանաքարերով է պատված: Սռի եղցին ուսումնասիրել ու չափագրել են Լ. Սադոյանը, Ս. Հասրաթյանը, Ս. Բարխուդարյանը: Աղոթարահի ներքին չափերն են 3,36 x 2,80մ, իսկ արտաքին չափեր՝ 7,77x 4,51մ: Եկեղեցին լավ է պահպանվել: Նրա միակ արևելյան դուռն ունի ուղղանկյուն բացվածք՝ առանց շքանույթի կամ հարդարանքի: Ս. Հասրաթյանը գտնում է, որ կառույցը վաղ միջնադարին է վերաբերվում և գրում. «Դռան վերևում, ներսից պահպանվել է վաղ միջնադարյան հայ ճարտարապետությանը բնորոշ մի այնպիսի տարր, ինչպիսի պայտածն լուսնետն է»²⁵:

Սակայն միայն հնության, շինարարական կամ ճարտարապետական արժեք ունեցող կառույցի տեսակետից չէ, որ Սռի եղցին մեզ հետաքրքրում է: Մեզ համար առավել հետաքրքրական ու գայթակղիչ է այն ավանդական գրույցը, որ կապված է այս փոքրիկ մատուռի հետ: Ս. Խանգաղյանն իր «Հայրենապատում»-ի մեջ վկայում է, որ Տեղ գյուղի բնակիչները պատմում են, որ իբր այստեղ է թաղված պատմահայր Մովսես Խորենացին: Մատուռից ոչ հեռու Խորենա-Խչով գյուղատեղն է, Կիրաձոր-Գիրաձորը, քարանձավներն ու ջրաղացները²⁶:

Ս. Խորենացին ծնվել է մոտ 410թ., աշակերտել Ս. Մաշտոցին, երկար տարիներ ուսանել օտար ափերում և միայն 440թ. վերադարձել է Հայաստան: Նրան, սակայն, դափնիներով չեն ընդունել, ասորամետ հոգևորականների կողմից ենթարկվել է հալածանքների, և նա գերադասել է ճգնավորի կյանք վարել ու զբաղվել իր սիրած աշխատանքով: Ինչպես հայտնի է, Խորենացին իր ծննդավայրը չի նշել: Միայն հետագայում նրան կոչել են Խորենացի, որը և նշանակում է, որ նա

պետք է ծնված լինի **Խորեն** կամ **Խորենան** անունով բնակավայրում: Ժամանակին ընդունված կարծիք էր, որ նա իբր Տարոնի Խորոն գյուղից է, և նրան երբեմն կոչել են Տարոնացի կամ Խորոնացի: Սակայն հիմնավորապես այլ կարծիքի է Ս. Խորենացու գրաբարի լավագույն թարգմանիչ ու մեկնաբան, ակադեմիկոս Ստեփան Մալխասյանը: Նա Խորենացու՝ իր իսկ աշխարհաբար թարգմանած երկի առաջաբանում գրում է.

«Ավելի հավանական է կարծել, թե նա ծնված է Սյունիքում, Հաբանդ գավառի Խորեն անունով փոքր գյուղում, որը հիշում է Ստ. Օրբելյանը (Պատմություն, Թիֆլիս, էր. 517) տասերեքերորդ դարի վերջում»²⁷:

Հայոց պատմությունը Խորենացին գրել է Սյունիքում, ուր նա, վաթսուևամյա հասակում եպիսկոպոս օծվելուց հետո, անց է կացրել իր կյանքի վերջավույթը: Այդ մասին վկայում և կասկածելու որևէ նշույլ չի թողնում հինգերորդ դարի մեկ ուրիշ նշանավոր պատմիչ՝ Ղազար Փարպեցին: Նա Խորենացու նման հալածանքների է ենթարկվել հետադեմ, խավարասեր մարդկանց կողմից ու խաղաղ հանգրվան գտել Սյունիքում: Ղ. Փարպեցին գրում է. «Եվ այնուհետև ծանձրացած խառնաշփոթությունների չարչարանքներից, ցանկացա աղոթքներով զբաղվել ու հանգստանալ: Եվ գնալով Սյունիքի, երկու տարի այնտեղ մնացի, ծնեռը՝ քարայրում, գավառի ամբողջ բնակչության մեջ բոլոր կրոնավորներից ամենից հռչակավոր մի մարդու հետ, որի անունն էր Մովսես»²⁸: Քարայրը շատ էր նեղ, և ամռանը այնտեղի խիստ շոգի պատճառով նահանգի քահանայապետ Մուշեղն ինձ տանում էր իր հետ, որ ամառանոցում էլ որ լիներ»²⁹: Ըստ Ստ. Մելիք-Բախշյանի՝ Ղ. Փարպեցին Սյունիքում եղել է 484-486 թթ.³⁰: Երկու տարի մնալով պատմահոր

²⁴Տե՛ս Մալխասյանց Ա., Հայերեն բացատրական բառարան, Ե., 1945, հ. 4, էջ 202:

²⁵Հասրաթյան Ա., նշվ.աշխ., էջ 246:

²⁶Տե՛ս Խանգաղյան Ա., Հայրենապատում, գիրք Ա, Ե., 1980, էջ 400:

²⁷Խորենացի Ա., Պատմություն հայոց, խմբ. ներած. և ծանոթություն Ա. Մալխասյան, Ե., 1981, էջ 7-8: Խորենացու գյուղանունը փոխանցվել է ներկայիս Կորնիձորին:

²⁸Հայագետ-ուսումնասիրողներն այս դեպքում համակարծիք են և գտնում են, որ խոսքը Մովսես Խորենացու մասին է:

²⁹Փարպեցին Ղ., Հայոց պատմություն, Ե., 1982., էջ 451-453:

³⁰Տե՛ս Մելիք-Բախշյան Ա., Հայոց պատմության աղբյուրագիտություն, Ե., 1979, էջ 78: Ավելի վաղ նույն

մոտ՝ Փարպեցին այսպես է բնութագրել նրան. «Երանելի փիլիսոփա Մովսեսը, որ արդարև, մինչդեռ ապրում էր իր մարմնական կյանքը, արդեն երկնային գորականներին էր քաղաքակից...»³¹: Խորենացին մահացել է այս տողերի գրվելուց քիչ անց: Եթե ընդունենք տարածված կարծիքը, որ նա ծնվել է 410թ., ապա նա 486թ. հետո, երբ արդեն 76 ամյա ծերունի էր, այլևս չէր ցանկանա մեկ այլ վայրում ապրել, մանավանդ, որ կարծիք կա, որ նա նաև հիվանդ էր³²: Ակադեմիկոս Գ. Սարգսյանը, պատմահոր մահվան տարեթվի առումով համաձայնի չենք լուրջ լինելով: Անեցու հետ, գրում է. «Հայոց պատմությունը», Սահակ Բագրատունի իշխանի պատվերով, նա սկսեց շարադրել արդեն առաջացած տարիքում և ավարտեց այն, հավանաբար, մահվանից քիչ առաջ (ըստ XII դարի ժամանակագիր Սամվել Անեցու՝ նա վախճանվել է 492 թվականին)»³³: Գ. Սարգսյանը նույնպես համոզված էր, որ իր գլխավոր երկը Խորենացին շարադրել է առաջացած տարիքում, կասկած չի մեկ չի կարող. այդ ընդգրկում էր նաև Պատմահոր կյանքի ժամանակի այն հատվածը, երբ նրա մոտ Սյունիքում հյուրընկալվել էր Ղ. Փարպեցին: Դրանից վեց տարի անց՝ 82 տարեկան հասակում, Մ. Խորենացին կնքել է իր մահկանացուն:

Խորենացու կյանքի վերջին շրջանը Սյունիքում ապրելու մասին վկայում է նաև այն փաստը, որ նրան աշակերտել է Պետրոս Սյունեցին՝ Սյունյաց հոգևոր թեմի նշանավոր առաջնորդը, որի մասին Ս. Օրբելյանը գրել է. «Պետրոսը՝ քերթողահոր աշակերտը, հմուտ հռետորն ու անպարտելի փիլիսոփան...»³⁴: Պատմահոր՝ սյունեցի լինելը վկայում է նաև նրա անթաքայն սերը Սյունիքի և նրա իշխանների հանդեպ: Չխնայելով գեղարվեստական խոսքերով համեմելու իր անզուգական վարպետությունը՝ նա հանգամանորեն, թեպետ յուրահատուկ սեղմ ոճով, նկարագրում է Սիսիական տան իշխան-

ների՝ Հայկ նահապետից սերելու մանրամասները, կերտում Սիսիակ նահապետի քաջ ու առնական կերպարը: Հետագա հայ պատմիչները այլևս չեն անդրադարձնում Սիսիական իշխանական տան ծագման մանրամասներին: Սերբուսը, անդրադարձնալով հայ ժողովրդի ծագումնաբանությանը, հանգամանորեն խոսելով Մամիկոնյանների կամ Բագրատունիների մասին, մեկ բառով անգամ չի հիշատակում Գեղամի կրտսեր որդուն՝ Սյունյաց իշխանական տան հիմնադիր Սիսակին:

Խորենացին քաջածանոթ էր Սյունյաց երկրին, գիտեր նրա սքանչելի Գողթան երգերը, պարերը, նրա մատենադարան-գրադարանները, այնտեղ պահվող գրքերը...

Ամենևին պատահական չէ, որ նա մատնացույց է անում Մեսրոպ Մաշտոցի խնդրանքով Սյունիքում հունարենից թարգմանված ու այնտեղ պահվող Եվսեբիոս Կեսարացու գիրքը. «Փնտրել տուր այս գիրքը Գեղարքունիքում, Սյունյաց գավառում և կգտնես առաջին դպրության տասներեքերորդ գլխում... Եվ կարծում եմ, որ մինչև այժմ էլ պահվելիս կլինի նույն քաղաքում»³⁵:

Մ. Խորենացու ծննդյան և մահվան վայրի ճշգրտումը հետաքրքրել է երևելի շատ հայ պատմաբանների, հայագետների, պարզապես մշակույթի գործիչների: Խորենացու շուրջ ծավալվող գիտական և ոչ գիտական վիճարկություններին մասնակցել է նաև հայտնի հայագետ, պատմաբան ու բանասեր Մորուս Հասրաթյանը³⁶: Կարծում ենք՝ հարգաժան գիտնականը բավական խորը և բազմակողմանի քննության է առել Խորենացու ծննդյան ու մահվան առեղծվածի խնդիրը և դրանց անդրադարձնալն ու կրկնելը անպատշաճ ենք համարում: Սակայն, քանի որ Մ. Հասրաթյանը չի վկայակոչել Մ. արք. Օրմանյանին, ուստի մենք հարկ համարեցինք Մ. Հասրաթյանի փաստարկներն ավելի համոզիչ դարձնելու համար ի ցույց դնել նաև Օրմանյանի կարծիքը այդ խնդրահարույց հարցի առթիվ:

կարծիքն է հայտնել Մ. Հասրաթյանը (տես «Սյունյաց երկիր», 2011, № 7, էջ 13):

³¹ Փարպեցի Ղ., նշվ. աշխ., էջ 483:

³² Տես Խորենացի Մ., Հայոց պատմություն, Ե., 1997, էջ 42:

³³ Սարգսյան Գ., Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը», Ե., 1991, էջ 8-9:

³⁴ Օրբելյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 119:

³⁵ Խորենացի Մ., Հայոց պատմություն, Ե., 1981, էջ 158, Խորենացի Մ., Պատմություն հայոց, գիրք II, գլուխ Ժ:

³⁶ Տես Հասրաթյան Մ., Պատմա-հնագիտական ուսումնասիրություններ, Ե., 1985, տես նաև «Սյունյաց երկիր» թերթ, 2011, 24 փետրվարի, № 04(233), էջ 12-14:

Ս. Խորենացու՝ սյունեցի լինելու մասին կարծիք է հայտնել նաև նշանավոր հայագետ Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանը: Նա նախ՝ զգուշորեն կասկածանք է հայտնում Խորենացու՝ Տարոնում ծնված լինելու տիրապետող կարծիքի առթիվ: «Ոչ, նուազ մթին է Մովսես Խորենացիի անունն ու կյանքը»³⁷, -գրում է նշանավոր հայագետը: Ու ապա՝ խոսելով Ս.Օրբեյանի գրքում հիշատակված Մովսես քերթողահոր մասին՝ նրան նույնացնում է Խորենացու հետ, հակվում Խորենացու՝ սյունեցի լինելու մտքին՝ նկատի ունենալով նաև, որ «... քերթողներ և քերթողահայրեր Սիւնեաց դպրոցէն միայն ելած են եւ ոչ Տարոնէն, մենք կը կարծենք, թէ Խորենացիի շուրջը յուզուած խնդիրը դուրին լուծում մը ստանայ, եթէ Մովսես Խորենացիի պատմութեան հեղինակը միեւնոյն անձի վերածուին եւ նոյնացուին է դարուն Սիւնեաց դպրոցին քերթողահայրն եղող՝ Մովսես Սիւնեցոյ հետ»³⁸: Ուրախութեամբ ընդունելով Ս. Օրմանյանի բարձրաժեշտ կարծիքը՝ այնուամենայնիվ, կարծում ենք, որ նա ուշադրություն չի դարձրել միջնադարյան Սյունիքի Հաբանդ գավառի Խորեա անունը կրող գյուղին, այլապես ավելի առարկայական կլիներ Պատմահոր ծննդավայրի հարցում նրա մոտեցումը: Իսկ Օրմանյանի կողմից հայոց պատմական-մշակութային կյանքում երկու երկրամասերի՝ Տարոնի և Սյունիքի խաղացած դերերի մասին եզրահանգումները փաստորեն շարունակում են Ղ. Ալիշանի կողմից ավելի վաղ արտահայտած մտքերը: Ալիշանը գրում է. «...զի թէպէտ և Տուրուբերան կենդրոնագոյն է քան զայլսն և հարուստ ազգային յիշատակօք, այլ Սիւնիք յամառագոյն իմն թուին հաղւսացեալ ի պահուստ ազգային ոգւոյ և աւանդից, յլոյվագոյնս ունելով նշխարս և արձանս նախնեաց գրաւորս և անգիրս...»³⁹:

Ամեն պարագայում, եթէ նույնիսկ համաձայնենք, որ Մովսես Խորենացին Սյունիքում չի ծնվել կամ միայն մոր կողմից է եղել սիսական, ինչպես Ս. Օրբեյանը, նա իր կյանքի վերջնամասն անց է կացրել

Սյունիքում, այստեղ է նա երկնել իր անմահ երկը, սրբացել, մահացել ու թաղվել Սյունիքում, առավել հավանական է՝ Հաբանդ-Գորիսում: Այդ առթիվ հարկ է կատարել մի ճշգրտում: Ղ. Փարպեցուն կարդալով՝ այն թյուրիմաց տպավորությունն է ստեղծվում, որ իբր Խորենացու մահից հետո նրա գերեզմանը պղծվել է, իսկ ոսկորները՝ նետվել գետը: Ս. Մալխասյանն ապացուցել է, որ Փարպեցու ձեռագրից էջ է պակասում, և խոսքը ոչ թե կյանքի վերջում հռչակ վայելող Պատմահոր, այլ մեկ ուրիշի պղծված գերեզմանի մասին է⁴⁰:

Հայ ներկա սերունդների պարտքն է, սրբազան պարտքը՝ փնտրել ու գտնել Պատմահոր գերեզմանի տեղը: Այդ իմաստով Սոփ եղցին կարիք ունի համակողմանի ուսումնասիրության, գուցե և այնտեղ կա պեղումների անհրաժեշտություն⁴¹:

**Сергей Ахвердян - Село Тех
Очерк истории села и
исторических памятников**

В статье анализируется история формирования села Тех, а также памятников, имеющих историко-археологическое значение, согласно исследованиям Ст. Орбеляна, Е. Лалаяна, М. Асратяна и других. В статье представлен о церквях, расположенных в деревне Тех. Село являлось известным поселением в средние века.

Ключевые слова: село Тех, поселение, средийвек, памятники, церковь, историко-археологическое значение.

³⁷ Օրմանյան Մ. արք., Ազգապատում, Ա, 2001, Ս. էջմիածին, էջ 506:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 326:

³⁹ Ալիշան Ղ., Սիսական, Վեներտիկ, 1893թ., էջ 1:

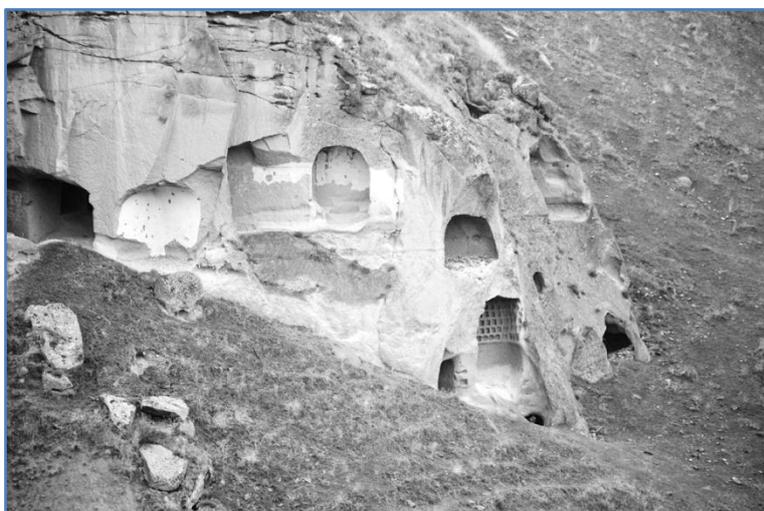
⁴⁰ Տե՛ս Խորենացի Մ., նշվ. աշխ., էջ 19-20:

⁴¹ Սոփ եղցին կամ Սոնի եղցին եկեղեցու ոչ թե իսկական, այլ հավանաբար աշխարհագրական տեղանքից բխող անվանումն է:

Sergey Hakhverdyan-Tegh village
Overview of the village history and historical monuments

The article describes the history of the village, the history of the village formation as well as the historical and archaeological value of the village, according to Stepan Orbelyan, E. Lalayan, M. Hasratyan and others. Information is presented on the churches in the village. The village was a famous settlement in the Middle Ages.

Key words: Tegh, settlement, middle ages, monuments, church, historical and archeological significance.

ՀԱՄԼԵՏ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ
ՄԱՐՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՍՅՈՒՆԻՔՈՒՄ ԵՎ ԱՐՑԱԽՈՒՄ
1918-1920 թթ.

Բանալի բառեր - Հայաստանի Հանրապետություն, կառավարություն, Անդրկովկաս, դիվանագիտական դիրքորոշում, վարչատարածքային բաժանում, ազգային-ազատագրական պայքար, մարտավարություն:

Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության անրապնդման ու զարգացման համար սահմանների ընդարձակման խնդիրը ի սկզբանե ունեցել է ռազմավարական նշանակություն: Սակայն հարևան տերությունների և հատկապես Ադրբեջանի հետ շարունակվող մշտական բախումներն ու հանրապետության տարածքում բնակվող թուրք բնակչության պարբերաբար կրկնվող զինված ելույթները, ինչպես նաև սոցիալ-տնտեսական ծայրահեղ անմխթար կացությունը դժվարին խոչընդոտների առաջ էին կանգնեցնում Հայաստանի Հանրապետությանը ու հնարավորություն չէին ընձեռում, որպեսզի հանրապետության կա-

ռավարությունը բավարար ուշադրություն դարձներ, վիճելի համարվող տարածքների, մաքրամաքուր հայկական նահանգների, այն է՝ Ջանգեզուրի, Արցախի և Շարուր-Նախիջևանի վրա:

Սյունիքի (Շարուր-Նախիջևան, Ջանգեզուր) ու Արցախի հարցում Հայաստանի Հանրապետության 1918-1920 թթ. որդեգրած մարտավարությունը, ինչպես նաև Սյունիքում և Արցախում տիրող իրավիճակը, հայ-թուրքական փոխհարաբերությունը բնութագելիս պիտի տարբերակել հետևյալ ժամանակահատվածները.

1. Ռուսական 1917 թ. հեղափոխությունից հետո մինչև 1918 թ. մայիս-հունիս, երբ կնքվեց Բաթումիի հաշտության պայմանագիրը: Լուծարվում է Անդրկովկասյան կառավարությունը, իսկ Անդրկովկասում ձևավորվում են երեք անկախ հանրապետություններ:

Ռուսական զորքերի կողմից Կովկասյան ռազմաճակատը լքելուց հետո, Անդրկովկասում մուտք են գործում թուրքական զորքերը:

2. Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո Անդրկովկասում հաստատվում են Անտանտի տերությունների (Անգլիա, Ֆրանսիա, ԱՄՆ) դիվանագիտական ու զինվորական ներկայացուցչությունները:

3. Խորհրդային զորքերի մուտքը Անդրկովկաս, Արցախ, Ջանգեզուր և Նախիջևան:

Վերոհիշյալ ժամանակահատվածները միմյանցից տարբերվում են իրենց առանձնահատկությամբ ու ուղղվածությամբ, այդ պատճառով բնական է, որ միանշանակ չէր կարող լինել Սյունիքի (Շարուր-Նախիջևան, Ջանգեզուր) և Արցախի հարցում ՀՀ կառավարության որդեգրած ու կենսագործած մարտավարությունը: Մանավանդ, եթե նկատի ունենանք, որ գոյության ընդամենը երկու և կես տարվա ընթացքում ՀՀ կառավարության գործունեությունը մեծապես պայմանավորված էր Անդրկովկասյան նորանկախ հանրապետությունների նկատմամբ Կովկասում հաստատված հաղթող Անտանտի տերությունների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի և ԱՄՆ-ի դիվանագիտական ու ռազմական ներկայացուցչության դրսևորած վերաբերմունքով ու դիրքորոշմամբ: Իսկ պատմական այդ ժամանակաշրջանը բնութագրող սկզբաղբյուրների ուսումնասիրությունը միանշանակորեն հավաստում է, որ Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ Անտանտի տերությունների որդեգրած քաղաքականությունը, դրսևորած վերաբերմունքն ու դիրքորոշումը շատ հաճախ հայամետ չէր:

Անդրկովկասյան Սեյմի ու Կոմիսարիատի լուծարմամբ, համաձայն Բաթումի պայմանագրի (1918 թ. հունիսի 4), Հարավային Կովկասում ձևավորվում են երեք հանրապետություններ՝ Հայաստան, Վրաստան և Արևելակովկասյան մուսուլմանական հանրապետություն, որը Թուրքիայի ռազմական նախարար Էնվեր փաշայի եղբոր՝ Նուրի փաշայի և Ջամալ-Ջահիդ բեյի գլխավորած թուրքական զորքերի կողմից 1918 թ. սեպտեմբերին Բաթու քաղաքը գրավելուց հետո, կոչվեց Ադրբեջանի դեմոկրատական հանրապետություն:

Եթե Բաթումի պայմանագիրը դիտարկենք միջազգային իրավունքի տեսանկյունից, ապա պիտի ընդգծել, որ նա որևէ իրավական ուժ չունի, քանի որ համաձայն 14-րդ հոդվածի՝ պայմանագիրը պիտի մեկ ամսվա ընթացքում, իսկ հնարավորության դեպքում ավելի վաղ, պիտի վավերացվեր Թուրքիայի մայրաքաղաք Կոստանդնու-

պոլիսում: Իրականում պայմանագիրը չի վավերացվել ոչ միայն Հայաստանի և Թուրքիայի, այլև պատերազմող կողմերի՝ Անտանտի ու Քառյակ միության տերությունների և անգամ Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից:

Անասելի ծանրագույն օրեր էր ապրում պետականության առաջին հիմնաքարերը դնող նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետությունը: Նրա առջև ծառայած էին բազում դժվարագույն մարտահրավերներ ու կենսական նշանակություն ունեցող խնդիրներն ու դժվար չէր հասկանալ, որ առանց դրանց հաղթահարման ու լուծման, խոսք չի կարող հանրապետության գոյության պահպանմանն ու առավել ևս կայացմանն ու հզորացմանը:

Տվյալ ժամանակահատվածում Հայաստանի Հանրապետությանը վիճակված էր ճակատել մի քանի ուղղությամբ:

ա. Շարունակվում էր 1-ին համաշխարհային պատերազմը, և այդ պայմաններում Հայաստանի Հանրապետության գոյատևման համար անտարակույս լուրջ սպառնալիք էր Թուրքիան, որը դեռևս չէր հանձնվել հաղթող տերությունների ողորմածությանը, իսկ նրա զորքերը գտնվում էին Հայաստանի մի շարք շրջաններում (Կարս, Ալեքսանդրապոլ, Լոռի, Սուրմալու...), մայրաքաղաք Երևանից՝ ընդամենը ութ կիլոմետր հեռավորության վրա:

2. Անդրկովկասում նոր-նոր ծնունդ առած հանրապետությունների փոխհարաբերություններն ի սկզբանե կրում էին ոչ թե բարեկամական, այլ ավելի շուտ թշնամական բնույթ, քանզի նրանց միջև կային հողային, տնտեսական ու բազում այլ վիճահարույց խնդիրներ, որոնք որևէ պահի կարող էին վերածվել առճակատման ու զինված բախումների: Խոսքն առաջին հերթին վերաբերում է հայկական երեք՝ Նախիջևան, Ջանգեզուր և Արցախ գավառներին, որոնք համաձայն Բաթումի պայմանագրի՝ մասն չէին կազմում նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության:

Երևանի Ազգայի խորհրդին ուղարկած նամակում Հայոց Ազգային խորհրդի նա-

խագահ Ավետիս Ահարոնյանը և քարտուղար Նիկոլ Աղբալյանը, համառոտակի ներկայացնելով Բաթումիում ընթացող բանակցությունում մեր պատվիրակության ձեռք բերած արդյունքները, գրում են, որ Ազգային խորհուրդը հարկադրված ընդունել է իրեն ներկայացրած վերջնագիրը: Նամակում նշում են, որ Բաթումում ընթացող բանակցություններում մեր պատվիրակությանը հաջողվել է փոքր-ինչ, մոտավորապես 1300 քառ. կմ-ով ընդարձակել «մեր բանտի սահմանը» (նկատի ունեն Ռուսաստանի Հանրապետության համար սահմանված տարածքը-Յ. Գ.): Այդ նույն նամակում Ավ. Ահարոնյանն ու Ն. Աղբալյանը հույս հայտնելով, որ Կոստանդնուպոլսում հետ կստանանք Ախալքալաքը, Ալեքսանդրապոլը, Սուրմալուն և անգամ Կարսի Շիրակը մինչև Կազիզման, միաժամանակ հայտնում են «...ելիզավետապոլը, Շուշին, Ջիվանշիրն ու Ջանգեզուրը մնում են Ադրբեջանի շրջանակներում, որտեղ հավանաբար պիտի կազմավորվի հայկական գավառ»¹:

Վերոհիշյալ նամակում արժանվույն գնահատելով Ռուսաստանի Հանրապետության հռչակման գործում հայ ռազմական ուժերի վճռորոշ և անգնահատելի դերն ու ծառայությունը՝ որպես Բաթումի պայմանագրի գնահատական ու եզրակացություն՝ Ավ. Ահարոնյանն ու Ն. Աղբալյանը ընդգծում են. «Որքան մեզ հայտնի է, գերմանացիներն ու թուրքերը Կովկասը բաժանել են Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև, իսկ հայերին՝ ապահովել միայն ֆիզիկական գոյությունը: Պիտի ընդունել, որ մեր զորքերի դիմադրությունը հարկադրեց նրանց՝ ճանաչել Ռուսաստանը»²:

Այդ, Բաթումի պայմանագրով գծադրվում է Կովկասյան երեք հանրապետությունների սահմանները, բայց Ռուսաստանի Հանրապետությանը բաժին հասած տարածքից դուրս էին մնացել մի շարք շրջաններ, որոնց թվում Ջանգեզուրը, Արցախը և Շարուր-Նախիջևանը:

Հարկ է նշել, որ հայ-հարավկովկասյան թուրքերի (թաթար), իսկ Բաթումի պայմանագրից հետո Ռուսաստանի և Ադրբեջանի հանրապետությունների փոխհաաբերություններում վիճելի տարածքների հարցում առավել դժվարագույնն ու անլուծելին Արցախի, Ջանգեզուրի ու Շարուր-Նախիջևանի խնդիրն էր, որոնց նկատմամբ Ադրբեջանի իշխանություններն, հատկապես ռուսական զորքերի կողմից Կովկասյան ռազմաճակատը պարպելուց հետո, ավելի ուժգնությամբ էին շարունակում դրսևորել իրենց զավթողական ձգտումները: Վերոհիշյալ հայկական գավառները հետայսու համարվում են վիճելի տարածքներ ու դառնում կռվածադիկ հարևան տերությունների՝ Ռուսաստանի և Ադրբեջանի Հանրապետությունների միջև:

Իհարկե, Ռուսաստանի Հանրապետության կառավարության համար անակնկալ չէր կարող լինել ադրբեջանական իշխանությունների զավթողական հավակնություններն ու վերաբերմունքը: Պատմական Ռուսաստանի անբակտելի մասը կազմող մաքրամաքուր հայկական գավառների՝ Արցախի և Ջանգեզուրի, ինչպես նաև Շարուր-Նախիջևանի նկատմամբ կովկասյան թուրքերի զավթողական նկրտումները ցայտուն կերպով դրսևորվել էին դեռևս մինչև Ադրբեջանի հանրապետության հռչակումը, հատկապես 1905-1906 թթ. Հարավային Կովկասում բռնկված հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ: Ցարական իշխանությունների հովանավորությամբ ու թողտվությամբ՝ կովկասյան թուրքերի սանձազերծված ջարդերի քաղաքականությունը, որը իրավամբ պիտի որակել որպես կովկասահայության նկատմամբ կիրառած ցեղասպանության փորձ, հիմնովին տապալվել է շնորհիվ հայ ազգային-ազատագրական պայքարն առաջնորդող Յ.Յ. Դաշնակցության, Հայոց Ազատամարտի նշանավոր գործիչների, գլխավորապես բազմափորձ քաջակորով ֆիդայիների առաջնորդությամբ հայության մղած հերոսական ինքնապաշտպանության:

¹ Ռուսաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ., Ե., 2000, էջ 41-42:
² Նույն տեղում:

Արցախի, Ջանգեզուրի ու Շարուր-Նախիջևանի նկատմամբ թուրք-ազերի դրսևորած զավթողական նկրտումների վերաբերյալ ուշագրավ դատողություններ ու եզրահանգումներ ենք հանդիպում «Մեծարգոյ պ. Միքայել Վարանդեանին: Փարիզ» խորագիրը կրող նամակ-վերլուծականում, որի հեղինակը, դատելով բերված փաստարկներից ու գրելաոճից, կարելի է պնդել, որ այլազգի է(ծեռագրում բացակայում է հեղինակի անուն-ազգանունը-Յ.Գ.):

Նամակ-վերլուծականի սկզբում հեղինակը յուրովի ներկայացնում է հային բնութագրող մի քանի հատկանիշներ, որոնցով հայ ազգը տարբերվում է արևելքի մյուս ժողովուրդներից: Հային բնութագրելիս՝ հեղինակն առանձնացնում է «...նրա համառությունը, դիմացկանությունը, որոնց շնորհիվ գոյատևել է որպես ժողովուրդ և այդ հատկանիշներով նա հետ չի մնում եվրոպական ոչ մի ազգերից...»:

Հիմք ունենալով հային տված Հենրի Լինչի³ բնութագիրը՝ հեղինակը գրում է. «...Հայը հնագույն մշակույթ և բնական հարուստ կարողություններով է օժտված :

...Նրանք հայերին ներկայացնում են ընդունակ ու գեղեցիկ և միջնորդ՝ հռոմից ժառանգած Բյուզանդական կայսրության և արևելքի ժողովուրդների քաղաքակրթության...»⁴:

Անդրադառնալով Արցախը, Ջանգեզուրն ու Շարուր-Նախիջևանը տիրելու ու Ադրբեջանի հանրապետությանը կցելու թուրք-ազերի ձգտումներին՝ հեղինակը շեշտում է, որ նրանք հանդիպում են իրենց ներքին անկախությունը մշտապես պահպանող այդ զավթողների, հատկապես հայկական Շոտլանդիայի՝ Արցախի հայության դիմադրությանը:

Հեղինակի գնահատմամբ, բացի ռազմավարական և այլ տարբեր տեսակի նպա-

տակներից, թուրք-ազերը ձգտում էին տիրել Արցախը, Սյունիքն ու Շարուր-Նախիջևանը՝ առաջնորդվելով նաև հետևյալ հանգամանքներով.

ա.թեթևացնել, վերջ տալ քոչվորական կյանքը. կառուցել 20-րդ հարյուրամյակի հանրապետության քաղաքացու կյանքի համար այնպիսի նպաստավոր ու տանելի պայմաններ, որ նա ազատորեն կարողանա օգտվել այդ շրջանների լեռնային արտավայրերից, առանց որի անհնարին էր դառնում ձմռանը հետևել ու զարկ տալ անասնապահությանը:

բ. Թուրք-ազերը ձգտում էին ու որոշակի քայլեր ձեռնարկում, ձմռանը տիրել Ելիզավետապոլի և Բաքվի նահանգների հսկայական հարթավայրերում բնության կողմից արարած արժեքավոր մշակույթին, իսկ ամռանը դեպի լեռները տեղաշարժվելու ընթացքում, անսահման վնաս պատճառել հայ բնակչությանը⁵:

«Ամհնարին է,-գտնում է հեղինակը,-20-րդ հարյուրամյակում ու 20-րդ դարի հանրապետական կյանքում ապրել 11-16-րդ հարյուրամյակների քոչվորական կյանքով: Վաղուց է պատմության գիրկն անցել այն ժամանակները, երբ կյանքի, ապրելու քոչվորական կերպը նույնքան բնական էր, որքան ժամանակակից տնտեսական ու իրավական հարաբերություններն ու բարձրարժեք մշակույթը...»⁶:

գ. Այսուհանդերձ, կարելի է պնդել, որ բոլորովին այլ էր ու ավելի քան անսպասելի՝ հողային տարածքների առնչությամբ մյուս հարևանի՝ քրիստոնյա Վրաստանի հետ բռնկված, Սիմոն Վրացյանի դիպուկ արտահայտությամբ, «...անմիտ, խելացնոր, բայց անխուսափելի կռիվները»:

«Վրացիները,-գրում է Արևմտահայոց Ազգային Խորհրդի նախագահ Վահան Փափազյանը (Կոմս),- որոնք պատմութեան մեջ միշտ եղբայրօրեն կենակցած են հայութեան հետ, գերազանցեցին ազրպեյջանցիներուն. ախորժակնին ուտելով բացուեցաւ: Օգտուելով Հայաստանի Հան-

³Հենրի Լինչ (1862-1913): Ծագումով իռլանդական ազնվական տոհմից, մայրը սերաստացի հայուհի է: Հենրի Լինչը երկու անգամ այցել է Հայաստան ու գրել երկու աշխատություն «Հայաստան. ուղևորություններ ու ուսումնասիրություններ» և «Ռուսաստան և Տաճկահայաստան»:

⁴ ՀՅԴ ԿՎ (Հ.Յ. Դաշնակցության Կենտրոնական Արխիվ, ԱՄՆ» Բոստոն), թժ(թղթածրար).6/6, գ. 1, էջ 11:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶ Նույն տեղում, էջ 12:

րապետության ներքին ծանր վիճակէն, տնտեսական ծանր պայմաններէն և նորակազմ պետութեան յարաբերական թուլութիւնէն, յանկարծակի խուժեցին Լոռիի գիւղերը և փորձեցին վրացական վարչութիւններ հաստատել»⁷:

Հանրապետության կազմավորման հենց առաջին տարում, ստեղծված իրավիճակի հարկադրանքով, գլխավոր ուշադրությունը բևեռելով Վրաստանի կողմից բռնազավթած զուտ հայաբնակ Լոռվա շրջանի ազատագրմանը, Հայաստանը հարկադրված պատերազմեց Վրաստանի հետ, և բնական է, որ նրա գործունեության տեսադաշտից ինչ-որ չափով պիտի դուրս մնային Ջանգեզուրն ու Արցախը:

դ. Հայաստանի Հանրապետության տարածքում հանգրվանած թուրքական յաթաղանից փրկված հարյուր հազարավոր արևմտահայ գաղթականների ներկայությունն ու երկրում տիրող սովը, տիֆն ու համաճարակը:

Հայաստանում, Արցախում ու Ջանգեզուրում տիրող ծանրագույն կացության մասին Գ. Չիչերինին հասցեագրած հեռագրում անդրադառնում է նաև Սերգո Օրջոնիկիձեն, որն այդ ժամանակ խորհրդային զորքերի կովկասյան ռազմաճակատում մարտնչող խորհրդային զորքերի ռազմական խորհրդի անդամն էր:

«Հայաստանում տիրող իրավիճակը, գրում է Ս. Օրջոնակիձեն, - ողբերգական է: Երևանի նահանգի երկու փոքրիկ գավառներում հանգրվանել են ավելի քան 600.000 փախստականներ, որոնք զանգվածաբար մեռնում են ցրտից ու խուլերայից: Թուրքերը բռնազավթած գավառներում կոտորել են մոտավորապես բնակչության կեսին: Թուրքերի կողմից գրաված Ղարաբաղում, Շուշիի և Ջանգեզուրի գավառներում բնակչությունը համառ դիմադրություն է ցույց տալիս»⁸:

Համաձայն Թիֆլիսում հրատարակվող (1917թ.) «Кавказкий Колендарь»-ի տվյալների,

ի, ինչը իր հեղինակած «Հայաստանի Հանրապետություն» աշխատությունում հիմք է ընդունում նաև պրոֆեսոր Ռիչարդ Յովհաննիսյանը, 1916 թ. Անդրկովկասը ունեցել է 6.973.800 բնակչություն, բացառությամբ Դաղստանի ու բաժանված էր հետևյալ ազգային-կրոնական խմբերի՝

«Հայ առաքելական 1.722.500	Շիա
մահմեդական 1.485.200	
Հայ ուղղափառ 2.200	Սունի
մահմեդական 817.200	
Հայ հարանվանական 56.900	Քուրդ
մահմեդական 97. 100	
Վրացի ուղղափառ	1.641.000
Եզդի	40.400
Վրացի մահմեդական	139.300
Գնչու	40.200
Ռուս ուղղափառ	352.600
Հրեա	65.900
Ռուս աղանդ.-ն	99.500
Երոպացի	2.200
Լեռնական մահմեդ.	117.000 Այլ
քրիստ.-ներ	198.600
Լեռ.-ն այլ հավատ.-ներ	46.900» ⁹ :

Համաձայն Փարիզում ՀՀ դիվանագիտական ծառայության ներկայացուցիչ Միքայել Վարանդյանին Թիֆլիսի ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչության ներկայացրած տեղեկագրի՝ «1919-1920 թթ. հայ բնակչությունը Անդրկովկասում, Փոքր (Ռուսական Հայաստան) և Մեծ (Թուրքական Հայաստան), Թուրքիայում և այլ վայրերում, կազմում է.

1.Անդրկովկասում-

Հիմք է ընդունվում հայ բնակչության թիվը 1916 թ. վերջին.	
-Կարսի մարզ-----	130.000 մարդ
- Երևանի նահանգ-----	700.000
- Ելիզավետապոլի-----	430.000
- Թիֆլիսի-----	420.000
- Բաքվի-----	130.000
- Քութայիսի-----	5.000
- Բաթումիի-----	18.000
- Սուխումիի-----	130.000

⁷Փափագեան Վ., Իմ յուշերը, հ. 2, Պեյրոթ, 1952, էջ 495-496:

⁸Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., Е., 1992, с. 32:

⁹Յովհաննիսյան Ռ., Հայաստանի Հանրապետություն, հ. 1, Ե., 1971, էջ 70:

- Սևծովյան նահանգում-----15.000
- Թերեքի ու Կուբանի

մարզերում-----60.000:

Հայ բնակչության ընդհանուր թիվը կազմում է 192.100 մարդ»¹⁰:

Ըստ տեղեկագրի տվյալների՝ 200.000-ը սպանվել են 1916-1919 թթ., իսկ նույն ժամանակահատվածում հայ բնակչության աճն է՝ 90.000: Եթե ընդհանուր թվից հանում ենք սպանվածները՝ 200.000 և գումարում ենք աճը՝ 90.000, ապա հայ բնակչության քանակը 1919 թ. Կովկասում հավասար է 1.611.000-ի¹¹:

Միաժամանակ թվարկելով հայ բնակչության բոլոր կարգի կորուստները՝ տեղեկագրում ներկայացվում է հայ բնակչության ընդհանուր թիվը 1919-1920 թթ., համաձայն որի.

- Կովկասում-----1.600.000 մարդ

- Մեծ Հայաստանում-----800.000

- Թուրքիայում-----525.000

- Պարսկաստանում-----70.000

- Ամերիկայում-----75.000

-Բուլղարիայում, Երոպայում,Եգիտոսում և այլ երկրներում-----40.000

- Ընդամենը-----3.221.000 մարդ»¹²:

Տեղեկագրի հաշվարկմամբ՝ բնակչության բնական աճի շնորհիվ, Հայաստանը 1929-1930 թթ. կունենա ոչ պակաս 3.926. 000, կամ 4.000.000 բնակիչ¹³:

Ըստ Ռուբեն Տեր-Մինասյանի՝ «Համաձայն ռուս պաշտոնական վիճակագրութանց, 1915 և 1917 թուականներին՝ Անդրկովկասի 195.000 քառ. վերստ(1 քառ. վերստը հավասար է 1,14 քառ. կիլոմետրի) տարածության վրայ կապրէին(°) –

Հայ-----1.786.000

Մահմեդական----- 2.522.000

Վրացի-----1.784.000

Չանազան-----914.000

Գումար-----7. 006.000 »¹⁴:

Ռուբենի գնահատմամբ՝ «...եթե նկատի առնենք, որ վրացիների թուի մեջ մտնում

են մօտ 130.000 մահմեդական վրացիներ, իսկ 2. 522.000 իսլամների մեջ մտնում են տաճիկներ, քիւրտեր, լեռնականներ, և այլն (որոնք եթե դուրս հանելու լինենք՝ մօտ 1.600.000 թաթար է մնում Անդրկովկասում)»¹⁵:

Պիտի նկատել, որ վերոհիշյալ վիճակագրական տվյալներում հայ բնակչության թվաքանակը ներկայացված է ոչ այնքան նկատելի տարբերությամբ, գրեթե հավասար:

Ելակետ ընդունելով Հարավային Կովկասի ազգաբնակչության վիճակագրական վերոհիշյալ տվյալները՝ Ռուբենը կատարում է հետևյալ ուշագրավ եզրակացությունը.

«ա. Որ Անդրկովկասի թաթար, հայ և վրացի տարրերը համարեա հաւասար ոյժ կը ներկայացնեն.

բ. Որ հաւասար ուժերը պիտի ձգտուն ունենային հաւասար կտորների բաժանել Անդրկովկասը:

Եւ իրօք, այս ուժերի հաւասարութիւնը ստեղծում էր երեք իրարու հաւասար հակադիր ուժեր, որոնցմէ իւրաքանչիւրը կը ջանար իր սահմանները գծել կամ ազգագրական իրաւացի հիմքի վրայ և կամ սահմանային, տնտեսական, զինուորական և քաղաքական շահերու նկատառումով»¹⁶:

Անդրկովկասի վարչատարածքային բաժանման հարցում Վրաստանն ու Ադրբեջանը պաշտպանեն ունեցել նույն տեսակետը: Նրանց անդամք՝ Անդրկովկասի ողջ բնակչության ավելի քան 30 %-ը կազմող հայությունը պետք է անփոփվեր միայն Սևանա լճի ավազանում և Արարատյան դաշտի մի մասում, այսինքն՝ բավարարվեր ընդամենը 11000 քառ. կմ տարածքով, որը կազմում էր Անդրկովկասի միայն 5 %-ը : Իսկ հայերից ավելի պակաս բնակչություն ունեցող Վրաստանը հավակնում է տիրելու Անդրկովկասի ամբողջ տարածքի 42 %-ին, այսինքն՝ մոտ 8 անգամ ավելի, քան պետք է ունենային հայերը: Անդրկովկասի տա-

¹⁰ Տե՛ս ՀՀԳ ԿԱ, թճ. 1649, գ. 6/6, էջ 5:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում :

¹² Նույն տեղում, էջ 6:

¹³ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁴ Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. է, Թեհրան, 1982, էջ 178:

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 178-179:

րածքի մնացած 53 % -ին հավակնում էր տիրել Ադրբեջանը¹⁷:

Ե. Անտանտի տերությունների ադրբեջանամետ դիրքորոշումը:

Շարուր-Նախիջևանին, Արցախին և Ջանգեզուրին տիրելու Ադրբեջանի նրկրտումները ավելի են ուժեղանում հատկապես 1918 թ.դեկտեմբերից սկսած, երբ Անդրկովկասում հաստատվում է Անտանտայի տերությունների, հետևաբար նաև անգլիական դիվանագիտական ու զինվորական ներկայացուցչությունը:

Հայաստանի Հանրապետությունը Անտանտայի, հետևաբար՝ Անգլիայի դաշնակիցն էր: Ելակետ ունենալով այդ իրողությունը՝ Հայաստանի ղեկավար շրջանները, կարելի է ասել միանտաբար, անվերապահորեն հավատում էին, որ հարևան մահմեդական տերության հետ ունեցած վիճելի հարցերում դաշնակից տերությունները կպաշտպանեին Հայաստանին ու այդ հողի վրա, հատկապես սկզբնական շրջանում, առանձնապես մեծ ջանքեր չեն գործադրելու սիրաշահել, դիվանագիտական մոտեցում ցույց տալու իրենց դաշնակից տերությունների ներկայացուցչության ղեկավարներն:

Իհարկե, դրա համար կային որոշակի հիմքեր: Հայության ու նրան առաջնորդող ուժերի համար, որոնք մեծ խանդավառությամբ էին ընդունել բրիտանական ռազմական ուժերի մուտքը Անդրկովկաս, չափազանց դժվար էր սթափ ու միանշանակ կողմնորոշվել բրիտանական երկդիմի քաղաքականության համատեքստում ու կատարել անհրաժեշտ հետևություններ և առաջնորդվել կենսունակ ու գործուն մարտավարությամբ:

Ի՞նչ հանգամանքներով է պայմանավորված Սյունիքի և Արցախի հարցում բրիտանական ներկայացուցչության համանման դիրքորոշումը:

Անտանտի տերությունների ներկայացուցիչները Հարավային Կովկաս էին ժամանել 1918 թ. Մուղրոսի զինադադարի

կնքելուց հետո: Նրանք եկել էին զինադադարի պայմանները կատարելու և խաղաղություն հաստատելու առաքելությամբ: Սակայն ժամանակը հստակորեն ցույց տվեց, որ նրանց ներկայությունը Հարավային Կովկաս բնավ սահմանափակված չէր միայն խաղաղություն հաստատելու առաքելությամբ:

Դաշնակից տերությունների քաղաքական ու վարչական կենտրոնը գտնվում էր Վրաստանի մայրաքաղաք Թիֆլիսում:

Հայաստանի Հանրապետության 2-րդ վարչապետ Ալեքսանդր Խատիսյանի հավաստմամբ՝ Հարավային Կովկասում հաստատված Անտանտայի դաշնակից տերությունների մեջ իր քաղաքական ու զինվորական ուժով ու ազդեցությամբ, գերիշխողն Անգլիան էր: Հարավային Կովկասում գործերը ղեկավարում էր անգլիական բարձրագույն կոմիսարը: Սկզբում այդ պաշտոնը զբաղեցրել են գեներալներ Ֆորեստիե-Ուոքերը, Քերին, Ասրը, Խիչը, այնուհետև Թիֆլիսում է հաստատվել դաշնակից տերությունների քաղաքական իշխանությունը ներկայացնող Ուոդրոպը, ապա վերջին գերագույն կոմիսար Ստոքսը¹⁸:

Հայաստանի 2-րդ վարչապետ Ալեքսանդր Խատիսյանի գնահատմամբ՝ անգլիացիները, 1918 թ. վերջերին ու 1919 թ. սկզբներին հայտնվելով Կովկասում, հետապնդում էին երկու հիմնական նպատակ.

1.«...նախ ամրացնել անդրկովկասեան հանրապետութիւնների անկախութիւնը՝ օգտուելով միաժամանակ Բաքու նախէն...»¹⁹:

2. «Ստեղծել հիմունքներ ադրբեջանական մահմեդական հանրապետութեան՝ դարձնելով զայն ուժեղ և կենսունակ: Այդ քաղաքականութիւնը կը տանէր Բաքուի մէջ զօրաւար Թոմսոնը՝ առաջին անգլիական զօրաւարը, որ մտեր էր Բաքու Միջագետքէն և Պարսկաստանէն: Անոր տւած հրահանգները Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի

¹⁷Տե՛ս Աստվածատրյան Ա., Սարդարաբաթի պատմաշինությունը, Ե., 2007, էջ 670:

¹⁸Տե՛ս Խատիսյան Ա., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Համագրային, 1968, էջ 178:
¹⁹Նույն տեղում:

մէջ կիրագործէր գնդապետ Շատելուորտը (փաստաթղթերում նրան առավելապես անվանում են գեներալ Շատելվորդ-Յ. Գ.)»²⁰:

Այս հարցում ուշագրավ տեսակետ է հայտնում պրոֆեսոր Ռիչարդ Յովհաննիսյանը, որի հիմնավորմամբ՝ «Որպես կառավարողների մի լայնածավալ գաղութային կայսրություն, որը ներառում էր միլիոնավոր մահմեդական հպատակների, բրիտանացիները այնպիսի դիրք էին գրավում, որ համընդհանուր բարյացկամություն նվաճեն՝ աջակցություն ցույց տալով նորագույն պատմության մէջ առաջին մահմեդական հանրապետության: Ավելին, բրիտանական ռազմավարները այն տեսակետն էին պաշտպանում, որ քաղաքականապես և տնտեսապես կենսունակ կառուցվածքը Ադրբեջանին նվազ դյուրնկալ կդարձնէր պանիսլամական կամ պանթուրանական հուզումների և Օսմանյան կայսրության ներթափանցող ազդեցության նկատմամբ»²¹:

Այսուհանդերձ, կարելի է վստահաբար փաստել, որ ի սկզբանէ դաշնակից տերություններին, իհարկէ, առաջին հերթին Անգլիայի շահադիտական քաղաքականության տեսանկյունից ավելի ընդունելի էր Ադրբեջանի հանրապետության շնորհիվ Ռուսաստանի դէմ ունենալ ուժեղ մահմեդական ինքնիշխան տերություն, քան թէ իր ռուսական կողմնորոշմամբ հայտնի՝ Յայաստան:

Այս առումով ուշագրավ է Ս. Վրացյանի հետևյալ գնահատականը՝ «...Անգլիացին չէ հաւատում հային, աւանդաբար համարելով սրան անուղղելի ռուսասէր, ռուսական օրինտացիայի անյողդող հետամտող...»

...Այդ համարումն ու այս վերաբերմունքն է, որ տրամադրում է բրիտանական զորահրամանատարութեան չնպաստել մեր ուժերի կազմակերպմանը եւ զորեղացմանը թրքութեան դէմ Անդրկովկասում, որովհետեւ թուրքն է նրա աչքում ամենավստահելի պատարը Ռուսիայի դէմ»²²(նկատի ունի բոլշևիկյան Ռուսաստանը, քանի որ Ռուսաստանում ընթացող քաղաքացիական կռիվներում բոլշևիկյան զինական ուժերի դէմ պայքարող գեներալ Դենիկինի գլխավորած կամավորական բանակը, գործում էր գլխավորապես հենց Անգլիայի ֆինանսական ու ռազմական աջակցությամբ - Յ.Գ):

Քաղաքականապես Ս. Վրացյանի փաստարկմամբ՝ հարավկովկասյան թուրքաթարների, ապա նաև նրանց հռչակած Ադրբեջանի հանրապետության նկատմամբ Անգլիայի ներկայացուցչության դրսևորած համանման քաղաքականության գլխավոր պատճառը, Կովկասում գտնվող անգլիական զինուժի թուլությունն է: Իր փաստարկը հիմնավորելու համար նա մեջբերում է հետևյալ համեմատությունը. «Ինչպէս Գերմանիան ամռանն ու աշնանը տեղի էր տալիս թուրք հրամանատարութեան պահանջների ու քնահաճոյքների առաջ, այնպէս էլ այժմ անգլիական գեներալներն են նահանջում օսմանեան օֆիցերների այս նվաճողական ծրագրերի եւ գործունեութեան առաջ...»²³:

Гамлет Геворгян - Стратегия правительства Армении в Сюнике и Арцахе в 1918-1920 годах

После того, как русские войска покинули Кавказский фронт, в Закавказье вошли турецкие войска. Отношения между новосозданными в Закавказье республиками изначально носили не дружественный, а враждебный характер. Наоставшиеся 53 % территории Закавказья претендовал Азербайджан. Армянская республика в это время являлась союзницей Англии.

Ключевые слова: Республика Армения, правительство, Закавказье, дипломатическая позиция, административно-

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ Յովհաննիսյան Ռ., Յայաստանի Հանրապետութիւն, հ. 1, Ե., 1971, էջ 170:

²² Վրացեան Ս., Յայաստանի Հանրապետութիւն, Թեհրան, 1982, էջ 245:

²³ Նույն տեղում, էջ 245-246:

территориальное деление, ационально-освободительная борьба, стратегия.

Hamlet Gevorgyan - The Tactics of the Government of the Republic of Armenia in Syunik and Artsakh in 1918-1920

The historical science work The Tactics of the Government of the Republic of Armenia in Syunik and Artsakh in 1918-1920, through a critical analysis of the archival rich sources and materials covering the historical period in a number of press and historical studies, presents the liberation struggle of Syunik and Artsakh

against the occupation policy of Azerbaijan in 1918-1920, in which Turkey actively assisted by the end of the First World War and, as well as the British Command in the South Caucasus after the end of the war. In the work, the author also presented the tactics adopted by the Government of the Republic of Armenia towards Syunik and Artsakh and military and financial support provided to them.

Key words: Republic of Armenia, Syunik and Artsakh, the liberation struggle, territorial delineation, a national-liberal debtor, strategy.

Հայժողովրդի նորագույն պատմության մեծանուն կերտողներից Սիմոն Վրացյանը (1918 թ.,մայիս)

ՄԱՐՏԻՆ ԶԻԼՖՈՒՂԱՐՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐՈՒՄ
Լեռնահայաստանի Հանրապետություն. Նժդեհի ստեղծած պետությունը

Բանակի բառեր-Ինքնավար Սյունիք, հանրապետություն, Լեռնահայաստան, պետություն, սահմանադրություն, պառլամենտ, կառավարություն:

1920-1921 թթ. Ձանգեզուրում մղված գոյամարտը հայ ժողովրդի հազարամյակների պատմության ամենափայլուն էջերից է, նրա անկուն կամքի գերակայության արտահայտություններից մեկը: Պոռթկում է ազգային ֆենոմենը, միավորվում են ինքնապաշտպանական բնազդը, ազգի հերոսությունը և անկախ պետականության ինքնորոշման զգացումը, որն առաջնորդվում է այնպիսի մեծ անհատի կողմից, ինչպիսին Գարեգին Նժդեհն էր: Այդ ինքնաբուխ ու ազատատենչ պոռթկումը ռուս-բոլշևիկյան և թուրք-ադրբեջանական միացյալ զորքերի դեմ, որոնք ներխուժել էին Ձանգեզուր այն խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցելու հաստատականությամբ, ավարտվեց Ձանգեզուրի պաշտպանների փայլուն հաղթանակով: Տարած հաղթանակները պետք էր ամրապնդել ինքնիշխան Ձանգեզուրի քաղաքական ու տնտեսական կյանքը վարող պետական կառույցների ստեղծմամբ, այրան գնով ազատագրված լեռնաշխարհի ինքնիշխանությունը մարմնավորել օրենսդրական գործունեությամբ և պետական շի-

նարարությամբ, որին բաժին էր հասնելու պատմական մեծ առաքելություն ի փառս ապագա, նորօրյա Հայաստանի ու Արցախի:

Եվ ստեղծվեց, կայացավ Լեռնահայաստանի ժողովրդավարական հանրապետությունը:

Որոշ գիտնականներ պետության և իրավունքի տեսության և սահմանադրական իրավունքի տեսանկյունից հետաքրքիր և հիմնավոր վերլուծության են ենթարկում Ինքնավար Սյունիքի և Լեռնահայաստանի պետության առանձնահատկությունները, հատկանիշները և եզրակացնում. «Լեռնահայաստանը, ժամանակի հրամայականով և պատմական անցքերի բերումով, մեծ պայքարի ու մաքառումների գնով կազմավորվեց որպես ինքնատիպ հայկական պետություն»:

Հայաստանի խորհրդայնացումից մի քանի օր անց 1920 թ. դեկտեմբերի 25-ին, Տաթևի վանքում տեղի ունեցավ համագանգեզուրյան 1-ին համագումարը, որի գլխավոր հարցը խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ ունենալիք վերաբերմունքն էր: Այն օրակարգում ձևակերպված էր այսպես՝ «Ձեկուցում Հայաստանի քաղաքական անցուղարձերի մասին և համագումարի բռնելիք դիրքը»: 1921 թվականի ապրիլի 26-ին դարձյալ Տաթևի վանքում տեղի է ունենում Ինքնավար Սյունիքի հայ ազգաբնակչության 2-րդ (արտակարգ) համագումարը: 1921թ. ապրիլի 26-ին դարձյալ Տաթևի վանքում տեղի է ունենում Ինքնավար Սյունիքի 2-րդ (արտակարգ) համագումարը:

Համագումարում որոշվեց.

1. «Ինքնավար լեռնաշխարհի Ազատ Սյունիքը» հայտարարել անկախ պետություն և այն վերանվանել Լեռնահայաստան:
2. Քանի որ նորաստեղծ պետությունն ազդարարվում էր հանրապետական և ժողովրդավարական, ուստի այն պետք է ունենար համապատասխան հաստատություններ՝ պառլամենտ, նախարարների խորհուրդ և ինքնիշխանությանը բնորոշ մյուս հատկանիշները:

3. Համագումարը հայտարարել Լեռնահայաստանի վարչապետություն՝ նախարարների խորհուրդ:

4. Վարչապետ ընտրել Սպարապետին՝ նրան վերապահելով նոր կառավարության կազմի ընտրությունը:

Այնուհետև Սյունիքի խորհրդարանի հրավերով՝ 1921 թ. ապրիլի 26-ին Տաթևի վանքում կայացավ Ինքնավար Սյունիքի հայ ազգաբնակչության 2-րդ (Արտակարգ) համագումարը, որտեղ 64 գյուղից ներկա էին 95 պատգամավոր և Սպարապետ Գարեգին Նժդեհը:

Համագումարը հաստատում է հետևյալ օրակարգը.

1. Ինքնավար Սյունիքի դիվանի կազմի հրաժարականը:

2. Պարենավորումը:

3. Ինքնավար Սյունիքի սահմանադրության վերամշակումը:

4. Ազատ հողերի բաշխման հարցը և այլն:

Նժդեհը համագումարի հաստատմանը գրավոր ներկայացնում է կառավարության՝ յոթ մարդուց բաղկացած հետևյալ կազմը.

1. Գ. Նժդեհ՝ վարչապետ և արտաքին գործոց նախարար, 2. Ս. Մելիք-Յուլյան՝ ներքին գործոց, 3. Հ. Տեր-Հակոբյան՝ պարենավորման, 4. բժիշկ Մ.Մինասյան՝ խնամատարության, 5. Հովհ. Տևեճյան՝ արդարադատության և լուսավորության, 6. Ավ. Օհանջանյան՝ հաղորդակցության և փոստ-հեռագրի, 7. Բժիշկ Ս. Եղիազարյան՝ ֆինանսների նախարար:

Նժդեհը նշում էր, որ Լեռնահայաստանի ստեղծման նպատակը «ոչ թե Սյունիքի անկախ գոյությունը երկարացնելն էր, այլ որպեսզի այդ ապստամբ երկրամասին հնարավորություն տրվեր մի որոշ ժամանակով ևս դիմագրավելու իրեն օղակող թշնամիներին»:

Ինքնավար Սյունիքի Սահմանադրությունը: Տաթևի համագումարի ժամանակ ընդունվեց նաև Ինքնավար Սյունիքի սահմանադրությունը, որն անվանվում է «Կառավարության ձևի գլխավոր գծեր»:

Սահմանադրությունը՝ որպես իրավական ակտ, զբաղեցնում է ընդհանուր և հատուկ տեղ:

Սահմանադրությունն այնպիսի նորմատիվ իրավական ակտ է, որը պետության իրավունքի ողջ համակարգի նորմերի նկատմամբ ունի բարձագույն իրավաբանական ուժ և կոչված է կարգավորելու մի կողմից՝

մարդու և հասարակության, մյուս կողմից՝ մարդու և պետության միջև հարաբերությունները, ինչպես նաև հենց իր՝ պետության կազմակերպման հիմունքները:

Սահմանադրությունը՝ որպես իրավական ակտ, մյուս բոլոր իրավական ակտերից տարբերվում է մի շարք հատկանիշներով. օրինակ՝ սահմանադրությունը, ի տարբերություն մյուս իրավական ակտերի, ընդունվում է ժողովրդի կողմից կամ նրա անունից:

Կապված այն բանից, թե երկրի հիմնական օրենքում ինչպես է ամրագրված պետության կառավարման ձևը, սահմանադրությունները բաժանվում են միապետականի և հանրապետականի: Լեռնահայաստանի հիմնական օրենքը հանրապետական սահմանադրություն է:

Համազանգեզուրյան համագումարի որոշումների արձանագրության մեջ ուղղակի շեշտվում է «Ձանգեզուրը հայտարարել ժամանակավորապես ինքնավար՝ մտցնելով հանրապետական կարգ»:

Հանրապետության կառավարման ձևը հանդես է գալիս երկու տարատեսակով՝ ա. նախագահական հանրապետության, բ. խորհրդարանական հանրապետության: Լեռնահայաստանը կառավարման խորհրդարանական ձևի պետություն է:

Ըստ Լեռնահայաստանի սահմանադրության՝ բարձրագույն օրենսդիր մարմինը խորհուրդն է (պառլամենտ-խորհրդարան): Խորհրդարանը հաստատվում է ոչ միայն որպես Սյունիքի բարձրագույն օրենսդիր մարմին, այլև՝ որպես Սյունիքի բախտի լիակատար տնօրեն:

Լեռնահայաստանի սահմանադրությունը հստակ սահմանում է պառլամենտի, կառավարության և մյուս մարմինների իրավասությունները: Այսպես՝ պառլամենտի երեք կարևոր լիազորություններն են.

ա. զինվորական ընդհանուր հրամանատարի՝ սպարապետի ընտրությունը:

բ. պատերազմ հայտարարելու և հաշտության բանակցություններ վարելու իրավունքը, իսկ արտակարգ դեպքերում դա վերապահվում էր նաև սպարապետին:

գ. երկրի թե քաղաքացիական, և թե զինվորական կառավարչական ձևի հաստատումը և օրենսդրությունը:

Համազանգեզուրյան 2-րդ համագումարում որոշվեց, որ 100 ծուխ ունեցող համայնքներից՝ մեկ, 100-200-ը՝ երկու, 200-ից ավելի ծուխ ունեցող համայնքներից երեք

պատգամավոր պետք է լիներ խորհրդարանում:

Գործադիր մարմինը կամ արեզիդիում-դիվանն ընտրվում է գաղտնի քվեարկության վեց ամիս ժամկետով, խորհրդարանի անդամներից և ոչ անդամներից: Համագումարի միաձայն որոշմամբ՝ ազատարար և հերոս Նժդեհը հրավիրվեց Սյունյաց սպարապետ:

Լեռնահայաստանի սահմանադրական կարգավիճակի կարևոր բնութագրիչներից է նրա տարածքը: Պետական տարածք ասելով՝ հասկանում ենք հողագնդի այն հատվածը, որի վրա տարածվում է նրա իշխանությունը:

Լեռնահայաստանը տարածքային կառուցվածքի առումով ունիտար պետություն էր, քանի որ նրա տարածքը բաժանված էր միայն վարչական միավորների: Վարչական տեսակետից Սյունիքը բաժանվում է 6 շրջանների՝ Բուն Ջանգեզուր, Տաթևի ձոր, Ղափան, Դարաբասի ձոր, Սիսիան և Գենվագ: Ինքնավար Սյունիքի կենտրոնատեղին Գորիսն էր: Շրջաններում իշխանությունը պատկանում էր գործադիր մարմնին դարձյալ 6 ամսով:

Լեռնահայաստանի սահմանադրական կարգավիճակը բնութագրվում է նաև նրա խորհրդամիջներով, որոնք հանդիսանում են յուրաքանչյուր ինքնիշխան պետության անօտարելի պաշտոնական խորհրդանիշները: Դրանք են դրոշը, զինանշանը, օրհներգը և մայրաքաղաքը:

Լեռնահայաստանը ժողովրդավարական պետություն էր, այսինքն՝ մի «պետություն, որը, կապված լինելով օրենքների հետ, ապահովում է մարդու իրավական իրավունքներն ու ազատությունները»:

Լեռնահայաստանում պետական իշխանությունը հիմնված էր ժողովրդի կամքի վրա, որը գերիշխող է: Ըստ հայտնի գիտնական Պիդրոյի՝ միայն ազգն է իսկական գերիշխող, իսկական օրենսդիր կարող է լինել ժողովուրդը, միայն ժողովրդի կամքն է քաղաքական իշխանության աղբյուրը: Այո, Լեռնահայաստանի պետության դեպքում նույնպես Սյունիքի ժողովրդի կամքն էր քաղաքական իշխանության աղբյուրը:

Ահա այսպիսի ժողովրդավարական պետություն էր Լեռնահայաստանը, որի եռամյա հերոսական պայքարի շնորհիվ է, որ այսօր Սյունիքը գտնվում է Հայաստանի կազմում, այլապես նա պետք է կիսեր Արցախի ճակատագիրը և լավագույն դեպքում

տրվեր Ադրբեջանին: Իսկ եթե չլիներ Ջանգեզուրը, վաղուց հայաթափ կլիներ նաև Արցախը:

Սյունիքի ինքնավարության հռչակումը: Ջանգեզուրի 1920-1921 թթ. գոյամարտի, Սյունիքի ինքնավարության, Լեռնահայաստանի հանրապետության հռչակման, ստեղծման, գործունեության պատմությանը հանգամանորեն անդրադարձել են գիտնականներ Ա. Սիմոնյանը, Մ. Կարապետյանը, Վ. Ղազախեցյանը, Ռ. Համբարձումյանը, Յ. Գևորգյանը, Ս. Զիլֆուղարյանը, Ս. Հախվերդյանը և ուրիշներ¹:

Ջանգեզուրը երեք տարուց ավել ապրում էր ներքին ինքնուրույն կյանքով, և 1920 թ. դեկտեմբերին հայտնի չէր, թե ինչքան կշարունակվեր նման իրավիճակը: Սյունեցիներին մտահոգում էր այն հարցը, թե Արարատյան Հանրապետությունը կամ նորաստեղծ խորհրդային Հայաստանը ի վիճակի՞ է արդյոք պատշպանել Ջանգեզուրը և Ղարաբաղը արտաքին թշնամիներից և ամենակարևորը կարո՞ղ են նշված տարածքները միացնել Հայաստանին²: Իսկ մինչ Արարատյան Հանրապետության դրության կայունացումը, Ջանգեզուրի ռազմաքաղաքական, իրավական դրության վերջնական պարզվելը, երկիրը պետք է ունենար իր օրինական իշխանությունը, ապրեր ու կառավարվեր սեփական օրենքներով: Իսկ օրենքներ կարող էր ստեղծել ժողովրդի հավաքական կամքը՝ պետության օրենսդիր մարմինը, խորհրդարանը: Անհրաժեշտ էր նաև ի մի բերել զավառում թուրք-բուլղարական զինված ուժերի դեմ մղված արյունալի կռիվների արդյունքները, նաև մշակել ապագա գործողությունների ծրագիր: Այդ խնդիրները պետք է լուծեր Համագանգեզուրյան առաջին համագումարը³:

Համագումարի նախապատրաստական աշխատանքները Նժդեհի նախաձեռնությամբ սկսվեցին 1920 թվականի դեկ-

¹Տե՛ս Սիմոնյան Ա., Ջանգեզուրի գոյամարտը 1920-1921 թթ., Ե., 2000, Կարապետյան Մ., Գևորգյան Է., խորհրդային Հայաստանը 1920-1921թթ., Ե., 2007, Զիլֆուղարյան Մ., Լեռնահայաստանի Հանրապետությունը. Սյունյաց սահմանադրությունը, Գորիս, 2008, Ղազախեցյան Վ., Նժդեհը Ջանգեզուրում. 1920 թ. վերջ – 1921 թ. հուլիս, Ե., 2001, Հախվերդյան Ս., Գորիսի ամփոփ պատմություն, Ե., 2005:

²Խաչատրյան Ս., Ինքնավար Սյունիք, Գորիս, 2008, էջ 59-69:

³Համագանգեզուրյան համագումարի և Ինքնավար Սյունիքի կազմավորման մասին տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 1, գ. 30, թ. 25, գ. 37, թ. 98, 129:

տեմբերի կեսերից⁴: Գարեգին Նժդեհը և Ջանգեզուրի գյուղացիական ժամանակավոր խորհուրդը գավառի բոլոր շրջաններ ուղարկեցին հեռախոսագրեր՝ պահանջելով հրավիրել շրջանային համագումարներ՝ նախապես այդ համագումարների պատվիրակներ ընտրելով գյուղական համայնքներում: Շրջանային համագումարներին առաջարկվում էր քննարկման դնել Հայաստանում տեղի ունեցած հեղաշրջման և դրա նկատմամբ շրջանի բնակչության բռնելիք դիրքի հարցը, ինչպես նաև ժողովրդական հիմունքներով ընտրել Համագանգեզուրյան համագումարի պատգամավորներ և նրանց Տաթև ուղարկել՝ համապատասխան մանդատներով⁵:

Ջանգեզուրի բոլոր շրջանների գյուղական համայնքներում, գյուղացիական ժամանակավոր խորհրդի կողմից սահմանված ժամկետներում, անցկացվեցին ժողովներ, առաջադրվեցին, քննարկվեցին և ընտրվեցին շրջանային համագումարի պատգամավորներ: Իսկ շրջանային համագումարները, իրենց հերթին, ընտրեցին Համագանգեզուրյան առաջին համագումարի պատգամավորներ: Բոլոր գյուղական ժողովներում, շրջանային համագումարներում քննարկվեցին Հայաստանում և Ջանգեզուրում տեղի ունեցող իրադարձությունների և դրանց նկատմամբ Ջանգեզուրի բնակչության բռնելիք դիրքի հարցը⁶:

Արևիքի (Մեղրու) շրջան հեռախոսագիրը հասել էր մեծ ուշացումով՝ դեկտեմբերի 21-ի երեկոյան և այդ պատճառով ժողովները տեղի են ունեցել դեկտեմբերի 21-ի գիշերը: Արևիքի բոլոր 14 հայկական գյուղերում տեղի ունեցած ժողովներում ընտրում են ներկայացուցիչներ և շտապ մանդատներով ուղարկում Մեղրի գյուղ՝ շրջանային գյուղացիական համագումարին մասնակցելու համար: Դեկտեմբերի 22-ին բացված համագումարին 12 գյուղերից ներկա էին 68 պատգամավորներ: Բացակայում էին Կարճևանի և Ապկեզի ներկայացուցիչները⁷:

Արևիքի գյուղացիական պատգամավորների համագումարի օրակարգի հարցերն էին.

1. Հայաստանում տեղի ունեցած հեղաշրջումը և Արևիքի ժողովրդի բռնելիք դիրքը,

2. Համագանգեզուրյան համագումարին ներկայացուցիչներ ուղարկելը:

Օրակարգի առաջին հարցի քննարկումից հետո ընդունվեց հետևյալ որոշումը. «Բոլշևիկյան իշխանությունը բռնի կերպով է փաթաթված հայ ժողովրդի վզին, Հայաստանը սովետական է հայտարարված տաճկական և ռուսական զորքի բռունցքի ճնշման տակ: Նորմալ պայմանների մեջ երբեք նման քաղաքական հեղաշրջում չէր կարող կատարվել Հայաստանում, ընդհակառակը, շատ անգամ Հայաստանը ցայտուն կերպով արտահայտել է, որ ինքը Ազատ և Անկախ Հայրենիք է ցանկանում:

Արևիքի ժողովրդական ներկայացուցիչներս համոզված ենք, որ այս ապստամբությունն ավելի արագ կկատարվի, եթե Ջանգեզուրը կանգուն մնա իր սահմանների մեջ: Իսկ ժողովրդի ոզին և հերոսական կամքն անընկճելի է, այն է՝ ապրել ազատ: Այդ իսկ նկատառումներով, Արևիքի ժողովրդական ներկայացուցիչներս՝ դեկտեմբերի 22-ի ժողովում գտանք, որ մեր հորիզոնների վրա դեռ փրկության ճառագայթները ընդմիշտ չեն մարել, որ կա փրկության ճանապարհ, ուստի, որոշեցինք պաշտպանվել մինչև վերջին հնարավորությունը»⁸:

Մեղրիից դուրս եկած պատգամավորները Լիճք-Տաշտունը ճանապարհը չկարողացան անցնել առատ ձյան պատճառով և ստիպված էին ետ վերադառնալ ու դեկտեմբերի 23-ին անցնել Հանքերը:

Նրանք Հանքերից հեռախոսով Տաթև ուղարկեցին Արևիքի գյուղացիական համագումարի որոշումը. «Թույլ չտալ ոչ մի օտար զորքի և օտար մարդկանց ներս խուժել մեր երկրի սահմաններ և խառնվել մեր ներքին գործերի մեջ»⁹:

Տաթևի համագանգեզուրյան I-ին համագումարը: Հայաստանի խորհրդայնացումից մի քանի օր անց՝ 1920 թ. դեկտեմբերի 25-ին, Տաթևի միջնադարյան վանքում տեղի ունեցավ համագանգեզուրյան

⁴Սիմոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 370-372, Կարապետյան Մ., Պարզյան Է., նշվ. աշխ., էջ 67:

⁵Տե՛ս Սիմոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 370, Հախվերդյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 252-253:

⁶Ղազարխանյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 7:

⁷Սիմոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 371:

⁸Ավո, Նժդեհ. Կեանքն ու գործունեությունը, նշխարներ, վկայություններ, Լոս-Անջելոս, 1989, էջ 165-166:

⁹Նույն տեղում, էջ 166, ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 37, թ. 127-128, նաև Նժդեհ Գ., Ազատ Սիւնիք, Գորիս, 1921, էջ 58, Կրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 626-627 (հավելված):

1-ին համագումարը: Տաթևի համագումարի գլխավոր հարցը խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ ունենալիք վերաբերմունքն էր: Այն օրակարգում ձևակերպված էր հետևյալ բովանդակությամբ՝ «Ձեկուցում Հայաստանի քաղաքական անցուդարձերի մասին և համագումարի բռնելիք դիրքը»¹⁰: Համագումարի վերաբերմունքի ընտրության մեջ կարևոր տեղ ու դեր էր տրվում այն բացասական արդյունքներին, որ ունեցել էր խորհրդային իշխանության ժամանակավոր գոյությունը Ձանգեզուրում 1920 թ. հուլիս-նոյեմբեր՝ հինգ ամիսների ընթացքում: Այդ ամիսների արդյունքները հանրագումարի էր բերել Ձանգեզուրի գյուղացիական ժամանակավոր խորհուրդը իր 1920 թ. նոյեմբերի 30-ի նիստում: Գյուղացիական ժամանակավոր խորհուրդը՝ որպես ժամանակավոր կառավարման մարմին, ստեղծվել էր Ձանգեզուրի ազատագրումից հետո, որը գործելու էր մինչև համագումարի միջոցով հիմնական իշխանության ստեղծումը:

Ձանգեզուրի բոլոր շրջանների 69 գյուղերից ներկա էին ըստ բնակչության թվի ընտրված պատգամավորները, գավառի բոլոր շրջանային խորհուրդների 15 ներկայացուցիչները, Ձանգեզուր-Գողթանի սպարապետ Գարեգին Նժդեհը, ընդամենը՝ 118 մարդ¹¹:

Համագումարը բացում է բուն Ձանգեզուրի գյուղացիական ժամանակավոր խորհրդի նախագահ Տիգրան Մելիք-Յովսեփյանը և առաջարկում ընտրել նախագահության դիվան:

Համագումարի նախագահության դիվանի կազմում ընտրվում են Գեղեոն Տեր-Սինասյանը՝ նախագահ, Եգոր Հարությունյանը և Տիգրան Մելիք-Յովսեփյանը՝ փոխնախագահներ, Սամվել Մաշուրյանը և Նիկոլայ Դորունցը՝ քարտուղարներ¹²:

Գ. Տեր-Սինասյանը նիստը հայտարարում է բացված: Այնուհետև համառոտ ներկայացնում է համագումարի պատմական նշանակությունը, անելիքները և վեր-

ջումառաջարկում համագումարի հետևյալ օրակարգը.

1. զեկուցում Հայաստանի քաղաքական անցուդարձերի մասին և համագումարի բռնելիք դիրքը,

2. իրենց գործունեության մասին բոլոր շրջանային խորհուրդների զեկուցումները,

3. Ինքնավար Սյունիքի հռչակումը և նրա կառավարության ձևը (Конституция),

4. Ինքնավար Սյունիքի իշխանության կազմակերպումը՝

ա) սպարապետի հրավիրումը,

բ) Ինքնավար Սյունիքի պառլամենտի դիվանի,

գ) Ինքնավար Սյունիքի վերահսկիչ մարմնի ընտրությունները,

5. իշխանության կենտրոնատեղի որոշումը,

6. «Արտաքին քաղաքականություն»՝ փոխհարաբերություն.

ա) Հայաստանի հանրապետության,

բ) Ադրբեջանի հանրապետության,

գ) Պարսկաստանի կառավարության,

դ) հարևան թուրքերի հետ,

7. Ինքնապաշտպանության հարց,

8. պարենավորման հարց,

9. պետական ծառայողների ռոճիկների նորմաների որոշման հարց,

10. մասնավոր խոշոր սեփականությունների պետականացում.

ա. վանքապատկան և եկեղեցական,

բ. խաների, բեկերի և մելիքների,

գ. արդյունաբերական ձեռնարկությունների պետականացման հարց,

11. Ընթացիկ հարցեր՝

ա) որբանոցի,

բ) ջուլիականոցի բացման,

գ) նախկին կառավարություններից զանազան անձնավորությունների մոտ մնացած գումարների պահանջման,

դ) դրամների գործադրության հարցը¹³:

Համագումարում քննության էին առնվելու հիմնական պետական կառավարման մի շարք սկզբունքներ, մասնավորապես որոշվելու էր նաև երկրի պետական կառույցի խնդիրը: Ինչպես նշում են, պրոֆեսոր Ա. Սիմոնյանը՝ Ս. Վրացյանն այստեղից հետևություն է անում, որ «...հա-

¹⁰ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 1, գ. 30, թ. 25, գ. 37, թ. 98-129, **Ղազախեցյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 7:

¹¹**Նժդեհ Գ.**, Իմ պատասխանը, Հատընտիր, էջ 294, Ազատ Սիւնիք, էջ 44-46, ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 37, թ. 120 շրջերես, **Վրացեան Ս.**, նշվ. աշխ. էջ 260-262, **Սիմոնյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 372-373:

¹²Տե՛ս **Սիմոնյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 372, **Նժդեհ Գ.**, «Ազատ Սյունիք, Արևոտ գիրք», կազմող և խմբագիր՝ **Հարությունյան Ա.**, Ե., 2007, էջ 36-37, **Հախվերդյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 253:

¹³ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 37, թ. 121 և շրջերես, նաև **Նժդեհ Գ.**, Ազատ Սիւնիք, էջ 45-46, **Վրացեան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 620-621, **Սիմոնյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 373-383:

մագումարը, ըստ էության, նաև Սահմանադիր ժողովի դեր է կատարում»¹⁴:

Օրակարգին համապատասխան՝ պատգամավորներն անդրադառնում են գավառի բնակչության հուզող բոլոր հարցերին, առաջարկություններ անում և ճշգրտում իրենց և բնակչության անելիքները¹⁵:

Պատգամավորներն այն տեսակետն էին արտահայտում, որ Խորհրդային Հայաստանի նորածին իշխանությունը տվյալ իրադրության մեջ ի վիճակի չէ պաշտպան կանգնելու Ջանգեզուրին, առավել ևս անգոր է գավառն ընդգրկելու հանրապետության կազմի մեջ¹⁶:

Համագումարի պատգամավորների կողմից որոշում ընդունելու համար կարևոր էր նաև այն հանգամանքը, որ Ջանգեզուրը երեք տարուց ավելի ապրել էր ներքին ուրույն կյանքով և դարձյալ շարունակելու է ապրել նույն ձևով: Հաշվի առնելով նաև այս հանգամանքը՝ համագանգեզուրյան համագումարը որոշեց. «Ջանգեզուրը հայտարարել ժամանակավորապես ինքնավար՝ մտցնելով հանրապետական իրավակարգեր, մնալով անկախ, մինչև քաղաքական հնարավորություն կունենա միանալու իր մայր երկրի՝ Հայաստանի հետ: Ինքնավար Սյունիքի սահմաններն են Ջանգեզուրի նախկին սահմանները»¹⁷:

Պատգամավորներն իրենց ելույթներում նկարագրում էին Ջանգեզուրի ծանր տնտեսական վիճակը: Վաղուց դադարել էին աշխատելուց Ղափանի պղնձահանքերը և ձուլարանը, փակվել էին Գորիս քաղաքի մանր ձեռնարկությունները:

Գավառի արդյունաբերությունն ու գյուղատնտեսությունը ծայրահեղ անկման էին հասել: Չէին մշակվում դաշտերը, բարձիթողի վիճակում էին այգիները: Կովերի ու լծկանների համար անհրաժեշտ կեր չկար:

Երեք երկար տարիներ մեկուսացված լինելով դրսի աշխարհից՝ Ջանգեզուրի բնակչությունն իր գոյությունը պահպա-

նում էր միայն ու միայն ներքին աղքատ միջոցներով, որը չէր կարող երկար շարունակվել:

Շրջանառության մեջ գտնվող անդրկովկասյան բուն թղթադրամները և Հայաստանի Հանրապետության չեկերն արժեզուրկ էին, չէին երաշխավորված որևէ տարադրամով: Այդ պատճառով առևտուրը վերածվել էր պարզ ապրանքափոխանակության: Այդ ամենի մասին ցավով խոսում էին համագումարի պատգամավորները: Նրանք տարբեր առաջարկներ էին անում, թե ինչպես շտկել դրությունը, ինչպես փրկել Ջանգեզուրը¹⁸:

«Ջանգեզուրի աշխատավոր գյուղացիությունը,- կարդում ենք համագումարի որոշման մեջ,- մոտ 5 ամսվա ընթացքում դատարկեց դառնության բաժակը մինչև վերջին կաթիլը: Խորհրդային հրամանատարությունը հենց առաջին քայլից գավառի գյուղացիության նկատմամբ սկսեց իր ավերիչ, քայքայիչ քաղաքականությունը, որի առաջ նսեմանում են պատմական լենկթեմուրյան և արևելքի բարբարոսների արշավանքներն ու գործելակերպը»¹⁹:

«Ինքնավար Սյունիքի» հռչակման անհրաժեշտությունը և «մինչև»-ի իմաստը բացատրել է Նժդեհը 1923 և 1925 թթ. հրատարակած հոդվածներում: «Հայաստանի Հանրապետության անկումից հետո,- գրել է նա,- երբ Կարմիր բանակի հրամանատարության հետ իմ կողմի բանակցությունները մնացին անհետևանք, երբ կարմիրները, «չլացած Երևանի կամովին խորհրդայնացումից», մերժեցին հաշտության իմ առաջարկած նախնական պայմանները, ստիպեցին Սյունիքը հայտարարել անկախ: «Սյունիքը չէր կարող տեղի տալ, քանի դեռ տաճկական զորքերը գտնվում էին Ալեքսանդրապոլում, Շարուրում և Նախիջևանում, միշտ պատրաստ, ցանկության դեպքում՝ արհամարհելու Երևանի բոլշևիկյան ուժերը և շարժվելու Սյունիքի դեմ»: Միաժամանակ, Նժդեհը խոսում է «կարմիր կացնի սարսափի տակ» ընկած «ամբողջ հայ մտավորականության» շահերի մասին²⁰:

¹⁴Տե՛ս նույն տեղում, **Հախվերդյան Ս.**, մշվ. աշխ., էջ 254:

¹⁵**Ղազախեցյան Վ.**, մշվ. աշխ., էջ 10, **Նժդեհ Գ.**, Ազատ Սիւնիք, Գորիս, 1921, էջ 37-38:

¹⁶Տե՛ս **Կարապետյան Մ., Գևորգյան Է.**, մշվ. աշխ., էջ 67, **Սիմոնյան Ա.**, մշվ. աշխ., էջ 373:

¹⁷ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 37, թ. 121, շրջ. 123, նաև Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 628, **Նժդեհ Գ.**, Ազատ Սիւնիք, էջ 46-50, **Սիմոնյան Ա.**, մշվ. աշխ., էջ 375, **Ղազախեցյան Վ.**, մշվ. աշխ., էջ 8:

¹⁸Տե՛ս **Վրացեան Ս.**, մշվ. աշխ., էջ 552 - 553, 620 - 622:

¹⁹ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 37, թ. 121 շրջ., տե՛ս նաև **Նժդեհ Գ.**, Իմ պատասխանը Հատընտիր, Ե., 2006, էջ 295, Ազատ Սիւնիք, էջ 46:

²⁰**Նժդեհ Գ.**, Ինչու պայքարեց Լեռնահայաստանը, «Հայրենիք», 1923, հունիս, թիվ 8, էջ 80, **Ղազախեցյան Վ.**, մշվ. աշխ., էջ 9:

Նորից անդրադառնալով տվյալ հարցին՝ Նժդեհը նշում է, որ Հայաստանի Հանրապետության անկումով Ջանգեզուրը դադարեց ինքնանպատակ լինելուց և դարձավ միջոց, որով խնդիր էր դրված ապահովել «մեր լեռնահայության ֆիզիկական գոյությունը սովետ-պանիսլամական վտանգից», «փրկել Հայաստանի հողը մահացու անդամահատությունից, իսկ հայ մտավորականությանը՝ գլխովին ոչնչացումից»²¹: Ուստի պետք էր Ջանգեզուրը «ներքուստ ավելի ևս ամրացնելու նպատակով», հռչակել այն «Ինքնավար Սյունիք»²²: Այսպիսով, եթե մինչև Հայաստանի խորհրդային դառնալը Ջանգեզուրը պայքարում էր Ադրբեջանի հավանություններից պաշտպանվելու համար, ապա դրանից հետո նա վերածվեց միջոցի՝ ստիպելու, որ խորհրդային իշխանությունն ընդունի իր պայմանները՝ խորհրդային բանտերից ազատելու հայ մտավորականներին, ինչպես նաև կանխելու խորհրդա-քենալական հետագա հնարավոր վտանգը Հայաստանի նկատմամբ²³:

Ինքնավար Սյունիքի հռչակման կապակցությամբ պետք է շեշտել, որ տվյալ պահին Սյունիքն ուրիշ ելք չուներ, քան ազդարարելու իր անկախությունը ոչ միայն Ադրբեջանից, այլ Հայաստանից: Դա ստիպողական քայլ էր²⁴:

Այնուհետև համագումարը քննարկում է օրակարգի երկրորդ հարցը, լսում է շրջանային բոլոր խորհուրդների համառոտ զեկուցումներն ու ելույթները: Նշված օրակարգի հարցի կապակցությամբ ի գիտություն է ընդունվում կատարված աշխատանքը: Համագումարի որոշմամբ խստորեն հանձնարարվում է՝ բոլոր միջոցները ձեռնարկել ընդունված որոշումները կատարելու համար:

Այնուհետև պատգամավորներն անցնում են Ինքնավար Սյունիքի կառավարման ձևի որոշման խնդրին: Քանի որ հարցը հույժ կարևոր նշանակություն ուներ, ուստի ծավալվեց մտքերի լայն փոխանակություն, որին մասնակցեցին 20-ից ավելի պատգամավորներ: Ելույթ ունեցողները

ընդհանրապես չէին, որ Ջանգեզուրի ազատատենչ ժողովրդի համար ընդունելի կարող է լինել միայն պառլամենտական-սահմանադրական կարգը²⁵:

Մտքերի փոխանակումից հետո համագումարը միաձայն որոշում է ընդունում, որով հաստատվում են Ինքնավար Սյունիքի «կառավարության ձևի գլխավոր գծերը» սահմանվում են կառավարության մարմինները, նրանց պարտականություններն ու իրավունքները: Մտքերի փոխանակությանը մասնակցում են եվրոպական կրթություն ստացած համարյա բոլոր պատգամավորները, այդ թվում նաև Նժդեհը: Նրանց ելույթներից հետո համագումարը միաձայն որոշում է ընդունում՝ հաստատելով ինքնավար Սյունիքի, այսպես կոչված, սահմանադրությունը, որն անվանվում է «կառավարության ձևի գլխավոր գծերը», որով էլ սահմանվում են խորհրդարանի լիազորությունները, կառավարման մարմինները, տեղական շրջանային մարմինները, ինչպես նաև նրանց իրավունքներն ու պարտականությունները:

Պառլամենտ-խորհրդարան: Որոշման համաձայն՝ համագումարը ճանաչվեց որպես Ինքնավար Սյունիքի բարձր օրենսդիր մարմին՝ պառլամենտ-խորհրդարան, որին վերապահվում էր Սյունիքի բախտի լիակատար տնօրինությունը²⁶:

Որոշման մեջ արձանագրված էին Սյունիքի խորհրդարանի իրավասության շրջանակները, որը ցույց էր տալիս իսկական սահմանադրական, ժողովրդավարական, իրավական պետություն կառուցելու Ջանգեզուրի ժողովրդի ներկայացուցիչների վճռականությունը²⁷:

Սահմանվեց, որ պառլամենտ-խորհրդարանը հրավիրվում է տարեկան երկու անգամ իր դիվանի պրեզիդիումի (նախագահության) կողմից: Բացառիկ պայմաններում պառլամենտը կարող էր նաև արտահերթ նիստ հրավիրել, եթե նման պահանջով հանդես գար պատգամավորների առնվազն

²¹Տե՛ս **Նժդեհ Գ.**, Ինչու պայքարեց Լեռնահայաստանը, «Հայրենիք», 1923, հունիս, թիվ 8, էջ 80:

²²**Նժդեհ Գ.**, Ազատ Սիւնիք, «Հայրենիք», 1925 թ., մայիս, թիվ 7, էջ 135:

²³**Ղազախեցյան Վ.**, ԳՂԿ. աշխ., էջ 9:

²⁴**Սիմոնյան Ա.**, ԳՂԿ. աշխ., էջ 381, **Կարապետյան Մ., Գևորգյան Է.**, ԳՂԿ. աշխ., էջ 68, **Ղազախեցյան Վ.**, ԳՂԿ. աշխ., էջ 9:

²⁵**Սիմոնյան Ա.**, ԳՂԿ. աշխ., էջ 376, **Հախվերդյան Ս.**, ԳՂԿ. աշխ., էջ 254:

²⁶ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 37, թ. 121,թ.123-ի շրջերես, տե՛ս նաև **Վրացեան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 628, **Նժդեհ Գ.**, Ազատ Սիւնիք, էջ 46 - 50:

²⁷**Սիմոնյան Ա.**, ԳՂԿ. աշխ., էջ 376, **Ղազախեցյան Վ.**, ԳՂԿ. աշխ., էջ 9-10, **Նժդեհ Գ.**, Արճուտ գիրք, Գորիս, 1921, էջ 37- 38:

կեսը, կամ եթե պառլամենտ հրավիրելը պահանջեր նրա արեզիդիումը²⁸:

Սահմանվեց, որ Խորհրդարանի անդամները Ինքնավար Սյունիքի ազգաբնակչության կողմից ընտրվում են ընդհանուր սկզբունքներով՝ հետևյալ համամասնությամբ. մինչև 100 ծուխ ունեցող գյուղական համայնքը Խորհրդարան է ուղարկում մեկ, 100-ից մինչև 200 ծուխ ունեցող համայնքները ուղարկում են երկու, իսկ 200-ից ավելի ծուխ ունեցողները՝ երեք ներկայացուցիչներ²⁹:

Այսպիսով, Սյունիքի ինքնավարության հռչակմամբ դրվեցին Լեռնահայաստան հայկական պետության հիմքերը: Ստեղծվեց նրա իշխանության բարձրագույն օրենսդիր մարմինը՝ Խորհրդարանը՝ ի դեմս համագումարի:

Խորհրդարանին վերապահված էր.

ա) զինվորական ընդհանուր հրամանատարի՝ սպարապետի ընտրությունը,

բ) պատերազմ հայտարարելու և հաշտության բանակցություններ վարելու իրավունքը, իսկ արտակարգ դեպքերում դա վերապահվում էր նաև սպարապետին,

գ) երկրի թե՛ քաղաքացիական և՛ թե՛ զինվորական կառավարչական ձևի հաստատումը և օրենսդրությունը³⁰:

Եթե նշված հարցը քննարկում ենք «պետության և իրավունքի տեսության» տեսանկյունից, այն, որ օրենսդրական իշխանության ֆունկցիան իրականացնում են պետության բարձրագույն ներկայացուցչական մարմինները, որն իրականացնում է.

ա) ֆինանսական լիազորություններ, բ) վերահսկողություն գործադիր իշխանության նկատմամբ, գ) մասնակցում է գործադիր իշխանության կազմավորմանը և այլն, ապա, ակնհայտ է դառնում, որ ինքնավար Սյունիքն արդեն ուներ պետությանը բնորոշ իր պառլամենտը³¹:

Կառավարություն (արեզիդիում-դիվան): Պառլամենտի կողմից հետևյալ կերպ էր կազմակերպվում ինքնավար Սյունիքի կառավարությունը: Խորհրդարանը իր պատգամավորների թվից կամ դրսի գործիչներից ընտրում է արեզիդիում-դիվան, այ-

սինքն՝ Կառավարություն: Պառլամենտն ընտրում է 6 ամիս ժամանակով 9 հոգուց բաղկացած կառավարություն մինչև պառլամենտի, (Խորհրդարանի) նոր նստաշրջանը³²:

Համագումարը որոշեց, որ արեզիդիում-դիվանն ունենում է հետևյալ 10 վարչությունները՝ 1. Ներքին գործերի, 2. Արտաքին գործերի, 3. Պարենավորման, 4. Արդարադատության, 5. Ֆինանսական, 6. Լուսավորության, 7. Առևտրա-արդյունաբերության, 8. Հողային, 9. Ճանապարհների և հաղորդակցության (փոստ, հեռագիր, հեռախոս և խճուղի), 10. Խնամատարության³³:

Ինքնավար Սյունիքի կառավարության մեջ մտնելու համար համագումարում առաջարկվել էր 15 մարդու թեկնածություն: Դրանցից ձայների մեծամասնությամբ ընտրվեցին 8 գործիչներ՝ Գեղեոն Տեր-Մինասյանը, Նիկոլայ Դորունցը, Իսրայել Մելիք-Փարսադանյանը, Գրիգոր Գրիգորյանը, Եգոր Հարությունյանը, Սկրտիչ Տեր-Սկրտչյանը, Տիգրան Մելիք-Հուսեփյանը և Սամվել Մաշուրյանը: Անձնափոխնորդ ընտրվեց Մինաս Մինասյանը: Գենվազի ներկայացուցիչներն ուշացել էին համագումարից, ուստի կառավարության մեջ նախատեսված 10 վարչությունների վարիչների տեղերից մեկը թափուր էր մնացել: Համագումարը Գենվազի շրջանին իրավունք վերապահեց ընտրել և ուղարկել մի ներկայացուցիչ՝ դիվանի կազմը լրացնելու համար³⁴:

Ինքնավար Սյունիքի դիվանի՝ կառավարության նախագահ ընտրվեց Գեղեոն Տեր-Մինասյանը:

Մինչև 1920 թ. դեկտեմբերի 25-ը հակառակորդից ազատագրված Ջանգեզուրը դեկավարում էր 7 մարդուց բաղկացած Գյուղացիական ժամանակավոր Խորհուրդը: Սակայն, ինչպես գրել է Ս. Վրացյանը, «Երկրի գերագույն իշխանությունը, փաստորեն, հանդիսանում էր սպարապետ Նժդեհը: Նժդեհի անձնական հատկությունները և նրա արտակարգ ազդեցությունը ժողովրդի վրա ստվերի մեջ են թողնում կառավարությունը»: Այսպիսով, ինչպես ճիշտ նկատել է Արամ Սիմոնյանը, համազանգեզուրյան

²⁸Տե՛ս նույն տեղում:

²⁹ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 37, թ. 123 շրջերես, Սիմոնյան Ա., Գ2վ. աշխ., էջ 376, Վրացեան Ա., Գ2վ. աշխ., էջ 620, Նժդեհ Գ., Ազատ Սյունիք, էջ 50-51:

³⁰Տե՛ս նույն տեղում:

³¹Տե՛ս Զիլֆուղարյան Մ., Լեռնահայաստանի հանրապետությունը, Սյունիքի սահմանադրությունը, էջ 5, 42 - 45:

³²Տե՛ս Սիմոնյան Ա., Գ2վ. աշխ., էջ 377, Հախվերդյան Ա., Գ2վ. աշխ., էջ 255:

³³Տե՛ս նույն տեղում, Ղազախեցյան Վ., Գ2վ. աշխ., էջ 10-12:

³⁴Սիմոնյան Ա., Գ2վ. աշխ., էջ 377, Ղազախեցյան Վ., Գ2վ. աշխ., էջ 10, Նժդեհ Գ., Արմատ գիրք, էջ 40:

1-ին համագումարն ուներ սահմանադիր ժողովի նշանակություն³⁵:

Կառավարության պարտականություններն ու իրավունքներն էին.

ա. երկրի զինվորական և քաղաքացիական բոլոր զորքերի ղեկավարումը,

բ. խորհրդարանի կողմից ընդունված բոլոր որոշումների և օրենքների անթերի կատարումը,

գ. բոլոր խոշոր և կարևոր խնդիրները՝ մասնավորապես նեքին և արտաքին քաղաքականությանը վերաբերող, իրենց լուծումը ստանում են ոչ թե այս կամ այն վարիչի, այլ պրեզիդիում-դիվանի կոլեկտիվ վճռով, կառավարության ամբողջ կազմի կողմից:

Բոլոր պատասխանատու պաշտոնյաները հաստատվում են պրեզիդիում-դիվանի կողմից՝ վարիչների առաջարկությամբ:

Ջինվորական բոլոր տեսակի զորքերը տարվում են սպարապետի ղեկավարությամբ, որն այդ մասին իրազեկ է պահում պրեզիդիում-դիվանին (կառավարությունը)³⁶:

Համագումարը, անդրադառնալով սպարապետի հարցին, միաձայն որոշում է ընդունում Նժդեհին իրավիշի որպես Սյունյաց սպարապետ: Փաստորեն Նժդեհին տալով վստահության իրենց քվեն՝ դրանով իսկ նրան են հանձնում Սյունիքի բախտի տնօրինությունը³⁷: Ինքնապաշտպանության հարցի վերաբերյալ բոլոր միջոցների ձեռնարկումը և գործադրությունը որոշվեց թողնել սպարապետի կարգադրությանը:

Այսպիսով, սահմանադրական մակարդակով կարգավորվում է նաև ոչ միայն կառավարության կազմակերպման կարգը, այլև ստույգ որոշվում է նրա կարգավիճակը:

Համագումարի կողմից ստեղծվում են նաև իշխանության ու կառավարման կենտրոնական և տեղական մարմինները և որոշվում նրանց իրավասությունների շրջանակը, որոնց կանդրադառնանք Լեռնահայաստանի հռչակմանը նվիրված հաջորդ բաժնում:

(Շարունակելի)

Мартин Зильфугарян - Восстановление армянской государственности в Зангезуре Республика Лернайастан – Государство созданное Нжде

Борьба за существование 1920-1921 годов в Зангезуре является одной из самых блестящих страниц тысячелетней истории армянского народа, одной из проявлений преимущества его несшибаемой воли. В результате борьбы создалась, состоялась демократическая республика Лернайастан. С точки зрения теории государства и права конституционного праваинтересному и обоснованному анализу подвергаются особенности и свойства Автономного Сюника и государства Лернайастана.

Ключевые слова: автономный Сюник, республика Лернайастан, государство, конституция, парламент, правительство.

Martin Zilfugharyan - Restoration of Armenian State in Zangezur: Autonomous Syunik Declaration. The state created by Nzhdeh

The battle of Zangezur from 1920 to 1921 is one of the most brilliant pages of the millenniums' history of the Armenian people, one of the expressions of their unwavering willpower supremacy. As a result of the struggle, the Democratic Republic of Mountainous Armenia was formed. The peculiarities and characteristics of the Autonomous Syunik and Mountainous Armenia state are interesting and substantiated from the perspective of state law theory and constitutional law.

Key words: autonomous Syunik, republic, mountainous, state, constitution, parliament, government.

³⁵ Սիմոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 373:

³⁶ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 37, ք. 123-ի շրջերես, 124, 125-ի շրջերես, տես նաև Նժդեհ Գ., Իմ պատասխանը, Հատընտիր, էջ 297, Ազատ Սիւնիք, էջ 50 - 51, 54:

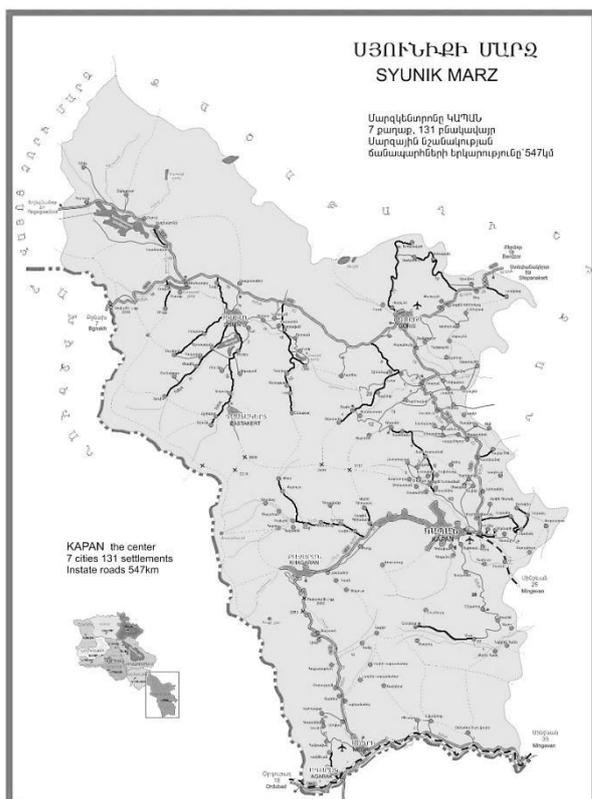
³⁷ Սիմոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 378, Հախվերդյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 255:

ՍՈՒՐԵՆ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ՀՀ ՎԱՐՉԱՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ ԵՎ ՍՅՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ

ՀՀ Վարչատարածքային նոր բաժանման անհրաժեշտությունը

Բանալի բառեր–վարչատարածքային բաժանում, վարչատարածքային միավոր, տեղական ինքնակառավարում, մարզ, համայնք:

Անկախություն ձեռք բերելուց հետո Հայաստանի Հանրապետությունում իրականացվող արմատական վերափոխումները նդգրկեցին նաև պետական շինարարության բոլոր կողմերը: Դրանք ընդհուպ շոշափեցին յուրաքանչյուր բնակավայրի, այդ թվում նաև Սյունիքի կառավարման կազմակերպման և իրականացման հիմնահարցերը¹:

Պետական շինարարության արմատական վերափոխումների իրականացման գործում կարևոր էր 1995թ. դեկտեմբերի 4-ին ընդունված «Հայաստանի Հանրապետության վարչատարածքային բաժանման մասին» ՀՀ օրենքը², որը բխում էր ՀՀ Սահմանադրության պահանջներից, և ըստ որի՝ երկրի տարածքը բաժանվեց 10 մարզի և մարզի կարգավիճակ ունեցող Երևան քաղաքի: Վարչատարածքային կառավարման նոր համակարգը նպատակ էր հետապնդում սահմանազատել վարչատարածքային միավորումների (մարզեր, համայնքներ) կառավարման ֆունկցիաները և արդյունավետ կերպով իրականացնել դրանց կառավարումը:

1995թ.ՀՀ Սահմանադրությունը³ ամրագրում է, որ «Հայաստանի Հանրապետության վարչատարածքային միավորներ են մարզերը և համայնքները» (հոդված 111): Համայնքը կարող է ընդգրկել մեկ կամ ավելի թվով բնակավայրեր, իսկ Երևան քաղաքի թաղային համայնքները նաև առանձին թաղամասեր⁴: Հայաստանի Հանրապետությանբոլոր բնակավայրերնառանձին կամ այլ բնակավայրի (բնակավայրերի) հետ միասին ընդգրկում են համայնքների մեջ: Քաղաքի դասակարգում ունեցող բնակավայր ընդգրկող համայնքները կոչվում են քաղաքային համայնքներ, գյուղի դասակարգում ունեցող բնակավայրեր ընդգրկող համայնքները՝ գյուղական համայնքներ, Երևան քաղաքի թաղամաս և բնակավայր ընդգրկող համայնքները թաղային համայնքներ (անհրաժեշտ է նշել, որ «Երևան քաղաքում տեղական ինքնակառավարման մասին» ՀՀ օրենքի ընդունումից հետո (2008թ. դեկտեմբերի 26) Երևանի թաղային համայնքները վերանվանվեցին համայնքներ):

¹Տես **Խաչատրյան Ա.**, «Ղե Ֆակտո», 2010 փետրվար, № 02 (45), էջ 56-61, «Ղե Ֆակտո», 2011 փետրվար (հատուկ թողարկում), էջ 34-44:

²ՀՀ Ազգային ժողովի տեղեկագիր, թիվ 9, Ե., 15 դեկտեմբերի, 1995:

³Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրություն, Ե., 1996:

⁴Տես ՀՀ օրենքը «ՀՀ վարչատարածքային բաժանման մասին», հոդված 1, ՀՀ Ազգային ժողովի տեղեկագիր, 1995, 15 դեկտեմբերի, թիվ 9:

մայնքները վերացվեցին և Երևանը վերակազմակերպվեց որպես համայնք): Գյուղական և քաղաքային համայնքներն առաջնային միավորներ են¹: Ըստ «ՀՀ վարչատարածքային բաժանման մասին» օրենքի բաղկացուցիչ մաս կազմող 2-րդ հավելվածի՝ երկրի համայնքների թիվը ավելի քան 900 է²: Համայնքներն ինքնակառավարող վարչատարածքային միավորներ են: Համայնքների սահմանները որոշվում են նրանց մեջ ընդգրկված բնակավայրերի սահմաններով, իսկ Երևան քաղաքի թաղային համայնքների սահմանները՝ նրանց մեջ ընդգրկված բնակավայրերի և թաղամասերի սահմաններով: Իսկ ինչպե՞ս են սահմանազատվում վարչատարածքային միավորների կառավարման ֆունկցիաները: Այդ հարցի պատասխանը տալիս է «ՀՀ վարչատարածքային բաժանման մասին» օրենքի¹ հոդվածամրագրելով, որ համայնքներում իրականացվում է տեղական ինքնակառավարում:

Իրավական հիմքը: Հայաստանի Հանրապետության տարածքային կառավարման ներկա համակարգը սահմանվել է 1995 թվականի հուլիսի 5-ին ընդունված և 2005 թվականի նոյեմբերի 27-ին որոշակի փոփոխությունների ենթարկված Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությամբ: Սահմանադրության 82-րդ հոդվածի համաձայն՝ Ազգային ժողովը կառավարության առաջարկությամբ սահմանում է Հանրապետության վարչատարածքային բաժանումը, իսկ 83.5-րդ հոդվածի 11-րդ կետի համաձայն՝ Հայաստանի Հանրապետության վարչատարածքային միավորները և դրանց սահմանները սահմանվում են Հայաստանի Հանրապետության օրենքներով:

Ներկայումս ՀՀ տեղական ինքնակառավարման համակարգը ձևավորվել և գտնվում է անրապնդման փուլում:

Անցած տարիների փորձը ցույց տվեց, որ տեղական ինքնակառավարման զարգացման համար անհրաժեշտ էր կա-

տարել որոշակի համակարգային փոփոխություններ³:

Վերը նշված հիմնախնդրի, ինչպես նաև Սյունիքի մարզում կատարված ուսումնասիրությունների հիման վրա փորձենք ներկայացնել ՀՀ վարչատարածքային առկա բաժանումը, պարզաբանել դրա թերությունները, հիմնավորել վարչատարածքային նոր բաժանման անհրաժեշտությունը ու տալ նոր տարբերակների նկարագիրը⁴:

Վարչատարածքային համակարգը խորհրդային տարիներին: Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման հետ սկսեցին կազմավորվել վարչատարածքային այն միավորները, որոնք բնորոշ էին խորհրդային Միությանը: Խորհրդային Հայաստանի վարչատարածքային բաժանումը մասն էր այն հզոր համակարգի, որը կազմում էր ԽՍՀՄ պետությունը: Դա կարգավորվում էր ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի հրամանագրով հաստատված՝ «ՀԽՍՀ վարչատերիտորիալ կառուցվածքի հարցերի լուծման կարգի մասին» կանոնադրությամբ: Համաձայն տվյալ ժամանակագրությունում գոյություն ունեցող իրավական ակտերի՝ բնակավայրերը դասակարգվում էին քաղաքային, ավանային և գյուղականի: Ընդ որում՝ քաղաքային բնակավայրեր էին համարվում հանրապետական ենթակայության շրջանային ենթակայության քաղաքները և քաղաքատիպ ավանները, իսկ գյուղականի թվին՝ գյուղերը և ավանները՝ անկախ դրանց վարչական ենթակայությունից: Հայաստանի Հանրապետության տարածքը բաժանված էր 37 վարչական շրջանի: Շրջաններում գործում էին տեղական խորհուրդներ և դրանց գործադիր կոմիտեներ: Յուրաքանչյուր շրջանի, ավանի, քաղաքի, գյուղի ղեկավար ընտրվում էր տվյալ վարչատարածքային միավորի բնակչության կողմից ընտրված խորհրդից: Ընդ որում՝ վերջիններս հանդիսանում էին կառավարման տեղական մարմիններ և մտնում էին պետական կառա-

¹Տե՛ս **Նազարյան Վ.**, ՀՀ Սահմանադրությունը: Ծանոթագրություններով և մեկնաբանություններով, Ե., 1995, էջ 113:

²Տե՛ս ՀՀ օրենքը «ՀՀ վարչատարածքային բաժանման մասին», հավելված 2:

³**Ղազարյան Ռ.**, Սյունիքի մարզը 2004-2011 թվականներին, «Սյունյաց երկիր», 30. 06. 2011, № 13, էջ 4-5:

⁴Տե՛ս **Թումանյան Ղ.**, ՀՀ վարչատարածքային բաժանման օպտիմալացումը և տեղական ինքնակառավարման զարգացումը, Ե., 2003: Վարչատարածքային բաժանումը և միջհամայնքային համագործակցությունը (Տեղական ինքնակառավարման բարեփոխումները Հայաստանում (2004-2006 թթ.) գիրք 2-րդ, Ե., 2008, էջ 30-33:

վարման մարմինների համակարգի մեջ: Յուրաքանչյուր խորհուրդ իր տարածքում դիտվում էր որպես պետական իշխանության տեղական մարմին, որն իրավունք ուներ լուծելու օրենքով իրեն վերապահված հարցերի ընդլայն շրջանակ⁵:

Վարչատարածքային համակարգի զարգացումն անկախությունից հետո: Անկախության հռչակումից (1991թ., սեպտեմբերի 23) հետո Հայաստանը հայտնվեց աննախադեպ շրջափակման մեջ և էներգետիկ ճգնաժամում⁶: Պետությունն այդ ընթացքում զբաղված էր առաջնահերթ կարևոր խնդիրների լուծմամբ, այդ իսկ պատճառով ՀՀ-ում տարածքային կառավարման բարեփոխումներն սկսվեց բավական ուշ 1995-ից: Պարզ էր, որ շուկայական հարաբերությունների պայմաններում կոժվարանա նախկին շրջանների կառավարումը, քանի որ դրանք տարբերվում էին միմյանցից իրենց զարգացման մակարդակով: Նախկին համակարգի պահպանումը կբերեր կենտրոնի կողմից ֆինանսական և նյութատեխնիկական ռեսուրսների պերմանենտ ակտիվ վերաբաշխում, քանի որ զարգացման որոշակի մակարդակից սկսած շուկայական հարաբերությունները կհանգեցնեին շրջանների միջև տարբերությունների էլ ավելի խորացման, որն ակնհայտորեն կհանգեցներ գործունեության արդյունքների արդյունավետության նկատմամբ իշխանության տեղական մարմինների շահագրգռվածության անկմանը և կխորացներ կենտրոնից միջոցներ կորզելու ցանկությունը: Այս պայմաններում փորձ արվեց խոշորացման միջոցով ստեղծել տարածքային կառավարման նոր համակարգ, որի հիմքում ընկած էր տարածքների միջև առկա տարբերությունները կրճատելու և յուրաքանչյուր մարզի հիմքում հասարակական կյանքի վերարտադրության համարանհրաժեշտ ռեսուրսներ ունենալու տրամաբանությունը⁷:

Նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության համար առաջնային դարձան պետական ինստիտուտների և պետական կառավարման համակարգի ներդրումը⁸: Պետական կառավարման համակարգում

կատարվող փոփոխություններն իրենց ամրագրումը ստացան 1995 թվականի հուլիսի 5-ին հանրաքվեով ընդունված Սահմանադրության մեջ: Սահմանադրությամբ վերջնականապես հաստատվեցին պետական իշխանության բոլոր թևերի լիազորությունները, ամրագրվեցին մարդու և քաղաքացիների իրավունքներն ու պարտականությունները⁹:

Տնտեսական հարաբերությունների ազատականացմանն ուղղված արմատական քայլերի իրականացումը 1995-1996 թվականներին պայմանավորեց պետական կառավարման համակարգի ժողովրդավարացման անհրաժեշտությունը: Պետական կառավարման համակարգում վարչատարածքային բաժանումն առանձնահատուկ տեղ ունի և պատահական չէ, որ ՀՀ Ազգային ժողովը պետական կառավարման համակարգի ժողովրդավարացմանն ուղղված օրենքների շարքում առաջնահերթ ընդունեց «Հայաստանի Հանրապետության վարչատարածքային բաժանման մասին» ՀՀ օրենքը: ՀՀ Սահմանադրությամբ ամրագրված վարչատարածքային նոր կառուցվածքը պետական շինարարության մեջ երկակի դեր է խաղում:

Նախ՝ վարչատարածքային կառուցվածքին համապատասխան կազմավորվում է համապետական կառավարման տարածքային մարմինների համակարգը, որը տեղերում իրականացնում է հանրապետական գործադիր մարմիններին բնորոշ գործառույթներ:

Երկրորդ՝ վարչատարածքային կառուցվածքը նախատեսում է նաև տեղական ինքնակառավարման մարմինների (այսուհետ՝ ՏԻՄ) առկայություն¹⁰:

Ցանկացած պետության վարչատարածքային բաժանումը, միավորների տեսակը և անվանումները պայմանավորվում են պատմական, տնտեսական, վարչական, քաղաքական, սոցիալական, մշակութային և այլ գործոններով¹¹: Արագածոտնի, Արմավիրի, Գեղարքունիքի, Լոռու, Կոտայքի, Շիրակի, Սյունիքի, Վայոց ձորի, Տավուշի մարզերի անվանումները հիմքում ունեն պատմական ակունք-

⁵Տե՛ս **Հակոբյան Ն.**, մշվ. աշխ., էջ15:

⁶Տե՛ս **Ղանիբեյան Է., Մելքոնյան Ա.**, մշվ. աշխ., էջ 347:

⁷Տե՛ս նույն տեղում:

⁸Տե՛ս **Մկրտչյան Ա., Եղիազարյան Ս., Գյուրջյան Ա.**, մշվ. աշխ., էջ 11-13:

⁹**Հարությունյան Ա.**, Հայաստանի Հանրապետության մունիցիպալ իրավունք, Ե., 2004, էջ:

¹⁰**Թումանյան Դ.**,մշվ. աշխ., էջ 16:

¹¹Տե՛ս նույն տեղում, էջ 30-33:

ներ: Սյունիքի մարզի մասին խոսել ենք սույն աշխատության առաջին բաժնում¹²:

ՀՀ վարչատարածքային բաժանման մեջ հաշվի են առնված նաև տնտեսական, աշխարհագրական և այլ գործոններ, մասնավորապես ենթակառուցվածքների հնարավորին չափի հավասարաչափ տեղաբաշխումը և տրանսպորտային հաղորդակցության այլ հնարավորությունները: Մարզերի բաժանման ժամանակ հիմք են ընդունվել հետևյալ սկզբունքները.

ա. յուրաքանչյուր մարզի վերարտադրության հիմքում դնել այնպիսի ռեսուրսային բազա, որը թույլ կտա հստակորեն մասնագիտացնել մարզերը հանրապետության սոցիալ-տնտեսական ընդհանուր համակարգում,

բ. առավելագույնս հաշվի առնել նախկին շրջանների առանձնահատկությունները, գործող սոցիալ-տնտեսական ենթակառուցվածքները,

գ. բացառել շրջանների տրոհումը տարբեր մարզերի միջև¹³:

Սահմանվել է «մարզի տարածք» հասկացությունը, որը կազմված է նրա մեջ ընդգրկված համայնքների տարածքներից և պետական սեփականություն հանդիսացող հողային ու ջրային տարածքներից: Մարզերի սահմաններում ընդգրկվել են մի քանի նախկին վարչական շրջանների տարածքներ:

Մարզերի և երևան քաղաքի սահմանները նկարագրվել են «ՀՀ վարչատարածքային բաժանման մասին» ՀՀ օրենքում և նույն օրենքի շրջանակներում տրված ՀՀ 1:200000 մասշտաբի տեղագրական քարտեզի վրա:

Բնակավայրերը մշտական բնակչություն ունեցող կառուցապատված տարածքային ամբողջականություն կազմող և այլ բնակավայրերից տարածքային, տնտեսական կամ պատմական առումով տարանջատված տարածքային միավորներ են¹⁴:

ՀՀ բնակավայրերի, երևան քաղաքի բնակավայրերի և թաղամասերի, ինչպես նաև բնակավայրերի դասակարգման ցանկը՝ գյուղ թե քաղաք, տրված է «ՀՀ վարչատարածքային բաժանման մասին» ՀՀ օրենքի հավելվածներում: Նույն օրենքի

շրջանակներում նկարագրված են նաև բնակավայրերի սահմանները և տեղանշված ՀՀ մարզերի 1:25000 մասշտաբի տեղագրական քարտեզների վրա: Սակայն, ցավոք, պետք է նշել, որ օրենսդրությամբ դեռ կարգավորված չեն «քաղաք» և «գյուղ» հասկացությունները և այն չափանիշները, որոնց առկայությամբ տվյալ բնակավայրը կարող է համարվել քաղաք կամ գյուղ:

ՀՀ բոլոր բնակավայրերը առանձին կամ այլ բնակավայրի (բնակավայրերի) հետ ընդգրկված են համայնքների մեջ: Համայնքները վարչատարածքային միավորներ են, որտեղ իրականացվում է տեղական ինքնակառավարում¹⁵:

Քաղաքի դասակարգում ունեցող բնակավայր ընդգրկող համայնքները կոչվում են քաղաքային համայնքներ, միայն գյուղի դասակարգում ունեցող բնակավայրեր ընդգրկող համայնքները գյուղական համայնքներ: ՀՀ համայնքների ցանկը սահմանվել է «Հայաստանի Հանրապետության վարչատարածքային բաժանման մասին» ՀՀ օրենքի 2-րդ հավելվածով, ըստ որի՝ համայնքների սահմաններն որոշվել են նրանց մեջ ընդգրկված բնակավայրերի սահմաններով:

Մեկ բնակավայր ընդգրկող համայնքին տրվել է այդ բնակավայրի անվանումը, երկու և ավելի բնակավայր ընդգրկող համայնքին առավել բնակչություն ունեցող բնակավայրի անվանումը: Մեկից ավելի բնակավայր ընդգրկող համայնքներում որպես կենտրոն ընտրվել է առավել բնակչություն ունեցող բնակավայրը¹⁶:

ՀՀ մարզային բաժանման, մարզերի սահմանների, մարզերի վարչական կենտրոնների, համայնքների, թաղային համայնքների բնակավայրերի և թաղամասերի տարածքների սահմանների փոփոխումը, նոր համայնքների ստեղծումը կամ նոր բնակավայրերի հիմնումը, բնակավայրերի դասակարգման փոփոխումը, ինչպես նաև մարզերի, բնակավայրերի, թաղամասերի, համայնքների և թաղային համայնքների անվանումներն ու վերանվանումները կատարվում են ՀՀ կառավարության ներկայացմամբ «ՀՀ վարչատարածքային բաժանման մասին» ՀՀ օրենք-

¹²Տե՛ս **Խաչատրյան Ս.**, «Ղե Ֆակտո», 2010, փետրվար, № 02 (45), էջ 56-61, «Ղե Ֆակտո», 2011 փետրվար (հատուկ թողարկում), էջ 34-44:

¹³ Տե՛ս **Թումանյան Ղ.**, մշվ. աշխ., էջ 16-17:

¹⁴Տե՛ս նույն տեղում, էջ 30-33:

¹⁵Տե՛ս **Հակոբյան Ն.**, մշվ. աշխ., էջ 15:

¹⁶Տե՛ս **Ղազարյան Ռ.**, մշվ. աշխ., էջ 4:

քում համապատասխան փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու միջոցով:

Բնակավայրերի վերանվանումները կատարվում են միայն պատմական անվանումները վերականգնելու, օտար, ոչ բարեհունչ և կրկնվող անվանումները վերացնելու նպատակով՝ հաշվի առնելով բնակավայրի բնակչության կարծիքը:

Հայաստանում ստեղծվեց 930 համայնք, որից քաղաքային են 47, գյուղական՝ 871, Երևանի թաղային համայնքները՝ 12, և, ինչպես նշվեց վերևում, հետագայում «Երևան քաղաքում տեղական ինքնակառավարման մասին» ՀՀ օրենքի (ընդ. 2008թ. դեկտեմբերի 26-ին) համաձայն՝ Երևանը ձևավորվեց որպես մեծ համայնք: Պետք է նշել, որ համայնքների միջև գոյություն ունեն էական տարբերություններ: Դրանք վերաբերում են, ինչպես բնակչության թվին, այնպես էլ համայնքներին պատկանող տարածքներին. սոցիալական և տնտեսական ենթակառուցվածքներին: Այդ տարբերությունները վերաբերվում են ինչպես քաղաքային, այնպես էլ գյուղական համայնքներին: Հայաստանում գոյություն ունեն մինչև 100 բնակիչ ունեցող 36, մինչև 300 բնակիչ ունեցող 163, 201-ից 500՝ 176, 501-1000 բնակիչ ունեցող 185 գյուղական համայնքներ: 2001թ. մարդահամարի տվյալների համաձայն՝ Հանրապետության (2002թ.)՝ բնակչության թվով ամենամեծ գյուղը Ախուրյանն է (9700 մարդ, Շիրակի մարզ), իսկ ամենափոքրը՝ Քաշունին (Սյունիքի մարզ, 30 մարդ): Փաստորեն հանրապետության ամենամեծ գյուղական համայնքն ամենափոքրից մեծ է շուրջ 271 անգամ¹⁷:

Համայնքների միջև տարբերությունները վերաբերում են նաև դրանց կարգավիճակին: ՀՀ կառավարության 1998 թվականի նոյեմբերի 17-ի «Հայաստանի Հանրապետության սահմանամերձ համայնքների ցանկը հաստատելու մասին» թիվ 713 և 1998 թվականի նոյեմբերի 27-ի «Հայաստանի Հանրապետության բնակավայրերն ըստ բարձունքային միջերի դասակարգելու մասին» թիվ 756 որոշումներով որոշ համայնքներ ստացել են առանձնահատուկ կարգավիճակ:

Լեռնային են համարվում այն բնակավայրերը, որոնք գտնվում են ծովի մակերևույթից 1700-2000 մետր բարձրության վրա: Բարձր լեռնային բնակավայրերը ծովի մակերևույթից 2000 և ավելի մետր բարձրության վրա գտնվողներն են: Ամենաշատ սահմանամերձ համայնքներ ունի Սյունիքի մարզը՝ 64¹⁸: Իսկ միակ մարզը, որը նման կարգավիճակով համայնք չունի՝ Կոտայքն է: Իսկ առանձնահատուկ կարգավիճակ տալը ի՞նչ նպատակ էր հետապնդում: Նախ՝ մինչև 2000 թվականը գործող «Ֆինանսական համահարթեցման մասին» ՀՀ օրենքով համայնքներին համահարթեցման սկզբունքով տրվող դոտացիաները հաշվարկվում էին 3 գործոններով, որոնցից մեկը՝ «գ» գործոնը հենց սահմանամերձ կամ բարձրլեռնային լինելու հանգամանք էր: Բացի այդ՝ ՀՀ կառավարությունը 1999 թվականի ապրիլի 21-ի թիվ 246 որոշմամբ հաստատեց «Սահմանամերձ և բարձրլեռնային բնակավայրերի հիմնախնդիրների լուծման միջոցառումների ծրագիրը», որով նշված էին բոլոր վերը բերված չափանիշներին բավարարող բնակավայրերը՝ իրենց հիմնախնդիրներով, լուծման ժամկետներով և կատարման պատասխանատուներով: 2002 թվականին ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից ընդունվեց «ՀՀ սահմանամերձ տարածաշրջանների զարգացման համալիր ծրագիրը հաստատելու մասին» ՀՀ օրենքը: Որպես օրենքի պահանջ՝ կառավարությանը պարտադրվեց յուրաքանչյուր տարվա պետական բյուջեում հաստատել սահմանամերձ տարածաշրջանների զարգացման տարեկան ծրագիրը և նախատեսել տվյալ օրենքի շրջանակներում լուծում պահանջող խնդիրների համար որոշակի գումար¹⁹:

Համայնքների առանձնահատկությունները քննարկելիս հարկ է անվանել այն հանգամանքը, որ հանրապետությունում գոյություն ունեն բնակչության 50%-ից ավելի փախստականներով բնակեցված 57 համայնք, որի նկատմամբ ցուցաբերել է առանձնահատուկ մոտեցում:

Բնակչության թվի միջև եղած տարբերություններն ունեն կարևոր նշանակություն այն առումով, որ պետությունը հա-

¹⁷Տե՛ս Թումանյան Ղ., Տեղական ինքնակառավարումը Հայաստանի Հանրապետությունում, Ե., 2006, էջ 10:

¹⁸Ղազարյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 4-5:

¹⁹Տե՛ս Թումանյան Ղ., նշվ. աշխ., 2006, էջ 10-11:

մայնքների նկատմամբ որոշակի քաղաքականություն իրականացնելիս մեծ կարևորություն է տալիս այդ ցուցանիշին: Մասնավորապես «Ֆինանսական համահարթեցման մասին» ՀՀ օրենքում բնակչության թիվը համարվում է համայնքներին տրվող դոտացիաների չափի հաշվարկման գործոն: Իսկ հիշյալ օրենքում կատարված նոր փոփոխությունների արդյունքում մինչև 300 բնակիչ ունեցող համայնքների նկատմամբ ցուցաբերվում է հատուկ մոտեցում տրամադրելով տարեկան 1,5 մլն դրամ դոտացիա՝ հաշվի չառնելով դոտացիաների հաշվարկման մյուս գործոնները²⁰: Այսինքն՝ բնակչության թվի գործոնը տվյալ դեպքում ստանում է բացառիկ նշանակություն և կարևորություն:

Անցած տարիների փորձը ի հայտ բերեց գործող վարչատարածքային բաժանման դրական և բացասական կողմերը²¹:

Դրական են համարվում.

1. նախկին խորհրդային կառավարման համակարգից անցումը պետական մարզային և տեղական ինքնակառավարման համակարգին,

2. տեղական ինքնակառավարման դերի և նշանակության բարձրացումը որպես պետության ժողովրդավարական ինստիտուտների և տնտեսության կայուն զարգացման հիմք,

3. վարչական տարածքների խոշորացումը (մեկ մարզի մեջ ընդգրկված են նախկին 3-4 վարչական շրջաններ), դրա հետ կապված կառավարման ապարատի կրճատումները²²:

Որոշ մասնագետներ, մասնավորապես «ՀՀ վարչատարածքային բաժանման օպտիմալացումը» գրքի հեղինակները բացասական են համարում հետևյալ կողմերը.

- տեղական ինքնակառավարման միաստիճան համակարգի ստեղծումը և երկրորդ աստիճանի անտեսումը (շրջանների վերացում):

- վարչական տարածքների խոշորացման հետ (մարզերի ստեղծում) մեկտեղ չապահովվեց ՏԻՄ-երին լիազորությունների լայն շրջանակի տրամադրումը,

- ստեղծվեցին մեծ թվով փոքր, թույլ և բնակչությանը ծառայություններ մատուցելու կարողություններ չունեցող համայնքներ,

- մարզպետարանների լիազորությունների հանրահռչակման (դեկլարատիվ) բնույթը, դրանց իրականացման կառուցակարգերի, ինչպես նաև տարածքային կառավարման օրենքի բացակայությունը,

- լիարժեք հաշվի չեն առնվել հանրապետության ռեչիեֆային բարդ կառուցվածքը, մակերևութի կտրտվածությունը, կլիմայական պայմանների բազմազանությունը, գոտիականության առանձնահատկությունները, միասնական տրանսպորտային համակարգի բացակայությունը:

- որոշ համայնքների հեռավորությունը մարզկենտրոններից, որը դժվարություններ է ստեղծում համայնքների և մարզկենտրոնների միջև բնականոն կապ ապահովելու համար,

- պատմականորեն ձևավորված ենթակառուցվածքների ընդհանրությունը,

- նախկին շրջանների միջև եղած որոշակի հակասությունները, սովորույթներն ու առանձնահատկությունները²³:

Սյունիքի մարզում կատարված ուսումնասիրությունները և կուտակված փորձը հաստատում է, որ 1996-ից գործող վարչատարածքային բաժանումը մի շարք հարցերում բացասաբար է անդրադարձել մարզի որոշ տարածաշրջանների սոցիալ-տնտեսական վիճակին²⁴: Հայաստանի նախկին 37 գյուղական շրջանների այն վարչական կենտրոնները, որոնք դարձել են այդպիսին լինելուց, բոլոր առումներով հետընթաց են ապրել: Վարչական կենտրոն լինելու գործոնը վճռորոշ է եղել ոչ միայն այդ կենտրոնի, այլև նրա ենթակայության ներքո գտնվող բնակավայրերի զարգացման համար:

Վարչատարածքային գիտականորեն հիմնավորված բաժանումը յուրաքանչյուր երկրում մարդու իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության, սոցիալ-տնտեսական և ռազմավարական արդյունավետ քաղաքականության իրականացման գլխավոր նախապայմանն է²⁵:

²⁰ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 9-10:

²¹ Թումանյան Ղ., նշվ. աշխ., 2003, էջ 23: Ղազարյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 4-5:

²² Թումանյան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 24-26:

²³ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁴ Ղազարյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 5:

²⁵ Տե՛ս Այվազյան Ն., Այվազյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 93:

Սակայն չպետք է կարծել, թե միայն վարչատարածքային բաժանումն է այդ հետընթացի պատճառը: Դա պայմանավորված է նաև անցումային շրջանի մի շարք առանձնահատկություններով, որոնց մասին կանդիդատները հաջորդ գլուխներում:

1965թ. գործողության մեջ դրված վարչատարածքային բաժանման գոյության ժամանակաշրջանում (մինչև 1995թ.) գյուղական վարչական շրջանների բոլոր կենտրոնները լայն զարգացում են ապրել: Դրանցում կառուցվել են զգալի թվով արդյունաբերական ձեռնարկություններ, բնակելի շենքեր, կրթության և մշակույթի կենտրոններ, բարեկարգվել են փողոցները և այլն: Վարչական կենտրոնների զարգացմանը զուգընթաց էական սոցիալ-տնտեսական առաջընթաց են ապրել նաև շրջանի ենթակայության տակ գտնվող մյուս քաղաքներն ու բնակավայրերը:

Մինչդեռ 1995թ., ինչպես նշում են գիտնականներ Ն. Այվազյանը և Ա. Այվազյանը, գործողության մեջ դրված մարզային բաժանման սխեման ոչ միայն իրեն չի արդարացրել, այլև շատ դեպքերում խոչընդոտում է Հանրապետությունում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակի հաղթահարմանը, տնտեսության վերակենդանացմանը, ներշրջանային և միջշրջանային կապերի վերականգնմանը²⁶: Պատճառն այն է, որ հիշյալ սխեման կազմելիս հաշվի չեն առնվել գիտականորեն հիմնավորված և քաղաքակիրթ երկրներում արմատավորված այնպիսի հիմնարար սկզբունքներ, ինչպիսիք են հանրապետության լեռնային բնույթը, կլիմայական պայմանների բազմազանությունը, ձևավորված միասնական տրանսպորտային համակարգը, տնտեսական ճյուղերի մասնագիտացումը, բնակչության ազգային կազմը, պատմականորեն ձևավորված մյուս ենթակառուցվածքները և այլն²⁷:

Նշված սկզբունքների անտեսումը հանգեցրել է նրան, որ Հանրապետության` բնական պայմաններով, տնտեսության մասնագիտացման ուղղություններով միմյանցից խիստ տարբերվող տարածքները միավորվել են նույն մարզի մեջ: Այդ

կապակցությամբ հայրենական որոշ մասնագետ-գիտնականներ առաջարկում են վերակազմավորել Հանրապետության մարզային բաժանումը այն հաշվով, որպեսզի 11 մարզերի փոխարեն ստեղծվի 19 մարզ²⁸:

Սակայն հարկ է նշել, որ Հանրապետությունում գործող մարզային բաժանումը, հասարակական կյանքում առկա սոցիալ-տնտեսական բարդ իրավիճակի պայմաններում, էապես թուլացրել է պետական կառավարման տարածքային մարմինների կապը բնակչության հետ: Իրենց առօրյա հոգսերի բավարարման համար հեռավոր գյուղերից մարզկենտրոն գալը բնակչության մեծամասնության համար լուրջ դժվարություն է առաջացնում: Արդյունքում նրանք հաճախ զրկվում են իրենց ամենատարրական պահանջմունքների բավարարումից կրթական, առողջապահական, սոցիալական ապահովության, կապի, արդարադատության և այլ մարմինների ծառայություններից օգտվելու ոլորտներում:

Ըստ որոշ գիտնականների` նախկինվարչատարածքային միավորները (հատկապես շրջանային բաժանումը) ավելի նպաստավոր էին նշված խնդիրների լուծման գործում: Գիտնականներ Ն. Այվազյանի և Ա. Այվազյանի կարծիքով` նպատակահարմար է վերադառնալ մինչ 1995թ. գործող վարչատարածքային բաժանմանը²⁹:

Վարչատարածքային բաժանումն որպես տեղական ինքնակառավարման զարգացման կարևոր պայման: Ժամանակակից զարգացած ժողովրդավարական երկրների փորձը ցույց է տալիս, որ դրանք հասել են բարեկեցության բարձր աստիճանի ինքնուրույն և կենտրոնական կառավարման մակարդակից անկախ տեղական ինքնակառավարման համակարգեր ստեղծելու միջոցով: Անցումային երկրները, ելակետ ունենալով այդ փորձը, կառավարման ապակենտրոնացման և իրական տեղական ինքնակառավարման ստեղծման խնդիր են դրել, որը պետական շինարարության բաղկացուցիչ մասն է կազմում: Տեղական ինքնակառավարման համակարգի ձևավորման վրա ազդում են այնպիսի գործոններ, ինչպի-

²⁶Տե՛ս նույն տեղում:

²⁷Մանրամասն տե՛ս **Մելքոնյան Ա.**, ԳՂ վարչատարածքային նոր բաժանումը պետական շինարարության կարևորագույն նախապայման, «Օրենք և իրականություն», 2002, № 5 (43), էջ 5:

²⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 6:

²⁹Տե՛ս **Այվազյան Ն., Այվազյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 95:

սիք են իշխանությունների քաղաքական կամքը, ապակենտրոնացման ռազմավարության և գործողությունների պլանի առկայությունը, երկրի սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը և այլն: Դրանց մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում երկրի վարչատարածքային բաժանումը³⁰:

Պետության վարչատարածքային բաժանման հիմքի վրա է խարսխվում հանրային կառավարման համակարգը: Ճիշտ և օպտիմալ վարչատարածքային բաժանումը կարևոր պայման է հանդիսանում կառավարման արդյունավետության բարձրացման համար: Հանրային կառավարում իրականացվում է երկրի ողջ տարածքում³¹: Դրա ձևերի (կենտրոնական կառավարում և տեղական ինքնակառավարում) կիրառման տարածքների ու շրջանակների, դրանց միջև փոխհարաբերությունների ձևավորումը կարևորագույն և մշտապես ուշադրություն պահանջող խնդիր ու անընդհատ գործընթաց է:

Տեղական ինքնակառավարման համակարգի ձևավորման ու զարգացման հիմնական նախադրյալներից մեկն այն վարչատարածքային միավորին ներկայացվող պահանջներն են, որտեղ իրականացվում է տեղական ինքնակառավարում: Վարչատարածքային միավորները պետք է բավարարեն որոշակի պայմանների³²:

Ֆիզիկական պայմաններն այն տարածքը և շրջակա միջավայրն է, ուր իրականացվում է տեղական ինքնակառավարում: Այստեղ կարևորվում է համապատասխան հողային ռեսուրսների առկայությունը: Գյուղատնտեսական քաղաքաշինական և հողային այլ ռեսուրսների չափերից, որակից ու օգտագործման հնարավորություններից է կախված վարչատարածքային միավորի զարգացման հեռանկարը³³:

Տնտեսական ու ֆինանսական պայմաններն այն հնարավորություններն են, որոնք ընձեռնվում են ՏԻՄ-երին համայնքի արդյունավետ կառավարումն իրականացնելու և բնակչությանը հանրային ծառայություններ մատուցելու համար: Այդ

նպատակին է ծառայում տեղական բյուջեմ³⁴:

Օրենսդրական ու ինստիտուցիոնալ պայմաններն ապահովում են ՏԻՄ-երի բնականոն գործունեությունն ու զարգացումը, պաշտպանում են դրանց շահերը³⁵:

Մարդկային ռեսուրսների առկայության և իրացման պայմանները վերաբերում են ՏԻՄ-երի կարողություններին: Տվյալ վարչատարածքային միավորում բնակվող բնակչությունը պետք է ունենա մտավոր ներուժ և համապատասխան ուղղությամբ ուղղորդելու հնարավորություն ու կամք: Առաջընթացի ապահովումը հնարավոր է միայն ՏԻՄ-երի կարողությունների (քաղաքականության մշակում, կառուցակարգերի ձևավորում, մասնագիտական գիտելիքների առկայություն ու նորացում, արհեստավարժություն և այլն) գործադրման միջոցով³⁶:

Վերը նշված պայմաններն անհրաժեշտ է դիտարկել փոխադարձ կապի և փոխազդեցության միասնության մեջ: Եթե երկրի վարչատարածքային բաժանումը հաշվի առնի այս պայմանները, ինչպես նաև որոշ արտաքին գործոններ (պետության տարածքային քաղաքականություն, տարածաշրջանային շուկաներ և այլն), ապա տեղական ինքնակառավարման համակարգը կունենա զարգացման մեծ հնարավորություն³⁷:

Վարչատարածքային բաժանում և միջհամայնքային համագործակցությունը 2010-2012թթ.: Նշված տարիներին ՀՀ վարչատարածքային բաժանման համակարգում որևէ փոփոխություն չի գրանցվել: Հայաստանի մեկ համայնքին ընկնող միջին տարածքը՝ 2012թ. հունվարի 1-ի դրությամբ կազմել է 31.1կմ²:

2011թ. ընթացքում Հայաստանում շարունակել են գործել 915 համայնքներ, որոնցից 866-ը՝ գյուղական և 49-ը՝ քաղաքային³⁸:

Հայաստանի մշտական բնակչությունը 2012թ. հունվարի 1-ի դրությամբ կազմել է 3274.3 հազ. մարդ, իսկ մեկ համայնքին ընկնող բնակչության միջին թիվը

³⁰ Թումանյան Ղ., մշվ. աշխ., 2003, էջ 33:

³¹ Թումանյան Ղ., մշվ. աշխ., 2006, էջ 31:

³² Տե՛ս Թումանյան Ղ., մշվ. աշխ., 2003, էջ 33:

³³ Տե՛ս Թումանյան Ղ., մշվ. աշխ., 2006, էջ 31:

³⁴ Տե՛ս Թումանյան Ղ., մշվ. աշխ., 2003, էջ 33:

³⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁸ Տե՛ս Թումանյան Ղ., Տեղական ինքնակառավարումը Հայաստանում 2011թ., գիրք 5, 2012, էջ 15:

կազմել է 3578 մարդ՝ նախորդ տարվա համեմատ 13-ով ավելի: Մեկ համայնքին ընկնող բնակչության միջին թիվը, առանց հաշվի առնելու Երևան համայնքը, կազմել է 2349 մարդ: Ինչպես այս, այնպես էլ մեկ համայնքին ընկնող միջին տարածքի ցուցանիշներով՝ Հայաստանը շարունակում է մնալ Եվրոպայի խորհրդի անդամ երկրների մեջ վերջինների շարքում: Այդ ցուցանիշները ցույց են տալիս Հայաստանի տեղական ինքնակառավարման միավորների խիստ մասնատվածությունը³⁹:

Հայաստանի համայնքների 48.2%-ի բնակչության թիվը կազմում է մինչև 1000 մարդ: 5000-ից ավելի բնակչություն ունեցող համայնքների թիվը Հայաստանում կազմում է ընդամենը 8.5%: Մեկ միլիոնից ավելի բնակչություն ունի միայն ՀՀ մայրաքաղաք Երևան համայնքը: Փոքրաթիվ բնակչություն ունեցող համայնքների թվով հատկապես աչքի է ընկնում Սյունիքի մարզը, որի համայնքների ընդհանուր թվի 81.6%-ն ունի հազարից պակաս բնակչություն⁴⁰:

Դեռևս սահմանված չեն քաղաքների ու գյուղերի տարանջատման չափանիշները: 2012թ. տվյալներով Հայաստանի ամենամեծ բնակչություն ունեցող գյուղական համայնքը Վարդենիկն է (Գեղարքունիքի մարզ), որի բնակչության թիվը 9909 մարդ է և գերազանցում է շատ քաղաքային համայնքների բնակչության թվերին: Բնակչության թվով ամենափոքր համայնքը Քաշունին է՝ 31 մարդ (Սյունիքի մարզ)⁴¹:

Վարչատարածքային բարեփոխումները Հայաստանի տեղական ինքնակառավարման համակարգի զարգացման համար մնում է առաջնահերթ և հիմնական հարցերից մեկը, սակայն անընդհատ հետաձգվում է: Ինչպես արդեն նշել ենք, ՀՀ կառավարությունը 2011թ. նոյեմբերի 10-ին, իր արձանագրային որոշմամբ, վերջապես հավանություն է տվել «Միջհամայնքային միավորումների ձևավորման և համայնքների խոշորացման հայե-

ցակարգին», սակայն մինչև 2012թ. կոնկրետ աշխատանք չի կատարվել⁴²:

Իրավական դաշտի անկատարության պատճառով, ինչպես նախկինում էր, միջհամայնքային միավորումներ չեն ստեղծվել⁴³:

2011-ին նոր համայնքների միություններ չեն ստեղծվել և տարեվերջի դրությամբ Հայաստանում գրանցված էին մնում 25 համայնքների միություններ, որոնց կազմում ընդգրկված էին Հայաստանի համայնքների կեսից պակասը: Համայնքների միությունները ՏԻՄ-երի շահերի պաշտպանության հարցում դեռևս ակտիվությամբ աչքի չեն ընկնում⁴⁴:

Ուղղակի կնքվող պայմանագրերի միջոցով միջհամայնքային համագործակցության գործող փորձը հիմնականում մնում է գույքահարկի և հողի հարկի բազաների վարման և հավաքագրման լիազորության իրականացմանը համայնքների մի մասի կողմից ստեղծված կառույցների միջոցով, որոնց թիվը 2011թ. վերջին կազմել է 68՝ տարեսկզբի համեմատ 8-ով պակաս: Այդ կառույցների թվի կրճատումը դրական համարել չի կարելի, քանի որ գույքահարկի և հողի հարկի բազաների վարման և հավաքագրման լիազորության իրականացումն առանձին համայնքներում շատ ավելի թանկ է նստում՝ իր տարբերությունն ունենալով կառույցների միջոցով այդ լիազորության համատեղ իրականացման⁴⁵:

Վարչատարածքային նոր բաժանման տարբերակները: Հայաստանի անկախության հանրաքվեից հետո բնակչության, իշխանությունների և մասնագետների ուշադրությունը բևեռվել էր հանրապետության վարչատարածքային բաժանմանը: Այն իր արդիականությունը չի կորցրել նույնիսկ ՀՀ Սահմանադրության ընդունումից ու նոր վարչատարածքային բաժանումն իրականացնելուց հետո: Որոշ մասնագետներ գտնում են, որ շրջանառության մեջ են գտնվում վարչատարածքային բաժանման երկու տարբերակ⁴⁶: Սակայն մենք առաջարկում ենք մասն 3-րդ տարբերակը:

³⁹Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁰Տե՛ս **Խաչատրյան Ս.**, «Դե Ֆակտո», 2010 փետրվար, № 02(45), էջ 56-61, «Դե Ֆակտո», 2011 փետրվար (հատուկ թողարկում), էջ 34-44:

⁴¹ Տե՛ս **Ղազարյան Ռ.**, նշվ. աշխ., էջ 4:

⁴²Տե՛ս Տեղական ինքնակառավարումը Հայաստանում 2011թ., էջ 15-16:

⁴³**Թումանյան Դ.**, նշվ. աշխ., 2003, էջ 35:

⁴⁴**Ղազարյան Ռ.**, նշվ. աշխ., էջ 5:

⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁶**Թումանյան Դ.**, նշվ. աշխ., 2003, էջ 35:

1. Վերադարձ մինչև 1995թ. հանրապետությունում գործող տարածքային բաժանման համակարգին (37 վարչական շրջաններ): Նախկին վարչատարածքային բաժանման կողմնակիցներն որևիցե նոր հիմնավորումներ և փաստարկներ չեն բերում՝ համարելով, որ այն արդեն կայացած և արդյունավետ գործող համակարգ էր:

2. Հանրապետության վարչատարածքային բաժանումն անցման ժամանակաշրջանում պետք է իրականացվի ոչ թե վարչական միավորների խոշորացման, ինչպիսին ներկայիս գործող համակարգն է, այլ համեմատաբար փոքր միավորների ստեղծման ճանապարհով՝ հաշվի առնելով մեր բնական բարդ պայմանների յուրահատկությունները, միասնական տրանսպորտային և առհասարակ ենթակառուցվածքների ընդհանրությունները: Ելնելով վերը նշված պահանջներից՝ առաջարկվում է հանրապետության տարածքը բաժանել 19 մարզերի⁴⁷:

3. Առաջարկվում է մարզերի և համայնքների միավորումների խոշորացում, ներկայիս 12 մարզերի փոխարեն ստեղծել 5-6 մարզեր⁴⁸:

Առաջարկվող առաջին երկու տարբերակում առավելություն է տրվում համեմատաբար փոքր միավորների ստեղծմանը, որը, ըստ առաջարկողների, ավելի արդյունավետ կդարձնի պետական կառավարումը տեղերում: Երեք դեպքում էլ շեշտը դրվում է մարզային կամ շրջանային բաժանման վրա, որտեղ իրականացվում է պետական կառավարում: Առաջարկվող և ոչ մի տարբերակում չի նշվում, որ տեղական ինքնակառավարման համակարգը դուրս է թողնվում վարչատարածքային բաժանման համատեքստից: Վարչատարածքային բաժանման հիմնախնդիրը լուծելիս ուշադրությունը պետք է բևեռել տեղական ինքնակառավարման զարգացմանը, դրա դերի բարձրացմանը, մարզային կառուցվածքներին՝ թողնելով միայն համապետական խնդիրների լուծումը տարածաշրջաններում:

Վարչատարածքային բարեփոխումների նախադրյալները: Սահմանադրությունը հանդիսանում է Հայաստանի Հան-

րապետության վարչատարածքային բաժանման և տեղական ինքնակառավարման հիմքը⁴⁹: 2001 թվին Հայաստանի Հանրապետության կողմից վավերացված տեղական ինքնակառավարման Եվրոպական խարտիան (այսուհետ Եվրոպական խարտիա), տեղական ինքնակառավարումը կանոնակարգող օրենքների և վարչատարածքային բաժանման մասին օրենքի հետ միասին ամբողջացնում են այդ համակարգը⁵⁰:

Եվրոպական խարտիան հանդիսանում է Հայաստանի Հանրապետության օրենսդրության բաղկացուցիչ մասը, գործում է անմիջականորեն և լուրջ խթան է հանդիսանում Հայաստանում տեղական ինքնակառավարման ու վարչատարածքային համակարգի հետագա զարգացման համար⁵¹:

Եվրոպական խարտիայի սկզբունքները զարգացնում են Հայաստանի Հանրապետության տեղական ինքնակառավարման և վարչատարածքային սահմանադրական համակարգը:

Վարչատարածքային բարեփոխումների նպատակով օրենսդրական փոփոխություններ: Տեղական ինքնակառավարման համակարգի բարեփոխումներն ուղղակի կապված են վարչատարածքային օպտիմալ կառուցվածքի հետ⁵²: Վարչատարածքային բարեփոխումների իրականացման արդյունքում անհրաժեշտ է մշակել օրենսդրական փոփոխություններ, որոնք տարածքներում օպտիմալ կառավարման համակարգ ձևավորելու համար կնախատեսեն հետևյալ խնդիրների իրականացումը⁵³:

Խոշորացնել համայնքները՝ ի հաշիվ միաձուլված կամ հարևանությամբ գտնվող բնակավայրերով համայնքների, դրանով զգալի կրճատել համայնքների թիվը, կենտրոնացնել ֆինանսական միջոցները, կրճատել վարչական ծախսերը և դրա արդյունքում ավելացնել պարտա-

⁴⁷Նույն տեղում:

⁴⁸Տե՛ս **Խաչատրյան Ս.**, «Դե Ֆակտո», 2010, փետրվար, № 02(45), էջ 56-61, «Դե Ֆակտո», 2011, փետրվար (հատուկ թողարկում), էջ 34-44:

⁴⁹Տե՛ս **Հակոբյան Ն.**, նշվ. աշխ., էջ 15-16:

⁵⁰Տե՛ս Եվրոպական խարտիա տեղական ինքնակառավարման մասին: Եվրոպական պայմանագրերի սերիա՝ թիվ 122: Ստրասբուրգ, Եվրոպայի խորհուրդ, հրատարակությունների և փաստաթղթերի բաժին: JSB N 92-871-0804-8

⁵¹Տե՛ս **Հակոբյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 17:

⁵²Տե՛ս **Թումանյան Դ.**, նշվ. աշխ., 2003, էջ 30-33:

⁵³**Թումանյան Դ.**, նշվ. աշխ., 2003, էջ 35-36:

դիր լիազորությունների ֆինանսավորումը⁵⁴:

Մարզերի խոշորացման արդյունքում կնվազեն տարածքային կառավարման ոլորտի վարչական ծախսերը և մարզպետարանների անհարկի միջամտությունները համայնքներին:

Առանձնացնել ու ինքնուրույն ճանաչել այն համայնքները, որոնք իրենց սեփական ֆինանսական միջոցներով ունակ են լիարժեք կատարել համայնքներին օրենքով վերապահված պարտադիր լիազորությունների ողջ ծավալը (այդպիսիք են՝ 15000 և ավելի բնակիչ ունեցող համայնքները)⁵⁵:

Փոքր համայնքները միավորել միջհամայնքային միավորումներում (շրջաններ)՝ վերապահելով դրանց այն լիազորությունների կատարումը, որոնք փոքր համայնքները ի վիճակի չեն ինքնուրույն կատարել: Հետաքրքիր է մեր հարևան Վրաստանի օրինակը, որտեղ տեղական ինքնակառավարման միավորները խոշորացվել են, և 2006թ.-ից ի վեր գործում են 68 համայնքներ՝ նախկին 1004-ի փոխարեն⁵⁶:

Այս հայեցակարգն իր լիարժեք արտացոլումը պետք է գտնի տարածքային կառավարման և տեղական ինքնակառավարման համակարգն ամբողջացնող օրենսդրությունում⁵⁷: Ըստ Դ. Թումանյանի՝ առաջարկվող օրենսդրությունում պետք է լինեն.

- մարզերի և համայնքների խոշորացման սկզբունքները և կառուցակարգերը,
- ինքնուրույն ճանաչված համայնքների ցանկը, միջհամայնքային միավորումների կազմում ընդգրկված համայնքները և դրանց վարչական սահմանները,
- միջհամայնքային միավորումների մարմիններն ու դրանց ձևավորման կարգը,
- մարզերի և միջհամայնքային միավորումների լիազորությունները,

- միջհամայնքային միավորումների բյուջետային միջոցների աղբյուրները⁵⁸:

Նշված փոփոխություններն իրականացնելուց հետո, ելնելով բարեփոխումների արդյունքներից, անհրաժեշտ է վարչատարածքային համակարգի զարգացումներն ամրագրել ՀՀ Սահմանադրության և համապատասխան օրենքների մեջ:

Սասնավորապես տնտեսագետ-գիտնական Դ. Թումանյանը առաջարկում է հետևյալը⁵⁹.

- ընդունել տեղական ինքնակառավարման երկրորդ աստիճանը և միջհամայնքային միավորումները (շրջանները) ճանաչել վարչատարածքային միավորներ, որոնց կառավարման մարմիններն ընտրվում են բնակչության կողմից ուղղակի ընտրությունների միջոցով⁶⁰:

Օրենքների փոփոխությունների արդյունքում կձևավորվի.

1. օպտիմալ տարածքային կառավարման համակարգ: Մարզերի խոշորացման արդյունքում կնվազեն տարածքային կառավարման ոլորտի վարչական ծախսերը և մարզպետարանների անհարկի միջամտությունները համայնքների գործունեությանը:

2. Խոշորացված համայնքներ՝ ի հաշիվ միաձուլված կամ հարևանությանը գտնվող բնակավայրերով համայնքների: Դրանով համայնքների թիվը կրճատվում է մինչև 400, կենտրոնացվում են ֆինանսական միջոցները, կրճատվում են վարչական ծախսերը և դրա արդյունքում ավելանում է պարտադիր լիազորությունների ֆինանսավորումը⁶¹:

3. Ինքնուրույն ճանաչված մոտավորապես 30 համայնքներ, որոնք ունակ են լիարժեք կատարել համայնքներին օրենքով վերապահված պարտադիր լիազորությունների ամբողջ ծավալը (այդպիսիք են 15000 և ավելի բնակիչ ունեցող համայնքները):

4. Փոքր համայնքները միավորվում են 50 միջհամայնքային միավորումներում (շրջաններ)՝ վերապահելով դրանց այն լիազորությունների կատա-

⁵⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁶ Տե՛ս Թումանյան Դ., նշվ. աշխ., 2006, էջ 30-33:

⁵⁷ Տե՛ս Ղազարյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 4:

⁵⁸ Թումանյան Դ., նշվ. աշխ., 2003, էջ 42:

⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 8-9:

⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում:

րումը, որոնք փոքր համայնքներն ի վիճակի չեն ինքնուրույն կատարել⁶²:

Համայնքների խոշորացման և միջ-համայնքային միավորումների ստեղծման ներկա քաղաքականության հիման վրա՝ հաշվի առնելով Սյունիքի մարզի աշխարհագրական դիրքը, ռազմավարական նշանակությունը, սահմանամերձ, բարձր լեռնային և լեռնային բնակավայրեր ունեցող համայնքների մեծ տեսակարար կշիռը (79.8%), բնակավայրերի միջև եղած հեռավորությունը, բնակավայրերի բնակչության համատեղելիության և մենթալության մակարդակը անհրաժեշտ է այս հարցում մարզում ցուցաբերել որոշակի տարբերակված մոտեցում⁶³: Պետք է հաշվի առնել որ, 1990-ական թվականներին գյուղխորհուրդների և բնակավայրերի տարանջատումից հետոանցած մոտ 20 տարիների ընթացքում ձևավորվել է մի սերունդ, որի համար տեղային հայրենասիրության գաղափարը որոշակիորեն արմատավորվել և դարձել է գյուղապահպանման կարևոր գործոններից մեկը: Չնոռանանք, որ Սյունիքը համարվում է ամենաշատ սահմանամերձ համայնքներ ունեցող մարզը, որի քանակը հասնում է 64-ի: Մարզի համայնքների խոշորացման խնդիրը քննարկվել է մարզպետարանում, որտեղ ներկայացրել էինք նաև մեր կողմից պատրաստված տարբերակը: Քննարկման արդյունքում ՀՀ տարածքային կառավարման նախարարություն է ներկայացվել խոշորացման մեր կողմից պատրաստված տարբերակը, որը շեշտադրել է «Մեկ բնակավայր մեկ համայնք» սկզբունքի առավելագույն կիրառման անհրաժեշտությունը⁶⁴: Երկարատև քննարկումների, ուսումնասիրությունների արդյունքում ՀՀ կառավարությունը ընդունեց ՀՀ համայնքների փնջային խոշորացման ծրագրեր: Ներկայացնում ենք ՀՀ Սյունիքի մարզի համայնքների փնջային ծրագիրը:

⁶²Տե՛ս նույն տեղում, էջ 10, **Թումանյան Դ.**, մշվ. աշխ., 2006, էջ 30-33:

⁶³Տե՛ս **Խաչատրյան Ս.**, «Դե Ֆակտո», 2010, փետրվար, № 02(45), էջ 56-61, «Դե Ֆակտո», 2011, փետրվար (հատուկ թողարկում), էջ 34-44, **Ղազարյան Ռ.**, մշվ. աշխ., էջ 4-5:

⁶⁴Տե՛ս **Ղազարյան Ռ.**, մշվ. աշխ., էջ 4-5, Հայաստանի Հանրապետության Սյունիքի մարզի 2010-2013 թթ. սոցիալ-տնտեսական զարգացումները, Կապան, 2009, (Հավելված ՀՀ կառավարության 2009 թ. հունիսի 26-ի N 782- N որոշման):

«Հ համայնքների տնտեսական փնջային խոշորացման ծրագրեր

Հ	Համայնքի անվանումը	Միավորվող համայնքներ	Բնակչության թվաքանակը 01.01.17թ.	ընտրողների թվաքանակ 01.01.2016 թ
«Հ Սյունիքի մարզ				
1	Կապան	1.Կապան	39 105	30 522
		2.Ազարակ	167	137
		3.Աղվանի	68	52
		4.Աճանան	194	143
		5.Անտառաշատ	109	89
		6.Առաջածոր	156	136
		7.Արծվանիկ	561	431
		8.Գեղանուշ	327	258
		9.Դավիթ Բեկ	756	564
		10.Եղեգ	104	84
		11.Եղվարդ	250	194
		12.Խղրանց	66	50
		13.Ծավ	372	302
		14.Կաղնուտ	108	99
		15.Ձորաստան	71	59
		16.Ճակատեն	144	118
		17.Ներքին Խոտանան	71	59
		18.Ներքին Հանդ	98	74
		19.Նորաշենիկ	115	98
		20.Շիկահող	223	178
		21.Շրվենանց	68	61
		22.Չափնի	82	61
		23.Սևքար	100	79
		24.Սյունիք	978	716
		25.Սրաշեն	95	76
		26.Վանեք	61	49
		27.Վարդավանք	107	72
		28.Վերին Խոտանան	208	163
		29.Տանձավեր	175	138
		30.Տավրուս	107	84
		31.Ուժանիս	85	70
		32.Օխտար	93	76
Ընդամենը		32	45 224	35 292

ՀՀ համայնքների տնտեսական փնջային խոշորացման ծրագրեր

ՀՀ համայնքի անվանումը	Միավորվող համայնքներ	Բնակչության թվաքանակը 01.01.17թ.	ընտրողների թվաքանակ 01.01.2016 թ.	
ՀՀ Սյունիքի մարզ				
1	Սիսիան	1.Սիսիան	16 012	12 199
		2.Անգեղակոթ	1 671	1 227
		3.Աղիտու	401	297
		4.Աշոտական	645	494
		5.Արևիս	96	67
		6.Ախլաթյան	578	444
		7.Բալաք	169	136
		8.Բնունիս	176	146
		9.Բռնակոթ	2 024	1 566
		10.Գետաթաղ	187	150
		11.Դարբաս	1 128	869
		12.Դաստակերտ	266	211
		13.Թանահատ	42	37
		14.Թասիկ	297	225
		15.Իշխանասար	285	187
	Սիսիան	16.Լծեն	111	90
		17.Լոր	317	252
		18.Հացավան	266	211
		19.Մուցք	315	260
		20.Նժդեհ	183	135
		21.Նորավան	467	337
		22.Շաղատ	1 003	704
		23.Շաքի	1 296	979
		24.Շենաթաղ	351	282
		25.Որոտան	313	229
		26.Սալվարդ	312	260
		27.Վաղատին	664	506
		28.Տոլորս	416	302
		29.Տորունիք	133	120
		30.Ույծ	551	405
Ընդամենը	30	30 675	23 327	

«Հ համայնքների տնտեսական փնջային խոշորացման ծրագրեր

	Համայնքի անվանումը	Միավորվող համայնքներ	Բնակչության թվաքանակը 01.01.17թ.	ընտրողների թվաքանակ 01.01.2016 թ
«Ա Սյունիքի մարզ				
1	Քաջարան	1.Քաջարան	6 922	5 165
		2.Գեղի	199	159
		3.Լեռնաձոր	876	685
		4.Նոր Աստղաբերդ	105	91
		5.Քաջարանց	213	174
	Ընդամենը	5	8 315	6 274

**ՀՀ Սյունիքի մարզի Գորիս համայնք
Գորիս (կենտրոնը՝ Գորիս քաղաք) Բնակչություն՝ 29509**

Գորիս բազմաբնակավայր համայնքը կազմավորվել է 2016 թվականի սեպտեմբերին՝ համայնքների խոշորացման արդյունքում «Հայաստանի Հանրապետության վարչատարածքային բաժանման մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին 2016 թվականի հունիսի 17-ի ՀՀ ՀՕ-100-Ն օրենքով:

Այն ընդգրկում է Գորիս քաղաքային բնակավայրը, Ակներ, Աղբուլաղ, Բարձրավան, Խնձորեսկ, Հարթաշեն, Ձորակ, Ներքին Խնձորեսկ, Շուռնուխ, Որոտան, Վանանդ, Վերիշեն և Քարահունջ գյուղական բնակավայրերը:

Հաշվառված բնակչությունը 2016 թվականի հուլիսի 1-ի դրությամբ՝ 29320:

Գորիս՝ 21199, Վերիշեն՝ 2096, Ակներ՝ 1109, Քարահունջ՝ 1376, Հարթաշեն՝ 692, Խնձորեսկ՝ 2021, Ն. Խնձորեսկ՝ 253, Որոտան՝ 286, Բարձրավան՝ 135, Շուռնուխ՝ 153, Աղբուլաղ՝ 0, Ձորակ՝ 0, Վանանդ՝ 0 (թվով 10):

ՀՀ Սյունիքի մարզի Մեղրի համայնք (կենտրոնը Մեղրի քաղաք)

Մեղրի համայնքում ընդգրկվել են հետևյալ բնակավայրերը՝ Մեղրի, Ագարակ, Ալվանք, Գուղեմնիս, Լեհվազ, Լիճք, Կարճևան, Կուրիս, Նոնաձոր, Շվանիձոր, Վահրավար, Վարդանիձոր, Տաշտուն (թվով 13) :

**Хачатрян Сурен- Административно-территориальное деление
РА и образование Сюникской области**

В статье представлено деление административно-территориальных органов, их новые варианты система местного самоуправления, законодательные изменения направлены на административно-территориальные преобразования. Административно-территориальное деление любой страны, вид единиц и их названия обусловлены историческими, экономическими, административными, политическими, социальными, культурными и другими факторами. Проблема укрупнения общин области обсуждается в областной администрации.

Ключевые слова: административно-территориальное деление, административно-территориальная единица, местное самоуправление, область, община.

Xachatryan Suren - RA administrative-territorial division and establishment of the Syunik marz

The article describes the division of administrative-territorial bodies, their new versions, the local self-governance system, legislative amendments to the administrative-territorial reforms. The administrative division of any state, the type and the names of units are conditioned by historical, economic, administrative, political, social, cultural and other factors. The problem of enlargement of marz communities is being discussed in the marzpetaran.

Key words: administrative- territorial division, administrative-territorial unit, local self-government, marz, community.

ԳԵՎՈՐԳ ԱՏԵՓԱՆՅԱՆ

ԱՌԱՔԵԼ ԾԱՏՈՒՅԱՆ.
ԱՌԵՎՏՐԱՐԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՂՆ ՈՒ ԲԱՐԵԳՈՐԾԸ

Բանալի բառեր - Առ. Ծատուրյան, Բաբու, նավթարդյունաբերություն, Մ. Արամյանց, Ալ. Մանթաշյանց, բարեգործություն:

Քարահունջ գյուղ

XIX դ. երկրորդ կեսի հայ արդյունաբերող, խոշոր բարեգործ Առաքել Աստվածատուրի Ծատուրյանը՝ Առաքել ապերը, ինչպես նրան կոչում էին համազյուղացիները, ծնվել է 1830 թ. Գորիսի գեղատեսիլ Քարահունջ գյուղում¹: Նրա ընտանիքի և թողած ժառանգության վերաբերյալ աղբյուրներում ստույգ տեղեկություններ չեն պահպանվել: Հայտնի է միայն, որ ունեցել է երկու եղբայր՝ Սահակ և Միրզա: Քույրը՝ Եղիսաբեթը, ամուսնացել է Գորիսի Տեր-Սինասյան հանրահայտ տոհմի ներկայացուցիչ Սև Օհանի որդու՝ Ավետիսի հետ: Ամուսիններով թաղված են Գորիս գյուղի «Մելիքների» անվամբ դամբա-

րան-եկեղեցուն հարող Տեր-Սինասյանների տոհմական գերեզմանոցում²:

Առ. Ծատուրյանի՝ առևտրաարդյունաբերության ոլորտում ունեցած հաջողությունները դասավորվել են հետևյալ հանգամանքներում: Այսպես՝ պատանի Առաքելն աշխատանք որոնելու նպատակով ծննդավայրից տեղափոխվում է Շուշի և տնային ծառայության (խոհարարություն) անցնում տեղի ամենահարուստ

² Տապանքարին արժանագրված է. «ԱՎԵՏԻՍ ՕՐԱՆԻ ՄԻՆԱՍՅԱՆ 1852-1935/ՅԵՂԻՍԱԿՊԵՏ ԾԱՏՐՅԱՆ 1864-1925» (Ստեփանյան Գ., Գորիս (դաշտային հետազոտական աշխատանքներ, 2017 թ.), տետր N 2, էջ 6): Նրանց որդին Սինասը, նկատելի հետք է թողել ոչ միայն Սյունյաց լեռնաշխարհի, այլև ամբողջ հայ ժողովրդի ճակատագրում: Սինաս Տեր-Սինասյանը Առ. Ծատուրյանի բարերարությամբ բժշկագիտություն է ուսանել Բեռլինի և ժնկի համալսարաններում²: Ժնևում սովորելու տարիներին եղել է տեղի «Հայ ուսանողական միության» լիազոր մարմնի անդամ: Միության ամունից Թիֆլիսում լույս տեսնող «Կովկասի լրատու» օրաթերթին 1912 թ. դեկտեմբերի 7-ին տված մի հայտարարության տակ ստորագրված է՝ «Սինաս Տեր-Սինասեան» (Նամակներ խմբագրութեան: Ժնև, 7/20 դեկտ., «Կովկասի լրաբեր», Թիֆլիս, 1912, դեկտեմբերի 19, դ. 44): Հայրենիք վերադառնալուց հետո Սինաս Տեր-Սինասյանը, բժշկությունից բացի, զբաղվել է նաև հասարակական-քաղաքական ակտիվ գործունեությամբ: Ձանգեզուրի՝ 1918-1921 թթ. գոյամարտի ժամանակաշրջանում եղել է Ինքնավար Սյունիքի կառավարության անդամ, ապա՝ Լեռնահայաստանի կառավարության խնամատարության, այնուհետև՝ արտաքին գործոց նախարար և Գորիսի ազգային խորհրդի անդամ (տես Սինոնյան Ա., Ձանգեզուրի գոյամարտը 1920-1921 թթ., Ե., 2000, էջ 377, 475, 498, 525, 614): Համաժողովրդական հարգանքի և վստահության արժանացած Սինաս Տեր-Սինասյանը, լինելով բժշկության ասպարեզում ճանաչված և հմուտ մասնագետ, նախ՝ եղել է Գորիսի հիվանդանոցի կառավարիչը, ապա՝ 1920 թ. հունվարի 25-ին նշանակվել է Ձանգեզուրի շրջանային գլխավոր բժիշկ (տես «Սինոնյան», Գորիս, 1920, յունւարի 8, N 2): Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո՝ 1924 թ. սեպտեմբերին, նշանակվել է Գորիսի հիվանդանոցի ավագ բժիշկ՝ փոխարինելով Գորիսի Յոլյան նշանավոր տոհմից սերող Ռուբեն Յոլյանին (տես «Կարմիր Ռաշադար», Գորիս, 1924, սեպտեմբերի 14, N 30): Ստալինյան բռնաճնշումների տարիներին՝ 1930 թ., ձերբակալվել է և դատապարտվել երեք տարվա ազատազրկման: Բանտարկությունից ազատվել է 1938 թ. և վերադարձել ծննդավայր: Մահացել է 1959 թ.՝ 77 տարեկան հասակում:

¹ Հարկ է նշել, որ գիտական գրականության մեջ Առաքել Ծատուրյանի ծննդավայրը թյուրիմացաբար նշված է Շուշին: Ինչպես, օրինակ, Ա. Շիրվանզադեն «Կյանքի բովից» հուշագրական երկում գրում է, որ Առ. Ծատուրյանը եղել է շուշեցի (տես Շիրվանզադե Ա., Կյանքի բովից, Եժ, հ. 8, Ե., 1961, էջ 166): Առ. Ծատուրյանը որպես շուշեցի է հիշատակված նաև «Մարդասիրական ընկերության» տեղեկագրում (տես Պատմական համառոտ տեսութուն Բագուայ Հայոց Մարդասիրական - ընկերութեան 25-ամեայ գործունեութեան, աշխատասիրեց ատենադպիր ընկերութեան Ա. Գալստեանց, Բագու, 1891, էջ 63): Հետևելով տարածված տեսակետին՝ Առ. - Ծատուրյանին շուշեցի է համարել նաև ուսումնասիրողներից Խ. Դադայանը (տես Դադայան Խ., Հայերը և Բագուն (1850-ական թթ.-1920 թ.), Ե., 2006, էջ 174): Հակառակ այդ տեսակետի՝ պահպանվել են ստույգ տեղեկություններ այն մասին, որ Առ. Ծատուրյանը ծնունդով Ձանգեզուր գավառի Քարահունջ գյուղից է: Նրա՝ քարահունջեցի լինելը հաստատվում է հենց այն փաստով, որ թաղված է հայրենի գյուղում:

տոհմի ներկայացուցիչներից մեկի՝ մեծահարուստ Գասպար Յախումյանի տան³: 1850-ական թվականներին Առ. Ծատուրյանը շատ զանգեզուրցիների նման պանդխտում է Բաքու և աշխատանքի անցնում առևտրով զբաղվող մի առևտրականի մոտ: Շնորհիվ բնատուր ընդունակությունների՝ Առաքելը կարճ ժամանակում հմտանում է առևտրի մեջ: Գործատերը, նկատելով Առաքելի ընդունակությունները, հերթական անգամ Պարսկաստան մեկնող հացահատիկով բեռնված նավը վստահում է նրան: Ապրանքը Սպահանում հաջողությամբ վաճառելուց հետո, Առաքելը Բաքվից լուր է ստանում, որ գործատերը հանկարծամահ է եղել: Ժառանգներ չեն հայտնվում, չնայած նրանց գտնվելու համար իր՝ Առքելի գործադրած տևական ջանքերին: Այսպիսով՝ Առաքելը տեր է դառնում մի զգալի գումարի: 1870-ական թվականների վերջերին վերադառնալով Բաքու՝ Առաքելը որոշում է շարունակել շահույթ բերող հացահատիկի մշակությամբ և այդ նպատակով գնում է երկու հողատարածք: Սակայն պարզվում է, որ այդ հողատարածքները նավթադաշտեր էին: Առաքելն անմիջապես փոխում է մտադրությունը և որոշում է զբաղվել Բաքվում նոր-նոր սկզբնավորվող նավթարդյունաբերությամբ⁴: Ալ. Շիրվանզադեն, որ Բաքվում 1875-1883 թթ. անընդմեջ ապրած տարիներին մոտիկից ճանաչել է Առ. Ծատուրյանին, «Կյանքի բովից» վերտառությամբ հուշերում հետևյալ ուշագրավ բնութագրականն է թողել նրա մասին. «Կար այդ ժամանակ հայրենասեր համարված մի հարուստ ծերունի՝ Առաքել Ծատուրյան անունով: Դա հետաքրքրական տիպ էր... մի ժամանակ եղել է խոհարար, հետո զնացել էր Պարսկաստան, պարապել էր վաճառականությամբ և, մի որոշ գումար ձեռք բերելով, վերադարձել էր Կովկաս: Հիշում եմ նրան դեռ յոթնասուն թվականներին, երբ Բաքվում սկսել էր պարապել նավթային արդյունաբերությամբ: Կարճահասակ մի մարդ էր՝ ծուռ ոտներով: Նա միշտ շրջում էր երկու թեյի պնակի չափ մեղալներ

վզին քարշ արած, մեկը ոսկյա, մյուսը արծաթյա»⁵:

Առ. Ծատուրյանը Բաքվի խոշոր ձեռնարկատերեր Յովսեփ Թումայանի, Գրիգոր Առաքելյանի ու Միքայել Արամյանցի ընկերակցությամբ 1884 թ. Բալախանիում հիմնում է «Առ. Ծատուրյան և մյուսներ» (А. Цатуров и другие) ընկերությունը:

Առ. Ծատուրյանը տիկնոջ՝ Հռիփսիմեի հետ, Բաքու, 1891 թ.

Ընկերությունը 130.000 ռ. գնում է Առաքելյան եղբայրների և Գերասիմ Թումայանի նավթի վերամշակման գործարանը⁶: Հաշվի առնելով Առ. Ծատուրյանի հեղինակությունն ու նավթարդյունաբերության բնագավառում ձեռնարկած լայնածավալ գործառնությունները՝ նրան Լև Դեբուրինից հետո ընտրում են Բաքվի հասարակական և առևտրաարդյունաբերական ասպարեզներում կարևոր դերակատարություն ունեցող «Բաքվի նավթարդյունաբերողների միության» (ստեղծվել է 1888 թ.)⁷ նախագահ⁸:

³ Շիրվանզադե Ա., Կյանքի բովից, Ե., 1961, էջ 166:
⁴ Տե՛ս Աթանեսյան Վ., Միքայել Արամյանց, Ե., 2011, էջ 22:
⁵ Հինգ հոգուց բաղկացած խորհրդի անդամներից 3-ը հայ էր, 2-ը՝ ռուս: Հայերից խորհրդի կազմում ընդգրկվել էին Ստ. Թաղիանոսյանը, Ար. Պարոնյանը և Գ. Գյանջուցյանը: Հատկանշական է, որ խորհրդի վարչության բոլոր պաշտոնները զբաղեցնում էին հայերը: Բժշկական մասի վարիչն էր բժիշկ Հակոբ Ջավրիկը (Ջավրյան), լուսավորությանը՝ ինժեներ-տեխնիկ Տիգրան Բեզգադյանը, նրա օգնականն էր Ս. Հակոբյանը, տնտեսականինը՝ Լևոն Մելիք-Շահնազարյանը, հաշվապահն էր Եսայի Հարությունյանը: Բալախան-Սաբունջիի շրջանների տեխնիկական մասի վարիչն էր Միք. Բաղդասարյանը, իսկ «Սև» և «Սպիտակ» քաղաքամասում՝ Վարդան Սարգսյանը ջրամատակարարման մասի վարիչն էր Երվանդ Թաղիանոսյանը: Խորհուրդը հրատարակում էր «Нефтяное дело» թերթը, որի խմբագիրն էր Ար. Պարոնյանը, տեղակալն էր Պ. Կարա-Մուրզան (տե՛ս Ежегодник Баку и его район 1909. Адресная и справочная книга. Издание М. С. Шапсовича, С.-Петербургъ, 1909, с. 81-82) :

³ Տե՛ս «Տարազ», Թիֆլիս, 1903, հունիսի 8, N 20, էջ 195:
⁴ Տե՛ս Мирзоян Г., ВосьСюник, т. III, Москва, 2005, с. 142.

Ընդմիջարկելով հիմնական շարադրանքը՝ նշենք, որ Առ. Ծատուրյանը սիրել է ճանապարհորդել, լինել Հայաստանի նշանավոր սրբատեղիներում: Ընկերակցելով գավառական բժիշկ Միսաք Արամյանցին⁹՝ նա 1886 թ. հունիսի սկզբներին Բաքվից ուխտատագնացության է մեկնում Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին¹⁰: «Ուղեկիցս,- գրում է ճանապարհորդական նոթերում Մ. Արամյանցը,- բազուաբնակ Ա. Ծատուրեանցն էր, որ կարծես վարակուելով օրինակից՝ Պիատիգորսկի ջերմուկները գնալու մտադրութիւնը փոխեց իմ հետ Արարատեան ուխտատեղիները այցելելու ցանկութեան»¹¹: Հունիսի 7-ին ուխտավորներն արդեն Էջմիածնում էին: Հետաքրքրական է այն փաստը, որ նույն ժամանակ Մայր Աթոռում էին ժամանել նաև Գարեգին վրդ. Սրվանձոտյանցը և Մաղաքիա վրդ. Օրմանյանը՝ եպիսկոպոսական ձեռնադրության համար: Առիթն օգտագործելով՝ Առ. Ծատուրյանն ու Մ. Արամյանցը ծանոթանում են նշանավոր հոգևորականների հետ և ականատես լինում նրանց ձեռնարդրման արարողակարգին¹²:

Ձեռնադրությունից հետո Առ. Ծատուրյանի առաջարկությամբ նորընծա եպիսկոպոսներն ուղևորվում են Գեղարդի վանք, այնտեղից՝ Խոր Վիրապ: Մ. Արամյանի վկայության համաձայն՝ «Օրմանեան և Սրուանձոտեան նորապսակ եպիսկոպոսներն էլ մեզ նման փափագ ունէին այդ ուխտատեղիներին այցելութիւն տալու: Ուղեկից ընկերս (իմա՛ Առ. Ծատուրյանը - Գ. Ս.) իմանալով նրանց ցանկութիւնը՝ առաջարկեց ուղեկից լինել մեզ

հետ: Հարկաւ որքան նրանց համար հաճելի էր պ.[արոն] Ա. Ծատուրեանցի այս սիրալիր առաջարկութիւնը, այնքան ևս մեզ համար ուրախալի էր նրանց ընկերակցութիւնը»¹³: Հունիսի վերջերին ուխտավորներն արդեն Բաքվում էին:

Վերադառնալով Առ. Ծատուրյանի՝ նավթարդյունաբերական գործունեության լուսաբանմանը՝ նշենք, որ փոխադրումները ժամանակին կատարելու և նավթամուղ կառուցելու նպատակով Միք. Արամյանցը ձեռնարկում է նավթի տեղափոխումը մետաղյա տակառներով: Ահա մի հատված նրանց երկխոսությունից. «Միքայէլն ասաց. «Ես փող կճարեմ»: Առաքէլն ասաց. «Ուր է, եթէ կարող ես ճարիր, այն ժամանակ գործերս շատ լաւ և յաջող կլինին»»¹⁴: Անհրաժեշտ կանխիկ գումար ձեռք բերելու նպատակով Միք. Արամյանցը գալիս է Թիֆլիս և դիմում իր վաղեմի ընկեր մեծահարուստ և բարեգործ Ալեքսանդր Մանթաշյանցին՝ փոխարենը առաջարկելով նրան մտնել իրենց ընկերության մեջ և դառնալ բաժնետեր: Վերջինս 1889 թ. 50.000ռ. դրամազխով միանում է ընկերությանը¹⁵: Ընկերությունը, օգտվելով Ալ. Մանթաշյանցի բացած բանկային վարկից, աստիճանաբար ընդարձակում է իր գործը:

Առ. Ծատուրյանի անունով ֆիրման նավթի առաջին հանույթը ստանում է 1891 թվականից՝ տարեկան արտահանելով 4 մլն փութ նավթ և քսուքային տարբեր յուղեր¹⁶: Նավթարդյունաբերության ոլորտում ունենալով ծանրակշիռ ներդրում՝ ընկերությունն իր գործունեությամբ կարճ ժամանակում ձեռք է բերում միջազգային ճանաչում:

Հարկ է նշել, որ Բաքվի նավթարդյունաբերության բնագավառի խոշոր ձեռնարկատերերի շարքում աստիճանաբար մեծ տոկոս էին կազմում հատկապես հայ նավթարդյունաբերողները: Իրենց ստեղծագործ աշխատանքով և գիտամշակութային բարձր մակարդակով Բաքվի հայերն ուրույն տեղ էին զբաղեցնում քաղա-

⁸ Տե՛ս «Кавказ», Тифлис, 1894, 12 ноября, N 10, տե՛ս նաև **Սարուխան Ա.**, Աղեքսանդր Մանթաշեանց: Մեծ վաճառականն եւ բարեգործը (յիշողութիւններ իր մահուան 20 ամեակի առթիւ), Վիեննա, 1931, էջ 45-46:

⁹ Բժիշկ, գրող, հոգևոր-հասարակական գործիչ Միսաք Արամյանցը գավառական բժշկի պաշտոնով երկար տարիներ աշխատել է Բաքվի նահանգի Ջավաթի գավառային կենտրոն Սալիան ավանում: 1883 թ. հոկտեմբերից եղել է Շամախու հայոց թեմի վերատեսուչը («տե՛ս «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1883, սեպտեմբերի 21, N 93): Եղել է «Հյուսիսսփայլ» ամսագրի հիմնադիր, լուսավորության մեծ ջատագով Ստ. Նազարյանցի դատեր ամուսինը: Մահացել է 1909 թ. դեկտեմբերին Սալիանում (տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1909, դեկտեմբերի 11, N 274):

¹⁰ Տե՛ս **Արամեանց Մ.**, Սալիանից Էջմիածին, «Նոր-Դար», Թիֆլիս, 1886, հոկտեմբերի 14, N 172:

¹¹ Նույն տեղում:

¹² Տե՛ս **Արամեանց Մ.**, Սալիանից Էջմիածին, «Նոր-Դար», Թիֆլիս, 1886, հոկտեմբերի 24, N 180:

¹³ **Արամեանց Մ.**, Սալիանից Էջմիածին, «Նոր-Դար», Թիֆլիս, 1886, նոյեմբերի 19, N 197:

¹⁴ Ոսկի-բարեկամ հայ ընտանեաց, աշխատասիրութիւն՝ **Գրիգոր աւագ քահանայի Մանդակունոյ**, Թիֆլիս, 1912, էջ ԺԴ:

¹⁵ Տե՛ս **Սարուխան Ա.**, Աղեքսանդր Մանթաշեանց, էջ 66:

¹⁶ Տե՛ս Ежегодник Баку и его район 1909,с. 136.

քի հասարակական-քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական կյանքում: Հայ առևտրականների ու արդյունաբերողների (Հովհաննես Միրզոյան, Ալեքսանդր Մանթաշյանց, Փիթոյան եղբայրներ, Պողոս, Հակոբ, Աբրահամ և Արշակ Ղուկասյան եղբայրներ, Գևորգ Լիանոսյան, Առաքել Ծատուրյանց և շատ ուրիշներ) հիմնած հայանուն ընկերությունները («Արարատ», «Արամազդ», «Սյունիք», «Որոտան», «Մասիս», «Աստղիկ» և այլն) մեծ դեր են խաղացել Ապշերոնյան թերակղզու նավթի արդյունահանման և վաճառքի կազմակերպման, Բաքվում ֆինանսավարկային և բանկային համակարգերի կազմավորման գործում: Տնտեսական կյանքի աշխուժացման պայմաններում հայ առևտրաարդյունաբերողներից շատերը Բաքվում հիմնեցին գործարաններ, ֆաբրիկաներ և արդյունաբերական այլ ձեռնարկություններ: Նավթարդյունաբերությունը ոչ միայն հարստացրեց Բաքուն, այլև XIX դարի երկրորդ կեսից, առավելապես դարի վերջում վճռական դեր խաղաց հայ դրամատիրության ձևավորման գործընթացում¹⁷:

Հայ նավթարդյունաբերողները, Բաքվից բացի, նավթարդյունաբերական ձեռնարկություններ ունեին նաև Բաթումում: 1890 թ. Բաթումում նավթի արտահանությամբ զբաղվող 18 ձեռնարկություններից 5-ը պատկանում էր հայերին¹⁸: Բաթումում հայ առևտրաարդյունաբերողների ծավալած գործունեության մասին ազգային գործիչ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը գրում է. «Պաթում գործարաններ շատ կան գլխավորապես նաև արդյունաբերութեան հետ կապուած: Կարծեմ 8.000 բանուոր կաշխատի այդ գործարաններում մէջ, որոնց կարգին հայեր ալ կան, զորօրինակ՝ Մանթաշեւ, Ծատուրով, Միրզոյեւ եւն, որոնք հայ կառավարիչներ եւ հայ բանուոր կը պահեն մեծ մասով»¹⁹:

Հայ առևտրաարդյունաբերողներ Միրզոյան, Մանթաշյան, Լիանոսյան, Ծատուրյան, Ջալալյան, Բաղդատյանց, Մա-

յիլյան և Ավագյան ընտանիքները XIX վերջին և XX դարի սկզբներին, Բաքվից և Բաթումից բացի, էական ներդրում են ունեցել նաև Գրոզնու նավթարդյունաբերության սկզբնավորման և զարգացման գործում: Առաջինը նրանք են բացել տեղի նավթահանքերը և հիմնել նավթավերամշակման ձեռնարկություններ: Այդտեղ հիմնված «Лианозов и С-я», «Сунжа», «Маилов и С-я», «Бр. Цатуровы и К°», «Аргун», «Новый Арамазд», «Бакинское нефтяное общество» և «Немрут» ֆիրմաները համարվում էին Բաքվի մասնաճյուղերը²⁰:

Առևտրաարդյունաբերությունից զատ՝ Առ. Ծատուրյանը փորձել է իր նպաստը բերել ազգային-ազատագրական շարժմանը²¹: Ալ. Շիրվանզադեն իր հուշերում գրում է, որ 1890-ական թվականների սկզբներին, երբ Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման գաղափարներով տոգորված հեղափոխական երիտասարդությունը «Մշակի» խմբագիր, ակադեմիկոս հրապարակախոս Գրիգոր Արծրունու, ՀՅԴ հիմնադիր ազդեցիկ դեմքերի՝ Քրիստափոր Միքայելյանի, Սիմեոն Ջավարյանի և Հովհաննես Լոռու-Մելիքյանի գլխավորությամբ զենքի ու զինամթերքի հայթայթման և հայդուկային խմբերի ձևավորման համար Բաքվում և Թիֆլիսում կազմակերպում էր դրամահավաքի միջոցառումներ, հայ մյուս մեծատուններից բացի՝ նրանք հավաքվել էին նաև Առ. Ծատուրյանի շուրջ: Արևմտահայերի ազատագրության գործը կազմակերպելու համար Առ. Ծատուրյանը, Եվրոպա մեկնելուց առաջ, խոստացել էր տրամադրել 150.000 ռ.: 1891 թ. զարմանը Առ. Ծատուրյանը մեկնել է Փարիզ, այնտեղից անցել՝ Լոնդոն և տեղի երևելի հայերի օժանդակությամբ հանդիպել բրիտանացի նշանավոր պետական գործիչ և գրող, Մեծ Բրիտանիայի նախկին վարչապետ Ու. Գլադստոնին, նրա պատվին տվել

¹⁷ Հարցի մանրամասն քննությունը տես **Ստեփանյան Գ.**, Բաքու քաղաքի հայության պատմությունը (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Երևան, 1911:

¹⁸ Տես **Տիրեան Կ.**, Սեւ ծովու ռուսական եզերքը, Վիեննա, 1895, էջ 10:

¹⁹ Տես **Ռուբեն**, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. Ա, Գ հրատ., Թեհրան, 1982, էջ 371:

²⁰ Տես **Юшкин Е.**, Начало Грозненской нефтяной промышленности в очерках, Екатериноград, 1919, с. 1-2, տես նաև **Багдасарян Р.**, Участие армян в развитии грозненской нефтяной промышленности (XIX-нач. XX вв.), ԼՀԳ, Ե., 1997, N 2, էջ 115, 117, տես նաև **Մուլնի**՝ Участе армян в торгового-эканомической жизни г. Грозого (середина XIX-начало XXвв.), ԲՀԱ, Ե., 1987, N 3, էջ 264:

²¹ Տես «Տարագ», Թիֆլիս, 1912, մայիս, N 5, էջ 114:

ճաշկերույթ²²: Լեոյի վկայությամբ՝ «Հայոց հարցի համար աշխատողներից մեկն էր Բազվի հարուստ նավթարդյունաբերող Առաքել Ծատուրյանը...: Մի երկու անգամ Ծատուրյանը գնաց Լոնդոն, ճաշեր տվեց հայասեր անգլիացիներին, տպագրեց անգլերենից ռուսերենի թարգմանված մի գիրք, որ պաշտպանում էր հայերին և վարկաբեկում սուլթանին...»²³:

Լոնդոնից վերադառնալիս Առ. Ծատուրյանը լինում է նաև Սանկտ-Պետերբուրգում²⁴: Այդտեղ եղած ժամանակ, նա մասնակցում է «Նոր-Դարի» 1893 թ. բաժանորդագրությանը և 10 օրինակ ուղարկում հետևյալ հասցեներով՝ Բաքու՝ Առ. Ծատուրյանին, Սալիան՝ բժ. Միսաք Արամյանցին, Լայպցիգ՝ հայ ուսանողներին, Տաթև՝ վանքին, Բռնակոթ գյուղի ծխական դպրոցին, Գորիսի ծխական դպրոցին, մնացած չորս օրինակը հանձնում է «Նոր-Դարի» տնօրինությանը²⁵:

Ծատուրյանի՝ Եվրոպա ուղևորությունը շատ թանկ է նստել նրան. մարդու բացակայության ժամանակ նրան կողոպտել են մի կողմից անձնական գործերի վարիչը, մյուս կողմից իր առևտրական ընկերները²⁶: Այսպես՝ դառնալով «Առ. Ծատուրյան և մյուսներ» ընկերության վարչության անդամ՝ Ալ. Մանթաշյանցը, աստիճանաբար հմտանալով նավթարդյունաբերության ոլորտում, հետզհետե ձեռք է բերում իր գործընկեր փայատերերի մասնաբաժինները: Ընկերությունից առաջինը հեռանում է Գ. Առաքելյանը՝ ստանալով 45.000ռ., նրան հաջորդում է Զ. Թումայանը՝ իր արժեթղթերը վաճառելով 70.000ռ., ապա նրանց օրինակին հետևում է Առ. Ծատուրյանցը, որն իր արժեթղթերը 1892 թ. վաճառում է 620.000ռ.²⁷: Այդ գործարքի մասին «Տարագ»-ը հայտնում է հետևյալ մամուլային տեղեկությամբ:

Ալ. Մանթաշյանցը, «...այրական հասակում սկսելով Բազում նախալին արդյունաբերություն, ընկերանում է

ղարաբաղցիների՝ պ. պ. Յովսեփ Թումայանցի, Առաքել Ծատուրեանի և Միքայել Արամեանցի հետ: Շնորհիվ վերջինիս՝ վախեցնում են նախ ծերունի և համեստ, աստուածավախ Յովսեփ Թումայանին ու ապա Առաքել Ծատուրեանին, նկարագրելով ձեռնարկութեան անաջող ընթացքը և մեծ փոխառութեան պերսպեկտիվը ու նույնպես ծերունի Թումայանին, և էժան գնով առնում նրա նախահանքերը: Վերջը հեռացում է և Առաքել ապերը (Ծատուրեան) և գործի տերերը մնում են երկու աժդահաներ՝ Ալ. Մանթաշեան և պ. Միք. Արամեան»²⁸:

Հեռանալով նավթային գործերից, Առ. Ծատուրյանը թողնում է նաև «Բաքվի նավթարդյունաբերողների միության» նախագահի պատվավոր պաշտոնը: 1892 թ. նոյեմբերից այդ պաշտոնը ստանձնում է Բաքվի նավթարդյունաբերության ոլորտի առաջնեկներից, «Կասպիական ընկերության» նախագահ շուշեցի Արշակ Ղուկասյանը²⁹:

Ալ. Մանթաշյանցը, աստիճանաբար տեղ դառնալով «Առ. Ծատուրյան և մյուսներ» ընկերությանը, հետագայում ընդարձակում է իր գործունեությունը և 22 մլն ռ. հիմնադիր կապիտալով 1899 թ. հիմնում է «Ա. Զ. Մանթաշյանցի նավթարդյունաբերական և առևտրական ընկ.» (Нефтепромышленное и торговое общество «А. И. Манташев и К⁰») բաժնետիրական նոր ընկերությունը³⁰:

Մանթաշյանցի միակ գործընկերը մնում է Միք. Արամյանցը: Ընդ որում՝ Մանթաշյանցի բաժնեմասը կազմում էր 3/4⁰%, իսկ Միք. Արամյանցինը՝ 1/4⁰%³¹:

²² Տե՛ս **Շիրվանզադե Ա.**, Կյանքի բովից, էջ 167-168:

²³ **Լեո**, Անցյալից: Հուշեր, թղթեր, դատումներ, Թիֆլիս, 1925, էջ 147:

²⁴ Տե՛ս «Նոր-Դար», Թիֆլիս, 1892, դեկտեմբերի 8, N 197:

²⁵ Տե՛ս Լույն տեղում:

²⁶ Տե՛ս **Շիրվանզադե Ա.**, Կյանքի բովից, էջ 167:

²⁷ Տե՛ս Ոսկի-բարեկամ հայ ընտանեաց, էջ ԺԵ, տես նաև **Սարուխան Ա.**, Աղեքսանդր Մանթաշեանց, էջ 66:

²⁸ «Տարագ», Թիֆլիս, 1911, յուլիս-օգոստոս, N 7-8, էջ 97:

²⁹ Տե՛ս «Кавказ», Тифлис, 1894, 12 ноября, N 10, տես նաև **Գողթնեցի**, Լուրեր նախալին աշխարհից, «Նոր-Դար», Թիֆլիս, 1892, նոյեմբերի 12, N 179, տես նաև **Սարուխան Ա.**, Աղեքսանդր Մանթաշեանց, էջ 45-46:

³⁰ Տե՛ս Устав нефтепромышленного и торгового общества «А. И. Манташев и К⁰», Тифлис, СПб, 1899.

³¹ Տե՛ս **Սարուխան Ա.**, Աղեքսանդր Մանթաշեանց, էջ 79-80:

Նստած շարքում ձախից երկրորդ Առ. Ծատուրյանն է

Իր բաժնեմասի վաճառքից հետո Առ. Ծատուրյանը դուրս չեկավ նավթարդյունաբերության ոլորտից: Բաժնեմասերի դիմաց ստացած գումարներով նա նոր գործ է ձեռնարկում: Այսպես՝ Բաքվում եկամտի նշանակալի աղբյուր էին նաև մետաղամշակման արհեստանոցները, որտեղ նավթահորերի համար անհրաժեշտ սարքավորումներ էին պատրաստում և վերանորոգում դրանք: Առ. Ծատուրյանը մեկ այլ գործընկերոջ հետ քաղաքի կենտրոնական մասում և արդյունագործական-գործարանային շրջաններում (Բալխան-Սաբունջի-Չաբրատ) հիմնում է «Ա. Հակոբյան և Ա. Ծատուրյան» անվամբ արհեստանոցը³²: 1896 թ. նա հիմնում է նաև «Европейская нефтяная К⁰» միությունը³³ և կարճ ժամանակում վերըստին առաջնակարգ դիրք գրավում նավթարդյունաբերության ոլորտում՝ համարվելով Բաքվի առաջին գիլդիայի 99 վաճառականներից մեկը³⁴:

Հարկ է նշել, որ իրենց ստեղծագործ և գիտամշակութային բարձր մակարդակով առաջնակարգ և ուրույն տեղ գրավելով Բաքվի սոցիալ-տնտեսական ու կրթամշակութային կյանքում՝ հայերը XIX դարի երկրորդ կեսից հասարակության սոցիալական կառուցվածքի մեջ ըզբաղեցնում էին բարձր դիրքեր և ապրում բարեկեցիկ: Բաքվի հասարակական վերնախավում հատկապես աչքի էր ընկնում ձևավորված հայ բուրժուազիան՝ առևտրաարդյունաբերողները, որոնք յուրահատուկ դեր ունեին Բաքու քաղաքի սոցիալ-տնտեսական և հասարակական հարաբերությունների մեջ: Բաքվում գոյություն ունեին զգալի թվով խոշոր կարողության և միջակ ունեցվածքի տեր հայեր: Դարավերջին Բաքվի այս հայերից շատերն իրենց կենցաղով, վարք ու բարքով հետ չէին մնում եվրոպացի առևտրաարդյունաբերողներից: Բաքվում բնակված բանասեր Սարգիս Ծոցիկյանը վկայում է. «Առհասարակ ճոխ, իշխանավայել կենցաղվարությւն մը ունեցած են միշտ Պաքուի մերագնէ հարուստ դասակարգերը...»³⁵: Իրենց գործունեությամբ միջազգային ճանաչում էին ձեռք բերել առևտրաարդյունաբերողներից՝ Ալ. Մանթաշյանցը, Ս. Լիանոսյանը, Առ. Ծատուրյանցը, Թումայան, Մայիլյան, Ղուկասյան, Թումանյան, Աղրիյան, Ադամյան, Բուդաղյան և Կրասիլնիկյան եղբայրները և շատ ուրիշներ: Որպես այս ամենի արդյունք՝ XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբներին Բաքվում արդեն կար ձևավորված և բավական ազդեցիկ հայ առևտրաարդյունաբերական բուրժուազիա:

Հայ դրամատերերը վիթխարի կարողությունների հասնող անշարժ գույք էին ձեռք բերել ոչ միայն Բաքվում: Օրինակ՝ Առ. Ծատուրյանն այգեգործական խոշոր կալվածքներ է ունեցել Գանձակի և Երևանի նահանգներում, «Ատլուխան» անունը կրող խաղողագործական խոշոր կալվածք է ունեցել նաև Բաքվի նահանգի Ղուբայի գավառում³⁶:

³²Տե՛ս Ежегодник Баку и его район 1909, отд. IV, с. 150-159, տե՛ս նաև Вест Кавказ. Промышленность, торговля и сельское хозяйство Северного Кавказа и Закавказья. Составил и издал Шаншович М. С., Баку, 1914 (Бакинская губерния. Промышленные предприятия г. Баку и его промыслово-заводской районъ), с. 145.

³³Տե՛ս Ալեքսանդր Մանթաշյանց: Հուշագրություններ, հրապարակումներ, փաստաթղթեր: Կազմող և ծանոթագրությունների հեղինակ՝ **Ղաղայան Խ.**, Ե., 2001, էջ 29:

³⁴Տե՛ս Бакинский настольный календарь на 1904 г.: Справочная книга с планами гор. Баку и окрестных промысловъ, издание землемера К. Г. Качана, ч. II, Баку, 1903, с. 78, տե՛ս նաև **Ստեփանյան Գ.**, Բաքու քաղաքի հայության պատմությունը (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Ե., 1911, էջ 124, 163:

³⁵**Ծոցիկյան Ա.**, Արարատ-Կովկաս, մասն երկրորդ, Կովկաս, հ. Բ, Փարիզ, 1922, էջ 289:

³⁶Տե՛ս «Տարագ», Թիֆլիս, 1903, հունիսի 8, N 20 էջ 195: Նշենք, որ կալվածքում 1902-1904 թթ. որպես այգեպան-գինեգործ է աշխատել ծննդով Գորիս գյուղից, Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի դպրոցական բաժնի շրջանավարտ Հակոբ Ավագի Միրաքյանը (1876-

Կալվածքներ և ամառանոցային առանձնատներ է ունեցել Երևանի նահանգի Նոր-Բայազետի գավառի Արզական գյուղում³⁷, Կիսլովոդսկ քաղաք-բուժավայրում՝ Ալ. Մանթաշյանցի ամառանոցի հարևանությամբ:

Առ. Ծատուրյանի ամառանոցը Կիսլովոդսկում

Բաքվի հայ բուրժուազիան ուներ իր գործունեության առանձնահատկությունները: XIX դարի կեսերից Բաքվի հայ իրականության մեջ հանդես եկավ մի յուրօրինակ երևույթ՝ բարեգործական շարժումը, որն այնպիսի բուռն զարգացում ապրեց, որ դարձավ Բաքվի հայ հասարակական կյանքի զարթոնքի կենարար ազդակներից մեկը: Բաքվի հայ դրամատեր խավի գրեթե բոլոր ներկայացուցիչներն իրենց անբավ հարստությունից բաժին էին տրամադրում բարեգործական բազմապիսի նպատակների համար: «...Նոքա (իմա՛ հայ դրամատերերը- Գ. Ս.) շատ աշխատասեր և հոգասեր են և իւրեանց քանի մի բարի գործքերովը նախադաս համարուելու են այլ քաղաքների հայերէն», -ասված է «Տոմար ընտանեկան» օրացույցում³⁸: Մեկենասությունը

հիմնականում ուղղվում էր քաղաքների ու գյուղերի բարեկարգմանը, հիվանդանոցների, դպրոցների և եկեղեցիների կառուցմանն ու վերանորոգմանը, ազգային թատրոններին և մշակութային այլ օջախներին: Նյութական օգնություն էր տրամադրվում աղետյալներին ու որբերին, բարեգործական ընկերություններին և այլն: Ս. Ծոցիկյանի գնահատմամբ՝ «Բարեգործներ շատ գտնուած են Պաքուի հայ մեծատուններուն մէջ: Անոնք նուիրած են կամ կտակած գումարներ եկեղեցիի, դպրոցի, և ազգային, հասարակական այլ և այլ բարի նպատակներու համար: Տուած են առատածեռնօրէն»³⁹:

Առ. Ծատուրյանը նույնպես աչքի է ընկել բարեգործական իր ձեռնարկներով: Այսպես՝ 1873-1885 թթ. եղել է «Բաքվի Հայոց Մարդասիրական ընկերության» խորհրդի պատվավոր անդամ⁴⁰: 1890 թ. հոկտեմբերին 500 ռ. է նվիրաբերել «Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերությանը», ինչի համար խորհրդի որոշմամբ դարձել է ընկերության մշտական անդամ⁴¹: 1893 թ. 105 ռ. է նվիրաբերել 1872 թ. ապրիլի 1-ին հիմնադրված «Բաքվի հայոց աղքատախնամ ընկերությանը»⁴²:

Առ. Ծատուրյանը բաքվաբնակ մյուս դրամատերերի (Ալ. Մանթաշյանց, Միք. Արամյանց, Գրիգոր Դիլդարյան, Սուսայել Շահգեղանյան, Դավիթ Ավան-Յուզբաշյան, Բաբա Բեգլարյան, Առաքելյան եղբայրներ, Ղուկասյան եղբայրներ, Կրասիլնիկյան եղբայրներ, Թումայան եղբայրներ և շատ ուրիշներ) հետ միասին մեծապես նպաստել է Բաքվի հայ հասարակական-մշակութային կյանքի առաջընթացին: Այսպես՝ XIX դարի երկրորդ կեսին Բաքվի հայության հասարակական կյանքում զարգացման շրջան թևակոխեցին արվեստի տարբեր ճյուղեր. հատկապես զգալի տեղաշարժ կատարվեց թատրոնի բնագավառում, որը, ինչպես Այսրկովկասի հայաշատ մյուս վայրերում, Բաքվում

1961), ով մեծ դերակատարություն է ունեցել Գորիսի կրթական կյանքի առաջընթացին (տես «Գաւառ», Գօրիս, մայիսի 2, N 17, տես նաև Հակոբ Ավագի Միրաքյանի ստաժի տեղեկագիրը (Հակոբ Միրաքյանի անձնական արխիվ: Պահվում է թոռան՝ Սևադա Արծրունի Միրաքյանի (ծնվ. 1955 թ.) տանը: Ք. Գորիս, Դավիթ-Բեկի 7):

³⁷ «Արզական» անվամբ կալվածքի տարածքը կազմել է ավելի քան 5000 դեսյատին. կառավարիչն է եղել Բենիամին Փարվանյանը (տես ՀԱԱ, ֆ. 103, ց. 1, գ. 59, թ. 12):

³⁸ Տոմար ընտանեկան 1874-1875 թթ., հ. Ա, աշխատասիրեաց **Արթուրի Տ.**, **Երիցեանց Ա.**, Թիֆլիս, 1874, էջ 122:

³⁹ **Ծոցիկյան Ս.**, Արարատ-Կովկաս, էջ 290:

⁴⁰ Տես Պատմական համառոտ տեսութիւն Բագուայ Հայոց Մարդասիրական ընկերութեան 25-ամեայ գործունէութեան (1864-1889): Աշխատասիրեց ատենադպիր ընկերութեան **Ա. Գալստեանց**, Բագու, 1891, էջ 53:

⁴¹ Տես «Մշակ», Թիֆլիս, 1890, հոկտեմբերի 30, N 124:

⁴² Տես Պատմութիւն Բագուայ Հայոց աղքատախնամ եկեղեցական հոգաբարձութեան (1872 թ. ապրիլի 1-ից մինչև 1893 թ. ապրիլի 1-ը): Կազմեց **Գալստեանց Ա.**, Բագու, 1895, էջ 59:

ևս համարվում էր հայ հասարակական կյանքի կենսունակության և ազգային դաստիարակության հիմնական միջոցներից մեկը: Թիֆլիսի օրինակով Բաքվում տեղի եկեղեցիների գործակալ Գրիգոր ավ. քին. Գրիգորյանցի և մի խումբ թատերասեր գործիչների նախաձեռնությամբ հաղթահարելով բազմաթիվ դժվարություններ՝ ռեալական դպրոցի սաները Գեվորգ Ամիրխանյանի ղեկավարությամբ հիմնում են թատերական խումբ: «Մարդասիրական ընկերության» խորհրդի անդամներ Զ. Ապրեսյանի, Գր. Թումայանի, Առ. Ծատուրյանի և Ս. Վարշամյանի հովանավորությամբ ու նախաձեռնությամբ, 1870 թ. փետրվարի 28-ին, նավթարդյունաբերող Ներսես Կրասիլնիկյանցի Կասպից ծովի ափին գտնվող նորաշեն տանը դերասանական խումբը բեմադրում է թատերախմբի անդրանիկ ներկայացումը⁴³: Գրիգոր ավ. քին. Գրիգորյանցն իր հուշերում գրում է. «Մենք չունեինք թատրոնական բեմ, չունեինք դեկորացիա և այլ յարմարություններ: Եւ հենց այդ պատճառով էլ դիմեցի... «Մարդասիրական ընկերության» խորհրդի անդամներին, այն է՝ պ. պ. Յակոբ Ապրեսյանին, Գրիգոր Թումայանյանին, Առաքել Ծատուրեանին և Սերգեյ Վարշամեանին, որոնք հաճութեամբ լսելով խնդիրս, պատուիրեցին Շուշի քաղաքացի հիւսն եղբայրներ՝ Յովհաննէս և Աղաբեգ Մելիք-Շահնազարեաններին բեմ պատրաստելու, իսկ գերմանացի յայտնի նկարիչ Յիպպեին՝ թատրոնական պարագաներ նկարելու, ինչ որ մեզ կարևոր էր և անհրաժեշտ»⁴⁴:

Առ. Ծատուրյանը պարբերաբար նեցուկ է եղել ոչ միայն աշխատանք որոնելու նպատակով Բաքու տեղափոխված իր համերկրացիներին, այլև բաքվաբնակ յուրաքանչյուր զանգեզուրցու⁴⁵: Նրա

բարեգործական բազմաթիվ ձեռնարկումները հատկապես միտված են եղել ծննդավայրի և ընդհանրապես հայրենի եզերքի շենացմանը: Նիկողայոս Մելիք-Թանգյանի (Ատրպատականի հայոց թեմի ապագա առաջնորդը)՝ «Նոր-Ղար» լրագրին 1889 թ. դեկտեմբերին հղած մի թղթակցությունում ասվում էր. «Քարահունջում ուսումնարան կայ, պ. Ծատուրեանը փողը անպակաս է անում...»⁴⁶: Քարահունջի Ս. Զոհիսիմե (կառուց. 1675 թ.)

շենքի շինարարությունը՝ այդ նպատակով տրամադրելով 3-4000 ռ. (տես Վ. [Սիմեոն Տեր-Սիմասյան], Գովելի միտք, «Գաւառ», Գորիս, 1910, մայիսի 2, N 17, տես նաև Սազանդարեան [Տ.], Գորիս (համառոտակի ուսումնասիրութիւն), «Ղարաբաղ», Շուշի, 1912, յունւարի 29, N 8):

Միրզա Ծատուրյանի կատարած բարեգործական ձեռնարկի համար Երևանի թեմի փոխառաջնորդ Խորեն եպս. Մուրադբեկյանը Զայոց կաթողիկոս Մատթեոս Բ Իզմիրլյանին Գորիսից 1910 թ. օգոստոսի 21-ին հղած գրությունում խնդրում էր նրան արժանացնել օրհնության կոնդակի, որ «...իր խոշոր նուիրատութեամբ պատճառ եղաւ կենտրոնական դպրոցի կառուցման գործին» (Զայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ԶԱԱ), ֆ. 57, ց. 2, գ. 898, թ. 24): Կաթողիկոսը, ընդառաջելով Խորեն եպիսկոպոսի խնդրանքին, օգոստոսի 28-ին արձակած Զայրապետական սրբատառ կոնդակով Միրզա Ծատուրյանին արժանացնում է օրհնության կոնդակի՝ Գորիսում դպրոցաշինությանը նյութական օժանդակություն ցուցաբերելու համար: Կոնդակում մասնավորապես ասվում էր. «Արդ՝ ի տրիտուր սրտաբուղիս նուիրաբերութեանդ այսու Զայրապետական կոնդակաւ մեչով յայտնեմք Գերագնութեան Ձերում զլիաշուրթն գոհունակութիւն Մեր հանդերձ Զայրապետական օրհնութեամբ, մաղթելով առ Տէրն տրեանց ի հաճոյս իւր ընդունել զնուիրաբերութիւնդ և պարգևել Ձեզ և համայն օրհնելալ Գերդաստանիդ բարեբաստութիւն ընդ ամս ձիզս» (ԶԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 179, թ. 184): 1911 թ., երբ մահանում է Միրզա Ծատուրյանը, նրա որդիները շարունակում իրենց հոր կիսատ թողած գործը, ի կատար ածելով նրա «...միակ յիշատակը» (Սազանդարեան [Տ.], Գորիս (համառոտակի ուսումնասիրութիւն), «Ղարաբաղ», Շուշի, 1912, յունւարի 29, N 8):

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, երբ Ջանգեզուրի գավառին և նրա կենտրոն Գորիսին մույնպես չըջանցեց տվն ու բանկությունը, ինչպես նաև բնության պատուհասը՝ երաշտը, իրենց հայրենակիցների դրությունը փոքր-ինչ մեղմելու նպատակով, Միրզայի որդի Պատվականն իր տիկնոջ հետ Բաքվից 2000 փութ ցորեն են ուղարկում Գորիս և Քարահունջ (տես Յովհաննէս Գրիգորեան, Ջանգեզուր, «Արև», Բազու, 1917, ապրիլի 12, N 72): Ծատուրյան ամուսինների բարեգործական հաջորդ ձեռնարկը եղավ այն, որ 50.000 ռ. են հատկացնում Բաքվի Զայոց կուլտուրական միությանը, որպեսզի «...այդ գումարը, մինչ իր իսկական նպատակին ծառայելը, մի պտոյտ պիտի կատարի Ջանգեզուրում, մատակարարելով աղքատ գիւղացիներին ցորեն-առքի գնով, և ապա նորից գումարուղեով պիտի ծառայի բուն նպատակին» (նույն տեղում): Պ. Ծատուրյանը մշտապես նվիրատվություններ է կատարել Ս. Պետերբուրգում լույս տեսնող «Սափրիչ» գրական-սատիրական պատկերազարդ հանդեսին (տես «Սափրիչ», Ս.- Պետերբուրգ, 1906, N 8, էջ 11):

⁴⁶Նիկ. Մելիք-Թանգեան, Բնակութ, «Նոր-Ղար», Թիֆլիս, 1889, դեկտեմբերի 9, N 204:

⁴³Տես Սոխակ Զայաստանի: Ազգային լիակատար երգարան, հրատարակեց Գրիգոր աւագ քահանայ Գրիգորեանց, հ. Ա, Բազու, 1902, էջ 119:

⁴⁴Գրիգոր աւագ քահ. Գրիգորյանց, Մի քանի խօսք Բազուի հայկական թատրոնի սկզբնաւորութեան մասին (Իմ յիշողութիւններից. նրա 45 ամեակի առիթով), «Թատրոն եւ երաժշտութիւն», Բազու, 1915, մայիս-յունիս, N6-7, էջ 91:

⁴⁵Հատկանշական է այն իրողությունը, որ իրենց բարեգործական ձեռնարկներով աչքի են ընկել նաև Առ. Ծատուրյանի եղբայրը՝ Միրզան և նրա որդին՝ բաքվաբնակ Պատվականը: Այսպես՝ Միրզա-Ապերն, ի հիշատակ իր և իր տիկնոջ, 1910 թ. ապրիլի կեսերից նախաձեռնում է Գորիս քաղաքում դպրոցական նոր

եկեղեցուն զանգ նվիրելու առիթով Բ. Գևորգեկյանի՝ «Նոր-Դար» լրագրին հղած թղթակցությունում կարդում ենք. «Չենք կարող չիշել այն, որ գմբեթից կախուած կայ մի զանգակ 18 պուղ ծանրութեամբ, որ նուիրել է եկեղեցուն նոյն գիւղացի բազուաբնակ պ. Ա. Ծատուրեանը»⁴⁷: Նրա ուշադրության կենտրոնում է գտնվել հատկապես հայրենի գյուղի եկեղեցական-ծխական դպրոցը: Նրա միջոցներով է 1893 թ. կառուցվել գյուղի երկրասյա երկսեռ դպրոցի շինությունը: Դպրոցում երկրորդ ուսուցիչ ունենալու նպատակով իր եղբոր՝ Միրզայի միջոցով նա 1894 թ. հունվարին ուղարկում է 200 ռ.: Այդ առիթով դպրոցի հոգաբարձների՝ «Արծազանք» լրագրի միջոցով Առ. Ծատուրյանին հայտնած շնորհակալական խոսքում ասվում է. «Քարահունջ գիւղի հոգաբարձութիւնս մօտ օրերս անենայն ուրախութեամբ ստացաւ բազուաբնակ պ.[արոն] Առաքել-ապէր Ծատուրեանի՝ իւր եղբօր միջոցով ուղարկած 200 ռուբլի փողը...: ...պ. Ծատուրեանը առաջին անգամը չէ, որ իւր ծննդավայր գիւղին արժանացնում է իւր առատածէռնուիրաբերութիւններին: Վերջին ժամանակս նա սկսել է և իր ուշադրութիւնը կենդրոնացնել գիւղի մատաղ սերնդի կրթութեան գործի վրայ, և այդ առթիւ ուրախութեամբ շտապում ենք լսելի անել հայ հասարակութեանը այն, որ մեծ բարեգործը որոշել է գիւղումս իւր հաշուով դպրոց բանալ»⁴⁸:

Առ. Ծատուրյանի ուշադրության կենտրոնում են գտնվել ոչ միայն Գորիսի, այլև Ջանգեզուրի գավառի մյուս եկեղեցական-ծխական դպրոցների ու եկեղեցիների վերաշինման աշխատանքները: Այսպես՝ երբ 1888 թ. Բաքվում մահանում է նավթարդյունաբերող, մեծահարուստ Ներսես Կրասիլնիկյանը, նրա որդիներն, իրենց հոր հիշատակը հավերժացնելու նպատակով, նյութական միջոցներ են նվիրաբերում դպրոցներին: Օգտվելով այդ առիթից՝ Բռնակոթ գյուղի եկեղեցական-ծխական դպրոցի ուսուցիչ Նիկ. Մելիք-Թանգյանը հատուկ նամակով դիմում

է Առ. Ծատուրյանին՝ խնդրելով նրանից «...իբրեւ երգրացու միջնորդել Կրասիլնիկեանցի ժառանգներին մի գումար նուիրել աղքատ դպրոցին»⁴⁹: Նամակը ստանալու պես, անսալով Նիկ. Մելիք-Թանգյանի խնդրանքին՝ Առ. Ծատուրյանն ինքն է հանձն առնում օգնելու դպրոցին՝ 100 ռ. տրամադրելով դպրոցի հոգաբարձությանը: Միաժամանակ խոստանում է յուրաքանչյուր տարի ևս ուղարկել 100 ռ.: Նյութական օժանդակությունից զատ՝ Առ. Ծատուրյանը դպրոցի զրադարանին պարբերաբար ուղարկել է նաև «Մշակ», «Նոր-Դար», «Աղբյուր», «Արարատ» պարբերականները⁵⁰: Նշված պարբերականներից զատ՝ Առ. Ծատուրյանը մշտապես բաժանորդագրվել է նաև Սանկտ-Պետերբուրգում լոյս տեսնող «Արաքս» գրական և գեղարվեստական պատկերազարդ հանդեսին և մեծաքանակ համարներ ուղարկել հայաշատ վայրեր: Այդ առիթով «Արաքսի» խմբագրության հայտարարության մեջ ասվում է. «Բազուաբնակ մեծ.պ. Առաքել Ծատուրեանը իւր սովորական առատածէռնութեամբ այս տարի ևս ստորագրուել է մեր հանդիսին 33 օրինակ, որոնք ուղարկելու ենք նորա կողմից նուէրներ զանազան կարօտ հայ հասարակութիւններին և հասարակութիւններին»⁵¹:

1894 թ.-ին՝ Առ. Ծատուրյանի՝ Գորիսում գտնվելու ժամանակ, Սիսիանի Աղբենդ (այժմ՝ Աշտաղ) գյուղի բնակիչները տեղի եկեղեցին վերաշինելու նպատակով դիմում են նրան, որը բարեհոգաբար տրամադրում է 100 ռ.: «94 թուականին,- գրում է «Արծազանքը»,- Բագուայ յայտնի մեծ պ.[արոն] Առաքել Ծատուրեանը գտնուում էր Գորիս, ուր իւր հայրենիքը տեսնելու էր եկել: Աղբենդու ժողովուրդը լսելուն պես, իսկոյն ընտրուեցին մի քանի մարդ և դիմեցին պ. Ա. Ծատուրեանին և ստացան 100 ռ. նւեր՝ բարի նպատակի համար և յոյս՝ որ յետոյ էլ օգնութիւն կը հասցնէ»⁵²: Առ. Ծատուրյանը բարեգործական զանազան ձեռնարկումներից զատ՝ իր կտակում 1000-ական ռ.

⁴⁷Տե՛ս Գեորգ-բեգեան Բ., Քարահունջ, «Նոր-Դար», Թիֆլիս, 1891, մարտի 27, N 50:

⁴⁸Սահակ քահանայ Գեորգ-բեգեանց, Առաքել Յակոբջանեան, Մաքեոս Սիսիեանց, Նամակ Քարահունջից, «Արծազանք», Թիֆլիս, 1894, փետրվարի 11, N 17:

⁴⁹ ՀԱԱ, ֆ. 7, ց. 1, գ. 20, թ. 112:

⁵⁰Տե՛ս նույն տեղում, տե՛ս նաև Բռնակոթ, «Մշակ», Թիֆլիս, 1888, ապրիլի 5, N40:

⁵¹«Արաքս», 1892, գիրք Ա, յունիս, Ս.-Պետերբուրգ, էջ 196:

⁵²Աղբենդ գիւղից, «Արծազանք», Թիֆլիս, 1895, հոկտեմբերի 20, N 121:

կտակել էր Տաթևի վանքին և Գորիսի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցուն⁵³:

Առ. Ծատուրյանի բարերարությանը և խնամակալությանը ճեմարանում իրենց ուսումն են առել մի շարք աշակերտներ: Նրա որդեգիրներից են եղել՝ Յակոբ Միրաքյանը (Գորիս գյուղից), եղբոր՝ Սահակի որդին՝ Պողոս Ծատուրյանը (Քարահունջ գյուղից)⁵⁴, Ստեփան Կարապետյանը (Բաքվի նահանգի Ղուբայի գավառի Խաչմաս գյուղից) և Աբգար Դանիելյանը (Դիլիջանից)⁵⁵: Նրա որդեգիրներից է եղել նաև XX դարասկզբի բազմաշնորհ ու լուսամիտ գործիչներից մեկը՝ մանկավարժ, հրատարակիչ-խմբագիր, հրապարակախոս Սիմեոն Տեր-Մինասյանը: Վերջինիս ճեմարանական գործում պահպանված մի փաստաթղթում ասվում է. «Տեր-Մինասեան Սիմեոնը համարում է պ. Առաքել Ծատուրեանի որդեգիր. տե՛ս գործ 1898 թ. N 11, յաղագս բարերարաց»⁵⁶:

Առ. Ծատուրյանի բարերարությանը Եվրոպայի առաջատար համալսարաններում իրենց ուսումն են շարունակել նաև Բաքվի ռեալական ուսումնարանի շրջանավարտ հայազգի մի շարք երիտասարդներ⁵⁷:

Լինելով Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի բարերարներից՝ Առ. Ծատուրյանը հարաբերություններ է ունեցել Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ավանեսցու հետ: Այսպես՝ 1898 թ. սեպտեմբերի 3-ին, երբ Հայրիկը Արցախից վերադարձել է Գորիս, այդտեղից ուղևորվել է հարակից Քարա-

հունջ գյուղ և իջևանել Ծատուրյանի հայրական տանը, ապա այցելել նրա ծնողների շիրմին: Վեհափառ ուղևորությունն արձանագրած «Արարատ» ամսագրի վկայությամբ՝ «Նորին Սրբութիւնն ուղևորուեց դէպի Քարահունջ գիւղը և իջևանեց Ծատուրեանների տանը. այցելեց եկեղեցին, խրատեց ժողովրդին և օրինեց Պ. Առաքել Ծատուրեանի ծնողաց գերեզմանը...»⁵⁸:

Փաստերը վկայում են, որ Բաքվի հայ բարերարները մայր հայրենիքի հետ այնքան սերտ էին կապված, որ նրանցից շատերը, օգտագործելով իրենց դիրքն ու հեղինակությունը, զանազան առիթներով դրամական նվիրատվություններով զգալի օգնություն էին ցուցաբերում հարազատ ժողովրդին: Այսպես՝ Առ. Ծատուրյանը ևս մասնակցությունն է ունեցել համահայկական բարեգործական ձեռնարկումներին: «Արձագանքը» գրում է. «Բագուից հաղորդում են, որ Վեհափառ Կաթողիկոսի մասնաւոր կոնդակը ժամանելուն պէս, յայտնի բարեգործ պ. Ա. Ծատուրեանը անմիջապէս 1000 ռուբլի է ուղարկել Վեհափ. Կաթողիկոսին յօգուտ գաղթականների»⁵⁹: Առ. Ծատուրյանը 8000 ռուբլի է նվիրաբերել սուլթան Աբդուլ Համիդի 1895-1896 թթ. կազմակերպած կոտորածներից մազապուրծ արևմտահայ աղետյալներին⁶⁰: 1897 թ. Անգլիայի Չեսթեր քաղաքի (Լոնդոնից 315 կմ հեռու) Հավարդեն արվարձանում գտնվող եկեղեցու համար պատրաստում է սբ. Բարդուղիմեոսի և սբ. Գրիգոր Լուսավորչի գունապակե (վիտրաժ) պատկերները՝ հայտնի «Հայ Սարտիրոսաց պատուհան» անունով⁶¹: 1897 թ. 12.000 ռ. է կտակել Կարինում (Էրզրում) գործող Սանասարյան վարժարանին, իսկ 10.000 ռ.՝ «Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերությանը»⁶²:

Առ. Ծատուրյանը մեկնաս է եղել հեղինակների: Ինչպես, օրինակ, նրա միջոցներով լույս է տեսել Ապրես Բեկնազարյանի՝ «Գաղտնիք Ղարաբաղի (Ս.

⁵³Տե՛ս Ոճն, Գիւղատնտեսական դպրոց Ձանգեզուրում, «Գաւառ», Գորիս, 1910, յունւարի 17, N 3:

⁵⁴Յ. Միրաքյանի ճեմարանական գործում պահպանվել է ճեմարանի տեսուչ Կարապետ Կոստանյանի՝ 1894 թ. հոկտեմբերի 18-ին Առ. Ծատուրյանին հղած նամակը, որում ասվում է. «Այսու յայտարարեալ զի եղբորորդին Չեր Պօղոս Սահակեան Ծատուրեանց և համագիւղացի Յակովբ Աւագեան Միրաքեանց ընկալեալ են ի շարս զիշերօթիկ աշակերտաց ճեմարանիս: Վարչութիւնս խնդրէ փութալ առաքել գթոշակս նոցա առ մէն մի աշակերտն գերկու հարիւր թուբլիս (200) և գրաւականն իւրեանց 50 ակլան թ. ընդամենը 500 թ. (Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 312, ց. 2, գ. 1007, թ. 2):

⁵⁵Տե՛ս «Արարատ», Վաղարշապատ, 1898, N 9-Ղ, էջ 159, տե՛ս նաև Հոգևոր ճեմարանի Պ. տեսչի համառօտ տեղեկագիրը 1897/1898 ուս. շրջանի ուսումն. եւ տնտես. վիճակի մասին, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1898, N 8, էջ 445, տե՛ս նաև «Արարատ», Վաղարշապատ, 1899, N 9-Ղ, էջ 115):

⁵⁶ՀԱԱ, ֆ. 312, ց. 2, գ. 1628, թ. 2:

⁵⁷Տե՛ս «Նոր-Ղար», Թիֆլիս, 1892, նոյեմբերի 13, N 176:

⁵⁸Վեհափառ Հայրապետի ուղևորութիւնը, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1898, N 8, էջ 397:

⁵⁹«Արձագանք», Թիֆլիս, 1894, ապրիլի 24, N 46:

⁶⁰Տե՛ս Թեոդիկ, Ամենուն Տարեցոյցը, Կ. Պոլիս, 1915, էջ 13:

⁶¹Տե՛ս նույն տեղում:

⁶²Տե՛ս Մանթաշյանց Ա., Հուշագրություններ, հրապարակումներ, փաստաթղթեր, էջ 29:

Պետերբուրգ, 1886)» աշխատությունը: Հրատարակման հարցով Առ. Ծատուրյանին էր դիմել Մակար վրդ. Բարխուտարյանը: Ի պատասխան՝ «Պ. Ծատուրեանը... բանաւոր կերպով... ապսպրել է վարդապետին, որ ինքն ուրախութեամբ յանձն է առնում տպագրել...»⁶³: Գրքի առաջաբանում ասվում է. «Դուք, Բարեպաշտ Ծերունի, Դուք, ԱՌԱՔԵԼ ԱՐԱ ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ, որ այնչափ սիրում էք Ձեր Հայրենիքը, յարգում քաջագործութիւնը և ոգևորում Ձեր հայրենակցաց տղամարդութեամբ, մինչև անգամ Մեկենաս թե հանդիսանում **ԳԱՂՏՆԻՔ ՂԱՐԱՔԱՂԻ** տպագրութեան՝ երախտագէտ թարգմանիչն Ձեզ է նուիրում այս գիրքը, որպէսզի Ձեր անունն ևս անմահանայ Արցախի հայ քաջերի անունաց հետ և Ձեր յիշատակն յաւերժանայ սոյն գրքի հետ»:

Դրամատիրական հարաբերությունների արագ զարգացումը Կովկասը ներքաշում էր համաշխարհային տնտեսական կապերի մեջ: XIX դարի վերջին Կովկասի և հատկապես Բաքվի նավթի նկատմամբ հետաքրքրություն սկսեցին ցուցաբերել նաև անգլիական դրամատերերը: Լոնդոնում կազմված «Սինդիկատ» ընկերության ներկայացուցիչները (Հ. Գլադստոն, Դ. Քիթսոն, Չ. Մուր, Ու. Ջոնսոն, Բ. և Ու. Վերներներ), անգլիական բանկի տնօրեններից մեկի՝ Է. Գուբարդի գլխավորությամբ 1897 թ. սկզբներին Բաքու գալով, 7 մլն ռ. նախ գնեցին « Գ. Ա. Արաֆելով և Կ⁰», «Բր. Ի. Կ. և Մ. Բուդագով», «Բր. Ա. Կ. Ադամով» ֆիրմաները և 1898 թ. ստեղծեցին «Бакинское о-во русской нефти» ընկերությունը⁶⁴: 1897 թ. 1.300 ռ. գնեցին նաև «А. Цатуров и К⁰» ընկերությունը⁶⁵: Վերջինիս և «Б. М. де Бур» ֆիրմաների հիման վրա անգլիացիները 2,3 մլն ռ. կապիտալով 1899 թ. ստեղծեցին նաև «Европейская нефтянаяК⁰» միությունը⁶⁶: «Կովկասյան օրացույցում» այդ վաճառքի մասին ասվում է. «1897 թ. Ծատուրովից անգլիացի-

ները գնեցին նավթահանքերն ու գործարանները: Նաև լուրեր են պատվում հանքերի վաճառքի մասին Բենկենդորֆի, Առաքելովի, Մանթաշևի, «Սյունիք», «Լուսնյակ», «Մասիս» ընկերությունների մասին: Բոլոր գործարքներն իրականացվում են անգլիացիների կողմից... ռուսահպատակ ներկայացուցիչների անունից»⁶⁷:

Ազգային արդյունաբերողների այդօրինակ անհեռատես այդ քայլը լուրջ անհանգստություն առաջացրեց հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակներում: «Տարագ» ամսագիրը, մտահոգված ազգային արդյունաբերության նմանօրինակ կորստով, առաջնորդող հողվածներում դատապարտեց հայ արդյունաբերողների տնտեսագիտորեն չհաշվարկված քաղաքականությունը: «Բազմի նավթարդյունաբերողներին մոլորեցնողը այն հանգամանքն է,- գրում է «Տարագը»,- որ անգլիացիները ավելի գին էին վճարում նավթահանքին, քան թե սրանք ներկայումս արժեն: Բայց եթե տեղացի արդյունաբերողները մի փոքր ավելի տնտեսական բնագղում ունենային, կըմբռնեին, որ այդպիսի հարստութիւնները պէտք է գնահատւին ոչ թէ առօրեայ շուկայի գնով, այլ հարկաւոր է, առաջիկայ տասնամեակները ի նկատի ունենալ»⁶⁸:

Անհաջողություն կրելով առևտրարդյունաբերական ձեռնարկներում՝ Առ. Ծատուրյանը հետզհետե ընկնում է մեծ պարտքերի տակ: Գործընկերներից աջակցություն չստանալով՝ ծայր աղքատության և հուսախաբության մեջ հայտնված 73-ամյա Առ. Ծատուրյանը ինքնասպան է լինում 1903 թ. մայիսի 30-ին՝ Նոր Բայազետի գավառի Արզականի իր կավածքում⁶⁹: Տեղին է նշենք, որ Առ. Ծատուրյանի ինքնասպանության վերաբերյալ հետևյալ տեղեկությունն է հայտնել հայ մեծանուն վիպասան Րաֆֆու հետքերով Քարահունջ այցելած գրող, հրապարակախոս Բակուր Կարապետյանը: Ըստ նրա՝ «1900 թվականին, երբ Նիկոլայ թագավորը թագուհու հետ Բաքու է ժամա-

⁶³Տե՛ս Հայկունի [Եղիշե ավ. քին. Գեղամյանց], Ողեգնացական ակնարկներ, «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիզ, 1885, դեկտեմբերի 1, N 94:

⁶⁴Տե՛ս Դադայան Խ., Հայերը և Բաքուն, էջ 30:

⁶⁵Кавказский календарь на 1899 г., Тифлис, 1898, с. 73-74.

⁶⁶Տե՛ս **Ибрагимов М.**, Нефтяная промышленность Азербайджана в период империализма, Баку, 1984, с. 103.

⁶⁷Кавказский календарь на 1899 г., с. 74.

⁶⁸«Տարագ», Թիֆլիս, 1898, մարտի 8, N 10, էջ 199:

⁶⁹1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո, Անդրկովկասի հատուկ կոմիտեի որոշմամբ նույն թվականի օգոստոսին կավածքն ամբողջությամբ բռնագրավվել է (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 103, ց. 1, գ. 59, թ. 20):

նում, Առաքել Ծատուրովը թագուհուն օգնում է վագոնից իջնելիս: Թագավորին դուր չի գալիս Ա. Ծատուրովի այս վարմունքը և որպես պատիժ նրան երկաթե խաչ է նվիրում, որը նման հարուստ և դիրք ունեցող մարդու համար խիստ վիրավորական էր: Այլևս անկարող լինելով տանելու այս խայտառակությունը, քարահունճեցի մեծահարուստը Ախտայի իր կալվածքում ինքնասպան է լինում»⁷⁰:

Նշենք, որ վերոբերյալ տեղեկությունը իրականությանը չի համապատասխանում հետևյալ պատճառներով: Նախ՝ այն չի հիմնավորվում որևէ սկզբնաղբյուրով: Երկրորդ՝ կայսր Նիկոլայ 2-րդը Կովկաս է ժամանել ավելի ուշ՝ Սարիղամիշի օպերացիայից (1914 թ. դեկտեմբերի 26-1915 թ. հունվարի 18) առաջ՝ 1914 թ. նոյեմբերի 26-ին: Նիկոլայ 2-րդը նախ՝ ժամանել է Թիֆլիս⁷¹, ապա՝ նոյեմբերի 30-ին ուղևորվել Կարս, որտեղից մեկնել է գործող ռազմաճակատ⁷² և Բաքվում չի եղել: Ռուսաստանի կայսրերից Բաքվում է եղել Ալեքսանդր 3-ը՝ 1888 թ. հոկտեմբերի 8-ին⁷³: «Նոր-Դար» լրագիրը, որ մանրամասն նկարագրում է կայսրի և նրա շքախմբի ժամանումն ու Բաքվում նրանց պատվին կազմակերպված շքեղ ընդունելությունը, Առ. Ծատուրյանի հետ կապված վերոնշյալ դիպվածի մասին նույնպես ոչինչ չի հաղորդում: Նշվում է միայն, որ «Աղ ու հացն ընդունելուց յետոյ, Նոցին Մեծութիւններն այդտեղ հաւաքուած բազմաթիւ մշակների «ուրա»-ով դիմեցին Ա. Ծատուրեանի նաւթային կայարանը՝ նախապէս անցնելով յաղթական կամարի տակից, որ այդ առթիւ էր պատրաստուած, ու զննեցին նաւթիան գործիների գործադրութիւնը»⁷⁴:

Ինչևիցե, Առ. Ծատուրյանի մահը խոր կսկիծով արձագանքեց ժամանակի

առաջատար մամուլը: «Մշակի» թղթակից Աշոտ Աթանասյանը գրել է. «Հանգուցեալը շնորհիւ իր կեանքում կատարած մի շարք բարեգործութիւնների, իր միշտ հոգատար վերաբերմունքի՝ դէպի հայկական կեանքում տեղի ունեցող թշուառ դէպքերը, շուսահայ հարուստներից և բարեգործներից ամենաժողովրդականն էր: Ծատուրեանի ձեռքով բարերարված ուսանողների թիւը տասնեակներով է. բազմաթիւ վանքեր, դպրոցներ, որբանոցներ նրանից ստացել է նուէրներ, հայ հեղինակների, գրողների համար շատ յաճախ Առաքել-ապերը եղել է Մեկենաս»⁷⁵: Առ. Ծատուրյանին նվիրված դամբանականում «Նոր-Դարն» առաջնորդողում գրում էր. «Յանձին Առաքել Ծատուրեանի հայ հասարակութիւնը զրկուեց իւր մի ազնիւ բառի բովանդակ նշանակութեամբ՝ օգտակար մի անդամից: Կան անհատներ, որոնք իրենց կատարելիութիւններով, գործունէութեամբ և իրենց ապրած միջավայրին մատուցած ծառայութիւններով հաւասարակշիռ են մի ամբողջ հասարակութեան, գուցէ և նրանից գերադասելի: ...Առաքել-Ապօր մահը հայ հասարակութեան համար ամենաթանկագին կորուստներից միւնն է. և դժուար է գտնել ինքն իրեն ճանաչող մի հայ, որ սրտի խորքից չարտասուէի, չմորմոքի այդ վաղաժամ կորստի վրայ: Առաքել Ծատուրեանը ժամանակի ծնած հազուադիւս տիպերից միւնն էր. նա իւր մէջ մարմնացրած էր մարդասիրութիւնը, և նրա կեանքը հոյակապ շղթայ է խոշոր ու մանր բարեգործութիւնների օղակներից կազմուած: Միակ անձն էր, որի մէջ այնքան ամուր, այնքան սերտ կերպով միացած էին սրտի աշխարհային հարստութիւններ, որից առատօրէն օգտուում էին և՛ ուսման ծարաւի չքաւոր ուսանողը, և՛ աներախտագէտ հայ մամուլի օգնութեան կարօտ վաստակաւորը, և՛ իւր անհիւրընկալ հայրենիքից փախուստով ազատուած պանդուխտ հայ ընտանիքը: Նրա գրպանի վրայ ծանրացած էր իւր ազգակիցների անվերջ կարիքների հոգատարութիւնը, իսկ սրտի ու զգացումների օրինակելի հարստութեանարդիւնքը նուիրուած իւր եղբայրակիցների կեանքի հանգստութեան հեռաւոր ծրագրների իրագործման, որին նա դիմում իր հոգու ամբողջ կարողութեամբ յընթացս երկար տարիների: ...Ոչ ոքի համար գաղտնիք չէ, որ Առաքել Ծատուրեանի սեփական գործերը առևտրական հրապարակում, ուր նա երկար ժամանակ առաջնակարգ դիրք էր գրաւում, լաւ չէին

⁷⁰ Կարապետյան Բ., Հարյուր տարվա երկխոսություն (Բաֆֆու ճանապարհորդական հետքերով), Ե., 1990, էջ 152:

⁷¹ Տե՛ս «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1914, նոյեմբերի 26, N 264, տե՛ս նաև Թագաւոր Կայսրի մեկնումը, «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1914, դեկտեմբերի 3, N 270:

⁷² Տե՛ս Թագաւոր Կայսրի հեռագիրը, «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1914, դեկտեմբերի 4, N 271, տե՛ս նաև Թագաւոր Կայսրի ուղեւորութիւնը Կովկասում, «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1914, դեկտեմբերի 5, N 272:

⁷³ Տե՛ս Նոցին Կայսերական մեծութիւնները Բագուում, «Նոր-Դար», Թիֆլիս, 1888, հոկտեմբերի 15, N 170:

⁷⁴ Նոցին Կայսերական մեծութիւնները Բագուում, «Նոր-Դար», Թիֆլիս, 1888, հոկտեմբերի 18, N 171:

⁷⁵ Աթանասեան Ա., Առաքել Ծատուրեան, «Մշակ», Թիֆլիս, 1903, յունիսի 5, N 119:

զնուն: Չախող հանգամանքների առաջ բերած բարդությունները մի անգամ խանգարել էին նրա առևտրական գործունեությունը, ուստի և ապարդիւն էին անցնում նրա գործ դրած այն բոլոր ջանքերը, որոնք ուղղուած էին այդ խանգարուած մեքենայի գործառնութիւնը իւր բնական ընթացքի մէջ մտցնելուն: ...Առաքել Ծատուրեանը երկար տարիներ Կովկասի առևտրական աշխարհի ամենագորեղ գապանակներից մէկը եղած և շատերին իւր անհատական միջոցներով սարսափելի անկումից ազատած լինելով, կարծում ենք, թէ կատարելապէս իրաւունք ունէր իւր գործակիցներից սպասելու փոխադարձ մի օգնութիւն, թեթև մի ձեռնտութեան մի փորձ իւր դժուարին ու անտանելի դրութիւնից դուրս գալու համար: Այդ օգնութիւնն եթէ օտարները զլացան, – այդ շատ հասկանալի է, բայց մի՞ թէ նրա հետ այդքան տմարդի կերպով պէտք է վարուէին նրա ազգակիցներն ևս, որոնցից խիստ շատերը գործի շրջանում և նրանից դուրս ամեն կերպ օգտուէլ էին այդ ազնիւ մարդու բարիքներից»⁷⁶: Նույն կերպ «Տարագը» փսոսանքով գրում էր. «Առ. Ծատուրեան շատ բարի մարդ էր... անդամ եղաւ Բագւայ կլուբին, հագաւ ֆրակ, աջ ու ձախ ցանեց անհաշիւ, առանց ծրագրի իր անհամար ոսկիները, ձգտեց Գլադստոնի և լորդերի հետ նստել վեր կենալ: Յետեւանքը, որ նա իր գործերը օտարներին թողնելով, ամեն քայլափոխում թէ տանը և թէ դռանը խաբւելով, հիասթափւեց, ընկաւ յուսահատութեան ճիրանները, որի հետեւանքը նրա այսօրայ ողբերգական մահն է: Ափսոս, բարի հայ քրիստոնէան մեռաւ ոչ բնական մահով»⁷⁷:

Առ. Ծատուրյանը թաղված է հայրենի Քարահունջ գյուղի Ս. Հռիփսիմէ եկեղեցու բակում: Սև մարմարե տապանքարին արձանագրված է.

«ԱՌԱՔԵԼ ԱՊԷՐ ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ
1830-1903
ՈՂՈՐՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀՄԻՍՏՔ
Ի ՄՄԱՆԷ ՈՉ ՊԱԿԱՍԷ»⁷⁸:

Առ. Ծատուրյանի տապանքարը

Геворг Степанян–Аракел Цатурян: торговец-промышленник и благотель

Аракель Аствацатур Цатурян является одним из представителей торгово-промышленного капитала Армении во второй половине XIX века. Он внес большой вклад в развитие нефтяной промышленности Баку во второй половине XIX века. Будучи благотелем, Аракель Цатурян в различных случаях оказывал существенную финансовую помощь своему родному народу.

Ключевые слова: Ар. Цатурян, Баку, нефтяная промышленность, М. Арамянц, Ал. Манташянц, благотворительности.

Gevorg Stepanyan - Arakel Tsaturyan: an industrialist and a benefactor

Arakel Astvatsatur Tsaturyan is one of the representatives of Armenian commercial and industrial capital in the second half of the 19th century. He has made a great contribution to the development of the oil industry in the second half of the 19th century in Baku. Being a benefactor, Arakel Tsaturyan on various occasions has made considerable donations to his native people.

Key words: Ar. Tsaturyan, Baku, oil industry, M. Aramyants, Al. Mantashyants, bounty.

⁷⁶Առաքել-ապեր Ծատուրեան, «Նոր-Ղար», Թիֆլիս, 1903, յունիսի 5, N 96:

⁷⁷«Տարագ», Թիֆլիս, 1903, հունիսի 8, N 20, էջ 195:

⁷⁸Ստեփանյան Գ., Գորիս (դաշտային հետազոտական աշխատանքներ, 2017 թ.), տետր N 1, էջ 1:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ ԱՌՈՒՏԱՄՅԱՆ

ԱՐՏԱԳԱՂԹԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՍՅՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶՈՒՄ

ՀՀ-ի առջև ծառայած կարևոր հիմնախնդիրներից է արտագաղթը: Այն նոր երևույթ չէ, ուղեկցում է հայ ժողովրդին իր պատմական զարգացման ողջ ընթացքում: Արտագաղթն իրենից ներկայացնում է տարբեր դրդապատճառներով բնակչության տեղաշարժ ինչպես երկրի ներսում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս: Այն իր անմիջական ազդեցությունն է ունենում երկրի տնտեսական, քաղաքական, միջէթնիկ հարաբերությունների վրա՝ դառնալով սոցիալ-մշակութային փոփոխությունների կարեւոր գործոն: Ներկա պայմաններում արտագաղթը դիտարկվում է որպես տնտեսական և ժողովրդագրական երևույթ, սակայն հարկ է կարևորել նաև արտագաղթի էթնոմշակութային և սոցիալական հետևանքները: Միգրանտները, երկար տարիներ ապրելով և աշխատելով այլ էթնիկ միջավայրում, կրում են մշակութային որոշակի ազդեցություն: Ուստի կարևոր է, թե արտագաղթն ինչ ազդեցություն է ունենում նրանց մշակութային, լեզվի, ապրելակերպի վրա:

Բանալի բառեր-արտագաղթ, դրդապատճառներ, հետևանքներ, զբաղվածություն, գործազրկություն, Սյունիքի մարզ, հայ ընտանիք:

Արտագաղթի սոցիալ-տնտեսական մի շարք հիմնահարցերի անդրադարձել են հայ անվանի գիտնականներ Վ. Խոջաբեկյանը, Լ. Հարությունյանը, Ռ. Եզանյանը: Տնտեսական մոտեցման կողմնակից է. Լավենշտեյնը արտագաղթի գլխավոր պատճառը համարում է տնտեսական գործոնը՝ ավելի բարձր աշխատանքի վարձատրությունը՝ անտեսելով արտագաղթ առաջացնող սոցիալ-մշակութային գործոնները: Դ. Մասեյը արտագաղթը համարում է տնտեսական զարգացման հետևանքով քաղաքական, տնտեսական կյանքում ինտեգրացիոն գործընթացների արդյունք: Հարկ է նշել, որ ներկայացված բնորոշումները միակողմանի են բնութագրում արտագաղթը, քանի որ նրա միջոցով տեղի է ունենում տարբեր մշակույթների փոխազդեցություն: Այդ ընթացքում միգրանտը, յուրացնելով օտար մշակութային արժեքները, փորձում է պահպանել նաև սեփական մշակութային ինքնությունը:

Հայաստանում արտագաղթը մեծ չափեր ունեցավ 1991 թվականից, որոշ չափով կայունացավ 2004-2008 թվականներին: 2008 թվականից մինչ օրս ավելանում է արտագաղթի հոսքը, որը տնտեսական, քաղաքական, ժողովրդագրական, մշակութային լուրջ սպառնալիք է ՀՀ-ի համար: 2012-2015 թվականներին ՀՀ-ի միգրացիոն գործընթացների պատկերը ներկայացված է աղյուսակ 1- ում.

Աղյուսակ 1. 2012-2015 թթ. միգրացիոն գործընթացներում ներգրավված անձանց թիվը՝ ըստ Երևան քաղաքի և ՀՀ մարզերի տոկոսներով¹.

	ներգրավված են եղել միգրացիոն գործընթացներում	
	մեկնել են և չեն վերադարձել	մեկնել են և վերադարձել
ք. Երևան	16.1	28.3
Արագածոտն	7.2	0.5
Արարատ	7.2	10.0
Արմավիր	7.7	1.0
Գեղարքունիք	8.8	14.7
Լոռի	16.2	12.0
Կոտայք	9.0	13.4
Շիրակ	18.5	10.3
Սյունիք	2.4	0.3
Վայոց ձոր	2.7	2.5
Տավուշ	4.2	7.0

Աղյուսակի տվյալները վկայում են, որ ՀՀ-ից անվերադարձ մեկնածուների 18.5%-ը Շիրակի մարզից է, 16.2%-ը Լոռու մարզից, 10.1%-ը Երևան քաղաքից: Մեկնածուների թվի մեջ տեսակարար կշռով վերջին տեղում են Վայոց ձորի և Սյունիքի մարզերը՝ համապատասխանաբար 2.7% և 2.4%:

Նշված ժամանակահատվածում արտաքին և ներքին միգրացիոն տեղաշարժերում ընդգրկվածների 11%-ի տեղաշարժերը եղել են ներհանրապետական, 10.5%-ը՝ ԼՂՀ-ում, մնացած 78.5%-ը միջպետական, որի գերակշիռ մեծամասնությունը՝ 89.3% -ը ՌԴ-ում: Ըստ ԱՎԾ տվյալների՝ միգրացիոն գործընթացներում ներգրավված և մեկնածուներից վերադարձած անդամներից 74,8%-ի բացակայության տևողությունը կազմել է մինչև մեկ տարի, ընդ որում՝ 19.8%-ի բացակայությունը կազմել է մինչև 3 ամիս, իսկ 25,2% -ինը՝ մեկ տարի և ավելի: Մեկնածուներից վերադարձածների 72.6%-ը ՌԴ-ից է եղել:

Արտագաղթի ամբողջական պատկերն ըստ մարզերի ներկայացնելու համար պետք է հաշվի առնել նրանց բնակչության թիվը (աղյուսակ 2).

Աղյուսակ 2. ՀՀ մշտական բնակչության թիվը ըստ մարզերի 2014-2016թթ.²

	մշտական բնակչության թվաքանակը (հազար մարդ)		
	2014	2015	2016
ՀՀ	3010.6	2998.6	2986.1
Երևան	1071.5	1073.7	1075.8
Արագածոտն	131.3	129.8	128.5
Արարատ	260.1	258.9	258.4
Արմավիր	267.0	266.6	265.8
Գեղարքունիք	233.0	231.8	230.7
Լոռի	228.0	225.0	221.1
Կոտայք	255.0	253.9	252.8
Շիրակ	246.4	243.2	239.3
Սյունիք	140.2	139.4	138.9
Վայոց ձոր	51.4	50.8	50.3
Տավուշ	126.7	125.5	124.5

¹<http://www.armstat.am/>

²<http://www.armstat.am/>

Արտագաղթի պատկերը ներկայացնելու նպատակով արտագաղթածների թիվը բաշխենք ըստ մարզերի ներկայացված տոկոսների (աղյուսակ 1-ի տվյալներ), կստանանք 2012-2015թթ. մարզերից անվերադարձած անձանց թիվը (աղյուսակ 3)։

Աղյուսակ 3. ՀՀ մարզերից անվերադարձած անձանց թիվը 2012-2015թթ. (հազար մարդ)

	անվերադարձ մեկնածուների թիվը
ՀՀ	159100
Երևան	25615
Արագածոտն	11455
Արարատ	11455
Արմավիր	12251
Գեղարքունիք	14001
Լոռի	25774
Կոտայք	14319
Շիրակ	29434
Սյունիք	3818
Վայոց ձոր	4296
Տավուշ	6682

Աղյուսակի տվյալները համեմատենք յուրաքանչյուր մարզի բնակչության թվի հետ կստանանք հետևյալ պատկերը։ Շիրակից անվերադարձ մեկնողները կազմում են Շիրակի բնակչության 12.19%-ը, Լոռու մարզից՝ 11.55%-ը, Երևանից՝ 2.38%-ը, Արագածոտնի մարզից՝ բնակչության 9%-ը, Վայոց ձորից՝ 8.49%-ը, Գեղարքունիքից՝ 6.05%-ը, Կոտայքից՝ 5.64%-ը, Տավուշից՝ 5.34%-ը, Արմավիրից՝ 4.6%-ը, Արարատից՝ 4.2%-ը, Սյունիքից՝ 2.74%-ը։ Փաստորեն ավելի շատ արտագաղթում են սոցիալական վատ պայմաններ, գործազրկության բարձր մակարդակ, տնտեսական ցածր ակտիվություն ունեցող բնակավայրերից։

Արտագաղթի հիմնախնդիրները ներկայացնելու համար կարևոր է ուսումնասիրել մեկնելու հիմնական պատճառները։ Միգրացիոն տեղաշարժերի հիմնական պատճառներն են աշխատանք փնտրելը, ընտանեկանը, մշտական բնակության վայրի տեղափոխությունը, մասնավոր այցերը հարազատներին, զբոսաշրջությունը, ուսումը, բուժման նպատակները և այլն։ Ըստ ԱՎԾ տվյալների՝ 2012-2016 թթ.-ին միգրացիոն գործընթացներում ներգրավված և դեռևս չվերադարձած անձանց 68.2%-ը մեկնել է աշխատելու, 2.8%-ը մեկնել են աշխատանք փնտրելու նպատակով, 3.5%-ը Հայաստանից մեկնել են ընտանեկան պատճառներով, 2.8%-ը՝ ուսման, 0.5%-ը՝ այց բարեկամներին, 2.2%-ը՝ մշտական բնակության վայրի փոփոխության նպատակներով։ Փաստորեն կարելի է եզրակացնել, որ մեր հայրենակիցների մեկնելու գլխավոր պատճառը աշխատանքն է։ Այդ է վկայում մեր կողմից կատարած ուսումնասիրությունների արդյունքները (աղյուսակ 4)։

Աղյուսակ 4. ՀՀ աշխատանքային ռեսուրսները 2012-2016 թթ. (հազար մարդ)

	2012	2013	2014	2015	2016
Աշխատանքային ռեսուրսներ	2260.8	2189.1	2180.2	2106.7	2011.4
Տնտեսապես ակտիվ բնակչություն	1418.3	1388.4	1375.7	1316.4	1226.3
Զբաղվածներ	1172.8	1163.8	1133.6	1072.7	1006.2
Գործազուրկներ	245.6	224.6	242.1	243.7	220.2
Աշխատունակ տարիքի բնակչություն	2051.5	2034.0	2015.1	1987.2	1852.6

Աղյուսակի տվյալները վկայում են, որ 2015, 2016 թվականներին 2012, 2013 թվականների համեմատ նվազել է ՀՀ աշխատանքային ռեսուրսների, զբաղվածների, աշխատունակ տարիքի բնակչության թիվը: Եթե նկատի ունենանք, որ ՀՀ-ից ավելի շատ արտագաղթում են աշխատունակ, աշխատանքային տարիքում գտնվող անձինք, ապա կարելի է եզրակացնել, որ թվաքանակի նվազման պատճառը նաև արտագաղթն է: Մի կողմից աշխատատեղերի բացակայությունը, գործազրկությունը, ցածր աշխատավարձը հանդիսանում են արտագաղթի պատճառ, մյուս կողմից՝ արտագաղթի հետևանքով երկրում մեղմանում է լարվածությունը, նվազում գործազրկության մակարդակը: Սակայն ուսումնասիրելով գործազրկության մակարդակը (% -ով) ՀՀ մարզերում՝ նկատում ենք, որ որոշ մարզերում 2016 թվականին ավելացել է 2014 և 2015 թվականների համեմատ (աղյուսակ 5).

Աղյուսակ 5. Գործազրկության մակարդակը ՀՀ-ում՝ ըստ մարզերի % - ներով.

	2014	2015	2016
ՀՀ	17.6	18.5	18.0
Երևան	26.9	30.2	29.1
Արագածոտն	5.1	5.7	5.9
Արարատ	7.5	8.3	9.2
Արմավիր	7.4	9.4	11.6
Գեղարքունիք	5.8	4.7	4.2
Լոռի	16.9	15.7	12.3
Կոտայք	22.8	23.0	21.8
Շիրակ	20.8	19.0	21.0
Սյունիք	18.3	15.7	11.6
Վայոց ձոր	13.0	10.1	8.4
Տավուշ	10.9	12.1	12.5

Համեմատելով աղյուսակ 2-ի և աղյուսակ 5-ի տվյալները՝ նկատում ենք, որ 2016 թվականին 2014 թվականի համեմատ ՀՀ մարզերում նվազել է մշտական բնակչության թվաքանակը, և ավելացել է գործազրկության մակարդակը Արագածոտնի, Արարատի, Արմավիրի, Շիրակի, Տավուշի մարզերում: Լոռու մարզում նվազել է գործազրկության մակարդակը՝

2016 թվականին՝ 12.3 %, 2014 թվականի 16.9%-ի համեմատ: Եթե նկատի ունենանք, որ համեմատաբար պակաս է նվազել Լոռու մարզի մշտական բնակչության թիվը, և մեծ %-ով նվազել է գործազրկության մակարդակը, ապա կարելի է եզրակացնել, որ պատճառը արտագաղթն է: 2017 թվականին ՀՀ մշտական բնակչության թիվը 2016 թ. հունիսի 1-ի համեմատ

նվազել է շուրջ 15.2 հազար մարդով, ինչը ձևավորվել է միգրացիայի բացասական մնացորդի բնական հավելաճին գեազանցող ցուցանիշի հաշվին: Հայաստանում նվազում են ամուսնությունները, ավելանում ամուսնալուծությունները, ինչը մասնագետները մեծամասամբ կապում են սոցիալ-տնտեսական վատ վիճակի հետ:

Ծնելիության առումով ևս առաջընթաց չկա: Երկրում պտղաբերության գումարային գործակիցը մեկ կնոջ հաշվով նախորդ տարի կազմել է 1.647 միավոր, ինչը զգալիորեն ցածր է բնակչության պարզ վերարտադրության համար անհրաժեշտ՝ 2.150 ցուցանիշից: Հայաստանը ծերացող երկրների թվին է դասվում: ՀՀ-ում նոր վտանգավոր միտում է նկատվում. ՀՀ բնակչությունը հեռանում է ընդմիջտ: Միգրացիայի տեսակներից ամենավտանգավորը մշտական միգրացիան է, որովհետև մարդիկ հեռանում են ընդմիջտ: Նախորդ տարվա ցուցանիշներով 24 հազար մարդ է Հայաստանից մշտական մեկնել: Դա ընդհանուր մեկնողների մոտ 50 % -ն է կազմում: Ուստի եթե մշտական գնացողների թիվն ավելանա, ուրեմն մենք բնակչության թվաքանակի նվազեցման հետ ավելի մեծ

խնդիրներ կունենանք: Ըստ պաշտոնական վիճակագրության՝ Հայաստանում հաշվառումից դուրս եկողների 21.7 %-ը գրանցվել է օտարերկրյա պետություններում՝ իրենց բնակության հասցեով:

Սյունիքի մարզի վերաբերյալ տվյալները վկայում են, որ ՀՀ մյուս մարզերի համեմատ թե մշտական բնակչության թվաքանակի նվազման, թե անվերադարձ մեկնողների թվաքանակով, թե գործազրկության մակարդակով ավելի դրական ցուցանիշներ են արձանագրվել: Սյունիքի մարզի բնակչության թվաքանակը 2017 թվականի հունիսի 1-ի դրությամբ 138.5 հազար մարդ է: Նրանցից 26.3%-ը 0-ից 20 տարեկան տարիքային խմբում են գտնվում, 9.9%-ը՝ 65-ից ավելի տարիքային խմբում, իսկ 63.8%-ը՝ 21-ից 64 տարեկան տարիքային խմբում: Սյունիքի մարզում աշխատանքային ռեսուրսների թիվը 2014 թվականին եղել է 92.4 հազար մարդ, իսկ 2015 թվականին՝ 80.6 հազար մարդ: Նրանցից զբաղվածները 2014 թվականին՝ 54.1 հազար մարդ, իսկ 2015 թվականին՝ 46.4 հազար մարդ: Ոչ ֆորմալ զբաղվածները 2014 թվականին գրանցվել է՝ 22.2 հազար մարդ, իսկ 2015 թվականին՝ 16.8 հազար մարդ:

Աղյուսակ 6. Պաշտոնապես գրանցված գործազուրկների թիվը Սյունիքի մարզում

	2013	2014	2015
Սյունիք	4012	4493	4625
Գորիս	1665	1973	1845
Կապան	1216	1355	1501
Մեղրի	294	303	341
Սիսիան	837	862	938

Մեր կողմից կատարած ուսումնասիրությունները վկայում են, որ ավելացել է աշխատանք փնտրողների թիվը: Այլ է պատկերը պաշտոնապես գրանցված գործազուրկների ցուցանիշներում (աղյուսակ 6).

Ըստ ԱԿԾ տվյալների՝ 2015 թվականին 2014 թվականի համեմատ զգալիորեն կրճատվել է գործազուրկների թիվը. 2014 թ.-ին 12.1 հազար մարդ, 2015 թ.-ին 8.6 հազար մարդ՝ գործազրկության մակարդակը 18.3% -ից դառնալով 15.7%: Սակայն ավելացել է պաշտոնապես գրանցված գործազուրկների թիվը: Եվ եթե հաշվի առնենք, որ ՀՀ-ից անվերադարձ մեկնողների թվում ամենափոքր ցուցանիշը արձանագրվել է Սյունիքի մարզում, ապա կարելի է եզրակացնել, որ ի տարբերություն մյուս մարզերի՝ Սյունիքից աշխատանքային արտագաղթն իրականացվում է հիմնականում կարճաժամկետ, վերադարձածները նորից հայտնվում են աշխատանք փնտրողների կարգավիճակում. 2017 թվականի հունիսին Սյունիքի մարզում գրանցվել է աշխատանք փնտրող 826 մարդ, որոնցից գործազուրկ են 740-ը, ՀՀ-ում՝ 21445 մարդ, որոնցից գործազուրկ՝ 18399 մարդ: Փաստորեն և պաշտոնապես գրանցված գործազուրկների թվով, և աշխատուժի առաջարկով ՀՀ-ում ամենացածր ցուցանիշ է գրանցվել Սյունիքի մարզում: Մեր կարծիքով՝ դրան նպաստել է այն, որ Սյունիքի մարզը, համեմատաբար քիչ բնակեցված լինելով (ՀՀ բնակչության ընդհանուր թվաքանակում մարզի բնակչության թվաքանակի տեսակարար կշիռը 4.7% է), հարուստ է բնահումքային պաշարներով, ունի արտադրական մեծ ներուժ: Օգտակար հանածոներով Սյունիքն ամենահարուստ մարզն է, զարգացած է հանքարդյունաբերությունը, էլեկտրաէներգետիկայի արտադրությունը: Դրանցից կարևորագույններն են գունավոր և թանկարժեք մետաղների հանքաքարերը (պղինձ, մոլիբդեն, ցինկ), ոչ մետաղային օգտակար հանածոները (շինարարական քարեր, բազալտային հումք, կրաքար և այլվող թերթաքարեր, մարմար, գրանիտի պերլիտ և այլն): Մարզում միջին ամսական անվանական աշխատավարձը զգալիորեն բարձր է: Մեր կողմից ներկայացված դրական ցուցանիշների հետ մեկտեղ հարկ է կարևորել այն փաստը, որ արտագաղթում են Սյունիքի մարզից ևս, ուստի արտագաղթը իր բացասական հետևանքներով ազգային հիմնախնդիր է, որի պետական կարգավորումն ու կառավարումն ունեն օրյեկտիվ անհրաժեշտություն: Սյունիքի մարզի տնտեսական քաղաքականության հիմնական նպատակներից մեկը պետք է լինի

զբաղվածության ապահովումը: Ջրաղվածությունը բնակչության բարեկեցության պայման է, արտագաղթի կանխարգելման կարևորագույն գործոն: Մարզի զարգացումը և բարեկեցությունը մեծապես կախված է բարձրորակ աշխատուժի առկայությունից, գործազրկության մակարդակից, քանի որ «ուղեղների հոսքի», որակյալ աշխատուժի անկանոն արտահոսքի հետևանքով թուլանում է մարզի գիտական ստեղծագործական և տնտեսական ներուժը: Արտագաղթի պատճառով մարզում նկատվում են ամուսնաընտանեկան հարաբերությունների համակարգի խաթարում (2015 թվականին գրանցվել է 146 ամուսնալուծություն), նվազել է բնակչության բնական շարժի հիմնական ցուցանիշները (2014 թվականին Սյունիքի մարզում ծնվածների թվաքանակը եղել է 1503, 2016 թվականին՝ 1421): Չափազանց մեծ բացասական ազդեցություն ունի ներկայումս արտագաղթը հայ ընտանիքի գոյության, պահպանման վրա: Սյունիքը մշտապես աչքի է ընկել որպես հայ ընտանիքի ավանդույթները կրող, պահպանող մարզ: Սակայն արդի պայմաններում նկատելի է մարզի ընտանիքներում բարոյահոգեբանական մթնոլորտի վատթարացում, երեխաների դաստիարակության հետ կապված խնդիրներ, ամուսնալուծությունների թվի աճ, «կիսված ընտանիքների» թվի աճ, երկու ընտանիք պահելու երևույթ՝ մեկը հայրենիքում, մյուսը՝ արտագնա աշխատանքի վայրում, ընտանեկան նորմերի թուլացում: Այսինքն՝ արտագաղթը լուրջ մարտահրավեր է սյունյաց ընտանիքների ամրությանը, այն բավարար հիմքեր է ստեղծում ընտանիքի մոդելի փոխակերպումների համար:

Маргарит Арустамян - Влияние миграции в Сюникской области

В работе рассматриваются проблемы миграции населения в РА, количественные показатели и особенности, характеризующие миграционные процессы. Миграция рабочей силы и населения – это не только экономическое, но и сложное политическое и социально-экономическое явление, оказывающее значительно влияние на состав трудовых ресурсов как стран, откуда эмигрируют мигранты, так и для принимающих стран. Выделены факторы,

способствующие миграции, и сдерживающие ее. В статье представлена полная картина эмиграции в соответствии с провинциями Армении, мотивы эмиграции. Объясняется влияние эмиграции в Сюникской области.

Ключевые слова: миграция, миграционные процессы, миграция рабочей силы и населения, факторы, миграционные подвижности, Сюник, безработица, армянская семья.

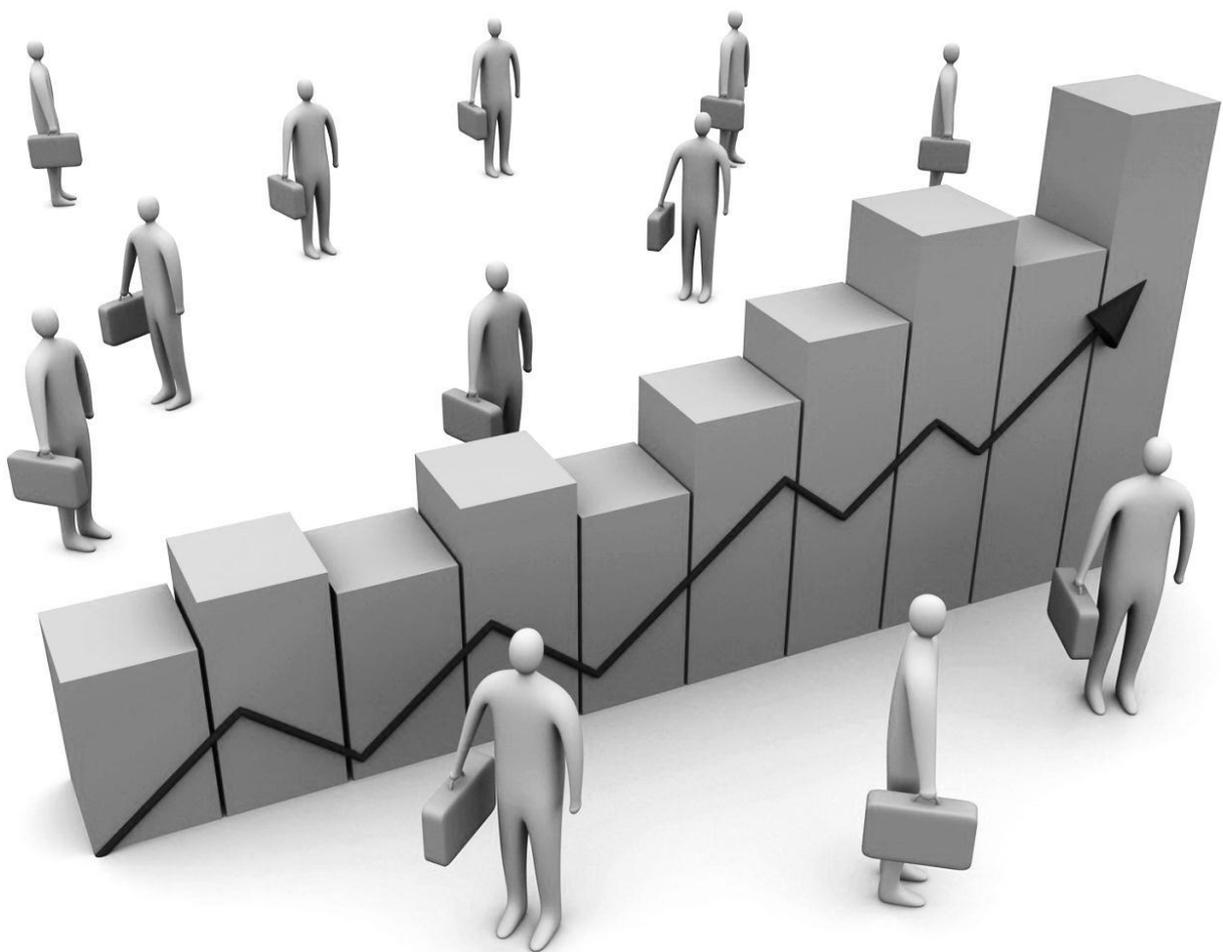
Margarit Arustamyan - Migration influence in Syunik province

The article discusses migration issues of the population, quantitative indicators and features characterizing migration processes. The authors highlights the characteristics of migration mobility, main stages of migration in the

Republic of Armenia, and states factors determining higher intensity of migration. Labor and population migration is not only an economic, but also a complex political and social-economic phenomenon.

It significantly affects the labor force structure of both labor exporter and migrant recipient nations. It creates new reality in the labor market, entailing significant shifts in the social and political arena. The factors supporting and suppressing labor migration are highlighted. From this point of view, the article discusses the migration flows of the Republic of Armenia and their respective socio-economic characteristics and some peculiarities.

Key words: Migration, migration processes, migration mobility, factors, Syunik.

ԱՐԿԱԴԻ ԾԱՏՈՒՅԱՆ

ԽՆՁՈՐԵՍԿ
ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ, ՎԱՐԿԱԾՆԵՐ ԵՎ ԵՆԹԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
«ԽՆՁՈՐԵՍԿ» ԱՆՎԱՆ ՇՈՒՐՋ

Բանալի բառեր - Խնձորեսկ, Հաբանդ գավառ, թաղեր, ձորի բնակիչներ, քարայրեր:

XIII դարի Սյունյաց նշանավոր պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը Հաբանդ գավառի գյուղերի շարքում նշել է նաև Խնձորեսկ գյուղանունը: Սա նշանակում է, որ ավելի քան յոթ հարյուր տարի առաջ Խնձորեսկը հենց այդ անունով էլ գոյություն է ունեցել:

1682 թվականին հայրենի գյուղում գրած իր 329 էջանոց ձեռագիր մատյանում Գրիչ Մարտիրոսը գրել է. «Գրեցավ սա երկիրս Ծագածորու, ի գյուղս, որ գոչի Խնձորեք»: Դրանով իսկ մատենագիր Մարտիրոսը հաստատում է այն իրողությունը, որ պատմական Խնձորեսկը հետագա դարերի ընթացքում ձևափոխության է ենթարկվել և **Խնձորեսկ** անվանը զուգահեռ գործածվել նաև *Խնձորեք* ձևով, չնայած երկու դեպքում էլ բառարմատը

(*խնձոր*) մնացել է նույնը: Ուշագրավ է նաև այն, որ գյուղի շրջակա ագերա-թուրքական ցեղերի ներկայացուցիչները գյուղի անունը տառադարձել են *խնձիրակ* ձևով: **Խնձորեսկ** անվան ծագման և բացատրության շուրջ կան բազմաթիվ մեկնաբանություններ, կարծիքներ: Ժամանակի ընթացքում տարբեր մարդիկ տարբեր կարծիքներ են հայտնել, տարբեր բացատրություններ տվել: Սակայն դրանից շատերը մինչև հիմա էլ մնում են սոսկ ենթադրության սահմաններում և գիտական հիմնավորումներից բավական հեռու են:

Բառի արտաքին նմանության վրա հենվելով՝ շատերն այն կարծիքն են հայտնել, որ **Խնձորեսկ** բառի արմատը **խնձորն** է, և գյուղի անունը պետք է, որառաջացած լինի «խնձոր» բառից: Այսինքն՝ «խնձոր»-ն է ընկած գյուղի անվան հիմքում: Այս կարծիքի կողմնակիցները հենվում են այն բանի վրա, որ ձորի բնակիչների ամենասիրելի պտուղը խնձորն է եղել և գյուղի այգիներում բավական շատ են եղել խնձորի ծառատանները:

Շատերը, այդ թվում նաև նշանավոր արձակագիր Սուրեն Այվազյանը, հանրաճանաչ լեզվաբան Ալեքսանդր Մարգարյանը գտնում են, որ **Խնձորեսկ** անունը բխում է «խոր ձոր» իմաստից: Խնձորեսկը գտնվել է ժայռակոփու անդնդախոր մի ձորում և պետք է, որ հենց այդ ձորի խորությունն էլ դրվեր Խնձորեսկ անվան հիմքում: Այսպես՝ «**խոր ձոր**»-ը հեշտությամբ դարձել է **խորձորեսկ**, այնուհետև հնչյունափոխվելով՝ դարձել Խնձորեսկ: Արձակագիր Այվազյանը խնձորեսկցիների մասին վեպ է գրել հենց

այդ անունով՝ «Խորածորցիք»: Մարգարյանը չի ժխտում նաև «խնձոր» արմատից խնձորեսկ անվան անցման վարկածը: Նա գտնում է, որ երկու տեսակետներն էլ ընդունելի են:

Ըստ Մարգարյանի գյուղանվան ծագումն է **խնձորեսկ** նախածնից՝ կրելով հետևյալ փոփոխությունը՝ **խնձորեսկ>խնձորեկ>խնձորեսկ**, որը նաև խնձորի ծառերի տեղ է նշանակել¹:

Խնձորեսկը հաճախ գնահատվել է որպես բազմաբնակ քարանձավային քաղաք: Գյուղի բնակիչների կացարանները փորված են եղել ժայռերի մեջ, անլուսամուտ այրեր են եղել դրանք, որոնք նմանվել են ժայռերի կրծքին դաջված ծակերի: Այդ պատճառով էլ խնձորեսկի ժողովրդի կողմից այն անվանվել է «Ծակերի ձոր»: Այս անվանումն, իհարկե, ոչ մի կապ չունի Ձագեձոր անվան հետ, որի ծագումը կապված է Սյունյաց Ձագ նահապետի անվան հետ: Ի տարբերություն դրա՝ «Ծակերի ձորը» ուղղակի կապ ունի ժայռախորշ փորվածքների կամ ծակերի հետ, որոնցով այնքան առատ է եղել Հին խնձորեսկը:

«Խնձորեսկ» անվան ստուգաբանության հետաքրքիր և համոզիչ տարբերակներից մեկը կապվում է աչքի և նրա կենտրոն խնձորիկի հետ: Հայտնի է, որ Արևելյան Հայաստանի և հատկապես Հաբանդ գավառի ամենամեծ բնակավայրը և պաշտպանության կենտրոնը եղել է խնձորեսկը, այսինքն՝ կենտրոն տեղը, աչքի ընկած տեղը: Ժողովուրդը հենց այդպես էլ գյուղն անվանել է՝ այն համեմատելով աչքի կենտրոնի կամ խնձորիկի հետ: Հենց այս խնձորիկից էլ շատ հավանական է, որ ծագած լինի **խնձորակն-խնձորեսկ** անունը: Շատերն են գտնում, որ այս վարկածը մյուս ենթադրությունների համեմատությամբ շատ ավելի ճշմարիտ է և մոտ գիտական հիմնավորման: Խնձորեսկ գյուղի անվանադրման հետ կապված են նաև առանձին պատմութ-

յուններ, զրույցներ: Դրանցից մեկը հաստատում է, որ պարսկական մի հզոր զորաբանակ հարձակվում է խնձորեսկի վրա: Գյուղը դիմադրում է և ձորի մեջ գլխովին ջախջախում թշնամուն: Որոշ ժամանակ անց պարսիկ խանը որոշում է կրկին հարձակվել գյուղի վրա, բայց հիշելով, թե ինչպես է ջախջախվել պարսկական զորքը, փոխում է վճիռը և ահաբեկված գոչում. «Չէ, ես այդ խնձորեսկը այլևս չեմ գնա»: «Խնձոր»-ը պարսկական բառ է, որ նշանակում է «խոզ»: Պարսիկ խանը, «խնձորեսկ» ասելով, հասկանում էր «խոզերի բույն»: Գտնում են, որ խնձորեսկ անվան հիմքում ընկած է «խնձոր» բառը:

Մեծ հայագետ Գրիգոր Ղափանցյանը բոլորովին ուրիշ բացատրություն ունի «խնձորեսկ» բառի ծագման մասին: Նա գտնում է, որ **խնձորեսկ** տեղանվան մեջ ընկած է **խանձ** բառահիմքը: Ըստ լեզվաբան Հրաչյա Աճառյանի՝ *խանձել* նշանակում է «մրկել, այրել»²:

Ենթադրում են, որ խնձորեսկի լերկ ժայռերը, քարաքերծերը այնքան շատ են եղել, որ նմանվել են բուսազուրկ ամայության: Համատարած այդ ամայությանն էլ նմանեցրել են չորացած խանձված տեղանքի:

Համաձայն մեկ այլ ենթադրության՝ թշնամին, չկարողանալով գրավել գյուղը, այն չորս կողմից վառել է, խանձել: Ըստ այս ենթադրության՝ գյուղի նախնական անունը եղել է ոչ թե խնձորեսկ, ինչպես հիմա է, այլ խանձորեսկ՝ «խանձված ձոր» նշանակությամբ:

Բավական ուշագրավ են գյուղի թաղամասերին տրված անունները, որոնք մեծ մասամբ տեղագրական իմաստ են ունեցել, նայած որ թաղամաս գյուղի ընդհանուր համայնապատկերի վրա ինչ դիրք է գրավել:

Հին խնձորեսկը ժամանակին տասներկու բանուկ ու մարդաշատ թաղամասեր է ունեցել: Ժայռեղեն պատմեշ-

¹Տե՛ս Մարգարյան Ա., Ստուգաբանություններ, Ե., 2015, էջ 193 :

²Տե՛ս Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, Ե., հ. 2, 1973, էջ 331:

ներով ու խոր ձորերով իրարից բաժանված այդ թաղամասերն առանձին-առանձին իրենց անուններն են ունեցել:

Թաղերից ամենամեծը Վերին (Յերին) թաղ է կոչվել: Սա գտնվել է գյուղի կենտրոնում՝ փռված հսկա ձորալանջի՝ համեմատաբար հարթ մակերեսին: Նկատի ունենալով տեղանքի համեմատաբար հարթ դիրքը՝ մարդիկ, թաղամասի «Վերին թաղ» անունը մոռացության տալով, գտել են ավելի հարմար ու տիպական անուն: Թաղամասը անվանվել է «Տափակ-Տափլակ մահլա»: Այս թաղամասում են կենտրոնացված եղել գյուղի ամենանշանավոր և հարմարավետ տները, օժանդակ շինությունները: Թաղամասի կենտրոնը եղել է գյուղի ամենամեծ հավաքատեղին, ուր տեղի են ունեցել համայնքի զանգվածային միջոցառումները (հավաքներ, ժողովներ, հանդիսավոր արարողություններ): Թաղամասի և ընդհանրապես գյուղի այս կենտրոն-հավաքատեղին կոչվել է «Սպիտակ գոմի դուռ», որը բացատրվում է այսպես. գյուղի ունևոր մարդկանցից մեկն այստեղ՝ մոտերքում, սպիտակ ներկած մուտքով գոմ է ունեցել: Մարդիկ տեղի անունը կոչել են հենց այդպես՝ «Սպիտակ գոմի դուռ»:

«Վերին» կամ «Տափլակ» թաղից վեր ապառաժներով ու քարակարկառներով բաժանված թաղը կոչվում էր «Սպիտակ» կամ «Աղի մահլա»: Թաղի տները մեկը մյուսի վրա դասավորված էին սպիտակազանգված մի ժայռաստանի թեք լանջին՝ աղահանք հիշեցնող ճերմակագույն լեռնատարածքում: Այդ պատճառով էլ աշխարհի իրենց քարանկյունը մարդիկ կոչել են «Սպիտակ թաղ» կամ «Աղի մահլա»:

Գյուղի ընդհանուր հյուսվածքում թաղերն ունեին իրենց առանձին նկարագիրը: Նրանցից յուրաքանչյուրն ուներ իր առանձնահատուկ հպարտությունը, այսպես կոչված թաղային արժանապատվությունը: Մեկը պարծենում էր, որ եկեղեցին իրենց թաղում է, մյուսը պարծենում էր իրենց թաղի կամարակապ աղբյուրնե-

րի առատությամբ, երրորդը քաջարի, իմաստուն անհատների կյանքով ու քաջագործություններով էր արժևորում իրենց թաղի անունն ու պատիվը:

«Չահլուկ» կոչվող թաղամասի բնակիչներն էլ պարծենալու շատ բան ունեին: Նախ՝ գիտեին, որ Խնձորեսկում բնակություն հաստատած առաջին մարդը «Չահլուկեցի» է: Իսկ թե ինչ է նշանակում «Չահլուկ», դեռևս մինչև վերջ պարզված չէ: Կան տարբեր կարծիքներ ու ենթադրություններ: Շատերն այն կարծիքին են, որ «Չահլուկ» բառի հիմքը «չայ» բառն է, որ նշանակում է «ջուր» կամ «ջրի տեղ», «ջրաբերան»: Մի մասն էլ բացատրությունը զավեշտի է հասցնում: Ուղղակի հնարելու նման կարծում են, որ «Չահլուկ» բառահիմքի հիմնական իմաստն արտահայտում է «-ահլի/-ահել» մասը, որ նշանակում է «ծեր, հին»՝ փորձելով ընդգծել թաղամասի հնությունը: Նման ենթադրությունները որքան էլ շինծու լինեին, բոլոր դեպքերում կրում են թաղամասի հնության փաստը: Այնուամենայնիվ «Չահլուկ» իմաստը դեռ իր գիտական բացատրությունը չունի:

Սակայն կան թաղամասեր, որոնց անունները չափազանց դյուրին ու հասարակ բացատրություն ունեն: Օրինակ՝ «Ակնի թաղը», որտեղ գտնվում էր գյուղի ամենաբանուկ կամարակապ (թաղակապ) աղբյուրներից մեկը՝ Ակնաղբյուրը կամ Ակնի աղբյուրը:

Դժվար չէ կռահել, որ թաղամասը «Ակնիմահլա» է կոչվել Ակնաղբյուրի պատճառով: Ժողովուրդը Ակնաղբյուրի շրջակայքում տեղաբաշխված տուն-կացարանների ամբողջությունը անվանել է «Ակնիմահլա»: Նման հասարակ բացատրություն ունի նաև «Ծըղըմահլա» կամ «Ծտաթաղ» թաղամասի անունը: Սա գյուղի հիմնական բնակարան-կացարաններից ձոր ու քերծերով բաժանված փոքրիկ մի թաղ էր, որ իր 30-40 տուն-քարատակներով կուչ էր եկել մի ժայռաբարձունքի վրա: Այստեղ-այնտեղ ցրված տները նման էին մայր երամից պոկված հավքե-

րի, որ ծտերի նման թառել էին ժայռածերպերին: Ծտերի բների նմանվող տների սակավությունը և հիմնական գյուղից նրա տարանջատվությունը ստեղծագործ խնձորեսկցուն հուշել էր, որ այս թաղամասի անունը պետք է լինի ոչ ավել, ոչ պակաս «Ծըտընմահլա» (Ծտաթաղ):

Իսկ ահա «Փրթոս» տեղանունը, որը նաև Հին Խնձորեսկի թաղամասերից մեկն էր, ունի պատմական ծագում: «Փրթոս» անունը կապված է որոշակի իրադարձության հետ: Ավանդությունն ասում է, որ ինչ-որ ժամանակ (օրը, տարին, անգամ դարը չի նշվում) այն վայրում, որ հիմա «Փրթոս» է կոչվում, ահեղ կռիվ է տեղի ունեցել թուրքական զորքերի և գյուղի զորական ուժերի միջև: Երկու կողմից էլ շատ զոհեր են լինում: Տեղաբնիկ խնձորեսկցիները պատկերավոր ասում են՝ «Փրթոց» է եղել, այսինքն՝ կոտորած: Վայրը, որտեղ տեղի է ունեցել կռիվը, ժողովուրդն անվանել է «Փրթոց»: Հետագայում **փրթոց** բառի **ց**-ն հնչյունափոխվել է **ս**-ի, որից էլ ունենք «Փրթոս» պատմական տեղանունը:

Յերի «վերին» թաղից հետո իր մեծությամբ և նշանակությամբ երկրորդը կոչվել է Ներքին թաղ: Հսկա ձորի ձախափնյա լանջերի զառիթափ ժայռածեղքվածների ծակուծուկեր մտած այս թաղը գտնվել է գյուղի ներքևի մասում: Այդ պատճառով էլ, ըստ տեղադրության, թաղը կոչվել է «Ներքին»: Ներքին թաղը զբաղեցրել է բավական մեծ տարածություն՝ խիտ բնակեցված այր-քարայրներով, հետագա կառուցված, մեղվափեթակների նմանվող քարե խառնիճաղանջ տնակ-խրճիթներով:

Ժայռերով ու ձոր-ձորակներով պատնեշված տների առանձին խմբեր, որոնք ներկայացրել են թաղի առանձին մասեր, ունեցել են իրենց առանձին անունները: Ըստ այդմ էլ՝ թաղը բաժանվել է առանձին բաժանմունքների կամ ենթաթաղերի: Այստեղ նշանավոր է եղել կամարակապ, քանդակամախչ Ինի Մանուկի աղբյուրը: Աղբյուրն իր շրջակա տներով

ու կացարաններով ընդհանուր թաղից առանձնացվել է որպես Ինի Մանուկի թաղ:

Թաղ կոչվելու իրավունք է ունեցել նաև Պիծի ձոր կոչվող տեղանքում տեղաբաշխված տների խումբը: Խնձորեսկում ձորերն այնքան խոր ու խոշոր են եղել, որ այս մեկը դրանց համեմատությամբ Պիծի է եղել, այսինքն՝ փոքր, շատ փոքր: Ներքին թաղի ընդհանրության մեջ է մտել նաև խիտ բնակեցված տուն-խրճիթների մի մեծ զանգված, որով շրջապատվել է Ս. Հռիփսիմե եկեղեցին: Տների այս բավական սովորական զանգվածը հաճախ է դիտվել որպես եկեղեցու թաղամաս, ընդ որում՝ եկեղեցու թաղամաս ասելով՝ հասկացվել է ձորի աջ ու ձախ մասերում տեղաբաշխված տների խմբերը միասին վերցրած: Այսպիսով, Պիծի ձորի, Ինի Մանուկի և եկեղեցու թաղի բաղադրամասերով հանդերձ ամբողջ թաղը կոչվել է Ներքին:

Գյուղի հին թաղամասերից մեկն էլ կոչվել է Խաշխաշի: Այստեղ Խաշխաշ անունով ամեհի մի ձոր կա, որի բերանը գալիս հավասարվում է հին գյուղի ձորի խորությանը, իսկ նեղ ու ոլորուն պոչը գնում-ծալծվում է հորիզոնամոտ տափարակի հողե երակներում: Այստեղ հին ու հնամաշ տների մնացորդներ կան, ով գիտե, որ դարից, որոնք վկայում են, որ ձորը մարդաբնակ է եղել շատ վաղուց:

Մի քանի քարատակներում այստեղ, մինչև անցյալ դարի 50-ական թվականները մարդիկ են ապրել և իրենց թաղը կոչել Խաշխաշի թաղ: Իսկ թե ձորը ինչու է Խաշխաշի ձոր կոչվել, միայն կարելի է անհիմն ենթադրություններ անել:

«Փրթոս» թաղամասի հարևանությամբ՝ լերկ քարալանջի կրծքիննկարված, մի քանի տուն ավերակներ կան, ժամանակին գյուղացիներն այստեղին «Ղռըճոտ» են ասել: «Ղռըճոտ» դիպուկ ու զավեշտական անունը տեղի բնակիչների խոսվածքով պարզապես նշանակում է «խճաշատ տեղ, խճառատ տեղ», ինչը համապատասխանում է այդ փոքր թաղամասի տեղին ու դիրքին, ուր ժայռափոշին

ու խիճը սահուն ու լցվում էին ժայռափոր այրերի մուտքերն ու բակերը:

Հավանական է, որ Հին Խնձորեսկն էլի է ունեցել թաղամասեր, որոնց իմաստը մթագնել է, կամ ուղղակի մեզ չեն հասել:

Եղել են նաև հնարովի, առանձին մարդկանց կողմից ստեղծված տեղանուններ, որոնք միայն ծիծաղ են առաջացնում: Օրինակ՝ բանաստեղծուհի Շողիկ Սաֆյանը «Փոթոս» տեղանվան բացատրության բոլորովին ուրիշ վարկած ունի, որն ստեղծվել է կամայական հիմքի վրա, սոսկ բառի նմանության տրամաբանությամբ:

Հայտնի է, որ Ալեքսանդր Դյունայի «Երեք հրացանակիրներ» վեպի աժդահա հերոսներից մեկի անունը Պորտոս է: Իսկ «Փոթոսի» տափարակում մի հսկա ընկուզենի է եղել: Գյուղացիներից մեկը ընկուզենին համեմատում է Պորտոսի հետ՝

«Ժառ հո չի, Պորտոս է, Պորտոս»: Այստեղից էլ իբր առաջացել է «Փոթոս» բառը՝ Պորտոս>Փոթոս հնչյունափոխությամբ:

Բացի «Սպիտակ գոմի» կենտրոնական հավաքատեղուց՝ գյուղի տարբեր թաղամասերում նույնպես եղել են համապատասխան հավաքատեղիներ: Նշանավոր հավաքատեղիներ են եղել, օրինակ՝ Թելունց սեռը, Ջջանանց կալը, Թիլիբաբուն Սոնուն տունը և այլն: Սրանք եղել են հատկապես տեղեր, որտեղից գյուղի զգիրը հայտնել է ղեկավարության որոշումները, կամ առանձին մարդկանց կանչել են իշխանության դուռը:

Այդպիսի խորհրդանշական տեղեր գյուղում շատ են եղել, ինչպես Խուռուհատը, Կզկհարը, Շռռանը, Ջորու ոտատեղը, Կապի գլուխը, Սուրբ Միմասի ծառը, Խուլվանց պաշը, Խլափանց բանդը և այլն:

ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ ԵՎ ԵՆԹԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԽՆՁՈՐԵՍԿԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ԵՎ ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ստույգ հայտնի չէ, թե երբվանից են Խնձորեսկում մարդիկ բնակություն հաստատել: Սակայն գյուղում հաստատագրվել է «Սպիտակ քերծ» կոչվող հեթանոսական մեհյանը, ծիսակատարությունների հետքերով, որը նշանակում է, որ Խնձորեսկում մարդիկ ապրել են դեռևս հեթանոսական ժամանակներից: Ամեն ինչից երևում է, որ այստեղ եղել են նաև նախնադարյան հնավայրեր¹: Իզուր չէ, որ ականավոր արձակագիր Սերո Խանգադյանը, վկայակոչելով Խնձորեսկի հնությունը, գրել է. «Անհիշելի հին է Խնձորեսկը: Այստեղ կրակն անթեղած պահում են Անահիտ աստվածուհու պաշտամունքի օրերից»²:

Արձակագիր Վարդգես Պետրոսյանը բերում է այսպիսի հետաքրքիր և չափազանց ուշագրավ տվյալ. «Այս գերեզմանատանը (նկատի ունի Խնձորեսկի «Ա

նապատի» գերեզմանատունը) են գտել Խնձորեսկի ամենահին խաչքարը, կարդացել տարեթիվը՝ 544 թվական: Ուրեմն գյուղն առնվազն հազար հինգ հարյուր տարեկան է»³: Թե ով է գտել խաչքարը, ով է կարդացել, և այժմ որտեղ է գտնվում այդ չափազանց արժեքավոր խաչքարը, արձակագիրն այդ մասին ոչինչ չի ասում: Վկայությունը մնում է օրից կախված ու անհայտ է մնում, թե գրողը ինչ հիմքի կամ փաստի վրա հենվելով է ասել նման բան:

Չգտնելով վկայությունը հաստատող որևէ փաստ՝ առայժմ մենք այն տեղադրում ենք ենթադրությունների շարքում:

Սերո Խանգադյանն իր «Հայրենապատում» պատմագեղարվեստական գրքում, Խնձորեսկի հին լինելու փաստը փորձում է հաստատել այսպիսի վկայությամբ, «Խնձորեսկում նախապատմական

¹«Հայեցի ապրումներ», Ե., 2006, էջ 100:

²Խանգադյան Ս., Հայրենապատում, Ե., 1980, էջ 349:

³Պետրոսյան Վ., Հայկական էքզիզներ, Ե., 1984, էջ 116:

տոհմանուններ կան կապված տոտեմների հետ՝ Արջանց, Մոկնանց, Թութականց, Քչղականց, Ղուշունց և այլն»⁴: Այս և նման օրինակները, այնուամենայնիվ, ցույց են տալիս, որ Խնձորեսկում մարդն ապրել է դեռևս խոր հնադարում: Իսկ այն, որ Քրիստոսի ծննդից հետո այն հաստատուն ու հայտնի բնակավայր է եղել, ոչ մի կասկած չի հարուցում: Հայտնի է, որ գյուղի տարածքում կան հին բնակավայրերի հետքեր, որոնք ուսումնասիրության դեռևս չեն արժանացել, բայց և այնպես դրանք վկայում են, որ մարդն այստեղ ապրել է Սյունյաց աշխարհի կազմավորման ժամանակաշրջանից:

Հին ժամանակներին ավելի մոտ ապրած Գրիչ Մարտիրոսի վկայությունը նույնպես հետաքրքիր է: Նա 1682 թվականին գրած իր մատյանում արձանագրել է, որ գյուղը գոյություն է ունեցել X դարում Խնձորեք անունով: Սա արդեն մեզ համար ամենահայտնի վկայությունն է Խնձորեսկի գոյության մասին, որի հավաստիությանը ոչ ոք չի կասկածում: Գյուղի ծագման և հիմնադրման մասին շատ տեղեկություններ ու վկայություններ կան, որոնք հավատ չեն ներշնչում: Դրանցից շատերը միայն ենթադրություններ են՝ հաճախ հիմնված նախնիների ավանդազրույցների վրա:

Խնձորեսկի ծագման և հիմնադրման մասին մեզ են հասել զանազան ավանդազրույցներ, որոնք, ճիշտ է, իրականում տեղի ունեցած փաստերի արժեք ունենալ չեն կարող, սակայն հնչում են բավական ճշմարտաման և ինքնին հետաքրքրաշարժ են: Որքան էլ հորինված ու զավեշտական լինեն դրանք, այնուամենայնիվ պետք է, որ ստեղծված լինեն որոշակի իրական դեպքերի և իրողությունների հիման վրա: Դրանք եթե ոչ ամբողջովին, ապա գոնե մասնակիորեն հուշում են, որ պետք է նման բաներ եղած լինեն,

քանի որ առանց պատմական հենքի ուղակի չէին կարող ստեղծվել:

Այդ ավանդազրույցներից մեկը, որ անցյալ դարի 20-ական թվականներին լսել ու իր «Պատմական փշրանքներ» գրքի մեջ նշել է Ուսուբողլին մյուս զրույցների համեմատությամբ ավելի ստույգ ու հավաստի է թվում: Ըստ Ուսուբողլի պատմիչի գրառումների՝ Խնձորեսկի հիմնադիրները եղել են թշնամական գերույունից փախած երկու եղբայրներ՝ Ջանաղան և Թավարը: Սրանք իրենց գերդաստաններով Նախիջևանի վրայով փախել էլ են հասել Ջանգեզուր աշխարհը, թաքնվել Հալիձորի անտառներում և իրենց գերդաստանները պահել-խնամելու համար որսորդ եղբայրները դուրս են եկել որսի: Մի օր ընկնելով մի եղնիկի ետևից՝ եկել-հասել են Խնձորեսկի անմարդաբնակ և անմատչելի ձորը: Տեղը հավանելով՝ նրանք գնացել են իրենց գերդաստանի անդամներին էլ են բերել այստեղ և հիմնադրել գյուղի առաջին թաղամասը, անունն էլ դրել «Չահլուկ»: Պատմիչ Ուսուբողլին իր ապուպապերից լսած զրույցների հիման վրա վկայում է, որ որսորդ եղբայրները՝ Ջանաղան և Թավարը փախել են պարսից երկրից՝ խուսափելով դաժան հարկերից, չինազանդվելով օտար տերերին:

Այսպիսով, ըստ ավանդության՝ սրանք եղել են Խնձորեսկի առաջին բնակիչները, որոնք բնակություն են հաստատել այստեղ հատկապես թշնամիներից ու տերունական ծանր հարկերից պաշտպանված լինելու պատճառով:

Եվ ահա ժայռախորշերում ծվարած այս մարդիկ աստիճանաբար աճել, բազմացել են, տարածվել ձորն ի վար ու ձորն ի վեր, դարձել ինքնուրույն կյանքով ապրող բազմաշունչ ընտանիքներ: Բնակատեղին հետագա տարիներին ահռելի չափերով մեծացել է, շենացել:

Ավանդազրույցը հաստատում է, որ այստեղ մարդիկ ազատ են եղել հարկերից: Եվ շուտով այստեղ են եկել բնակվե-

⁴Խանգաղյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 351:

լու նաև շրջակա բնակավայրերից: Օտար նվաճողների հարձակումներից և ծանր հարկերից պաշտպանված ու ազատ լինելու հանգամանքը մարդկանց քաշել-բերել է այս ապահով տեղը: Նկատելի է մի զարմանալի բան: Ըստ երևութի՛ն՝ Խնձորեսկի հիմնադրման պատմությունը որոշակի առընչակցություններ ունի «Սասնա ծռեր» էպոսի պատումների հետ: Խնձորեսկի հիմնադրման և երկու եղբայրների անհնազանդության մասին զրույց-առասպելը, ինչպես նկատելի է, զարմանալիորեն նման է Սասնա տան հիմնադրման պատմությանը. այնտեղ՝ Սանասար, Բաղդասար, այստեղ՝ Ջանաղա և Թավար: Այդտեղ փախած եղբայրները հայրենի երկրում հիմնում են Սասնա բերդը, այստեղ թշնամու հալածանքներից փախած եղբայրները ապաստանում են մի ձորում

և հիմնում բնակատեղի: Երկու դեպքում էլ մարդիկ փախչում են դաժան հարկահանությունից:

Ինչո՞վ նման չեն երկու պատմությունները: Իհարկե, այս ընդամենը երևութների նմանությունից արված եզրակացություն է: Բայց ո՞վ կարող է ժխտել, որ «Սասնա ծռեր» դյուզազներգության տասնյակ պատումներից մեկը կենսունակ երակի պես չի պահպանվել նաև Ջանգեզուրում: Չէ՞ որ մեր ժողովրդի պատմությունն ամենուրեք նույնն է եղել: Հետևաբար նույնն է եղել նաև պատմությունից քաղված զրույցների և ավանդապատումների տեսքով արված բանահյուսական արտացոլանքները:

Цатурян Аркади- Хндзореск: мнения, версии, топонимия, комментарий, предположения о названии Хндзореск

В статье обращаются к мнениям об этимологии топонимии Хндзореск.

Исходя из размытых источников сделана попытка представить

существующие версии и предположения относительно возникновения и основания Хндзореска.

Ключевые слова: Хндзореск, мнения, версии, предположения, топонимия, комментарий.

Arkadi Tsaturyan–Khndzoresk: opinions, versions, assumptions about the name of Khndzoresk

The article touched upon the etymology and opinions about the name of Khndzoresk, as well as some of the settlements in Khndzoresk

are highlighted. According to various sources, an attempt was made to present the versions and assumptions about Khndzoresk's origins and its establishment as a village.

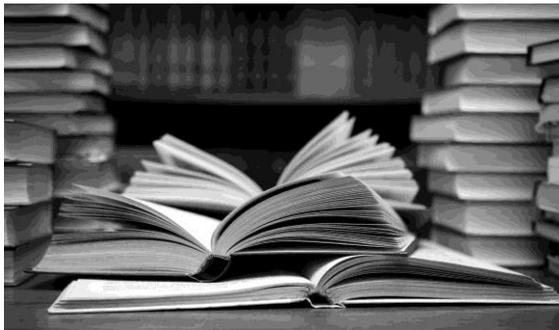
Key words: opinions toponymic name, assumptions, commentaries, views.

ՍԿԵՏԼԱՆԱ ՄԱՆՈՒԶԱՐՅԱՆ

ԲԱՐԲԱՌԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԲԱԿՈՒՆՑԻ «ԿՅՈՐԵՍ» ԵՎ
«ԿԱՐՄԱՐԱՔԱՐ» ԵՐԿԵՐՈՒՄ

«Ինչ չքնաղ լեզու էր կյորեսերենը»
(Կյ., 422)

Բանալի բառեր - Բակունց, Կյորես, Կարմրաքար, բարբառայնություն, բարբառային իրողություններ, խոսքի ոճավորում:

Բակունցյան արձակի լեզվական յուրահատկություններից է գրական և ժողովրդախոսակցական իրողությունների՝ գեղագետի հմտությամբ վարպետորեն համադրումը: Ժողովրդական, բարբառային բառերի և քերականական կառույցների գործածությունը՝ իբրև ոճական հնարանք, բակունցյան բնագրերին հաղորդում է պատկերավորություն և անմիջականություն: Դրանք ավելի շարժում ու կենդանի են դարձնում գրական հերոսներին՝ ստեղծելով գրական միջավայրի համապատասխան կոլորիտ:

Ինչպես Ռ. Իշխանյանը նշում է, «Գրողների ստեղծագործությունների լեզուն կարելի է ուսումնասիրել տարբեր մոտեցումներով ու նպատակներով»¹:

Նյութի հետազոտության շրջանակներում քննել ենք Ա. Բակունցի

«Կյորես» և «Կարմրաքար» երկերի բարբառայնությունները: Բակունցը, լինելով ժողովրդախոսակցական լեզվի մեծ գիտակ և խոսքամշակման վարպետ, ավելի խստապահանջ և զգուշավոր էր բարբառային բառերի օգտագործման հարցում: Բարբառային իրողությունների կիրառությունն ավելի բազմաբովանդակ և հարուստ է դարձնում գեղարվեստական երկի լեզուն, իսկ դրանց միտումնային ընտրությունը կատարվում է ոճավորման նպատակով՝ տեղական միջավայրի գունավորման և կերպարների լեզվական յուրահատկության բնութագրման համար: Եթե «Ծիրանի փողի» հերոսի՝ Յազրոյի խոսքը կերտել է Սասունի բարբառով, համանուն պատմվածքի հերոս ջրտուրք Լառ-Մարգարինը՝ Կը ճյուղի բարբառային միավորներին հատկանշական երևույթներով, որոնցով հասարակ գեղջուկների կերպարները դարձրել է ավելի գործուն ու համոզիչ՝ պահպանելով տվյալ բարբառի երանգը, ապա, բնական է, որ «Կյորես» և «Կարմրաքար» վեպերի հերոսների խոսքում առկա են Ում ճյուղի բարբառների, մասնավորապես Գորիսի խոսակցական լեզվին հատուկ իրողություններ:

««Կյորեսում» միջավայրի գունավորում ստեղծելիս Բակունցը տարբեր ձևերով կարողանում է օգտվել հին Կյորեսը ու նոր Գորիսը անընդհատ իրար հակադրելու հնարանքից»²: Յեղինակը զուգորդել է «կյորեսեցի» և «գորիսեցի» կերպարների լեզուն. ծոր տալով խոսում էր Աթա ապերը՝ «-Ա քեզ մատաղ, դե ես ի՞նչ իմանամ ինչ են է՛...»³, կամ՝ «-Կյորեսի լեզուն շենավարի է» (Կյ., էջ 363) և այլն: ««Կյորեսի» լեզուն հագեցված է կյորեսյան միջավայրը բնորոշող բազմաթիվ մանրուքներով»⁴: Ռ.

¹ Իշխանյան Ռ., Բակունցի լեզվական արվեստը, Ե., 1965, էջ 6:

² Նույն տեղում, նշվ. աշխ., էջ 178:

³ Բակունց Ա., Երկեր, Ե., 1986, էջ 363 (այսուհետ փակագծերում կնշվի վեպի անվանումը և էջը):

⁴ Իշխանյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 180:

Իշխանյանի նշած այդ «մանրուքներից» ենք համարել բարբառայնությունները, որոնք քննել ենք լեզվական տարբեր մակարդակներում, և որոնց օգտագործումը հիշյալ գործերում ունի արտահայտչական տարբեր դրսևորումներ: Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ խնդրո առարկա բնագրերում «...տեղական ժողովրդի կենդանի լեզվից առնված բնորոշ բառերի, անունների խոսուն դարձվածքների օգտագործման շնորհիվ հեղինակը լրացնում ու ավելի վառ է դարձնում գրական տարբեր հնարանքներով ստեղծված գույները»⁵:

Ժողովրդական ծագմամբ կամ խոսակցական հնչմամբ ձևավորված տեղանունների կիրառումը հեղինակային և հերոսների խոսքում նպաստում է տվյալ միջավայրի պատկերմանը, կերպարների հաղորդակցման լեզվի բնականության արտացոլմանը, այսպես՝ *Կյորես, Շեն* «...իսկական *Կյորեսը* և նրա միջնաբերդը՝ հին *Շենը*» (Կյ., էջ 373), *Շոր աղբյուր*՝ «...Շոր աղբյուրից էլ կարելի էր գինի հանել» (Կյ., էջ 404), *Կանաչ եկեղեցի*՝ «Է՛, *Կանաչ եկեղեցի* դու էլ ես դալբացել» (Կյ., էջ 366), *Լաստի խութ, Լաչին քերձի տակ*, «...երբեմն *Շհարի Տախտը*, որտեղ քաղաքն էր...ննացել է միայն մի կաղնի *խուռուփի ձորում*» (Կյ., էջ 373), «խավարի մեջ վշշար *Մարգա օուրը*» (Կրմ., էջ 440), «...Աղես քաղաքը» (Կրմ., էջ 475), *Ռուսեթ* և այլն: Բնագրերում բարբառայնություն են ստեղծում հատուկ անձնանունների՝ Սյունիք-Արցախ տարածաշրջանի խոսվածքներին բնորոշ կրճատ գործածությունները, իսկ հերոսներին տրված մականունները կամ դրանց կցած հարգանք արտահայտող բառերն ավելի ինքնատիպ, բնութագրական ու խոսուն են, որոնցով արձակագիրը «...արտահայտում է իր վերաբերմունքը այս կամ այն հերոսի նկատմամբ»⁶, այսպես՝

Ծմակի խաչին, Աթապեր, Պարանպարան Ավանես, Գյուլջի Օրին, Ճաղար Մուղղովին, Միրունով Կյուքին, Մինա բիբի, Անա գիգի, «Գնում և քերձի գլխից ճանաչում են *Ծմակի խաչու* դիակը» (Կյ., էջ 370), «Ափունց *Ակու-ամին* առավոտ կանուխ» (Կյ., էջ 379), «*Ջամբա Ծատուրը* հռչակավոր վաշխառուն» (Կյ., էջ 373), «*Խուրդա* կամ Կարճիկ Երեսես բեյ» (Կյ., էջ 373), «*Քլալա Ծատուրը*՝ դեղագործ և փիլիսոփա» (Կյ., էջ 421), «Կային *Կևեր* բեյ՝ *Ճաղար*, այսինքն՝ կապուտաչա և Բալասան Կևեր բեյ» (Կյ., էջ 373), «Վարդան *դալի*, տունը մարդ է գալու» (Կյ., էջ 413), «...և՛ *Ավան ամի*, և՛ *Ունան*, և ջաղացպան Անդրի» (Կրմ., էջ 437), «Շուղանց *Իսուն* դարբասի քարին նստած» (Կրմ., էջ 513), «Սիմոն *ապերը*» (Կրմ., էջ 526), «-*Անդրի ամի*՝» (Կրմ., էջ 534) և այլն:

Ինչպես նշում են հայ և ռուս լեզվաբանները, բարբառայնությունները լինում են *հնչյունական, բառային, ձևաբանական, շարահյուսական, դարձվածաբանական* և *ինաստաբանական*, որոնք, հատուկ լինելով առանձին բարբառային միավորների, ոճաբանական նկատառումով գործածվում են գեղարվեստական գրականության մեջ⁷: Բակունցի հիշյալ երկերում զգալի թիվ են կազմում տարբեր հնչյունային-հնչյունափոխական բարբառայնությունները, որոնք հերոսների խոսքը դարձնում են ավելի պարզ, իսկ բնութագրությունը՝ ավելի տիպիկ: Իբրև այդպիսիք առանձնացրել ենք Ում ճյուղի բարբառներում և Գորիսի խոսվածքներում լայն տարածում ունեցող գրաբարյան այ երկբարբառի՝ Է-ի վերածումը, որն առկա է մեծ մասամբ դերանվանական համակարգում, իսկ սակավ՝ անվանական, այսպես՝ *այս>էս* «էս էլ մի վեց արբասի» (Կյ., էջ 382),

⁵ Նույն տեղում, էջ 177:
⁶ Նույն տեղում, էջ 85:

⁷ Տե՛ս Պետրոսյան Յ. Զ., Գալստյան Ս. Ա., Ղարաբյուլյան Թ. Ա., Լեզվաբանական բառարան, Ե., 1975, էջ 60, *Ахманова О.*, Словарь лингвистических терминов, М., 1969, с.131.

այր>էր՝ «Ապեր, էր ի՞նչ ես անում»(Կյ., էջ 373), *այսպես>էսպես, այնպես>ենպես* «էսպես եկել է, էսպես էլ գնալու է»(Կրմ., էջ 526), «էնպես չի՞, Վասիլ Պետրովիչ»(Կրմ., էջ 526), կամ *մայր>մեր, հայր>հեր* «Յե՛յ, մերը չմեռնի թագավորի»(Կրմ., էջ 526), «Յերս որ հարսին կանչում էր Մանիշա՛կ, Մանիշա՛կ» (Կյ., էջ 363), *այսօր, այգուց>էգուց* «էսօր էգուց կամուրջը տանելու է» (Կրմ., էջ 512), «էգուց նանին գալու է Սիմոն բեյի տանը խնոր հունցի»(Կյ., էջ 413), *փայտ>փետ/դ* «-Փետն ուրիշին ծախի»(Կրմ., էջ 58), *լայն>լեն* «էն լեն ու բոլ երկիրը թողես..» (Կրմ., էջ 426) և այլն: Նմանատիպ փոփոխություն՝ պարզեցում են կրել *եմ/իւ* և *ոյ* երկբարբառները, ինչպես՝ *եմ/իւ>ի արիւն>արին*՝ «Արիւնը գլխիս է, հա՛, Սկրտում» (Կրմ., էջ 510), *ոյ>ու՝ լոյս>լուս* «Լուսը չբացված գյուղամիջին հավաքված լինեն» (Կրմ., էջ 526), *հորաքոյր> հորքուր*՝ «Սանամ հորքուրը էլ հետևեց նրան» (Կրմ., էջ 446) և այլն: Հնչյունային բարբառայնություններ կարելի է դիտարկել նաև Սյունիք-Արցախ տարածաշրջանի բարբառային միավորների վերջընթեր շեշտի ազդեցությամբ *ո-ի* հնչյունափոխ տարբերակները՝ *ո>ու՝ քո>քու*՝ «էս էլ քու հագարացու աշխարհը չի...»(Կրմ., էջ 428), *ո>վէ՝ Ոսկան>Վէսկան* «...Վեսկան քիրվա» (Կյ., էջ 385) և այլն: Հանդիպում ենք նաև բառասկզբի ձայնեղների խլացման օրինակներ՝ *դ>տ*՝ «Գիչունց Տանիել»(Կյ., էջ 373), *գ>կ*՝ «...կինձ, կոտեն» (Կյ., էջ 395), Աճառյանի օրենքի ազդեցությամբ *գ>կ/կ*՝ անցման՝ *Գորիս>Կօրես, Գրիգոր>Կուքի* «Կար Գորիս և կար Կուքես» (Կյ., էջ 373), «...և Միրունով Կուքին, որին անվանում էին Կույր գայլ» (Կյ., էջ 370): Բնագրերում առկա են հնչյունափոխական այլ երևույթներով պայմանավորված բարբառային իրողություններ, ինչպես՝ *հ-ի հավելումը*՝ «էլ սուրբը քեզ հի՞նչ անի» (Կյ., էջ 366), *անկումը՝ Հունան>Ունան*

«...տեսավ Չանեն ծուռ Ունանին» (Կրմ., էջ 513), *ջրադաց>ջադաց*՝ «...շալակով ջադաց էր բերել» (Կյ., էջ 412), *դրափոխությունը՝ սրահ>սհար*՝ «...մեղվի քթոցները սհարից այգի էր տեղափոխում» (Կրմ., էջ 466), որից էլ *ս>շ* անցմամբ առաջացել է *շհար* ձևը, օր.՝ «...երբեմն Շհարի Տախտը, որտեղ քաղաքն էր» (Կյ., էջ 366) և այլն:

Գորիսի խոսվածքներում վանկային ամփոփմամբ (հապլոլոգիայով) են ձևավորվել մի շարք անձնանուններ, որոնք Բակունցը կիրառել է բարբառային հնչողությամբ, օր.՝ Խաչատուրի փոխառեն *Խաչի*, Իսրայելի՝ *Իսո*, Աթանեսի՝ *Աթա*, Ռուբենի՝ *Օրի*, Հովհաննեսի՝ *Ավան*, Անդրեասի՝ *Անդրի*, Հակոբի՝ *Ակու*, Աստվածատուրի՝ *Ծատուր*, Գրիգորի՝ *Կյուքի*, Գևորգի՝ *Կներ* և այլն, որոնք, օժտված լինելով ոճավորմամբ, խնդրո առարկա բնագրերին բարբառային երանգ և ժողովրդայնություն են հաղորդում:

Հայտնի է, որ բարբառային բառաձևերը հարստացնում են գրական լեզուն և լինելով ժողովրդական լեզվամտածողության արտահայտման միջոց՝ բնականություն և հարագատություն են հաղորդում կերպարների խոսքին՝ ձուլվելով համատեքստին, իսկ դրանց նպատակային կիրառմամբ ամբողջանում է նաև միջավայրի գունավորումն ու բներանգը: Բակունցի արձակում իբրև այդպիսիք քննել ենք բառային-բառույթային այն բարբառայնությունները, որոնք, ըստ ծագման, լինելով բնիկ կամ փոխառյալ, ավելի դիպուկ ու սեղմ են նկարագրում ասելիքը կամ պատկերը, քան դրանց գրական տարբերակը, օր.՝ *աշունքվար, յետացավ*՝ «էս տարվա աշունքվարը մի քիչ ետացավ» (Կրմ., էջ 428), *ծընակ*՝ «...տեղներս ծնակ է, ուրեմն պետք է արջաքուն տա՛ք» (Կրմ., էջ 444), *քերծ*՝ «Քարափոր այրեր էին բարձր քերծերի լանջին» (Կյ., էջ 364), *պաչպրչել*՝ «...բուլվարում քանիսի՞ն ես պաչպրչել»

(Կյ., էջ 366), *բօլ* «...քուի հետ կոխ կենաս» (Կրմ., էջ 426), *ափսունել* «կախարդել»՝ «...էնպես ափսունել գիտի ո՛ր, օձը ծակից կհանի» (Կրմ., էջ 474), *հուսատեղ* «էլի հուսատեղ է նեղ օրվա համար» (Կրմ., էջ 475), *մինը, սըխտօրած* «...նա որ մինը ձմեռը սխտօրած ավելուկ էլ չի ճարում» (Կրմ., էջ 428) և այլն, *արևելյան լեզուներից փոխառյալ՝ բարաբար* (պրս.) «հավասար»՝ «Թավրիզի կտավը չծախեն յուրի հետ բարաբար» (Կյ., էջ 362), *մըղայիթ* (արաբ.) «ուշադիր, հոգատար»՝ «Դու էլ քեզ մըղայիթ կաց» (Կրմ., էջ 572), *բաղբանդ* (պրս. tagbend) «Կամարածն կառուցված՝ ծածկված շինություն»⁸ «Կամարակապ բաղբանդի հատակը ծածկված էր գորգերով» (Կյ., էջ 379), *քուլփաթ* (արաբ., թրք. kulfat «աշխատանք, հոգնություն») «Երեխա»⁹ «Մի տուն քուլփաթի պահողը Սամսոնն է» (Կրմ., էջ 527), *ըրհաթ/ռահաթ* (արաբ. rayat)¹⁰ «հասարակ ժողովուրդ»՝ «...հայր խեղճ ու կրակ ըահաթ է ես ձորերում բառաչող» (Կյ., էջ 364), *սիլ ան* (թրք. sille)¹¹ «Մի երեխու սիլա տալով աշխարհը չի քանդվի» (Կրմ., էջ 526), *մահանա// ըհանա* (պրս., թրք. behane)¹² «Դու երեխան մահանա բռնի» (Կյ., էջ 396), *ղաղա/ան ք* (թրք. badak) «բամբակե ներկված կտոր՝ արխալուղ կարելու համար»¹³ «Առաջ մարդիկ ղաղաթ հագնում էին, կանայք՝ դարայի» (Կրմ., էջ 438), *յեթա* (թրք. yekə)¹⁴ «Յրեդ յեթա մարդ ես դառել, տնավորվի» (Կրմ., էջ 475), *սաղ* (թրք. sağ)¹⁵ «Սաղ օրը Նռնածորի բաղից դուրսչի գալիս» (Կրմ., էջ 517), *բիզան րել*՝ «Թե բիզարած չես, գեղամեջ գնանք» (Կրմ., էջ 514) և այլն,

կամ *ռուսերենից դրագումեննի, վրտարօյ, դրրուժբա, (ը)սախսօկ*՝ «Տիգրան Պետտիչ, համարի թե մի ոչինչ դրագումեննի էր էդ Մարկով վտարոյի ասածը» (Կյ., էջ 373), «Սախսկը սա է» (Կրմ., էջ 526) և այլն: Նկատելի է, որ ռուսերենից փոխառած տարբերակները, կիրառելով «Կարմրաքար»-ում Արզումանի, Եփրեմի, «Կյորես»-ում՝ մասնավորապես «պրոգրեսիստների» լեզվում, ոճավորում, «...համապատասխան գունավորում են տալիս խոսքին»¹⁶: Փոխառյալ բառածևերը ևս բարբառայնություն են հաղորդում բակունցյան հերոսների լեզվին, քանի որ գրողը նաև դրանց տեղին կիրառմամբ է անհատականացրել իր հերոսներին:

Բակունցի հեղինակային խոսքում ևս կան ժողովրդական լեզվից անցած բառածևեր, օր.՝ *քաջքուտ, դուքան, աղլուխ, խասիաթ, ժեռ*, այսպես՝ «Հիմիկվա սերունդը ժեռ է, մանր, նրա պտուղը դառնահամ» (Կրմ., էջ 432), «...ոչ պատվաստ գիտեր, ոչ էլ ծառի խասիաթը» (Կրմ., էջ 526), *իրան* «...իրան քնած են թողել» (Կրմ., էջ 527): Յեղինակային խոսքում առկա ժողովրդական-բարբառային ձևերի գործածությունը ոչ միայն կերպարներին բնորոշ լեզվամիջոցներով հեղինակային խոսքի ոճավորումն է, այլ տվյալ երևույթի ամբողջական նկարագիրը տալը, քանի որ բարբառային բառածևը ավելի դիպուկ է բացահայտում այն: Կան բառեր, որոնց արձակագիրը մի դեպքում գրական հնչողություն է սովել, այսպես՝ ոչ թե *քըշկօռ*, այլ՝ *կշկուռ*՝ «...պարանների կշկուռը, որ սեղմում էր բռան մեջ» (Կյ., էջ 527), *կօղ*, այլ՝ *կուղ*՝ «...կուղի նման ընկնես խալիսի կնանոց ջանին» (Կրմ., էջ 526), *կըխլու*, այլ՝ *գլխու*՝ «...քանի փարչ է խմել, պրիստավի հրամանին գլխու չի» «անտեղյակ» (Կրմ., էջ 514), *մըխաշար*, այլ՝ *մաղաշար*՝ «...առաջինը գերադասում էր մաղաշար թթուն, իսկ երկրորդը՝ չոր

⁸Տե՛ս Սարգսյան Ա. Յու., Դարաբաղի բարբառի բառարան, Ե., 2013, էջ 186:

⁹Սարգսյան Ա., Գորիսի բարբառը, Ե., 1975, էջ 542:

¹⁰Տե՛ս Սարգսյան Ա. Յու., Գ2Վ. աշխ., էջ 170, Սարգսյան Ա., Գ2Վ. աշխ., էջ 535:

¹¹Սարգսյան Ա. Յու., Գ2Վ. աշխ., էջ 673:

¹²Նույն տեղում, էջ 486:

¹³Նույն տեղում, էջ 449:

¹⁴Նույն տեղում, էջ 536:

¹⁵Նույն տեղում, էջ 651:

¹⁶Իշխանյան Ռ., Գ2Վ. աշխ., էջ 189:

թթուն» (Կյ., էջ 418), իսկ մյուս դեպքում հայերեն բարբառային կամ փոխառյալ արմատից կազմել է նոր բառ՝ **ջրռ** (թրք. cət)¹⁷//**ժեռ**¹⁸ «վայրի, չպատվաստած» (կարծում ենք, որ բարբառային երկրորդ տարբերակը ձևավորվել է **ժայռ>ժեռ** հնչյունական անցմամբ)-**ժեռանում** «...քանի գնում ժեռանում էր» (Կյ., էջ 377), **հերս/հիրս** (արաբ. hers, թրք. hirs)¹⁹-**հերստ**՝ «Յերստ ես երևում,-հարցրեց Արզումանը» (Կրմ., էջ 508), **ցաք-ցաքուս**՝ «...մաճը բռնած, ես ցաքուս վարես» (Կրմ., էջ 426), **պէչատ**, որից՝ **փէչատ**, ապա՝ **փէչատել**՝ «...թուղթը իսկի փէչատած էլ չի» (Կյ., էջ 366) **սաղ-սաղանալ**՝ «...յարան չի սաղանալ» (Կրմ., էջ 428), կամ **ղալբ**-ը (արաբ. kalb)²⁰ փոխատու լեզվում ունի «կեղծ, խարխված» իմաստը, արծակագիրը դրանից ձևավորել է **ղալբացել** բայը՝ գործածելով «1. օտարացել, 2. շինծու, կեղծ դառնալու» նշանակությամբ՝ «է՛, Կանաչ եկեղեցի դու էլ ես ղալբացել» (Կյ., էջ 366) և այլն: Հաճախ բարբառային մեկ բառով ընթերցողի առաջ հառնում է մի ամբողջ պատկեր՝ իր յուրօրինակությամբ, օր.՝ «Կյորեսի լեզուն շենավարի է» (Կյ., էջ 362), «-Եսի՛մ...-և երեխան նիհար ուսերն իրար էր անում» (Կյ., էջ 413), «-Չոռ,-ու փրփրաց Սկրտումը» (Կրմ., էջ 459), «-ես ինչ գուլի՛մ էր...» (Կրմ., էջ 488), «Կալը պրծնի թե չէ, հալոա, պիշի պրապալ» (Կրմ., էջ 511), «Բզի գլխին լումրուղով կտա՞ս, թե չաքճով» (Կրմ., էջ 511), «-Մի մոր տղա էլ դու ես, բալա ջան, ինչ ես եթիմի պես կանգնել» (Կրմ., էջ 534) և այլն: Իբրև բառակազմական բարբառայնություն հետաքրքրական են այն բարդությունները, որոնք բաղադրիչները բարբառային տարբեր բնույթի են,

այսպես՝ *բաղիյուսական հարադրություններ*՝ **քար ու քոլ**՝ «ես քար ու քոլի մեջ տուն շինի» (Կրմ., էջ 462), **լեն ու քոլ**՝ «էն լեն ու քոլ երկիրը թողես...» (Կրմ., էջ 426), **թուք ու մուր**՝ «էսքան թուք ու մուրը ո՞ւմ համար է» (Կրմ., էջ 444), կամ *անշաղկապ բաղիյուսականները*՝ **սաղ-սալամաթ**՝ «սաղ սալամաթ ետ կգաք» (Կրմ., էջ 526), *հնչյունափոխված կրկնավորներ*՝ **մարդ-մուրդ**՝ «Մարդ-մուրդ հո չի երևացել» (Կրմ., էջ 502), **զիզ-բիզի**՝ «էն զիզ-բիզի բաներն ի՞նչ են» (Կյ., էջ 387), **բան-ման**՝ «Մուխանին բան-ման տվի՞ր» (Կյ., էջ 416) և այլն:

Իմաստային-իմաստաբանական բարբառայնություն ենք համարել այնպիսի բառերը, որոնք արտահայտության պլանում գրական են, իսկ բովանդակային առումով՝ նաև խոսակցական կամ բարբառային, օր.՝ **հացեր «արտեր»** նշանակությամբ՝ «-Տիեյերի հագերը մրսել են-կասեր Աթա ապերը» (Կյ., էջ 422), **պինդ/պէ/է նդ**՝ «*սաստիկ*»՝ «էնտեղ էլ պինդ սով է» (Կյ., էջ 382), **ուզոլ**՝ «*զնորդ*»՝ «...ձու ուղարկի...Ուզոլ կա» (Կյ., էջ 413), **ցամաք**՝ «*դատարկ*»՝ «էլի ձմեռվա կեսին տաշտը ցամաք» (Կրմ., էջ 426), **տաք**՝ «*եռանդով*»՝ «...գործին տաք կպի» (Կրմ., էջ 474), իսկ բարբառային **սեղեր** հոգնակիանիշ բառաձևը գործածված է եզակիանիշ **անկողին** իմաստով՝ «Լուսով հացդ կեր, սեղերդ մտի» (Կրմ., էջ 443), **նեղում**՝ «դժվար կացություն»՝ «եսպես նեղում չենք մնա» (Կրմ., էջ 475), **զօռել**՝ «*նեղել*»՝ «-Տաքը զոռում է հա՛» (Կյ., էջ 414), **թակել**՝ «*ծեծել*»՝ «ես օրենք է, որ դու երեխուն թակում ես» (Կրմ., էջ 511) **պրծնել**՝ «*ավարտել*»՝ «...տաք ասում ես պրծնում» (Կրմ., էջ 526) և այլն: Բնական է, որ բառերի՝ հավելյալ, փոխաբերական իմաստներով կիրառելը, նույն բառին նորանոր, երբեմն էլ տարբեր նշանակություններ վերագրելը բնորոշ է ընդհանրապես բարբառին, որն էլ

¹⁷Սարգսյան Ա. Յու., նշվ. աշխ., էջ 647:
¹⁸Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հ. Բ, Ե., 2002, էջ 157:
¹⁹Սարգսյան Ա. Յու., նշվ. աշխ., էջ 441:
²⁰Նույն տեղում, էջ 450:

անսպառ աղբյուր է ցանկացած հեղինակի խոսքակերտման համար:

Բակունցի լեզվամտածողության և լեզվական արվեստի առանձնահատկություններից է նաև բարբառային և գրական քերականական ձևերի զուգորդման-զուգահեռման հնտությունը: Բարբառների ձևաբանական ենթահամակարգերին պատկանող տարրերի այն կիրառումները, որոնք ոճական արժեք են ձեռք բերել՝ ոճավորելով հերոսների կամ հեղինակի խոսքը, կարելի է համարել նաև ձևաբանական բարբառայնություններ: Խնդրո առարկա նյութում առանձնացրել ենք ինչպես բարբառային արմատով և ընդհանուրիայերենյան հոգնակերտ **-եր, -ներ** մասնիկներով զոյականներ, օր.՝ **տախտ-տախտեր**՝ «Մինը քոհլան ձին նստած կանաչ **տախտերում** ման գա» (Կրմ., էջ 526), **այա-այաներ**՝ «...այն պառավ **այաների** համար» (Կյ., 412), այնպես և գրաբարյան ծագմամբ, սակայն համաժամանակյա կտրվածքով և ժողովրդախոսակցական բնույթ ունեցող **-ք-ով** բառածներ՝ **որդիք, աշունք**՝ «Շան **որդիք**» (Կրմ., էջ 474), «...պսակելու եմ էս **աշունքը**» (Կյ., էջ 366), նաև բարբառային **-ք-ով** հոգնակի կազմություններ՝ «Լավ է **երեխերը** տկոր մնան» (Կրմ., էջ 427), «**Գարեքը** հրես կհասնեն» (Կրմ., էջ 466), «**Մաշինքը** ինչ արիր» (Կրմ., էջ 459): Բակունցի չի խուսափել կիրառել սեռական-տրական հոլովածների բարբառային տարբերակներ, ինչպես՝ «...**կուղի** նման ընկնես **խախի կնանոց** ջանին» (Կրմ., էջ 526), «**Նանուղ** ասա...» (Կյ., էջ 413), «**Երեխու** ձեռը փող չդնես» (Կրմ., էջ 443), «...հարցրեց **Շուղանց** Իսոն» (Կրմ., էջ 515), «...դու **Յնդանու** կոնսուլն ես» (Կրմ., էջ 519), «...**իրա** օրումը ջեբը մի քոռ չեթ էլ չի տեսել» (Կրմ., էջ 443) և այլն:

Ժողովրդական լեզվամտածողությանը բնորոշ է հողառությունը, որի դրսևորումը ուղիղ և թեք հոլովածների հետ առկա է Գորիսի խոսվածքներում,

որն էլ արտացոլված է բակունցյան քննվող գործերում, ինչպես՝ «**մեր կերած ուտելիքներ**» արտահայտության փոխարեն սեղմ՝ **կերածնիս**՝ «**Վերջը կերածնիս** մի փոր հաց չի՞» (Կրմ., էջ 474), կամ այլ օրինակներ՝ «**Քանի միտս է**» (Կյ., էջ 397), «**Նանուղ** ասա՝ թե ձու կա, ձու ուղարկի» (Կյ., էջ 413), «...ես մեր **բաղով** անցնեն» (Կրմ., էջ 526), «**Կռներումը** ուժ կա, գնա ավաղ արա» (Կրմ., էջ 475), «-է՛հ, **բաղս** որն է» (Կրմ., էջ 475), «...իրա **օրումը** ջեբը մի քոռ չեթ էլ չի տեսել» (Կրմ., էջ 443), «-Սրա տերը հրեն **սաղումը** սառչում է...» (Կրմ., էջ 542) և այլն: Խոսքիմասային ավանական համակարգում բարբառային բնույթ ունեցող տարբերակներից են. **ածականով**՝ «...են **գիգի-բիգի** բաներն ի՞նչ են» (Կյ., էջ 387), «**Խեր** բարաքյաթը կորավ» (Կրմ., էջ 442), «**հայալ** մարդու համար իմ դուռը բաց է» (Կրմ., էջ 444), «...**թագա** սանաղ սարքենք» (Կրմ., էջ 443), «-ես մեռած, դու **սաղ...**» (Կրմ., էջ 534), **թվականով**՝ «ես **տասնըմիս** մանեթ վեց շահի» (Կրմ., էջ 426), **չարեք** (պրսկ.)՝ «մեկ քառորդ»՝ «Ի՞նչ ուշ, սհաթի տասներկուսին **չարեք** էր պակաս» (Կյ., էջ 413), **դերանունով**՝ «**Եսպես** որ գնա չեմ իմանա» (Կյ., էջ 363), «**Յորա** է, հորա՛» (Կյ., էջ 373), «-էն ո՞ր օրվանից» (Կրմ., էջ 519), **մակբայով**՝ «-**Տիեղի** հացերը մրսել են-կասեր Աթա ապերը» (Կյ., էջ 422), «Արգունան, **սալամաթ** վերադառնաս» (Կրմ., էջ 534), «**Յալա** ի՞նչ օրեր ենք տեսնելու՛» (Կրմ., էջ), **վերաբերականով**՝ «-**Յալբաթ** նրա սիրտն էլ է մղկտում» (Կրմ., էջ 533) և այլն:

Ձևաբանական մակարդակում ձայնարկությունների գործածության հաճախակիությունը գրական բնագրերին ինքնին ժողովրդախոսակցական երագ է տալիս, օր.՝ «...ասում էր խուվա՛յ» (Կյ., էջ 422), «-է՛հ, դե հաշիվը մի խառնի է՛» (Կրմ., էջ 443), «Ա՛յ փուլ աշխարհ» (Կրմ., էջ 442), «Պա՛, պա՛, պա՛...Երեխու ձեռը փող չդնես, տունդ կքանդես» (Կրմ., էջ 443), «է հե՛-հե՛յ ...Վա՛-սի՛լ» (Կրմ., էջ

513), «մեկը հա կանչում էր էշին՝ «թոշ-թոշ»» (Կրմ., էջ 467): Ձևաբանական բարբառայնություններից հետաքրքրական է Սյունիք-Արցախ բարբառային գոտուն հատուկ ժխտական մասնիկի հետադաս կիրառությունը՝ «-Սամսոն, քնել չե՛ս» (Կրմ., էջ 527): Երբեմն միտքն ավելի ամփոփ ու տեղին, բայց միաժամանակ պատկերավոր է բարբառային բայաձևերի միջոցով արտահայտելը, օր.՝ «Ի՞նչ եք կարասն ընկած մկան նման քռսխել» (Կրմ., էջ 526), «էնպես ափսունել գիտի ո՛ր...» (Կրմ., էջ 474), «Ոտս սլկազ, քիչ մնաց ընկնեի...» (Կրմ., էջ 489) և այլն: Նկատելի է, որ հեղինակը կիրառել է ոչ միայն բարբառային ու խոսակցական բառաձևեր ու կառույցներ, այլև բարբառաբանական բառեր, որոնք կիրառել է մասնավորապես հեղինակային խոսքում ներդաշնակելով այն հերոսների լեզվին:

Ա. Բակունցի խնդրո առարկա բնագրերին բարբառայնություն են հաղորդում նաև հարադիր բայերը և դարձվածքները, որոնք «...անսահմանորեն հարուստ են իրենց արտահայտչական հնարավորություններով, գունագեղ պատկերավորությամբ»²¹: Հարադրական բայերի բնագրային օրինակներից են՝ «Չվանը ետ է տալիս, ծառից կապում» (Կրմ., էջ 426), «-Ձառ դուբարա, քարերը թուփ արա» (Կրմ., էջ 378), «Կորի, ըաղ իլ» (Կյ., էջ 408), «...ուրեմն անբան կովի պես սուս անենք էլի» (Կրմ., էջ 511), «էս էլ քու հագարացու աշխարհը չի, որ լեզվակոխ անես» (Կրմ., էջ 428), «Հայրստունցին ինչպես պիտի տեղազ անի այդքան աղջիկների» (Կյ., էջ 403), «...քոլի հետ կոխ կենաս» (Կրմ., էջ 426), «Իմ փողը պետք է թամամ լինի» (Կրմ., էջ 443), «-էս եզանը դիմհար տու» (Կրմ., էջ 488), «Դու էլ քեզ մղայիթ կազ» (Կրմ., էջ 527), «...երեխի սիրտը խարաբ մի՛ անի,

թող պարզամիտ գնա» (Կրմ., էջ 534) և այլն:

Դարձվածային-դարձվածաբանական բարբառայնությունները, որոնք առկա են նաև մեր կողմից ուսումնասիրվող բնագրերում, ժողովրդական մտածողության ծնունդ լինելով, գեղարվեստական ստեղծագործությունների ոճավորման պատկերահամակարգի անբաժանելի տարրերից են: Ըստ կազմության՝ բառակապակցության կառուցվածք ունեցող դարձվածային միավորներից են հետևյալ դարձվածքները՝ «Ոտը կկապի, էլ չի կարա հեռանալ» (Կյ., էջ 366), այսինքն՝ «ամուսնացնել»²², «...թե մեր ծուռը դգող լինի»՝ «աջակից, օգնական», (Կյ., էջ 429), «Դու սո՛ւրբ ես, թե յոթը դռանը հաչող շուռ» (Կյ., էջ 366)՝ «1.համակերպվող, 2.հեղհեղուկ», «...քեզ պես մարդու հետ նստելը, վերկենալը հագար մանեթի թալ չեմ անի» (Կրմ., էջ 443)՝ «հավասարեցնել», «-Մենք հո հայրստունցու հարսանիք չենք անում» (Կյ., էջ 404)՝ «անաղմուկ, համեստ հարսանիք» (վերջինս վկայված չէ դարձվածաբանական բառարաններում) «...մնացածների համար այդ ամենը յոթ սարից այն կողմ մի մութ երկիր էր» (Կյ., էջ 402)՝ «հեռու», «Դու էլ միտղ պահի, որ չսխալվեն» (Կրմ., էջ 442)՝ «հիշել», «...նամակ են ստացել իրենց որդուց և ահա ծայրը բացվում էր, կծիկը ետ էին տալիս» (Կյ., էջ 366)՝ «խոսակցությունը սկսել» (կծիկը ետ տալ դարձվածքն ունի նաև անհաջողություն կրել իմաստը²³), «էնպես ափսունել գիտի ո՛ր, օձը ծակից կհանի» (Կրմ., էջ 474)՝ «ճարպիկ», «...մին ծուռ խոսք չի ասի անժամանակ» (Կրմ., էջ 456)՝ «չի վիրավորի», «Աստված օլխիդ խռով չանի իմ կովը» (Կրմ., էջ 456)՝ «ընդունելի

²¹ Իշխանյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 109:

²² Դարձվածքների իմաստները տե՛ս Սուքիասյան Ա. Մ., Գալստյան Ս.Ա., Հայոց լեզվի դարձվածաբանական բառարան, Ե., 1975, Բեղիդյան Պ., Հայերեն դարձվածքների ընդարձակ բացատրական բառարան, Ե., 2011:

²³ Տե՛ս Բեղիդյան Պ., նշվ. աշխ., էջ 667:

դարձնի», «...հայր խեղճ ու կրակ ռահաթ է» (Կրմ., էջ 456)՝ «անօգնական», «եսպես որ գնա չեն իմանա, թե ես Աթա՞ն եմ, թե՞ աղբանոցում հաչող շուն» (Կյ., էջ 363) «անտեր» և այլն: Որոշ դարձվածային միավորներ ևս, գործածվելով Գորիսի խոսվածքներում, ունեն ռճավորման առանձնահատկություն: Դրանցից են բալունցյան քննվող բնագրերում առկա օրհնանք-բարենաղթանքները «...լեզվիդ մատաղ» (Կրմ., էջ 526), «...արևիդ մեռնեն» (Կրմ., էջ 526), «Յայ արևդ կծեն, գործին տաք կալի» (Կրմ., էջ 474) և այլն, առած-ասացվածքները «Իսո ամի, հարուստի տունը դոնաղ եկավ, աղբատի ուլը մորթեցին» (Կրմ., էջ 516), «Յազար շառ, հազար փորձանք» (Կրմ., էջ 527), «Մի դրաղից կե՛ր, մի դրաղն է պահի» (Կրմ., էջ 456), «Յարա ունեցողը կիմանա մրմուռը» (Կրմ., էջ 456), թևավոր խոսքի արժեք ունեցող արտահայտությունները «...իմ երեսս նրա ոտի տակ», -կասեր Անա զիզին (Կյ., էջ 364), «Զորտ նա խաբար,- թթի տակ ասաց եփրենը» (Կրմ., էջ 458), «խելքդ ի՞նչ է կտրում» (Կրմ., էջ 514), «Մերոնք հենց շաշ եզան նման քար են պոզահարում» (Կրմ., էջ 456), «Խալխի հացը չես ուտում, որ խալխի խելքով էլ գործ բռնես» (Կրմ., էջ 461) և այլն:

Այսպիսով, բարբառային իրողությունների՝ գեղարվեստական երկերում ռճական դրսևորումները նպաստում են դրանց մասնակի գրականացմանը և ստեղծագործությունների լեզվական պատկերահամակարգերի հարստացմանը: Ի տարբերություն «Կյորես» վիպակի՝ տարաբնույթ բարբառայնությունները «Կարմրաքարում» գերակշռում են: Վերոբերյալ բարբառայնությունները ոչ միայն արտահայտչականություն և պարզություն են հաղորդում բալունցյան լեզվարվեստին, այլև հնարավորություն են ընձեռում պատկերացում կազմել հեղինակի մայրենի խոսվածքի ձևավոր-

ման, կրած փոփոխությունների և զարգացման միտումների մասին:

Светлана Манучарян - Диалектизмы в произведениях Бакунца “Кёорес” и “Кармракар”

В статье уделено внимание диалектным реалиям нашедшим место в произведениях Бакунца “Кёорес” и “Кармракар”, стилистическое применение которых создает диалектизмы. Диалектные реалии делают язык подлинников более содержательным и богатым, а их уместное применение способствует целостному представлению местной среды и эпохи, а также речи героев. Изученные диалектизмы свойственны разным уровням языка.

Ключевые слова: Бакунц, Кёорес, Кармракар, диалектизм, диалектные реалии, стилизация речи.

Svetlana Manucharyan–The dialectisms in the novels “Kyores” and “Karmracar” by Bakunts

The article touches upon the dialectical realities in the novels “Kyores” and “Karmractor” by Bakunts, the stylistic practices of which have created dialectisme. The dialectical realities make the original language more versatile and rich, and their proper use contributes to the full picture of the local environment and the epoch as well as the heroes’ speech. The examined dialects are specific to different levels of language.

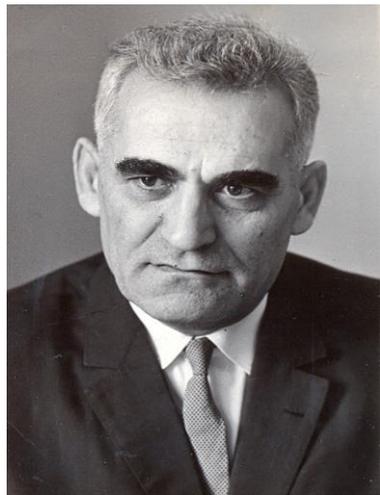
Key words: Bakunts, Kyores, Karmracar, dialectisme, dialectical realities, stylization of speech.

ՇՉՈՐՍ ԴԱՎԹՅԱՆ

ՍՈՒՐԵՆ ԹՈՎՄԱՍՅԱՆ

Դուռդ բաց արա,
Հայրենի իմ տուն,
Թող վաղնջական
Խորհուրդդ շնչեմ,
Եվ ինձ ճանաչեմ,
Եվ ինձ նվաճեմ
Մի կրկին անգամ
Աչքդ բաց արա,
Հավիտենություն
Թող բիբերիդ մեջ
Պատկերս տեսնեմ,
Որ էլ չամաչեմ,
Ինքս ինձանից
Ու չերկնչեմ
Իմ չլինելուց:
Համո Սահյան

Սուրեն Հակոբի Թովմասյանը կուսակցական-պետական խոշոր գործիչ էր և տաղանդավոր դիվանագետ, ում անցած դժվարին, սակայն պանծալի ճանապարհը մեզանում ցայսօր մնում է չլուսաբանված: Սույն ակնարկը այդ բացը լրացնելու փորձ է:

Սուրեն Թովմասյանը ծնվել է 1909թ. դեկտեմբերի 20-ին, Ջանգեզուրի գավառի Շինուհայր գյուղում:

Սովորել է գյուղի դպրոցում, ապա Երևանում ավարտել է բանֆակ: Այնուհետև սովորել է Անդրկովկասի բարձրագույն կուսակցական դասընթացներում, էքստերն ավարտել Երևանի պետական համալսարանը: 1930թ. ընդունվել է կուսակցության շարքերը¹:

1932-34թթ. աշխատել է Սիսիանի կուսշրջկոմի գաղափարական բաժնի վարիչ, 1934-35թթ. եղել է Երևանի կարի ֆաբրիկայի կուսկոմիտեի քարտուղար, 1936-

37թթ.՝ Իջևանի կուսշրջկոմի գաղափարախոսական բաժնի վարիչ: 1938թ. մայիսին ընտրվել է ՀԿԿ Կապանի շրջկոմի առաջին քարտուղար և աշխատել մինչև 1939թ. ապրիլը: 1939թ. ապրիլից մինչև 1941թ. օգոստոսը աշխատել է ՀԽՍՀ ներքին գործերի ժողկոմի առաջին տեղակալ: Ապա մեկնել է ռազմաճակատ և ստանձնել 136-րդ (15-րդ գվարդիան) հրաձգային դիվիզիայի քաղբաժնի պետի տեղակալի պաշտոնը: 1942թ. փետրվարից մինչև 1946թ. վերջը եղել է 390-րդ (61-րդ) հայկական հրաձգային Թամանյան դիվիզիայի հրամանատարի տեղակալ և քաղբաժնի պետ:

1946-47թթ. եղել է ՀԿԿ Կենտկոմի գյուղբաժնի վարիչի տեղակալ, 1948-52թթ.՝ Երևանի կուսքաղկոմի քարտուղար, 1952-53թթ. ՀԿԿ Երևանի օկրուգային կոմիտեի 2-րդ քարտուղար: Օկրուգների լուծարումից հետո նշանակվել է ՀԿԿ Կենտկոմի առևտրի և վարչական մարմինների բաժնի վարիչ:

¹Դավթյան Շ., Սուրեն Թովմասյան, Ե., 2012, էջ 5-10, Հայսվերդյան Ս., Գորիսի պատմություն, Ե., 1996, էջ 19-25:

1953թ. նոյեմբերի 30-ին ընտրվել է ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար և աշխատել մինչև 1960թ. դեկտեմբերի 28-ը: 1961թ. հունվարին նշանակվել է Վիետնամի Դեմոկրատական հանրապետությունում ԽՍՀՄ արտակարգ և լիազոր դեսպան, 1965-ին՝ դեսպան Լիբիայի Արաբական հանրապետությունում (Աֆրիկա): 1970թ. անցել է կենսաթոշակի:

Մահացել է 1980թ. փետրվարի 10-ին, Երևանում:

ԿՅԱՆՔԸ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՄԵՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սուրեն Թովմասյանի կյանքը լեցուն է մեծ հայրենասերի և կուսակցության գործին նվիրվածության բազմապիսի օրինակներով, աննկարագրելի դժվարությունների հաղթահարման դրվագներով, ժամանակների ալեբախությունները դիմագրավելու ճակատագրական պահերով: Պետք է պատկերացնել միայն, թե ինչ հսկայական կազմակերպական ու քաղաքական աշխատանք պիտի կատարեր նորաստեղծ Սիսիանի կուսընկերության 22-ամյա բաժնի վարիչը, առավել ևս, որ 1930թ., Հայաստանում վարչական նոր բաժանում էր կատարվել, կամ նույն պաշտոնում գործունեություն ծավալել անծանոթ Իջևանի շրջանում: Եվ հենց այդ դժվարին աշխատանքի գնահատման արդյունքով էլ նրան պիտի ուղարկեին Կապանի կուսընկերության առաջին քարտուղար, երբ նոր էր բոլորել 28 տարին:

Հանրահայտ է, որ Կապանի շրջանը հանրապետության ամենաբարդ տարածքներից մեկն էր: Հանքարդյունաբերության հնագույն ավանդույթներ ունեցող այդ երկրամասը պետք ուներ գործիմաց կադրերի, առավել ևս, որ այն ամենից շատ էր տուժել: Դժվար չէ գուշակել, թե ինչ շփումներ պիտի ունեցած լինեին 1921թ. տեղական բնակիչները Գարեգին Նժդեհի ղեկավարած Լեռնահայաստանի հանրապետության կառավարության աստիճանավորների հետ: Չնոռանանք նաև, որ Նժդեհի հետ 1921թ. հուլիսին Պարսկաստան էին տեղափոխվել ավելի քան 14 հազար սյունեցիներ, որոնք

Հայաստանում թողել էին բազմաթիվ հարազատներ ու բարեկամներ:

Ահա հենց հետհեղափոխական տարիների կադրային ժառանգության վրա էլ Սուրեն Թովմասյանը պիտի կարողանար Կապանում ստեղծել առողջ ու համախմբված շրջանային ղեկավարություն՝ հաշվի առնելով, որ արդյունաբերության կողքին պիտի հարատևեին նաև 50-ից ավելի գյուղեր՝ լեռնային դժվարին պայմաններում: Ուստի և կուսկենտրոնի հետ վեճեր պիտի լինեին, սրանցից մեկն էլ պիտի ավարտվեր՝ կուսընկերության առաջին քարտուղարին նկատողություն հայտարարելով (11.08.1938թ.): Այդ անարդարությունը, սակայն նույն տարվա հոկտեմբերի 27-ին շտկվել էր՝ առաջին քարտուղարի հարցապնդումներից հետո՝ ապացուցելով Սուրեն Թովմասյանի՝ սկզբունքայնությանը և ճշմարտությանը հետամուտ լինելու կրքոտ հետևողականությունը:

1939թ. ապրիլին Սուրեն Թովմասյանը նշանակվում է Հայաստանի ներքին գործերի ժողովոմի տեղակալ: Այս տարեթիվն ընդգծում ենք, որովհետև նրան կուսկենտրոնի առաջին քարտուղար նշանակելու օրվանից մինչև այժմ չեն լրում 1937թ. եղբրական դեպքերին նրա մասնակից լինելու մասին զրույցներն ու զավեշտապատումները: Նախ՝ պետք է հաշվի առնել, որ Ս. Թովմասյանը միացյալ ժողովուհատում (ՆԳ և ՊԱ) աշխատել է ընդամենը 17 ամիս, որից հետո այն տրոհվել է երկու մասի, և նա նոր նշանակում է ստացել ոչ թե ՊԱ-ում, այլ ՆԳ-ում, որտեղ էլ 1941թ. մարտին ստանձնել է ժողովոմի առաջին տեղակալի պաշտոնը: Այսինքն՝ նա չէր կարող մեկուկես տարում ինչ-որ կարևոր դեր խաղալ միացյալ ժողովուհատում, առավել ևս, որ բռնադատումների և կամայականությունների ալիքն արդեն ոչ միայն նկատելիորեն, այլ ընդհանրապես անկում էր ապրել: Երկրորդ հանգամանքը կապված է ՊԱ-ի համակարգում նույն անուն-ազգանունով մի ղեկավար աշխատողի հետ, որին շատերը շփոթում են Ս. Թովմասյանի հետ:

Եվ ցավալին այն է, որ այդ մարդիկ, վերոհիշյալ հանգամանքների համար անտեղի հող փնտրելով, մոռանում են, որ Սուրեն Չակոբի Թովմասյանը, ընդհակառակը, 1937-ին Մոսկվայից եկած էմիսարներով ուղղված ժողովնատում, կարողացել է վերականգնել շատ անմեղ դատապարտվածների իրավունքները: Իրազեկներն այդ մարդկանց մեջ տեսնում են ականավոր լեզվաբան Հրաչյա Աճառյանին, Երևանի ԳԱ տնտեսագիտության ինստիտուտի տնօրեն, ակադեմիկոս Անուշավան Արզումանյանին, ինչպես նաև 1939-41թթ. կալանքից ազատված մի ամբողջ շարք կուսակցական ու պետական ղեկավար աշխատողների:

Հայրենական մեծ պատերազմի առաջին օրվանից Սուրեն Թովմասյանը կազմակերպական մեծ աշխատանք է տանում ժողովրդական աշխարհագրորի կազմակերպման ուղղությամբ, իսկ օգոստոսի 8-ին մեկնում՝ ռազմաճակատ:

Պատերազմի բովոլ անցած իր դժվարին օրերը նա մանրամասնորեն շարադրել է «Մեծ հայրենականի ճամփաներով» գրքում (1975թ.): Այդ սքանչելի հուշագրության առաջաբանում նա գրում է. «Ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացվող այս աշխատությունում շարադրվել է հեղինակի տեսածն ու վերապրածը, ընդգրկված են կարմիր բանակի երեք դիվիզիաների մարտական գործողությունները պատերազմի տարբեր տեղամասերում: Նրանցից 136-րդ դիվիզիան գլխավոր դեր խաղաց գերմանական 22-րդ տանկային դիվիզիայի ջախջախման գործում...61-րդ դիվիզիան այն դիվիզիաներից է, որոնք մասնակցում են ֆաշիստական հորդաների ջախջախմանը Արևմտյան Պրուսիայում ու Բեռլինում, ինչպես նաև Պրագայում»:

Չափազանցություն չի լինի ասել, որ այդ հաջողությունները մեծապես կապված են Սուրեն Թովմասյանի կազմակերպական ու քաղաքական հսկայական աշխատանքի հետ:

Պատերազմից հետո Սուրեն Թովմասյանը մի կարճ ժամանակ աշխատել է ՀԿԿ Կենտկոմի, ապա ընտրվել Երևանի

կուսքաղկոմի կադրերի գծով քարտուղար և աշխատել մինչև 1952թ.: Նույն թվականին ընտրվել է Երևանի օկրուգային կուսկոմիտեի 2-րդ քարտուղար, իսկ օկրուգների լուծարումից հետո նշանակվել ՀԿԿ կենտկոմի առևտրի և վարչական մարմինների բաժնի վարիչ: Հենց այդ պաշտոնից էլ նա ընտրվել է ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար:

ՀԿԿ Կենտկոմի պլենումը, որտեղ վճռվում էր առաջին քարտուղարի ընտրության հարցը, կայացել է 1953 թ. նոյեմբերի 28-30-ը Երևանում: Պլենումի աշխատանքներին մասնակցում էր ԽՄՍԿ Կենտկոմի գաղափարական աշխատանքների գծով քարտուղար Պ. Ն. Պոսպելովը: Պարզ է, թե ինչպես շիկացած մթնոլորտում պիտի անցներ կուսակցական այդ ֆորումը՝ խրուշչովյան ձնհալի և Բերիայի դավաճանության և հակաժողովրդական գործունեության մերկացման մթնոլորտում: Եվ եթե ելույթ ունեցողները հիմնականում քննադատում էին Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գրիգոր Հարությունյանին՝ տնտեսական ու քաղաքական աշխատանքներում թույլ տված մեծ ու փոքր սխալների համար, ապա ակադեմիկոս Պ.Ն. Պոսպելովը իր ելույթում նրան համարում է Բերիայի դրածո և գործակալ: Ճիշտ է, թեև Հարությունյանը կտրականապես հերքում և ժխտում է իրեն հասցեագրված մեղադրանքները, այնուամենայնիվ քննադատության ալիքը հանդարտեցնել չի հաջողվում: Հայ կոմունիստները հատկապես իրենց վրդովմունքն են արտահայտում Թբիլիսից բերված և կենտկոմի քարտուղարների պաշտոն գրադեցրած Պողոսովի և Բարիյանի նկատմամբ, որոնք ոչ միայն չէին ճանաչում Հայաստանն ու նրանց մարդկանց, այլ նաև իրենց հոգում ոչինչ հայկական չունեին:

Նոյեմբերի 30-ին պլենումում ելույթ է ունենում Սուրեն Թովմասյանը: Քննադատելով Պողոսով-Բարիյանական աշխատանքը՝ որպես կուսակցական կյանքին խորթ երևույթ, գտնում է, որ Հարությունյանի ամենամեծ սխալը հենց այդ կադրերի ընտրության մեջ պետք է փնտրել. «Посмотрите на качество Ваших

воспитанников, которыми Выгордились», - դիմում է նա Հարությունյանին:

Այնուհետև նա շարադրում է այն խնդիրները, որոնցով պետք է առաջնորդվեն կուսակցական կազմակերպությունները ստեղծված դժվարին կացության մեջ: Նախ՝ մերժում է կուսակցության արտահերթ համագումար հրավիրելու առաջարկները՝ գտնելով, որ դրա համար ժամանակ է պետք: Համարում է, որ կուսակցական կազմակերպությունները մարտունակ են և կարող են սթափ ձևով գնահատել իրավիճակը: «Հարկավոր է ոչ թե զայրույթի զգացումով դեկավարել, այլ քաղաքական ողջախոհությամբ», - հայտարարում է Ս. Թովմասյանը: Կողմնորոշիչը ոչ թե պահը պետք է լինի, այլ ապագայի նկատմամբ պատասխանատվությունը: Պետք է հասկանալ, որ Բերիայի համախոհ հայտարարված Հարությունյանի նկատմամբ վերաբերմունքը չպետք է տարածվի նրանց վրա, ովքեր գործի բերումով աշխատել են նրա հետ: Եվ մեղադրել վերջիններիս սխալ կլիներ: Պետք է կողմնորոշվել ոչ թե դեպի 1-ին դեմքը, այլ դեպի կուսակցությունը: Կասկածանքի մթնոլորտ չպետք է ստեղծվի կադրերի նկատմամբ, թե այդ ասպարեզում երկերեսանիներ էլ կլինեն, խորամանկներ, կոնյուկտուրիստներ ու դեմագոգներ՝ նույնպես, ուստի չի բացառվում նաև անհատական մոտեցման սկզբունքի կիրառումը:

Իր ելույթում Ս. Թովմասյանը կուսակցական աշխատանքում չափազանց մեծ տեղ է հատկացնում գաղափարական ուղղվածությանը: Գտնում է, որ արմատապես պետք է վերափոխվի ստեղծագործական միությունների կուսակցական դեկավարումը, քանի որ երկար տարիներ այդ դեկավարությանը փոխարինել է մերկ վարչարարությունն ու կոպիտ միջամտությունը:

Սխալ է համարում, որ չեն տպագրվել մեր դասական գրողների, այդ թվում՝ Ռաֆֆու երկերը, թեև ժամանակին այդ մասին դրական է արտահայտվել ԽՍՀՄ գրողների միության նախագահ Ա. Ֆադեևը: Խնդիր է դնում նաև բռնադատված հայ գրողների իրավունքները վերականգնել:

Ըստ էության՝ պատասխանելով Հայաստանում ազգային ավանդույթների պահպանման և իբրև թե գոյություն ունեցող ազգայնամոլական տրամադրությունների դրսևորումների հետ կապված հարցերին՝ նա օրինաչափ է համարում, որ երկրի դեմոկրատացման հետ խնդիրներ են առաջանալու կապված հայոց ցեղասպանության դատապարտման, ինչպես նաև հայոց պահանջատիրության հետ: Եվ դրանում հայ ժողովուրդը ակնկալելու է ռուս ժողովրդի օգնությունը:

Պլենումը մեծ խանդավառությամբ Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար է ընտրում Սուրեն Հակոբի Թովմասյանին:

Առաջին քարտուղարի պաշտոնում Սուրեն Թովմասյանը, հենց սկզբից կրթոտ հետևողականությամբ զբաղվելով անցյալի սխալների վերանայման հարցերով ու բարդությունների հանգուցալուծմամբ, միաժամանակ պիտի մեծ ջանքեր ներդնեն, որպեսզի այդ արմատական բարեփոխումները անցանկալի իրադարձությունների պատճառ չդառնային, որպեսզի, այսպես կոչված, գլոբալ դեմոկրատացումը չտաներ ամենաթողության, կարգապահության անկման, իշխանության լծակների թուլացման: Այդ հանգամանքը, սակայն, երբեմն առաջ էր բերում մտավորականության մի մասի դժգոհությունը, քանի որ նրանք մի կողմից տեսնում էին, որ գրականության մեջ իրենց արժանի տեղն են գրավում Ռաֆֆին, Չարենցը, Բակունցը, արևմտահայ գրողները, իսկ մյուս կողմից գրականության կուսակցականության հանրահայտ նորմերը շարունակում են մնալ գործողության մեջ: Մինչդեռ այդտեղ զարմանալու ոչինչ չկար, որովհետև ինչպես այդ, այնպես էլ «ձմեռալային» գործընթացի բոլոր ասպարեզներում հնարավոր չէր հակառակվել համախորհրդային գաղափարախոսությանը:

Հաճախ Սուրեն Թովմասյանին վերագրվող սխալներից մեկը համարում են Սփյուռքի հետ կապերի և հայրենադարձության խնդիրների նկատմամբ նրա բացասական վերաբերմունքը: Մինչդեռ իրա-

կանում ամեն ինչ հակառակն է: Նա գտնում է, որ սփյուռքահայության վերաբերմունքը հայրենիքի նկատմամբ չպետք է խարսխվի հայրենիքի դաշնակցության գաղափարախոսության վրա: Չէր հանդուրժում, երբ դաշնակները չէին ընդունում Խորհրդային Հայաստանի գոյությունը՝ որպես համայն հայերի հայրենիք, ինչպես նաև այն նվաճումները, որոնց մեր ժողովուրդը հասել էր Խորհրդային տարիներին: Նա Սփյուռքի առանձին անհատների, հատկապես մտավորականների նկատմամբ մեծ համակրանք ուներ և գտնում էր, որ նրանց ստեղծագործությունները հայ գրականությունից ու արվեստից անբաժան են: Հայրենադարձության հարցում նա խուսափում էր կոնկրետ քայլերի դիմել՝ ի նկատի ունենալով հետպատերազմյան տարիների սխալներից, որոնց հետևանքները երկար ժամանակ զգացնել էին տալիս: Սփյուռքահայը հայրենիք պիտի վերադառնա ոչ միայն հավատով, այլ նաև նյութական ապահովվածության երաշխիքով: Միաժամանակ գտնում էր, որ սփյուռքահայ գաղութները պետք է ամրապնդել և ուժեղացնել Սփյուռք-հայրենիք կապերով: Այդ իմաստով նա հարց էր բարձրացրել, որպեսզի ընդլայնվեն Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարության գործունեության շրջանակները՝ ընդհուպ մինչև հայաշատ երկրներում Հայաստանի՝ մշտական ներկայացուցչություններ ունենալը:

Որքան էլ զարմանալի թվա, երջանկահիշատակ կաթողիկոս Վազգեն Առաջինի թեկնածության առաջարկը նույնպես պատկանում է Սուրեն Թովմասյանին: Մի առանձնագրույցի ժամանակ Վեհափառը պատմեց, որ 1955թ. կաթողիկոսական ընտրություններից մի քանի ամիս առաջ, Ռումինիայում իրենց այցելել են Խորհրդային հետախուզության երկու ներկայացուցիչներ և հայտնել, որ Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությունը գտնում է, որ այդ պոստում հենց ինքը պետք է ընտրվի:

Ս. Թովմասյանը հաշվի էր առել մի քանի գործոններ: Նախ՝ որ թեկնածուն սոցիալիստական պատկանելությունից եր,

հատկապես, որ Մերձավոր Արևելքի հոգևորականությունն ակնհայտորեն կրում էր դաշնակցության ազդեցությունը: Երկրորդ հանգամանքը կապված էր թեկնածուի՝ եվրոպական քաղաքակրթություն կրելու, ինչպես նաև Վազգեն եպիսկոպոսի անձնական հմայքի և ինտելեկտուալ բարձր հատկանիշների հետ:

Սուրեն Թովմասյանը ջանքեր էր գործադրում՝ կապեր ստեղծելու Մխիթարյան միաբանների հետ: Գնահատելով Ս. Ղազար կղզում ստեղծված հսկայական մշակութային արժեքների նշանակությունը հայ ժողովրդի կյանքում՝ նա կատարել է հետևյալ եզրակացությունը. «Երկար տարիներ հայագիտության և մշակույթի մեր հիմնարկները խուսափում էին որևէ հարաբերություն ունենալ Վեներտիկի Մխիթարյանների հետ: Նրանց շփոթեցնում, իսկ գուցե և վախեցնում էր նրանց համագործակցությունը Վատիկանի հետ: Բայց նրանք մոռանում են այն, ինչ պետք է մեզ: Մխիթարյանները հայ ժողովրդի ստեղծած մշակութային արժեքների հավաքողներն են:

Հայագիտության վերաբերյալ փոխադարձ տեղեկատվությունը մեծ օգուտ կարող է բերել մեր մշակույթի պատմությանը»: Նա մեծ ջանքեր էր գործադրում, որպեսզի աշխարհում սփռված հայոց մշակութային արժեքները բերվեն Հայաստան: Հենց նրա նախաձեռնությամբ Երևանում հանգրվանեցին Արշակ Զոպանյանի արխիվը, Հ. Այվազովսկու և հայ դասական այլ նկարիչների մի շարք գործեր: Նա փնտրում էր նաև մեծ հայագետ Նիկողայոս Ադոնցի արխիվը և այդ կապակցությամբ նամակներ էր ուղարկել Բոյուսել, որտեղ իր մահկանացուն կնքել էր մեծ գիտնականը:

Որպես կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար՝ Սուրեն Թովմասյանը հանրապետության էկոնոմիկայում նույնպես լուրջ տեղաշարժեր կատարեց: Նա հիմք դրեց արդյունաբերության նոր ճյուղերի՝ զարկ տալով նաև մեքենաշինությանն ու էլեկտրատեխնիկային, թեթև և սննդի արդյունաբերությանը, ինչպես նաև էներգետիկայի զարգացմանը: Այդ տարիներին սկսվեց Ռ-

րոտանի կասկադի շինարարությունը, որը, բացի հանրապետության էներգետիկ կարողությունների մեծացմանը, պետք է շոշափեր նաև Սյունիքի սոցիալական ու տնտեսական կյանքի բոլոր կողմերը: Նա փորձում էր հիմք դնել արդյունաբերության և գյուղատնտեսության արտադրանքի հայաստանյան մենաշնորհների ստեղծմանը (մոլիբդեն, հանքային ջրեր, շինանյութ, խաղող, խորդենի և այլն):

Սուրեն Թովմասյանի առաջին քարտուղար աշխատած տարիներին տեղի են ունեցել Հայաստանի կոմկուսի հինգ համագումարներ (XVII, XVIII, XIX, XX, XXI):

Ինչպես վկայում են այդ համագումարների փաստաթղթերը, այդ յոթ տարիների ընթացքում հանրապետությունը լուրջ առաջընթաց էր ապրել տնտեսության բոլոր բնագավառներում: Հատկապես մեծ թափ էր ստացել բնակարանային շինարարությունը, նկատելի վերափոխություններ էին կատարվել գյուղատնտեսության ասպարեզում (աճել էր կոլեկտիվ և խորհրդային տնտեսությունների թիվը), խնդիր էր դրվել արդյունաբերական կենտրոններ դարձնել Հրազդանը, Չարենցավանը, Աբովյանը, Արզնին, Սևանը, ինչպես նաև մեծացնել արդյունաբերության աշխարհագրությունը՝ ընդգրկելով նաև գյուղական շրջանները:

1960 թ. փետրվարի 10-12-ը տեղի ունեցած ՀԿԿ 21-րդ համագումարում ընդգծվեց, որ վերջին երկու տարում բարձր ցուցանիշներ են գրանցվել տեխնիկական առաջադիմության բնագավառում, համարյա կրկնապատկվել է խաղողի արտադրությունը, աճել է ազգային եկամուտը, բնակչության ընդհանուր եկամուտներն ավելացել են 400 մլն. ռուբլով, շահագործման է հանձնվել 400 հազար քմ բնակելի մակերես, որը երկու անգամ գերազանցում է 1956-57թթ. մակարդակը և այլն:

Սակայն այդ նույն համագումարում կոնկրետ քննադատական խոսքեր ասվեցին նաև Կենտկոմի առաջին քարտուղար Սուրեն Թովմասյանի հասցեին: Քննադատողները երկուսն էին՝ Կենտկոմի բյուրոյի անդամ, հանրապետության կոմունալ-բնա-

կարանային տնտեսության նախարար Նունիկ Թուֆիկյանը և Կենտկոմի ազիտացիայի և պրոպագանդիայի բաժնի վարիչ Պևրոգ Հայրյանը: Նրանք առաջին քարտուղարին մեղադրում էին կադրերի հետ տարվող աշխատանքում թույլ տված թերությունների, վարչարարության, կոլեգիալության սկզբունքների խախտման և մտացածին մի քանի այլ հարցում:

Հերքելով իր հասցեին հնչած քննադատության ամեն մի մանրամասն՝ Ս. Թովմասյանը ընդգծում է, որ իր ընդդիմախոսները նպատակ ունեն ապակայունացնել հանրապետության քաղաքական իրադրությունը՝ հենվելով երկու գործոնի վրա: Առաջինը՝ երկրում առաջացած բացախության և կարծեցյալ դեմոկրատիայի հանգամանքն է, իսկ երկրորդը և ամենակարևորը՝ Մոսկվայում իր՝ Թովմասյանի գործունեության նկատմամբ եղած դժգոհությունների արձագանքը:

Խնդիրը նրանում էր, որ Սուրեն Թովմասյանը, իրեն հատուկ խտրականությամբ, երկխոսություններ էր ունեցել մոսկովյան ամենաբարձր ղեկավարների հետ և կոնկրետ շարադրել իր դիրքորոշումը՝ Հայաստանում ազգային հարցերի, Սփյուռքի և մի շարք այլ համահայկական հիմնախնդիրների մասին: Մասնավորապես նա կոշտ գրույց էր ունեցել ԽՄԿԿ Կենտկոմի գաղափարախոսության գծով քարտուղար, ակադեմիկոս Լ.Ֆ. Իլիչովի հետ, որը, արձագանքելով Ադրբեյջանի Կոմկուսի բողոքին, Րաֆֆու տասնհատորյակի հրատարակման առիթով ՀԿԿ Կենտկոմից պատասխան էր պահանջել: Թովմասյանը ակադեմիկոսին հարցրել էր, թե մի՞թե Ադրբեյջանի կոմունիստները իրենց օսմանյան թուրքերի ժառանգորդն են համարում, երբ բողոքում են Րաֆֆու թուրքատյաց կեցվածքի դեմ:

Ահա այդ հոտն էին առել Թովմասյանի ընդդիմախոսները. մեկը՝ առաջիկայում իր նախարարական աթոռը պահելու, մյուսը՝ նախարարական աթոռ ստանալու ակնկալիքով:

1960թ. նոյեմբերի 15-ին Մոսկվա են հրավիրում Հայաստանի կոմկուսի Կենտկո-

մի բյուրոյի բոլոր անդամներին՝ իբրև թե հանրապետության ղեկավարության միջև առաջացած տարածայնությունները հարթելու: Մինչդեռ այդ երևույթը հենց տանում էր վիճակի ապակայունացման, այսինքն՝ այն կարծիքը պիտի ստեղծվեր, որ առաջին դեմքը ի վիճակի չէ ինքնուրույն շտկել իրավիճակը, և Մոսկվան ստիպված դիմում է արտակարգ միջոցառումների: Ուստի և հակաթովմասայանական հարթակին էին կանգնել նաև ուրիշները (Ա. Քոչինյան, Յ. Բաղդասարյան): Ու երբ Ս. Թովմասյանը հանրապետության ղեկավարության մեջ կադրային արմատական փոփոխությունների անհրաժեշտություն էր բացատրում Մոսկվային, ապա իյիչոյվյան վրեժխնդրությունը կասեցնում էր նրա բոլոր նախաձեռնությունները:

Ահա այդ ամենի գագաթնակետն էլ դառնում է Մոսկվայի նախաձեռնությամբ հրավիրված Յայկոմկուսի Կենտկոմի պլենումը՝ տարեմուտից երեք օր առաջ՝ 1960թ. դեկտեմբերի 28-ին: Երևան է ժամանում կուսակցության երկրորդ դեմքը՝ Կենտկոմի քարտուղար Ֆ. Ռ. Կոզլովը, որը հենց նոր էր ստանձնել այդ պաշտոնը և Յայաստան գալով՝ պետք է ապացուցեր կուսակցական ու պետական բյուրոկրատիայի և ռուսական շովինիզմի նկատմամբ իր անհողողող նվիրվածությունը:

Ելույթ ունենալով պլենումում՝ Կոզլովը հայտարարում է, որ Սուրեն Թովմասյանը եզրակացություններ չի արել Մոսկվայում իր հասցեին արված քննադատությունից, որ առանձին բնագավառներում հանրապետությունը պլանները չի կատարում, թերություններ կան կադրերի հետ տարվող և գաղափարական աշխատանքների բնագավառներում, որ հանրապետությունում գործնական մթնոլորտ չի ստեղծվել, ուստի ԽՄԿԿ Կենտկոմի քաղբյուրոն գտնում է, որ անհետաձգելի միջոցառումներ պետք է իրականացնել վիճակն առողջացնելու համար: Այդ նպատակով էլ Քաղբյուրոն որոշել է Ս. Թովմասյանին ազատել Յայկոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղարի պարտականություններից: Միաժամանակ հաշվի

առնելով Ս. Թովմասյանի ծառայությունները, կազմակերպական ունակությունները և քաղաքական հատկանիշները՝ որոշել է նրա ուժերն օգտագործել միութենական մասշտաբի այլ աշխատանքում:

Քաղբյուրոյի որոշումն ընդունվում է միաձայն: ՅԿԿ Կենտկոմի անդամ, այդ պլենումի մասնակից Ստեփան Վարդանյանը իր հուշագրությունների գրքում («Գրիգոր Յարությունյանից մինչև Կարեն Դեմիրճյան») պատմում է նույն պլենումում Ս. Թովմասյանի վերջին խոսքի մասին. «Ելույթը զգացնում քային էր և հավուր պատշաճի՝ միաժամանակ: Ջերմ խոսքեր իր գործընկերների հասցեին, պատրաստակամություն՝ ուժերն անմնացորդ նվիրել այն գործին, որ վստահաբար առաջարկելու է իրեն ԽՄԿԿ Կենտկոմը: Յետևեց Կոզլովի համար անսպասելին: Դահլիճը բուռն ծափահարություններով արտահայտեց իր վերաբերմունքը հենց նոր միաձայն ընդունված որոշման նկատմամբ:

Նստած էի առաջին շարքում, ծիշտ Կոզլովի դիմաց: Նրա դեմքի արտահայտությունը շփոթության և էլի ինչ-որ բանի կնիք ուներ:

Առաջ անցնելով՝ ասեմ, որ Սուրեն Թովմասյանը իրեն հիանալի դրսևորեց նաև դիվանագիտության ասպարեզում: Լինելով ԽՍՀՄ դեսպան սկզբում Վիետնամում, այնուհետև՝ Լիբիայում՝ ցուցաբերեց հմուտ դիվանագետին հատուկ բանիմացություն և իրադրության մեջ կողմնորոշվելու բացառիկ ընդունակություններ: Յայտնի է, որ եզրագիտափորձայնական պատերազմի խորհրդային ներկայացուցչության լավատեսական զեկուցումների, նախազգուշացրել էր երկրի ղեկավարությանը պատերազմի դեպքում արաբների անխուսափելի պարտության և դրա հետևանքների մասին: Եղավ այն, ինչ պիտի լիներ: Թովմասյանի կամխատեսումը գնահատվեց կառավարական բարձր պարգևով:

Տարիներ հետո, երբ Սուրեն Յակոբիչը անցել էր կենսաթոշակի, առիթ եմ ունեցել բազմիցս զրուցելու այդ ողջախոհ, այդ կենսասեր մարդու հետ, և նորից ու նո-

րից եկել այն համոզման, որ, հանձին նրա, Հայաստանն ունեցել է իր ամենարժանավոր ղեկավարներից մեկին, որի տեղն ու դերը ճշտելու խնդիր ունեն հայ պատմաբաններն ու սոցիոլոգները»:

1961թ. Սուրեն Թովմասյանը նշանակվում է Վիետնամի Դեմոկրատական Հանրապետությունում ԽՍՀՄ արտակարգ և լիազոր դեսպան: Երբեմն այդ նշանակումը դիտվում է որպես Ն. Ս. Խրուշչովի նկատմամբ Թովմասյանի մվիրվածության փոխհատուցում, որը դրսևորվել էր ԽՄԿԿ Կենտկոմի 1957թ. դեկտեմբերյան պլենումում, որտեղ, այսպես կոչված, հակակուսակցական խմբավորումը, ստալինյան շրջանի ամենաակնառու կուսակցական գործիչների ղեկավարությամբ հանդես էր եկել կուսակցության գլխավոր գծի ջատագով Մ. Ս. Խրուշչովի դեմ:

Սակայն վերոհիշյալ նշանակումը չի կարելի հովանավորելու համարել, քանի որ, ըստ էության, կամային բարձր հատկանիշներ ունեցող գործին ուղարկում էին շատ դժվարին աշխատանքի: Պետք է հիշել, որ Վիետնամը դրանից ընդամենը մեկ տարի առաջ էր ընդունել սահմանադրություն, կազմել երկրի տնտեսական զարգացման առաջին հնգամյա պլանը և գտնվում էր ամերիկյան խոշորամասշտաբ ազերսիայի նախաշեմին: Ս. Թովմասյանը կարողացավ Վիետնամում հստակեցնել սովետների երկրի քաղաքականությունը, լուրջ կոնտակտներ ստեղծել երկրի առաջնորդ Յո Շի Մինի և կուսակցության ղեկավար Լե Ջուանի հետ՝ բազմաթիվ հարցերում դառնալով թելադրող: Նա կազմակերպեց խորհրդային մի շարք ղեկավարների այցելությունը Վիետնամ, իսկ առաջին տիեզերագնաց Յուրի Գագարինի այցը վերածվեց համաժողովրդական տոնի: Նրա օգնությամբ մշակվեց ամերիկյան ազերսիան դիմագրավելու մտածված, ստրատեգիական տեսակետից հիմնավորված ծրագիրը: Նա կազմակերպեց նաև Յո Շի Մինի այցը Խորհրդային Միություն, այդ թվում նաև Հայաստան, որը դիվանագիտական հսկայական հմտություն էր պահանջում, որպեսզի

այն դառնար միջազգային խոշոր իրադարձություն:

Այդ ամենը, սակայն, չէր կաշկանդում, որպեսզի Թովմասյանը քննադատեր Ն. Ս. Խրուշչովին՝ կուսակցական կարգապահության թուլացման, ժողովրդական տնտեսության, հատկապես գյուղատնտեսության բնագավառում փորձարարությամբ զբաղվելու (ՄՏԿ-ների վերացում, եգիպտացորենի նշանակության գերազնահատում և այլն), ժողովրդի կենսամակարդակի աճի տեմպերը չապահովելու, երկրի ղեկավարների նկատմամբ հավատի կորստյան և այն բոլոր հարցերում, որոնք էլ ի վերջո դարձան հենց Խրուշչովի պաշտոնանկության պատճառ: Այդ ամենի մասին Ս. Թովմասյանը թողել է «Մտորումներ հրատապի մասին» շատ արժեքավոր վերլուծությունը, որը դժբախտաբար չտպագրվեց ինչպես նրա կենդանության օրոք, այնպես էլ դրանից հետո անցած տասնամյակներում:

Որքանով հայտնի է, Վիետնամից հետո Ս. Թովմասյանը պետք է նշանակվեր Ֆրանսիայում ԽՍՀՄ արտակարգ և լիազոր դեսպան: Նա Վիետնամում ֆրանսիական դեսպանության աշխատակիցների հետ սերտ կապեր էր ստեղծել՝ եվրոպական այդ խոշոր երկրի՝ տնտեսական ու քաղաքական դրությունը մանրամասնորեն ուսումնասիրելու, ինչպես նաև ֆրանսերեն լեզվին տիրապետելու:

Մոսկվան նրան Ֆրանսիա էր ուղարկելու՝ հաշվի առնելով նրա կատարած աշխատանքը, դիվանագիտական հմտությունը, ինչպես նաև Ֆրանսիայում հայկական գաղութի սովետացման հանգամանքը: Սակայն 1964թ. հոկտեմբերին տեղի ունեցած բրեժնևյան հեղաշրջումից հետո ստեղծված պայմանների թելադրանքով, նա դեսպան նշանակվեց Լիբիայի Արաբական Հանրապետությունում (ԱՖրիկա):

Այստեղ էլ նրան սպասվում էր ոչ սովորական աշխատանք: Հսկայական տարածքով, սակայն, ընդամենը 2 միլիոն բնակչություն ունեցող այդ միապետությունը, որ ուներ նաև հսկայական բնական հարստություններ, զարգացման հեռան-

կարներ չէր կարող ունենալ, որովհետև երկրի տնտեսական և քաղաքական կյանքում տիրապետող դիրք էին գրավում խոշոր ֆեոդալներն ու շէյխերը: Տնտեսական ծանր վիճակը, օտարերկրյա մոնոպոլիաներից կախվածությունը դժգոհություն էր առաջացնում բնակչության շրջանում: Եվ ահա 1969թ. սեպտեմբերի 1-ին «Ազատ սպաներ» կազմակերպության անդամների մի խումբ պետական հեղաշրջման միջոցով իր ձեռքն է վերցնում իշխանությունը, տապալում թագավորական վարչակարգը և արմատապես փոխում երկրի ապագա ուղին: Լիբիան հռչակվում է հանրապետություն, երկրի կառավարումն անցնում է հեղափոխական հրամանատարության խորհրդին՝ կապիտան (հետագայում գնդապետ) Սուլամար Քադաֆիի գլխավորությամբ (որն, ի դեպ, երկիրը ղեկավարում է մինչև այժմ): Հեղափոխական խորհուրդը իր առաջին փաստաթղթերում հայտարարում է, որ մերժում է երկրի զարգացման կապիտալիստական ուղին և հռչակում է, որ Լիբիայի Արաբական Հանրապետությունը կառուցելու է «լիբիական արաբական սոցալիզմ»:

Լիբիայում կատարված արմատական փոփոխություններում, անշուշտ, չի կարելի չտեսնել Սուրեն Թովմասյանի վճռական դերը: Երկրի ղեկավար, 29-ամյա Սուլամար Քադաֆիի հետագա գործունեությունը հենց դրա ապացույցն էր: Հիմնվեց Լիբիայի միայն քաղաքական կազմակերպությունը, վերացվեցին օտարերկրյա ռազմական բազաները, մի շարք միջոցառումներ իրականացվեցին ազգային տնտեսության ամրապնդման ուղղությամբ, մշակվեցին արտաքին քաղաքականության հիմնահարցերը:

Հետագայում այդ ամենը Ս. Թովմասյանը ամփոփեց իր «Լիբիան անկախության և սոցիալական առաջադիմության ճանապարհին» մենագրության մեջ, որը նույնպես մինչև հիմա հայերեն չի հրատարակվել:

1970թ. Սուրեն Թովմասյանը, որ նոր էր անցել վաթսուցի սահմանը, հրավիրվում է Մոսկվա և առաջարկություն ստանում

կամ մնալ ԽՍՀՄ արտաքին գործերի նախարարությունում որպես խորհրդական կամ անցնել կենսաթոշակի: Կենտկոմի Գլխավոր քարտուղար Լ.Ի.Բրեժնևը, որ տարիքով Թովմասյանից չորս տարով մեծ էր, դեռ պիտի ևս 13 տարի աշխատեր, իսկ տասնամյա փորձ ունեցող դիվանագետին պիտի ուղարկեր կենսաթոշակի: Ըստ երևույթին՝ նա չէր մոռացել խրուշչովյան ժամանակներում Ս. Թովմասյանի սկզբունքայնության և համարձակության դրվագները:

1970-ից ապրելով Երևանում՝ Սուրեն Թովմասյանը մշտապես փորձում էր համոզել հանրապետության ղեկավարությանը՝ որևէ բնագավառում իր ուժերն օգտագործելու անհրաժեշտության մեջ: Սակայն ապարդյուն: Հավանաբար մեկ տասնամյակը բավական չէր, որպեսզի վերջնականապես նստվածք տար այն ալեբախությանը, որն սկսվել էր ՀԿԿ Կենտկոմի քարտուղար աշխատած նրա վերջին տարում:

Կրելով կենսաթոշակառուի խաչը՝ Սուրեն Թովմասյանը կյանքի վերջին տարիներին սկսեց հանգամանորեն զբաղվել ինչպես անցյալի իր գործունեությանը միտված, այնպես էլ պատմական ուշագրավ դեպքերի վերարժեքավորման համայնապատկերի վրա առանձին անհատների մասին հուշագրությունների գրառմամբ:

Այդ իմաստով նա շատ արժեքավոր գործեր է թողել ոչ միայն մի շարք քաղաքական դեմքերի, այլ նաև գրականության և արվեստի հայ գործիչների՝ Ա. Իսահակյանի, Ե. Չարենցի, Հ. Քոչարի, Հ. Ներսիսյանի, Վ. Փափազյանի, Ս. Սիմոնյանի և ուրիշների մասին:

Նա ինքնատիպ դատողություններ ուներ միջազգային հարաբերություններում խորհրդային Միության դերի մասին: Գտնում էր, որ Վարչավայի պայմանագրի, ընդհանրապես սոցալիստական համագործակցության երկրների փոխհարաբերությունները նորացման ու կատարելագործման կարիք ունեն: Որքա՞ն կարելի է ուժով և սպառնալիքով համակարգում պահել Եվրոպայի սոցիալիստական երկրներին: Մի՞-

թե ոչինչ չեն հուշում Յունգարիայի (1956թ.), Չեխոսլովակիայի (1966թ.), Լեհաստանի ժամանակ առ ժամանակ զգացնել սովող դեպքերը: Չէր ընդունում այսպես կոչված տնտեսական համագործակցության խորհրդի գոյությունը, որը պարտադրված ծրագիր է մատուցում սոցիալիստական երկրներին՝ ըստ էության խաթարելով նրանց ինքնուրույն տնտեսական գործունեությունը:

Նա չափազանց անհանգստացած էր խորհրդային Միության ճակատագրով և պարզորոշ տեսնում էր նրա տխուր հեռանկարը: Ինչի պիտի հանգեցնեին Բրեժնև-Սուսլով-Գրոմիկո բյուրակրատական, վարչարարական ապարատի գործունեությունը, եթե ոչ ճգնաժամի ու փակուղու: Նրանց ղեկավարման քսան տարիների ընթացքում մի՞թե հնարավոր չէր կատարելագործել տնտեսության ղեկավարումը, գոնե բավարար չափով օգտագործել հսկա պետության տնտեսական ներուժը: Այն պետությունը, որն իր տնտեսությունը սկսում է պահել հունքային ռեսուրսներ վաճառելով, ապագա ունենալ չի կարող:

Երկրի ղեկավարությունը չի կարողանում գտնել պետության ունեցվածքի և մասնավոր սեփականության աստիճանական ինտերգրացման ուղիները: Կոլտնտեսային և սովխոզային համակարգը, ըստ էության, արգելակում է գյուղատնտեսության զարգացումը:

Շուկայական հարաբերությունների կադապրվածությունը, ամեն ինչ պետության ձեռքում կենտրոնացնելը կաշկանդում են մարդկանց՝ նախաձեռնություն, հետաքրքրություն և շահագրգռություն հանդես բերելու համար: Գիտական շատ հիմնարկներ, ուռճացած լինելով գիտաշխատողներով, իրականում ոչինչ չեն անում արտադրությունը նոր տեխնիկայով և տեխնոլոգիաներով հագեցնելու ուղղությամբ:

Երկրում ընկած է կարգապահությունը, որի վերականգման համար ոչ միայն մեծ ջանքեր են պետք, այլ նաև վերականգնողական միջոցառումներ, որովհետև աշխատողը արտադրության հետ կապված

է ձևականորեն: Մի՞թե բանվորը իրեն զգում է գործարանի կամ գյուղացին՝ կոլտնտեսության ունեցվածքի տերը: Եթե այդպես է, ապա ինչու են ամեն կերպ ձգտում այդ ունեցվածքից մի բան փախցնել կամ գողանալ:

Եվ այդպես շարունակ, որն էլ պիտի տաներ 1980-ական թվականների վերջերին ճգնաժամին և երկրի վերջնական փլուզմանը:

Սուրեն Թովմասյանը ոչ միանշանակ մտածելակերպ և վերաբերմունք ուներ հայ ժողովրդի պատմության, պատմական խոշոր իրադարձությունների ու դեպքերի նկատմամբ՝ Ավարայրից մինչև Սարդարապատ, գրերի գյուտից մինչև Յրաչյա Աճառյան, Սահակ Պարթևից մինչև Վազգեն Առաքին, Աշոտ Յովհաննիսյանից մինչև Կարեն Դեմիրճյան: Նա արժեքավոր գրառումներ ուներ հայ ավանդական կուսակցությունների ու նրանց գործիչների մասին, որոնք ոչ միայն ունեն պատմական արժեք, այլ նաև հսկայական ճանաչողական նշանակություն:

Ինչ վերաբերում է Սուրեն Թովմասյանի անձնական նկարագրին, ապա չի կարելի չընդգծել նրա անսահման նվիրվածությունը գործին, ինչպես նաև կատարյալ ազնվությունն ու բյուրեղյա մաքրությունը, անալիտիկ միտքը, բնականությունը, խիզախությունը և հանդգնությունը: Անշուշտ, չէր կարելի չնկատել նաև նրա բնավորության մեջ հաստատված լեռնեցու հատկությունները՝ բնատուր կոպտությունը, չպաճառաբանված տաքությունը, երբեմն ծայրահեղականությունը: Իր Յուզագրությունների՝ «Մայրամուտի շեմին» գրքում Ալեքսան Կիրակոսյանը, բնութագրելով ՅԿԿ Կենկոտմի առաջին քարտուղարներին, Սուրեն Թովմասյանին մասին գրում է. «Ազնիվ մարդ էր: Անշուշտ, դա կարևոր հատկանիշ է ղեկավարի համար, բայց շատ դյուրահավատ չէ, ինչից օգտվում էին «մտերիմները»... Սուրեն Թովմասյանի կյանքն ինչքան հերոսական, նույնքան էլ ողբերգական էր»:

Սուրեն Թովմասյանը կարճատև, ծանր հիվանդությունից հետո մահացել է 1980թ. փետրվարի 10-ին:

Թաղված է Երևանի քաղաքային պանթեոնում:

ՍՈՒՐԵՆ ԹՈՎՄԱՍՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

«Սուրեն Թովմասյանի նախաձեռնությամբ հրատարակվեց Րաֆֆու երկերի տասհատորյակը, որը դարձավ ազգային զարթոնքի լուրջ նախանշաններից մեկը: Ավելի ուշ հրապարակվեց Պարույր Սևակի «Անլռելի զանգակատունը», որին նա հավանություն էր տվել:

Ազնիվ մարդ էր... Նրա կյանքն ինչքան հերոսական, նույնքան էլ ողբերգական էր»:

Ալեքսան Կիրակոսյան

Կուսակցական պետական գործիչ 1971-1986թթ. ՀՀ նախարարների խորհրդի նախագահի առաջին տեղակալ

«Սուրեն Թովմասյանը ներամբողջական բնավորություն էր: Նա կոմպոզիտորների միության ղեկավարությանը վստահում էր: Մշտապես ընդգծել են նրա ճիշտ կողմնորոշումը, իմաստությունը: Նրա նախաձեռնությամբ հենց սկսվեց Դիլիջանի կոմպոզիտորների ստեղծագործական տան շինարարությունը: Արտաքինից զուսպ, քչախոս այդ մարդը կարողանում էր պետականորեն մտածել, աշխատել պատասխանատվությամբ, գործի իմացությամբ: Ի դեմս նրա՝ Հայաստանը ուներ արժանավոր ղեկավար»:

Էդվարդ Միրզոյան

ԽՍՀՄ ժողովրդական արտիստ, ՀՀ կոմպոզիտորների միության նախագահ 1956-91թթ.

«Սուրեն Թովմասյանը անաչառ պետական, քաղաքական գործիչ էր, ուղղափառ կոմունիստ: Նա բարձր կարգի ղեկավար գործիչ էր, բազմակողմանի ունակությունների տեր: Նա քաղաքական և մտավոր լուրջ պատրաստվածություն ուներ, ինքնու-

րոյն մտածող, սկզբունքային և խստաբարո բնավորության տեր անհատ էր:

Նա Վիետնամում և Լիբիայում որպես դեսպան բարեխղճորեն ու հաջողությամբ կատարեց ԽՍՀՄ դիվանագիտական միսիայի պարտականությունները»:

Եղիշե Ասծատրյան

Կուսակցական, պետական, տնտեսական գործիչ, 1960-1962թթ. ՀՀ ժողտնտխորհի նախագահ, 1962-1966թթ. ՀԿԿ Կենտկոմի քարտուղար

«Սուրեն Թովմասյանը այն հազվադեպ ղեկավարներից էր, որոնց հաջողվում էր զուգակցել խորապես մարդկայինը՝ պաշտոնավարությունից ածանցվող բյուրակրատիզմի անխուսափելի դրսևորումների հետ: Նա զգայուն հայ էր: Հայրենասիրությունը նրա արյան բաղկացուցիչներից առաջնայինն էր, հիմնարարը: Նա կարողանում էր դժվարությունները դիմակայել խրամատներում առնականացած զինվորի տոկունությամբ: Մաքուր ձեռքեր ուներ, և ես շեշտում եմ այդ հանգամանքը»:

Ստեփան Վարդանյան

Կուսակցական, պետական գործիչ, 1971-1986թթ., ՀՀ մտեղենի, կաթնեղենի արդյունաբերության նախարար

«Ես միանգամայն համոզված եմ այն բանում, որ Սուրեն Թովմասյանի աշխատած տարիներին հանրապետությունում իշխում էր առողջ բարոյահոգեբանական մթնոլորտ, գրեթե ամենուր հաստատվում էր պատշաճ կարգուկանոն: Բարձր էր ղեկավար կադրերի պատասխանատվությունը հանձնարարված գործի նկատմամբ: Այն ժամանակ բացարձակապես խոսք չէր գնում կաշառակերության՝ առավել ևս կոռուպցիայի մասին: Այդպիսիք պարզապես չկային հանրապետության վերադաս մարմիններում»:

Սարգիս Խաչատրյան

Կուսակցական գործիչ, ՀԿԿ ԿԿ կուս վերահսկողության հանձնաժողովի նախագահ 1973-1988թթ.

«Սուրեն Թովմասյանը չէր հանդուրժում այն ամենը, ինչը հակասում էր կուսակցական գծին և վերաբերմունքը չէր ուշանում: Նա կադրերին լավ էր ճանաչում, գիտեր, թե պաշտոնավորներից ովքեր են ձեռնաքաշ և չէր կաշկանդվում այդ մասին ասել: Նա խիզախ մարդ էր: Թեև հայտնի

պլենումում խրուչչովին պաշտպանել էր, սակայն հետագայում խորապես դատապարտում էր նրան, որ ընդունում է մեծաբանքներ և չի արհամարհում քծնողներին»:

Արտավազդ Գևորգյան
ՀՀ գլխավոր դատախազ
1959-1961 և 1990-1999թթ.

Щорс Давтян - Сурен Товмасын

В статье представлены жизнь и деятельность Сурена Товмасына как государственного деятеля и талантливого дипломата. Как первый секретарь ЦК Сурен Товмасын инициировал серьезные сдвиги в экономике республики, а также внес весомый вклад в укрепление связи Диаспора-родина, в дело сохранения научных и культурных ценностей. Он был послом СССР вначале во Вьетнаме, затем в Ливии, проявив свойственную умелому дипломату компетентность.

В рамках данного материала представлены также несколько существующих мнений о Сурене Товмасыне.

Ключевые слова: Сурена Товмасын, государственный деятель, талантливый дипломат.

Shchors Davtyan- Suren Tovmasyan

The article presents Suren Tovmasyan's life and activities as a statesman and a talented diplomat. Suren Tovmasyan, the first secretary of the Central Committee, made serious changes in the economy of the republic and made an important contribution to the strengthening of ties between the Diaspora and the Homeland, preserving the values of science and culture. He was USSR ambassador first to Vietnam and then to Libya displaying competence of a skilled diplomat. In the scope of the material there are several opinions about Suren Tovmasyan.

Key words: Suren Tovmasyan's, Diaspora and the Homeland, preserving the values of science and culture.

ԹԵՂԵՍԱ ՍԱՐՈՒԹՅԱՆ

**ԽԱՆՁԱԴՅԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ
(ՈՒՐՎԱԳԻԾ)**

Ա. Երսեկյան

Բանալի բառեր- Խանգադյանագիտություն, գրախոսություն, քննադատություն, հոդված, մեմագրություն, մամուլ, գրական ընթացք:

Սերո Խանգադյանի ստեղծագործությունը ուսումնասիրողի առջև բացում է հարուստ ու ինքնահատուկ աշխարհ, որը տասնամյակներ շարունակ կուտակ-կուտակ դարսել է իր ձեռքբերումները, մշակել ուրույն տեսական-գեղագիտական սկզբունքներ: Իր ստեղծագործություններով Սերո Խանգադյանը վաղուց գնացել է դեպի բյուրեղացում ու դասականություն՝ ստեղծելով գրական իր տարածությունն ու գրողի իր կերպարը:

Գրողների մասին գիտությունն ու ստեղծագործության գնահատման համակարգը ձևավորվում է նրանց կենդանության օրոք: Բացառություն չէ նաև Սերո Խանգադյանը: Խանգադյանագիտությունն սկսվեց Ստեփան Զորյանի, Դերենիկ Դեմիրճյանի ու մի քանի մտավորականների ջանքերով, գիտական կշիռ ստացավ Գևորգ Հայրյանի, Թևոս Պողոսյանի մեմագրություններով, գրականագետներ Սուրեն Աղաբաբյանի, Հրանտ Թամրազյանի, Լևոն Հախվերդյանի, Սևակ Արզումանյանի, Սերգեյ Սարինյանի և էլի

ուրիշների առանձին գրախոսություններով ու հոդվածներով:

Հայ մտավորականներին միացան նաև օտարազգի հեղինակները, որոնք հուշագրություններում փորձեցին ամբողջացնել Խանգադյան մարդու, գրողի, ընկերոջ, ժամանակակցի կերպարը (Միխայել Դուդին, Կոստանտին Սիմոնով, Մարեկ Վավշկեվիչ, Հանո Սահյան, Հրանտ Մաթևոսյան, Հրաչյա Մաթևոսյան, Վանիկ Սանթրյան, Սոս Սարգսյան, Խորեն Աբրահամյան, Սիլվա Կապուտիկյան, Շչորս Դավթյան, Ռազմիկ Դավրյան, Իգնատ Մամյան, Էդուարդ Զոհրաբյան և ուրիշներ):

Իր գրական նախասիրությունների մասին Սերո Խանգադյանը 1961-ին հեղինակած կենսագրականում նշում է, որ վաղ հասակից մեծ սեր է ունեցել դեպի բանահյուսությունը, և ուսուցիչ եղած ժամանակ գրի է առել բազմաթիվ առակներ, ասացվածքներ, հեքիաթներ, աշուղական ու ժողովրդական երգեր, զրույցներ, լեգենդներ, առասպելներ, հանելուկներ: Բանահավաքչական պրպտումները 1949 թվականին հրատարակել է առանձին գրքույով՝ «Գուսանական և ժողովրդական երգեր» (Երևան, Հայպետհրատ, 1949թ., 132 էջ): Նախախոսքում գրում է, որ ժողովածուն «...ընդգրկում է հայ ժողովրդական ու գուսանական ժամանակակից երգերի մի փոքր մասը միայն, որը գրի է առնվել վերջին տասնամյակում: Գիրքը կազմելիս օգտագործել ենք նաև Հայկական ՍՍՀ ժողովրդական ստեղծագործության տան բանահյուսության բաժնի նյութերը»: Բանահյուսական ժողովածուում տեղ են գտել նաև 56 աշուղ-բանասացի կենսագրական տեղեկություններ: Ի դեպ, Խանգադյանի այդ գրքույկը չի

հիշատակվել Թևոս Պետրոսյանի կազմած մատենագիտության մեջ: Փոխարենը Թևոս Պետրոսյանը հիշատակել է Խանգաղյանի հեղինակած «Ինչպես հայտնաբերել և գրի առնել սովետական բանահյուսությունը» խորագրով ուղեցույցի մասին (Ե., 1949, 13 էջ, -Ապակետիպ): Խանգաղյանի բանահավքչական հունձքը հետագայում ամբողջացել է «Ավանդատուն» ժողովածուում (1976, 1886):

«Ես գրել սկսել եմ պատանի հասակից: Երեսունմեկ թվականին գրել եմ վեպ կոլխոզային շինարարության կյանքից: Վեպի տեսրակները կորել են: Հիշում եմ միայն նրա առաջին նախադասությունը. «Քարաշենում այդ երեկո ժողով կար»: Ապա հիշում եմ, որ վեպիս գլխավոր հերոսը քեռիս էր՝ մեր կոլխոզի հիմնադիր նախագահը: Արձակով սկսելով՝ ես նաև բանաստեղծություններ գրեցի: Առաջին ոտանավորս լույս է տեսել մեր քաղաքի թերթում, կարծեմ 1933 թվականին: Վերնագիրը հիշում եմ «Յայլաղում»: Ավելի շատ մանկական բանաստեղծություններ էի գրում, որոնք այդ տարիներին տպվեցին «Հոկտեմբերում», - այսպես է ներկայացնում գրողն իր գրական մուտքը: Այդ տարիների առաջին գործերից մեկը՝ «Մեղվանոցը՝ մկների բույն» պատմվածքը, տպագրվում է շրջանային «Կարմիր Ջանգեղուր» թերթում, իսկ չափածո պիեսը՝ «Վահրամ Որոտնեցին», որ հեղինակել էր 1934թ. սեպտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին Տաթևում, բեմադրվում է Գորիսի թատրոնում 1941թ. փետրվարին:

Պատերազմի ընթացքում Խանգաղյանի գրական նախասիրություններն արտահայտվեցին օրագրային գրառումներում: 1945-ի մայիսին սկսեց գրել «Մեր գնդի մարդիկ» վեպը, որն ավարտեց ռազմաճակատից վերադառնալուց հետո: Այդ շրջանում էլ սկսվեց Խանգաղյանի եռանդալից գրական կյանքը, և նա, ինչպես ինքն է բանաձևել, գրող դարձավ պատերազմի «մեղքով»: Պատերազմը նպաստեց՝ «հասնելու գլխավորին, խորապես հասկանալու

մարդուն և վերստեղծելու նրա բնավորությունը» (Դ.Դեմիրճյան): Հայրենասիրական ապրումների վերելքը, հայրենի հողը պաշտպանելու սևեռումները լայնորեն տողանցում են այդ շրջանի գրականությունը:

Պատերազմական վիճակի մեջ ներքաշված գրողի համար շատ արագ որոշարկվում է գրի ու գրչի արժեքը. «Գրելու պահանջը իմ մեջ արթնացավ որպես խղճի պարտք՝ վաղամեռիկ ընկերներիս համոզեպ, որոնց խոսքը կոկորդուն խեղդվեց»: Գրական «ինքնաճանաչմանը» հետևում է առաջին՝ «Մեր գնդի մարդիկ» վեպը, որը լույս է տեսնում 1950 թվականին Երևանում և 1956 թվականին՝ Մոսկվայում (ռուսերեն)՝ հաստատագրելով Խանգաղյանի գրական ներկայությունը:

Վեպի տպագրությունից հետո արդեն գրողի անունն ու գործը դառնում են ժամանակի մամուլի կարևոր թեմաները: Արձակագրի գրական նախաքայլերը ողջունում են Դեմիրճյանն ու Ջորյանը: Խանգաղյանի արձակն արժեքավորող գրախոսություններ են հեղինակում Ս. Կուրտիկյանը («Ավանգարդ», 1950, 27 դեկտեմբերի), Վ.Ղազանջյանը («Գրական թերթ», 1950, 23 դեկտեմբերի, Զ. Ղուկասյանը («Սովետական Հայաստան», 1951, 16 հունվարի), Ա. Մարգարյանը («Գրական թերթ», 1951, 28 փետրվարի), Վ. Մնացականյանը («Երիտասարդ հեղինակի առաջին գիրքը», «Սովետական գրականություն և արվեստ», 1950, թիվ 12) և ուրիշներ: «Մեր գնդի մարդիկ» վեպը, նրանց կարծիքով, գալիս է «վերացնելու այն բացը, որ սովետահայ արձակը դեռևս զգում է Հայրենական մեծ պատերազմի գեղարվեստական վերարտադրման գործում»¹: «Հեղինակն աչքի է ընկել վիպելու, պատմելու ուրույն շնորհքով», - նկատում է Մարգարյանը², բայց և թերություններ մատնանշում գրողի առաջին երկում՝ «Խիստ հակումը դեպի բարբառը և նրանով չափից ավելի ձևեր ու

¹ «Գրական թերթ», 1950, 23 դեկտեմբերի, էջ 3:

² «Գրական թերթ», 1951, 28 փետրվարի, էջ 2:

տարրեր ներառելը կազմում են հանգադյանի վեպի լեզվի առաջին և լուրջ թերությունը»³: Հողվածագրի կարծիքով՝ ժողովրդական լեզվից օգտվելիս հանգադյանն առաջնությունը պետք է տար պատկերավոր ոճերին, իմաստային դարձվածքներին ու արտահայտություններին, այնինչ նախապատվությունը տվել է հիմնականում բառերին: Խանգադյանի վեպի առաջին անդրադարձները գերծ չմնացին ժամանակին բնորոշ գաղափարական նեղմիտ որակումներից, զորօրինակ, երկի ամենալուրջ թերություններից մեկը համարվեց այն, որ «...նրանում գրեթե բացակայում է պարտիական կազմակերպության աշխատանքը մարտական իրադրությունում»⁴, կամ «...հերոսների հոգեբանական ծալքերի մեջ խորանալը»:

1954 թվականին Հայպետհրատը լույս է ընծայում Խանգադյանի «Հողը» վեպի առաջին գիրքը, ապա երկրորդը՝ 1955-ին: Վեպը բուռն հետաքրքրություն է առաջացնում գրական շրջանակներում և, առհասարակ, լայն հանրության մեջ: Սամուլում գրախոսություններ են հրապարակում Ս.Աղաբաբյանը՝ «Ռեալիզմի դիրքերում» («Սովետական գրականություն», 1955, թիվ 10), Մ.Էմիրզյանը՝ «Կենսական ճշմարտության ուժը» («Ավանգարդ», 1954, 27 մայիսի), Տ. Հարությունյանը՝ «Հողը» վեպի լեզվի մասին («Գրական թերթ», 1954, 9 հուլիսի), Մ.Նարյանը՝ «Արժեքավոր գիրք» («Բանվոր», Լենինական, 1954, 14 սեպտեմբերի, Է.Ջրբաշյանը՝ «Ծիշտ ուղու վրա» («Գրական թերթ», 1954, 17 մայիսի), Մ.Մկրյանը («Սովետական Հայաստան», 1955, 6 օգոստոսի), Ս.Աղաբաբյանը (Вторая книгаромана “Земля”, “Коммунист”, 1955, 1 июля), (Верность. Жизненная правда, “Дружба народов”. 1955, N 2), Յու.Կարասը (Герой и коллектив, “Литературная газета”, 1956, 2 июня) և ուրիշներ: Վեպն արժևորվում է «կոլտնտեսային

իրականության ճշմարտացի արտացոլման դիրքերից»⁵ (Է.Ջրբաշյան), այսինքն՝ ժամանակի գաղափարական պահանջներին համահունչ: Կոլտնտեսության մի քանի ներկայացուցիչների հաջող կերպավորումներին զուգահեռ՝ Խանգադյանը, քննադատի կարծիքով, հաջողությամբ չի լուծել «պարտիական ղեկավար աշխատողի գեղարվեստական պատկերման խնդիրը»⁶:

«Հողը» վեպից հետո մեկը մյուսի հետևից Խանգադյանը տպագրում է «Որոտանի կիրճում», «Լալ Համազը», «Քարանձավի բնակիչները» մանկական գրքերը (1954, 1955, 1956), պատմվածքների, նովելների ու վիպակների ժողովածուները («Կարմիր շուշաններ», «Դեպքեր լեռներում», «Կորած արահետներ», «Անձրևից հետո», «Ինչու՞, ինչու՞» և այլն), որոնք տարբեր արժեկշիռներով արժանանում են քննադատության ուշադրությամբ:

1960-ականներին Խանգադյանի գրական տաղանդը ի հայտ է բերում նորանոր գեղարվեստական իրողություններ: Ստեղծագործական բարձր հատկանիշների ձևավորման ու կատարելագործման հետ նրա երկերի նկատմամբ քննադատության հետաքրքրությունը մեծանում է: Միայն 1955-1960 թվականների ընթացքում մամուլում հրապարակվել են հարյուրից ավելի հոդվածներ, գրախոսություններ, որոնցում տարբեր գեղագիտական հայեցակետերից քննվում է Խանգադյանի հարուստ ու բազմաժանր ստեղծագործությունը: Անդրադարձ է կատարվում հատկապես «Անձրևից հետո», «Կարմիր շուշաններ», «Վարք հարանց», «Յոթերորդ աղբյուրը» պատմվածքների ժողովածուներին ու շարքերին, «Մատյան եղելությանց», «Ծարավել եմ, ջուր բերեք», «Վեց գիշեր», «Քարանձավի բնակիչները» վիպակներին: Խանգադյանի ստեղծագործությունը առանձնացվում է իբրև ինքնուրույն

³ Նույն տեղում, էջ 2:

⁴ «Գրական թերթ», 1950, 23 դեկտեմբերի, էջ 4:

⁵ «Գրական թերթ», 1954, 17 մայիսի, էջ 2:

⁶ Նույն տեղում, էջ 2:

դիմագծի ու սեփական գեղարվեստական հաստատումների գրականություն:

Սերո Խանգադյանի ստեղծագործական գրեթե առաջին քայլերիցսկսած թեև քննադատությունն ու գրական հանրությունը ուշադիր վերաբերմունք են ցուցաբերել նրա նկատմամբ, նկատել ու խրախուսել են շնորհալի սկսնակի գրական փորձերը, հետևել գեղարվեստական որոնումներին, բայց և այնպես Խանգադյանը գրականություն է մտել ոչ հարթ ճանապարհով: Ժամանակի անցուղարձին բնորոշ զավեշտալի մի դեպք է հիշում Խանգադյանի գրչակից ընկերներից Էդուարդ Ջոհրաբյանը. «Հիշում եմ 1967 թվականի ամռանը, «Մատյան եղելութեանց» վիպակի տպագրությունից մեկ տարի անց նա եկավ խմբագրություն և նստած էր այն ժամանակվա թերթի պատասխանատու քարտուղար, իր մանկության ընկեր Սերյոժա Ղազարյանի աշխատասենյակում: Հանկարծ աղմուկ լսվեց, որը վերածվեց դղրդոցի: Դուրս եկանք միջանցք և տեսանք արդեն տարիքներն առած մարդկանց մի ամբոխ: Վիպակի «հերոսներն» էին, որ եկել էին «հաշվեհարդարի»: Իրար հերթ չտալով՝ զարյույթի ու դժգոհության կարկուտ էին թափում Խանգադյանի վրա:

- Դու մեր քաղաքը խայտառակեցիր:
- Դու էստեղ գալու իրավունք չունես...
- Հերդ դաշնակցական էր, քեզանից ի՞նչ պիտի սպասենք:
- Դա գիրք չէ, մատերիալ ա... Բա դու գրո՞ղ ես...
- Իսկ մեկը գոռաց.
- Տղաներս քեզ կոչնչացնեն:

Ղազարյանը և հարևան սենյակներից նրան օգնության եկածները չէին կարողանում հանգստացնել ներս խուժածներին, իսկ Սերոն հանգիստ ծխում էր:

Խմբագրություն խցկված բողոքավորներից մեկը՝ կարճահասակ, կլորիկ ու համեստ մի մարդ, որ մինչ այդ չէր խոսում, մի քայլ արեց դեպի Սերո Խանգադյանն ու շատ հանգիստ խոսեց.

-Սերո, այդ գրքում քո կրակի տակ ես էլ եմ ընկել, չափազանց նեղացած եմ... Բայց ճշմարտությունից չես խուսափի, և քեզ հասկանալով, պիտի ասեմ՝ հզոր գիրք է, «Մխիթար»-ից էլ լավ... Քեզ հաջողություն...»⁷:

Խանգադյանի մի շարք հոդվածներից երևում է, որ գրողը հաճախ է բախվել քննադատների հետ, և մշտապես ստիպված է եղել պատասխանել նրանց: Շատերին անվանել է «սարի սեռի խոտի» պես մի բան, որ «քամին որ կողմից փչի, այ կողմն էլ կթեքվի»: Գրողի կարծիքով՝ քննադատների պատճառով է, որ հաճախ իրենց գրքերը ընթերցողներ չեն ունենում: Ինքնուրույն մտածելու, ստեղծագործությունը սեփական զգայնություններով հասկանալու փոխարեն ընթերցողների մի ստվար մասը հիմք է ընդունում քննադատների կարծիքը՝ նրանց համարելով մարգարեներ: Խանգադյանը կոչ է անում տպագրել նաև գրողների գրած նյութերը քննադատների մասին, որպեսզի պատկերը հստակ ու համակողմանի լինի: Ավելին՝ արձակագիրը մեղադրում է ժամանակի քննադատությանը նեղ խմբակայնության ու մակերեսայնության մեջ՝ համոզված, որ այն չի կարողանում գործնականորեն մասնակցել գրականության զարգացման ընթացքին: Քննադատությունն ընդհանուր գրական գործընթացի մի մասն է, ոչ թե կցորդը կամ հավելվածը:

Մի առիթով էլ նույնիսկ սուր տողեր է գրել գրաքննադատ Սերգեյ Սարինյանի մասին, նշել, որ նա քննադատում է առանց համապատասխան փաստերի, օրինակների ու հիմնավորումների:

«Քննադատել պետք է,-մի առիթով գրել է Խանգադյանը,-բայց ջարդարարություն անել պետք չէ և առավել ևս վնասակար է: Նման քննադատությունը հեղինակագրվում է գրական քննադատության երկարամյա զոյության այն չնչին փշրանքները, որոնցով նա՝ այդ քննադատ-

⁷Ջոհրաբյան Է., Լեռնային լեզգեր, Ե., 2007, էջ 50:

տությունը, հազիվ զգալ է տալիս ինքն իրեն, որ շունչը վրան է»⁸:

1969թ. Սերո Խանգադյանի անունը հիշատակվում է «Սովետահայ գրականության պատմություն» ակադեմիական հրատարակության 2-րդ հատորում. «Գրողի կյանքը և գործը» խորագրով դիմանկարի հեղինակը Սուրեն Աղաբաբյանն էր:

Խորհրդային տարիներին խանգադյանագիտությունը բնականոն զարգացում ապրեց: Խանգադյանը խորհրդային գրող էր, խորհրդային գաղափարախոսության կրող, ուստի այդ տարիներին նրա դերը գնահատելի էր ու նշանակալի: Հայաստանի պետական հրատարակչությունը մեծ տպաքանակներով լույս է ընծայել գրողի երկերի ժողովածուները, հատընտիրներն ու առանձին գործերը՝ տարբեր հրատարակություններով, որոնք լայն ընդունելություն են գտել ոչ միայն նախկին խորհրդային հանրապետություններում, այլև եվրոպական երկրներում:

Այդ շրջանում Խանգադյանի երկերը ընդհանուր առմամբ ունեցել են շուրջ 100 հրատարակություն: Հայերեն գործերը առանձին գրքերով լույս են տեսել 5 տասնյակ անգամ, իսկ դրանց ընդհանուր տպաքանակը մոտեցել է 1 միլիոնի սահմանագծին: Խանգադյանի նշանավոր ստեղծագործությունները թարգմանվել ու բազմաքանակ հրատարակություններ են ունեցել ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, բուլղարերեն, արաբերեն, մոնղոլերեն ու պարսկերեն: Միայն «Մխիթար Սպարապետ» պատմավեպը հրատարակվել է 12 անգամ (2 անգամ՝ սփյուռքում, 6 անգամ՝ ռուսերեն)՝ գրեթե 600 հազար ընդհանուր տպաքանակով: «Երեք տարի 291 օր» զինվորական օրագրությունը հայերեն ու ռուսերեն լույս է տեսել 5 անգամ՝ 350 հազար ընդհանուր տպաքանակով:

1975 թվականին հրատարակվել է Խանգադյանի մասին առաջին

մենագրությունը՝ «Սերո Խանգադյան. կյանքն ու գրական գործունեությունը», որի հեղինակը Գևորգ Հայրյանն է: Մենագրությունը լույս է տեսել Խանգադյանի ծննդյան 60-ամյակի կապակցությամբ և ավելի շատ հրբեյանական-գովաբանական անդրադարձ է, քան գիտական խորակրկիտ ուսումնասիրություն:

1986թ. խանգադյանագիտությունը համալրվում է նոր ձեռքբերումով. Թևոս Պետրոսյանի հեղինակությամբ լույս է տեսնում Սերո Խանգադյանին նվիրված մենագրությունը⁹ պատմական արձակի քննության փորձով: Մենագրության մեջ քննվում են պատմական թեմայով պատմվածքներն ու վիպակները, «Մխիթար Սպարապետ», «Խոսեք, Հայաստանի լեռներ» և «Թագուհին հայոց» պատմավեպերը: Գիրքն ամփոփվում է գրողի ու հեղինակի հարցազրույցով, որում Խանգադյանը պարզում է իր պատմափիլիսոփայական հայացքները, պատմական նյութը մշակելու գեղարվեստական սկզբունքներն ու չափանիշները:

Հայրյանի և Թևոսյանի մենագրությունները փոքածավալ ուսումնասիրություններ էին, որոնք, չնայած էական ներդրումներին, չէին ամբողջացնում Խանգադյանի բազմաշերտ ստեղծագործությունը:

1992-ին Թևոս Պետրոսյանի աշխատասիրությամբ լույս է տեսնում նաև Սերո Խանգադյանի մատենագիտությունը, որ բացառիկ ներդրում է խանգադյանագիտության մեջ:

1990-ականներից հետո, սակայն, բավարար չէ գրական շրջանակներում տարվող աշխատանքը Խանգադյանի երկերը, մամուլում սփռված հոդվածները, հարցազրույցները, առհասարակ, նրա կյանքին ու գործին առնչվող ամենատարբեր նյութերը հավաքագրելու,

⁸ «Սյունյաց երկիր», 2015, 3 դեկտեմբերի, թիվ 32, էջ 178:

⁹ Պետրոսյան Թ., Սերո Խանգադյանի պատմական արձակը, Ե., 1986:

համակարգելու, հրատարակելու կամ վերահրատարակելու ուղղությամբ:

Խանգադյանը ոչ միայն հայ ժողովրդի հոգեմտավոր արժեքների ու ավանդների պահպանման գրողը եղավ, այլև հայ հանրային միտքը ժամանակի կշռույթին զուգահեռ վերանորոգելու շարժումին հավատարմագրված խոհուն մտավորականն ու հրապարակագիրը, ժամանակին համահունչ առաջ ընթանալու հայազգային ու ժականության գաղափարախոսը: Նա շատ բան է տվել երկրին, ժողովրդին ոչ միայն իբրև գրող, այլև քաղաքացի՝ օժտված քաղաքացիական բարձր գիտակցությամբ ու պայքարի ջիղով: Ուշագրավ են Խանգադյանի գաղափարական զարգացման ուղին, ժամանակի հրատապ խնդիրներին արձագանքելու, ուղիներ մատնանշելու սրատեսությունն ու խիզախությունը, գրական, հասարակական մտահոգությունները, որոնք արտահայտվել են մամուլի տարբեր հրապարակումներում, բաց նամակներում, ուղերձներում ու հարցազրույցներում:

Հայաստանի ազգային արխիվում խնամքով պահվում են Սերո Խանգադյանի ինչպես անձնական արխիվի նյութերը, այնպես էլ տարբեր ֆոնդերում գտնվող նրա վերաբերյալ փաստաթղթերը՝ կառավարական որոշումներ, ստեղծագործությունների ձեռագրեր, ինքնակենսագրականներ, պատվոգրեր, շնորհավորագրեր, ուղերձներ, պաշտոնական գրություններ, հոդվածներ, հուշեր, նամակներ, գրառումներ, ելույթների տեքստեր: Բազմաթիվ ու բազմազան են Սերո Խանգադյանի հոդվածները նշանավոր հոբելյանների ու տարելիցների առթիվ, գրախոսականներն ու կարծիքները գրականագետների ու գրողների մասին, գրառումները տարբեր ուղևորությունների վերաբերյալ, նաև՝ նամականին՝ նրա կողմից գրված ու նրան հասցեագրված: Արխիվում բավական շատ են Խանգադյանի ստեղծագործությունների վերաբերյալ գրախոսականները, կարծիք-

ները, ժամանակակիցների ուղերձները: Ընդհանուր թվով ՀԱԱ-ում պահպանվում է 1291 միավոր փաստաթուղթ: Այդ բազմահարուստ նյութերը վկայում են, որ Խանգադյանն իր կենդանության օրոք արդեն ճանաչված գրող էր և հեղինակավոր գրական ներկայություն:

Խանգադյանագիտությունը անկախության շրջանում հարուստ պատկեր չի ներկայացնում, բայց և այնպես գործ արվել է: 1998-ին՝ կյանքի մայրամուտին, Խանգադյանը հրատարակել է «Հուշեր Աղբյուր Սերոբի մասին» գրքույկը՝ 500 տպաքանակով, որ Անանուն հեղինակի համառոտված հուշագրություն է: 2003-ին պետական պատվերով վերահրատարակվել է «Կորած արահետներ» պատմվածաշարը, ինչպես նաև «Թագուհին հայոց» պատմավեպը՝ Մոսկվայում՝ ռուսերեն, 2000 տպաքանակով: Արցախյան շարժման բռնկումի հետ ասպարեզ եկած հայ մտավորականների շարքում Խանգադյանը ջերմեռանդ ու գլխավոր դրոշակակիրներից էր: Պատահական չէ, որ շարժման առաջին օրերից Խանգադյանն իր գրական ու հրապարախոսական հարուստ պաշարն ի սպաս դրեց պատմական արդարությունը վերականգնելու երախտաշատ գործին: 2006 թվականին Հարություն Սաղյանի հովանավորությամբ 500 տպաքանակով լույս է տեսել «Պարաբաղը կրակների մեջ» գիրքը, որում հեղինակը հանրագումարի է բերում Արցախյան ազատագրական պայքարին նվիրված իր բազմօգուտ գործունեությունը: Ի դեպ, գիրքը վերահրատարակվել է երեք անգամ, որից մեկը հովանավորել է ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանը:

2006-ին հրատարակվել է նաև «Մխիթար Սպարապետ» պատմավեպի երկհատորյակը՝ Մոսկվայում՝ ռուսերեն՝ 1500 տպաքանակով (Издательство «Юни Пресс», 1-ին հատորը՝ 384 էջ, 2-րդ հատորը՝ 336 էջ):

2015-ին «Արմավ» հրատարակչությունը վերահրատարակել է Խանգադյանի կոթողային «Անդրանիկ»

պատմավեպը ռուսերեն՝ 400 տպաքանակով:

Խանգադյանի բազմաթիվ գործեր դեռևս անտիպ են: Գրողը կիսատ է թողել «Հայրենապատում»-ի նախավերջին հատորը, վերջին հատորները ավարտել, բայց չի հրատարակել (յոթ հատորից տպագրվել է չորսը): Տեղեկություններ կան «Աբրահամ Կրետացի» անտիպ ստեղծագործության մասին, որի առթիվ գրողը վկայել է. «Իմ դառը մայրամուտի ժամանակ եմ գրել»: Կրետացին (ծ. թ. անհայտ–1737 թ.) հեղինակել է «Պատմագրութիւն անցից նիւրոց եւ Նատր Շահին պարսից» երկը, որում շարադրել է 1734–36 թթ. Հայաստանում և հարակից երկրներում տեղի ունեցած իրադարձությունները:

Խանգադյանին խորապես մտահոգում էին լույս տեսնող այն բոլոր գրքերը, որոնցում խեղաթյուրվում էր հայոց պատմությունը: Հարցազրույցներից մեկում խոսելով «Սովետական հանրագիտարան»-ի առաջին հատորի մասին՝ նշել է, որ դրանում պետք է տեղ գտնեին նաև այն գործիչները, որոնք մեծ դերակատարում են ունեցել պատմության տարբեր շրջաններում, օրինակ՝ Աբգար թագավորը (ըստ հորենացու «Հայոց պատմության»՝ Աբգար Ուրբաման, ընդունելով քրիստոնեությունը, դարձել է 1-ին դարի անդրամիկ քրիստոնյա թագավորը), Աբրահամ Գ Կրետացին (այստեղից էլ՝ նրան անդրադառնալու մղումը, օրինակ, «Շուշի» վեպում – Թ.Մ.), եգիպտահայ գործիչ Աբուսահլը և ուրիշներ¹⁰:

Ի պատիվ գրականագիտական նոր սերնդի՝ պետք է ասել, որ վերջին տարիներին աճել է հետաքրքրությունը Սերո Խանգադյանի ստեղծագործությունների նկատմամբ:

Թեև հայ գրականագիտությունը դեռևս չի տվել Խանգադյանի ստեղծագործության համապարփակ նկարագիրն ու գնահատականը, այնուամենայնիվ, նախանձախնդիրների մի խմբի

հաջողվեց զարկ տալ խանգադյանագիտությանը մեր օրերում, մի քանի ուսումնասիրություններով կենդանացնել խանգադյանագիտության նուսրացող երակը:

Վերջին տարիներին ընթացիկ մանուլում ու գիտական հանդեսներում հրապարակվել են մի շարք հոդվածներ (Ա.Դոլուխանյան, Ս.Աբրահամյան, Ս.Ավետիսյան, Դ.Գասպարյան, Ա.Ափինյան, Վ.Աղաբաբյան, Ս.Մանուչարյան, Ի.Մարգարյան և ուրիշներ): 2004-ին լույս է տեսել Սևակ Արզումանյանի «Արդի հայ վեպը» գրքի 5-րդ հատորը (ՀԳՄ հրատ., Ե., 2004թ.), որի 5-րդ գլուխը նվիրված է Խանգադյանի հեղինակած վերջին պատմավեպերին («Անդրանիկ», «Շուշի», «Գարեգին Նժդեհ»): Հարկ է նշել, որ ստեղծագործական վերջին շրջանում Խանգադյանը հատկապես պատմավիպասանության տիրույթում լուրջ գեղարվեստական հաստատումներ արձանագրեց, որոնք համակողմանիորեն չեն ուսումնասիրվել:

«Հայկական պատմվածքը 1960-1970-ական թվականներին» (Ե., 2014) աշխատության մեջ Ս. Խանգադյանի պատմվածքներին ու վիպակներին նշված պատմաշրջանի ընդհանուր սահմանապատկերում անդրադարձել է նաև գրականագետ Սերգեյ Աղաջանյանը:

2015-ին լույս է տեսել գրականագետ Վահան Աղաբաբյանի մենագրությունը՝ «Սերո Խանգադյանի պատմվածքներն ու վիպակները» խորագրով, ինչպես նաև Հայկանուշ Դավթյանի «Ժամանակը և տարածությունը Ս. Խանգադյանի պատմավեպերում» (հեղինակ. հրատ. 2015թ., 126 էջ) ուսումնասիրությունը:

¹⁰ «Սյունյաց երկիր», 3 դեկտեմբերի, 2015, էջ 179:

Ինչպես Վ. Աղաբաբյանն է իր գրքի ներածական մասում գրում՝ «Տարօրինակ է, որ Ս. Խանգադյանը մինչ օրս մնում է մեր ամենաքիչ ուսումնասիրված, իր թողած գրական ժառանգությանը, հասարակական գործունեությանը ոչ համարժեք արժևորված գրողներից մեկը: Մի տեսակ ստվերում են մնացել ու գիտականորեն չեն արժևորվել նրա լավագույն վիպակները, պատմվածքներն ու նովելները...»: Վ.Աղաբաբյանի մենագրությունը կարևոր է ինչպես Սերո Խանգադյանի գրական դիմանկարի ամբողջացման, այնպես էլ գրապատմական շրջանի գեղարվեստական զարգացումների յուրահատկությունների, առաջընթացի միտումների ու օրինաչափությունների բացահայտման տեսանկյունից: Հայկանուշ Դավթյանի մենագրության թեման արդիական է այն առումով, որ հնարավորություն է տալիս բացահայտելու ժամանակի ու տարածության՝ Բախտինի եզրաբառով ասած՝

քրոնոտոպի յուրահատուկ դրսևորումները գրողի պատմավեպերում, ժամանակի և տարածության միասնականությունը, դրա խանգադյանական ընկալումները, ինչպես նաև ամբողջացնելու անվանի գրողի ստեղծագործական դիմանկարը:

Խանգադյանի նկատմամբ անկախության տարիներին ձևավորվեցին տեսական-գեղագիտական բոլորովին այլ մոտեցումներ: Այդ գրականությունը պարտադրում է հորինել ու գտնել նոր բանաձևումներ ու արժեկշիռներ: Պետք է ջանալ ամբողջության մեջ գնահատել Սերո Խանգադյանի ստեղծագործությունը՝ իբրև գեղարվեստական մի արժեքի, որ հաստատուն ու մնայուն հետք է թողել հայ գրականության պատմության մեջ:

Марутян Теймина - Формирование и развитие ханзадяноведения (набросок)

В статье мы обратились к процессу формирования ханзадяноведения, основным достижениям и тенденциям развития. Начиная с первых шагов творчества писателя критика и литературная общественность проявили к нему внимание, заметили и поощряли его литературный опыт одаренного начинающего писателя, следили за его художественными поисками и росту. С годами вокруг сочинений Ханзадяна был создан внушительный критический труд, однако армянское литературоведение до сих пор не дало всеобъемлющего описания и оценки творчества Ханзадяна.

Ключевые слова: Ханзадяноведения, рецензия, критика, статья, монография, пресс, литературный процесс.

Tehmina Marutyann - Formation and development of the study of Khanzadyan (sketch)

The article touches upon the process of the study of Khanzadyan, main achievements and development trends. From the very first steps of the writer's creative work, criticism and the literary community have shown a careful attitude to him, noticed and encouraged gifted beginner's literary attempts, followed his artistic search and advancement. Throughout the years, a considerable critical merit has been created around Khanzadyan's novels, but the Armenian literary criticism has not yet given a comprehensive description and assessment of Khanzadyan's works.

Key words: Studies of the work by Khanzadyan, review, criticism, article, monograph, press, literary process.

ԳԱՅԱՆԵ ՇԱԲՈՒՑ

ՀԱՍԱՆ ՋԱԼԱԼ-ԴՈՒԼԱՅԻ ԿՆՈՋ՝ ՄԱՄՔԱՆԻ ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բանալի բառեր – Մամքան, նվիրատվություն, շինարարական գործունեություն, եկեղեցի, ավետարան:

Ներքին խաչենի իշխանությունը Հասան Ջալալ-Դուլայի ղեկավարման շրջանում տնտեսապես հզորացավ: Աշխուժացավ նշակութային կյանքը: Ստեղծվեցին հոգևոր նոր կենտրոններ, կառուցվեցին հետագա դարերի համար դասական օրինակ ծառայած ճարտարապետական կոթողներ: Հասան Ջալալ-Դուլայի ողջ կառավարման ընթացքում նրա հետ ակտիվորեն շինարարական գործունեությամբ էր զբաղվում նաև իր տիկինը՝ Մամքան: Այժմ փորձենք անդրադառնալ Մամքանի գործունեությանը:

Հասան Ջալալ-Դուլան Իվանե և Ջաքարե Ջաքարյանների քրոջ՝ Խորիշահի որդին էր և հայրական կողմից սերում էր Խաչենի Առանշահիկ տոհմից, Վախթանգ Տանգիկի որդին էր: Նրա կինը՝ Մամքան, արձանագ-

րություններում իրեն կոչում էր Բաղքի թագավորի թոռ: Երբ Հասան Ջալալ-Դուլայը 1256 թվականին մեկնում է Կարակորում՝ մեծ խանի մոտ, նրա հետ մեկնում են նաև կինը՝ Մամքանը, ու որդին՝ Աթաբեկ Իվանեն: Այդ ճանապարհորդությունը տևել է ուղիղ հինգ տարի, մինչև 1261 թվականի սկիզբը: Վերադարձի ճանապարհին գործի բերումով Հասան Ջալալ-Դուլայն ուշանում է Թավրիզում, ինչի պատճառով Մամքանին ու Իվանեին ուղարկում է հայրենիք: Վերադառնալով հայրենիք՝ նա Մամքանին գտավ վախճանված: Այս իրադարձությունների մասին Հասան Ջալալ-Դուլայը մանրամասն պատմում է հոր և մոր պատվերով ընդօրինակած հայտնի Ավետարանի հիշատակարանում, որն ինքը գրել է վերադառնալուց անմիջապես հետո՝ 1261 թվականին¹:

Ա. Մանուչարյանը, անդրադառնալով Սյունիք և Արցախ պատմական առնչություններին, Սյունիքի վերջին թագավոր է համարում Խաղբակի որդի Հասանին, որի թոռն էլ հենց Մամքան էր՝ Հասան Ջալալ-Դուլայի կինը²: Իսկ Գր. Գրիգորյանի կարծիքով՝ Սյունիքի վերջին թագավորը Խաչենի Հասան Գեռաքարեցին էր (1166-1170թթ.), ով, չկարողանալով կազմակերպել Սյունիքի պաշտպանությունը, ընտանիքով մեկնեց Արցախ³: Սյունիքի վերջին թագավորը Խաչենի Հասան Գեռաքարեցի⁴ն էր, թե՞ Խաղբակի որդին՝ Հասանը, վիմագրական և մատենագիտական տարբեր աղբյուրների խոր ուսումնասիրության առանձին հարց է: Բայց փաստ է, որ Մամքան Սյունիքի վերջին թագավորի թոռն է, այսինքն՝ Հասանի,

¹ Տե՛ս Հասան-Ջալալյան Ա., Արցախ-Խաչենի իշխանաց իշխան Հասան-Ջալալ-Դուլան, «Էջմիածին», 2006, Ժ-ԺԱ, էջ 104:
² Տե՛ս Մանուչարյան Ա. Գ., Սյունիք-Արցախ առնչությունները, ԳԱԱ «Լրաբեր», Ե., 2005, N 1, էջ 206:
³ Տե՛ս Գրիգորյան Գ., Սյունիքի թագավորությունը (X-XIII դարեր), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Ե., 2006, N 2(134), էջ 144:

բայց բոլոր աղբյուրները լռում են Մամքանի ծնողների մասին: Որպես սյունեցի՝ փորձենք ուսումնասիրել Մամքանի շինարարական գործունեությունը:

Այսպես՝ Արցախի Գանձասարի մասին խոսելիս Ջալալյանը գրում է. «Առաջի մայր եկեղեցւոյն է գաւիթ ընդարձակ և վայելչաշէն զարդարեալ ամենայն արուեստիք քանդակագործութեան, որ կառուցեալ է ձեռամբ իշխանին Ջալալդօլայ և կնոջ նորա Մամքանայ թողին Բաղուց թագաւորին, ի թուին Յայոց չժե.»⁴ [1306 թվականին]: Այսինքն՝ Մամքանը Բաղքի թագավորի թոռն է, սյունեցի, ուստի նրա կատարած շինարարական գործունեությունը առնչվում է մեր թեմային:

Ջալալյանը նշում է, որ Ջալալ Դոլայն և նրա կին Մամքան կառուցել են եկեղեցու ժամատունը, նվիրել Ձմուռ և Գռան գյուղերը՝ իրենց սահմաններով: Ահա այդ արձանագրության տեքստը. «...ի թուին չժե [1306 թվական] Կաման ամենակալին Աստուծոյ, ես Ջալալ Դոլայս որդի Վախթանգայ կողմանցս Արծախոյ, և ամուսին իմ Մամքան թոռն Բաղուց թագաւորին, և հարազատ որդին իմ Աթաբեգ յետ կատարման եկեղեցոյս հիմնարկեցաք ժամատունս և բազում աշխատութեամբ ակարտեցաւ զորս և հայցեմ անմոռաց յիշել յաղաւթս ձեր, փոքր ընծայ տուի Ձմուռ գիւղն իւր չարդորան գճռանց իւր սահմանովն...»⁵:

Հասան Ջալալ-Դոլայն մահացել է 1261 թվականին, իսկ նրա կին Մամքանը, ինչպես արդեն նշել ենք, ավելի վաղ էր մահացել: Ջալալյանն արձանագրությունը թվագրում է 1306 թվական, երբ Ջալալ-Դոլան և Մամքանն արդեն չկային, իսկ Դիվան հայ վիմագրության 5-րդ պրակում այն թվագր-

վում է ՉԺ, այսինքն՝ 1261 թվական⁶: Այդ արձանագրությունից պարզ է դառնում, որ Ջալալ-Դոլայն իր կնոջ Մամքանի հետ միասին ոչ միայն հովանավորել են Գանձասարի Հովհաննես Սկրտչի եկեղեցու կառուցումը, այլ նաև տվել են Ձմուռն ու Գռանը՝ իրենց սահմաններով, իսկ որդին որպես ընծա տվել է ոսկետուփ ավետարան և հայրենական այլ կալվածքներ⁷:

Ծագումով սյունեցի Մամքանը քաջալերում էր ամուսնուն Գանձասարի՝ Ս. Հովհաննես Սկրտչի եկեղեցու շինարարության ժամանակ: Կիրակոս Գանձակեցին գրում է, որ վանքի նավակատիքն ու օծումը տեղի են ունեցել 1240 թվականի հուլիսի 22-ին՝ Վարդավառի տոնին: Ըստ Գանձակեցու՝ Հասան Ջալալ-Դոլայը մեծ տոնախմբություն էր կազմակերպել օծման օրը, հրավիրել շատ վանքերի առաջնորդների և իշխանների⁸: Գանձասարի եկեղեցին պատմամշակութային յուրահատուկ կոթող է, որը մինչ այսօր հիացնում է այցելուներին: Գանձասարի վանքի ամենատիպիկ բնութագրումներից մեկը տվել է Յակոբսոնը՝ գրելով. «Հայ ճարտարապետության մարգարիտն է, հայկական միջնադարյան ճարտարապետության ու կոթողային քանդակագործության եզակի հուշարձանը, մի այնպիսի ստեղծագործություն, որն, ամենայն իրավամբ, պետք է համարել XIII դարի հայ ճարտարապետության հանրագիտարանը»⁹:

Մամքան չի սահմանափակվել միայն Գանձասարի՝ Ս. Հովհաննես Սկրտչի տաճարի շինարարությամբ, այլ հովանավորել է նաև Վաճառ եկեղեցուն կից սբ. Ստեփանոսի դամբարանի կրկնահարկ մատուռի շինարարությունը: Վաճառ եկեղեցին գտնվում է Վանք և Առաջածոր գյուղերի արանքում: Ըստ վիմագիր արձանագրությունների՝ եկեղեցին կառուցել է Հասան Ջալալ-Դոլայն՝ 1229 թվականին, իսկ Ս. Ստեփանոսի մատուռը՝ Մամքան՝ 1251 թվակա-

⁴Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, Աշխատասիրութեամբ Տեառն Սարգսի Սանահնեցւոյ Ջալալեանց թեմակալ Արք եպիսկոպոսի Հայոց Վրաստանի, Իմերեթի և այլոց, մասն Ա, 1858, Տիֆլիս, էջ 182:

⁵Ս. Ջալալեանց, էջ 186: Նաև՝ Ստորագրութիւն Կաթուղիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, Աշխատասիրութեամբ Յովհաննու եպիսկոպոսի Շահխաթունեանց շահրիարցւոյ միաբանի սրբոյ Էջմիածնի, Հ. Երկրորդ, Ի Ս. Կաթուղիկէ Էջմիածնի, 1842=ռմղա, էջ 373:

⁶ Տե՛ս Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 5, էջ 41:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 41:

⁸ Տե՛ս Կ. Գանձակեցի, Պատմութիւն հայոց, Ե., 1961, էջ 269:

⁹ Յակոբսոն Անատոլի, Գանձասար, 1987, էջ 14:

նին¹⁰: Մամքանի շինարարական գործունեությունը հավաստող այդ արձանագրությունը պահպանվել է մատուռի մուտքի հարավային կողմում, երկու սրբատաշ քարերի վրա և կազմված է 7 տողից: Արձանագրության բովանդակությունը հետևյալն է.

ԵՍ ՄԱՄՔԱՆ ԱՍՈՒՄԻՆ ԶԱԼԱԼ ԴԱԼԻՆ, ԹՈՌՆ ԲԱՂԱՅ ԹԱԳԱԻՈՐԻՆ, ՇԻՆԵՑԻ Զ-ԵԿ] ԵՂԵՑԻՍ ԵՒ ՏՎԻ ԱԼԾՈ ՅՈՂ] ԵՒ ԱՅԳԻ ԶԻՄ ԱՅԳՈՅՆ ՊՏՈՒՂՆ. ՍՊԱՍԱԻՈՐՔՍ :Ե:ՊԱՏԱՐԱԳ ԱՌՆԵՆ. ԻՆՉ ՄԵՈԱՆԻՄ ԻՆՉ. ՈՎ ՈՔ ՈՐ [ՏՈՒ] ՍԾՍ ՅԱՆԷ ԿԱՍ ԶԺԱՆՆ ԽԱՓԱՆԷ] ԴԱՏԻ ՅԱՅ. ԵՒ Ի ՍՐԲՈՅ]. ԹՎ. :Չ: (1251)¹¹:

Շահխաթունյանցը ևս նշել է այս արձանագրության մասին, սակայն հետևյալ բովանդակությամբ. «Ես Մամքան թագուհի անուսին Զալալդոլին և թոռն բաղու՛ց թագաւորին՝ սիւնեաց, շինեցի զԵկեղեցիս, և տուի ընծայ Ալնճայ հողն զիմ հոգւոյ. սպասաւորքս հինգ պատարագ առնեն ինձ. և ծննդեան ութ աւուրքն իմ ծնողացն առնեն՝ մինչ մեռանիմ ինձ, ով ոք որ զտուածս հանէ. կամ զժամս խափանէ, դատի յԱստուծոյ և ի սրբոյ թվին 1251 »¹²:

Եթե համեմատենք այս երկու արձանագրությունները, ապա կտեսնենք, որ տարբերությունը միայն ծնողների համար տրվող պատարագների մասին հիշատակությունն է, որը բացակայում է Դիվան հայ վիճագրության 5-րդ պրակում: Այս արձանագրությունից նաև պարզ է դառնում, որ, եկեղեցու կառուցումից զատ, Մամքանը նաև եկեղեցուն է նվիրել Ալնճայ հողը և պտղատու ծառերով այգի:

Մամքան իր շինարարական և նվիրատվական գործունեությամբ մեծ ավանդ ունեցավ հայկական ճարտարապետության զարգացման մեջ: Նա սերտորեն կապված էր Սյունիքի հետ, ինչի վառ արտահայտությունն էր այն, որ արձանագրություններում պարտադիր շեշտում էր, որ ինքը Բաղքի թագավորի թոռն է:

Шабунц Гаяне - Строительная деятельность Мамкана: жены Хасана Джалал - Долаи

Внук короля Багга Мамкан вместе со своим мужем, Асан Джалал Долая строил Гандзасарский монастырь святого Ованеса Мкртича и подарил монастырю села Змур и Джран со своими границами: покровительствовал строительству двухэтажной часовни гробницы святого Степаноса при церкви села Вачара.

Ключевые слова: Мамкан, дарение, строительная деятельность, церковь, евангелие.

Shabunts Gayane - Construction activities of Mamkan. Hasan-Jalal Dola's wife

The grandson of the king of Baghk, Mamkan with his husband Hasan Jalal Dola, built the Temple of St. Hovhannes Mkrtych in Gandzasar, donated Zmure and Tchran villages with their borders, sponsored the construction of a two-storey chapel of St. Stephan's mausoleum adjacent to the Vachar Church.

Key words: Mamkan, donation, construction activity, church, gospel.

¹⁰ Տե՛ս Դիվան հայ վիճագրության, պրակ 5, Ե., 1982 էջ 78:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 80:

¹² Շահխաթունեանց Յովհ., նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 377:

ՕՆԻԿ ԽՆԿԻԿՅԱՆ

ՄԻ ՀՈՒՐՇԱՐՁԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Բանալի բառեր - Սիսիան, Ջորաց քարեր, Քարահունջ, Սթունհենջ, հուշարձան, կառույց:

1975թ. Սիսիանից 17 կմ հարավ գտնվող Թանահատի վանքի (IV դար) վերականգնման աշխատանքների ընթացքում հայտնաբերված սեպագիրը վկայում էր Արգիշտի Բ-ի Օուլուկու՝ Մեծ Հայքի իններորդ աշխարհի՝ Սյունիքի Ծղուկ գավառին համապատասխանող երկիրը կատարած արշավանքի մասին: Հին ծղուկցիների անցած պատմական ուղին լուսաբանող հուշարձանները բազմաթիվ են: Վերջիններիս շարքում առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցնում Ջորաքարերը, որը մշտապես գտնվել է հետազոտողների ուշադրության շրջանակներում: Նման հետաքրքրության պատճառը կարելի է արտահայտել Ա. Օլեսնիցկու խոսքերով. «...բավական է առաջին իսկ պատահած քարը դնել բնության մեջ չհանդիպող առանձնահատուկ, արհեստական դիրքով, որպեսզի այն դառնա անցորդների ուշադրության առարկան և ցանկություն արթնացնի նրանց մեջ կռահելու վերջինիս նշանակությունը»: Այս միտքը լրացնում է Ա. Ա. Սպիցինը՝ ասելով. «...պեղելը ոչ սպորտ

է և ոչ իսկ հաճույք. դա լուրջ աշխատանք է, հաճախ ծանր և միշտ պատասխանատու: Բավարար չէ իրեր գտնելը, հարկավոր է կռահել անձի միտքը, որը պատրաստել է հուշարձանը...»: Ջորաքարերի դեպքում նման գնահատականը ավելի քան արդարացված է:

«Ջորաց» կամ «Ջորքի քարեր» և այլ անվանումներով հայտնի հուշարձանը գտնվում է Սիսիանից մոտ 3 կմ հյուսիսարևմուտք՝ Գորիս տանող ճանապարհի ձախ կողմում ընկած. շուրջ 8 հա զբաղեցնող եռանկյունաձև հարթության վրա: Այն արևմտյան կողմից կտրված է խոր, դժվարամատչելի կիրճով, որով հոսում է Դառը գետակը, իսկ արևելքից հատող հարթավայրից սահմանազատված է տարբեր ձևեր ու չափեր (մինչև 2-2,4մ) ունեցող, ուղղահայաց կանգնեցված, հյուսիսից հարավ ձգվող խոշոր ժայռակտորների շարքով: Վերջիններիս մի մասի վերին հատվածում երկկողմանի փորագրությամբ, 6-8 սմ տրամագծով անցքեր են բացված: Առանձին օ-

րինակների վրա այդ անցքերը եզրին մոտ գտնվելու պատճառով կոտրված են: Շարքի գրեթե կենտրոնական մասում նույնանման խոշոր քարերով, հատակագծում հարցական նշանի (°) տեսքն ունեցող ձվածիր կառույց է պատրաստված, այդ քարերի վրա անցքեր չեն բացված: Շրջանի կենտրոնական մասը զբաղեցնում է խոշոր չափերի երկխուց քարարկղ, որը ժամանակին ամբողջությամբ ծածկված է եղել տարբեր չափերի քարերից կազմված դամբարանաթմբով: Ներկայումս դամբարանաթմբի քարերի մի մասը թափված է խցի մեջ, մյուսը հեռացված խցի կողքից: Քարարկղի ծածկասալերից երեքի վրա (դրանցից մեկը և միակը ողջ հուշարձանում կարմիր գույնի է) բացված անցքերը ցույց են տալիս, որ դրանք տեղաշարժվել են շարքով կանգնեցված կառույցից:

Քարաշարքից արևմուտք մինչև կիրճն ընկած ողջ տարածքը ծածկված է հատակագծում ուղղանկյուն, սեղանաձև և այլաձև կառույցների քարաշար պատերի ավերակներով, որոնց անշաղախ պատերի բարձրությունը տեղ-տեղ 1,8 մ է հասնում: Այս կառույցների միջև, ինչպես և անմիջապես դրանց տարածքում, այս ու այնտեղ, հողի մեջ պատրաստված են խոշոր քարարկղներ: Վերջիններիս ծածկասալերը հանված են, առանձին դեպքերում՝ ընկած դամբարանախցերի մեջ: Հուշարձանի հարավային մասում՝ նման դամբարաններից զուգահեռ, կան վերգետնյա քարարկղներ. դրանցից հայտնաբերված նյութերը թվագրվում են մ.թ.ա. I հազ. I քառորդով: Այս դամբարանները, ինչպես և շրջանի կենտրոնում գտնվողը, ծածկված են տարբեր չափերի քարերից կազմված քարալիցքով: Ընդհանուր գծերով այսպիսին է հուշարձանի տեսքը, որն իր անվամբ պարտական է շարքով ու շրջանաձև կանգնեցված քարերին:

Համաձայն նշանավոր ազգագրագետ Ե. Լալայանի և նրանից դեռ հինգ տարի առաջ Ար. Մելիք Շահնազարյանի վկայությունների՝ շրջակա ժողովուրդը համոզված է եղել, թե քարակույտերի տակ զորավարներ, իսկ կանգնեցված քարերի տակ զինվորներ են թաղվել, որի համար և հուշարձանը Ղոշուն-դաշ, այսինքն՝ **զորքի քար** են կոչել: Անվան նման ընդգծումը և Ե. Լալայանի կողմից անմիջապես դրան հաջորդող թարգմանությունը կարծես հուշում է դամբարանները ավերողների էթնիկ պատ-

կանելությունը, որոնք ասել են, թե տեղ-տեղ փորելով՝ խեցանոթներ են գտել¹: Ասվածից դժվար չէ նկատել, որ իրականությունն արտացոլող այս պատմությունը, առնչություն չունենալով ավանդությունների հետ, տպավորություն է ստեղծում, թե հուշարձանի անվանումը պարզապես «Ձորքի քարի» թարգմանությունն է հանդիսանում, որը ոչ մի կերպ չի կապվում դամբարաններից հայտնաբերված խեցանոթների հետ: Անունը կարդարացվի, եթե պատմողները շեշտեին զեմքեր, պաշտպանության միջոցներ և նման այլ իրեր գտնելը: Դժբախտաբար, հայկական անունների թարգմանությունները և դրանց տարածելը եզակի չեն: Նշենք նաև Բյուրակնի Բինգյոլ թարգմանությունը, որից չի հետևում, թե մենք պետք է հրաժարվենք Բյուրակն անունից:

Այս դեպքում ևս, ամենայն հավանականությամբ, գործ ունենք տեղական, բնիկ ավանդության անվան թարգմանության հետ: Բնականաբար, նման ենթադրությունը հանգեցրեց հայկական ավանդության որոնմանը, որը և երջանիկ պատահականությամբ լսեցինք անցյալ դարի 70-ականներին Սիսիանի բնակչուհի Զառե Կարապետյանից: Տարիքավոր կնոջ կցկտուր պատմածներից ուրվագծվեց հետևյալ պատմությունը:

Հայկական գեղեցիկ ավանդությունների շարքում տարօրինակ կերպով անհայտ մնացած այդ պատմության համաձայն՝ ուրախացող հարսանքավորների վրա թշնամիներ են հարձակվում, որոնք ցանկանում են առևանգել հարսին: Այդ պահին, սակայն, պատիվն ամեն ինչից վեր դասող նորահարսը և շուրջպար բռնած հարսանքավորները քարերի են փոխարկվում: Քարերի են փոխարկվում և շարքով կանգնած զինվորները: Նման ավանդությունները շատ խոր արմատներ ունեն և տարածված են տարբեր ժողովուրդների մոտ, ինչը ցույց է տալիս հների հավատքը կերպարանափոխությունների հանդեպ: Տեղին է նշել, որ պատմահայր Խորենացին դա է ակնարկում, երբ խոսում է Շամիրամի և Նիոբեի մասին:

Խոսելով հուշարձանի անվան մասին՝ նշենք և վերջին ժամանակներս շրջա-

¹Տե՛ս Ազգագրական հանդես, գիրք 9, Թիֆլիս, 1898, էջ 174-175: Տե՛ս նաև: **Ղանալանյան Ա.**, Ավանդապատում, Ե., 1969, էջ 263, 469, 470:

նառվող Քարահունջը²: Անվանափոխության առաջարկը, Ղոշուն-դաշից թարգմանված լինելու թյուր մտայնությունից բացի, պայմանավորված է նաև հուշարձանի նշանակությամբ, ինչպես և Քարահունջ և Սթունհենջ անունների և դրանց իմաստների որոշ մերձակցությամբ: Ընդգծվում է նաև Գորիսի սահմաններում գտնվող Քարահունջի և Սիսիանի հուշարձանի միջև եղած ոչ մեծ հեռավորությունը: Հնարավոր այս կապը հիմնավորելու համար մատնանշվում է **քար** և **սթուն** բառերի նույնիմաստությունը, ինչպես և անգլերենում «հենջ» բառի բացակայությունը: Հեղինակների կարծիքով «հենջ»-ը առնչվում, մոտենում է հայերենի **փունջ**, **ծայն**, **հնչել** բառերին և կարող է դրանց ձևափոխումը հանդիսանալ: Հարցի վերջնական պատասխանը թողնելով լեզվաբաններին՝ նշենք միայն, որ համաձայն «Webster's Illustrated Encyclopedie Dictionary»-ում տպագրված «Tormont Publications Inc, 1990 Montreal, Canada»-ի՝ էջ 784-ում կարդում ենք, որ «Henge» նշանակում է «նեոլիթի կամ բրոնզի դարաշրջանին պատկանող քարից կամ փայտից պատրաստված շրջանաձև ծիսական կառույց»: Հուշարձանի բնույթին համապատասխանող այս բացատրությունը չի համատեղվում և հուշարձանի նախնական **Սթանհենգ** անվանը, որը հիշատակված է XII դ. պատմիչ անգլոնորման Վասեի կողմից և թարգմանված իբրև «կախված քարեր»³: Հետևաբար անվանափոխել հուշարձանը, զրկել այն տեղական արմատներից և դրանք վկայող ավանդությունից՝ հիմնավորելով այն սուկ henge կամ hang դրանցից առաջինին հարմարեցրած **հունջ** կամ **հունչ** բառով, կարծում ենք, երբեք է, և դրա հիման վրա տեսություն կառուցելն ու այն պաշտպանելը հավանաբար համարձակ փորձ է:

Տեսության հիմնավորման համար ավելի համոզիչ փաստեր են հարկավոր, այլապես ստիպված կլինենք ընդունել, որ անհիշելի ժամանակներից արդեն Քարահունջը հենց այդ անունն է կրել, և այս հնագույն անունն անփոփոխ պահող քարահունջեցիները մ. թ. ա. XIX դ. հայտնվել են

Սոլոբերիում, որովհետև Սթունհենջը մ.թ.ա. XIX դ. է թվագրվում (նախնական փուլը): Ինչ վերաբերվում է նախընտրելի «Ձորաքարեր» անվանը, ապա այն ստեղծած բնիկներն ապրել են այն ժամանակ, երբ շարունակելով հավատող կերպարանափոխություններին՝ ամբողջությամբ մոռացել էին հուշարձանի նշանակության մասին:

Հարց է առաջանում, թե երբ է կառուցվել հուշարձանը և ինչ նշանակություն է ունեցել այն: Հուշարձանի նկարագրությանը և մեկնաբանմանն առաջինն անդրադարձել է ազգագրագետ Ստ. Լիսիցյանը: Դիտարկումները հետազոտողին հանգեցրին այն կարծիքին, թե քարարկերը (հողի մեջ խորացված) բնակարաններ են հանդիսացել, անցքերը բացվել են կենդանիների օգնությամբ քարերը տեղափոխելու համար, իսկ ձվածիր կառույցը կենտրոնում տեղադրված դամբարանի համար կրոնիկ է եղել, ուր երևի ծեսեր են կատարվել⁴: Շրջանաձև կառույցի տաճար հանդիսանալու հնարավորությունը չբացառեց նաև հնագետ Կ. Քուշնարյովան նշելով, թե, ըստ երևույթին, այդտեղ անդրչիրիմյան պաշտամունքին առնչվող ծեսեր են կատարվել⁵:

Ասվածից դժվար չէ նկատել, որ հեղինակները շրջանաձև կառույցն ու կենտրոնի դամբարանը համաժամանակյա են դիտել, այլապես չէին գրի, թե դա անդրչիրիմյան պաշտամունքին ծառայող տաճար է հանդիսացել: Այս կառույցները համաժամանակյա չէին, որովհետև դամբարանն ու այն շրջափակող կրոնիկը, որի առանձին հատվածները երևում են դամբարանի քարե լիցքի տակ, թվագրվում են մ.թ.ա. X-VIII դդ., իսկ բնակատեղին ու շարքով կանգնեցված քարերն ու հարցականի ձևով դասավորված քարերը շատ ավելի վաղ են: Այդ ենցույց տալիս նաև դամբարանի ծածկասալերից երեքը, որոնց վրա անցքեր են բացված: Այդ քարերը դամբարանը կառուցողները տեղաշարժել են շարքով կանգնեցված քարերի մոտից:

Համոզիչ չէ և անցքերի առկայությունը քաշող ուժի հետ կապելու միտքը ոչ միայն նրանով, որ անցքերը բացվել են հուշարձանի տարածքում, այլև նրանով, որ

²Парсамян Э., О возможном астрономическом назначении мегалитических колец Ангелакота. Բյուրականի աստղադիտարանի հաղորդումներ, պրակ LVII, Ե., ՀՍՍՀ ԳԱ, 1985, с. 101-103, **Հերունի Պ.**, Հայերը և հնագույն Հայաստանը, Ե., 2006, էջ 71-72:

³Տե՛ս **Хокис Дж., Уайт Дж.**, Разгадка Тайны Стоунхенджа, Москва, 1984, с. 21:

⁴Лисициан С., Кошун-даш. Мегалитическое городище в Сисане (Зангезур). Академия Наук СССР XLV Академику **Н. Я. Марру.** Изд. АН СССР, Москва, Ленинград, 1935, с. 708-721.

⁵Տե՛ս **Кушнарева К.**, Древнейшие памятники Двина, Е., 1978:

քարերը, ծանր լինելով (բազալտի տեսակարար կշիռը՝ 60-3,11. այդ ցույց է տալիս, որ քարերի մեծ մասը 4-8 տոննա և ավելի ծանրություն ունեն, մյուս կողմից առկա են և փոքր քարեր, որոնց վրա նույնպես անցքերը են բացված, չնայած դրանք կարելի է հեռացնել 2-3 հոգով), չդիմանալով լարմանը, անմիջապես կկոտրվեն, հատկապես՝ քարի եզրի և անցքի միջև եղած նեղ շերտը: Ասվածը հիմնավորելու համար բերենք մեկ օրինակ ևս. կատարված փորձերը ցույց են տալիս, որ 32 տղամարդ ընդամենը 1,5 տոննա բետոնե զանգվածը հազիվ են տեղաշարժել 4 աստիճան բեքության վրա (հասկանալի է, որ կենդանիների ուժը օգտագործելու դեպքում մարդկային ուժի գործոնը նվազ կլինի): Այդուհանդերձ, եթե անտեսենք նույնիսկ այս փաստերը, ապա արտահայտված կարծիքը կրկին անհամոզիչ կինչի այն պատճառով, որ անպատասխան կմնա այն հարցը, թե ինչու անցքեր չկան ամենախոշոր ժայռակտորների վրա (օրինակ՝ ձվածիր կառույցի քարերը և ոչ միայն) և հակառակը՝ առկա են փոքր քարերից երկու-երեքի վրա. դրանք գտնվում են շրջանաձև կառույցի տարածքում, ինչը և ենթադրել է տալիս, թե դրանք ժամանակ առ ժամանակ տեղաշարժվել են: Այսպիսով արտահայտված կարծիքը, չբացահայտելով հուշարձանի նշանակությունը, ավելի առեղծվածային է դարձնում այն՝ խառնաշփոթություն առաջացնելով և տարբեր կառույցների (դամբարաններ և շարքով կանգնեցված քարեր ու բնակավայր) ժամանակագրության մեջ, առանց որի, ինչպես ժամանակին դեռ շեշտել է պատմահայր Խորենացին, պատմությունը ստույգ լինել չի կարող:

Հուշարձանի թվագրությունն ու շերտագրությունը պարզելու նպատակով պեղումներ կատարեցինք հնավայրի չորս տարբեր հատվածներում՝ բացելով նաև մի քանի դամբարաններ, որոնք, գտնվելով հուշարձանի հարավային հատվածում, նույն կառուցվածքն ունեին ինչ և շրջանի կենտրոնում եղածը: Պեղված դամբարաններից հայտնաբերված նյութերը թվագրված են մ. թ. ա X-VIII դդ: Ցավոք, մայր հողի մեջ պատրաստված խոշոր քարարկղների կողոպտված լինելու հանգամանքը թույլ չի տալիս նույն վստահությամբ մոտենալ վերջիններիս թվագրությանը: Դատելով դրանց կառուցողական առանձնահատկություններից՝ ենթադրում ենք միայն, որ

դրանք կառուցվել են մ.թ.ա. II հազարամյակի II կեսում: Հնարավոր է այս թվագրության հստակեցմանը կօգնեն այլ դամբարանների մաքրման ընթացքում ինչ-որ բեկորներ հայտնաբերելու հնարավորությունը:

Ներկա վիճակով կարող ենք նշել միայն, որ հարցը պարզելու նպատակով մուտքով քարարկղի (մուտքի առկայությունը դամբարաններում եզակի երևույթ չէ) մաքրման ժամանակ, ստորին շերտից հայտնաբերեցինք առանձին, այդ թվում և գունազարդ խեցանոթների բեկորներ: Կապ չունենալով քարարկղի կառուցման ժամանակի հետ՝ դրանք կարող էին դամբարան ընկնել բնակավայրի մշակութային շերտից դամբարանը կառուցելու ժամանակ: Այս ենթադրության օգտին են խոսում բնակավայրի տարբեր հատվածներում կատարված հետախուզական բնույթի պեղումների արդյունքները: Դրանք ցույց տվեցին, որ հուշարձանի մշակութային շերտի հզորությունը ամենուր տարածվում է 0.3-0.5մ միջև: Դա խոսում է բնակավայրի գոյության ոչ շատ մեծ ժամանակաշրջանի մասին: Դատելով ամենուր հայտնաբերված միատեսակ նյութերից (գորշ անփայլ, սև փայլեցրած ու այլ երանգներ, ինչպես և 8 կարմիր հիմնագույնի վրա սև կամ դարչնասևագույն ներկով գծազարդեր ունեցող խեցանոթների մասեր, աղորիքներ, կոկիչ և այլն), բնակավայրը կարող է հիմնադրված լինել մ.թ.ա. III հազարամյակի վերջում-II հազարամյակի սկզբում: Հուշարձանի արևելյան կողմում կանգնեցված ժայռակտորները այդ ժամանակաշրջանին են պատկանում:

Հարց է առաջանում, թե ինչ իմաստ ուներ կարճ ժամանակ զոյատևած բնակավայրի համար այդքան աշխատանք ծախսել, խոշոր ժայռակտորներ բերել, անցքեր բացել դրանց վրա և այլն, ապա լինել այն, որի հետևանքով և ամրացած բնակավայրը հարյուրամյակներ հետո դամբարանադաշտի է փոխարկվում: Նման իրավիճակ կարող էր ստեղծվել պատերազմի, այլ բնույթի խոշոր աղետի ժամանակ, երբ բնակչությունը անմիջապես լքում է բնակավայրը, կամ եթե հուշարձանը ծիսական նշանակություն ունենալով՝ ինչ-որ լուրջ պատճառով կորցնում է այդ նշանակությունը և, մատնվելով անգործության, լքվում են: Այս դեպքում բնական է ենթադրել, որ հուշարձանի կառուցման ժամանակ մարդիկ ամենևին չեն

մտածել հետազայում պատահելիք այդ պատճառի մասին: Բոլոր դեպքերում առաջին ենթադրությունը չի հաստատվում, քանի որ աղետի հետքեր պեղումների ժամանակ չդիտվեցին:

Մնում է երկրորդ ենթադրությունը, որի օգտին են խոսում շրջանաձև ու շարքով կանգնեցված քարերը, անցքերի առկայությունը: Իրոք, անցքերից դիտելու դեպքում, որոնք հիմնականում արևմուտք-արևելք ուղղվածություն ունեն, տեսնում ենք հետաքրքիր և շատ կարևոր օրինաչափություն, բոլորն ունեն երկիր-երկինք կամ երկիր-հորիզոն ուղղվածություն, որի հետևանքով կարելի է տեսնել երկնականարի կամ հորիզոնի առանձին հատվածներ:

Այս դիտարկումները ենթադրել տվեցին, թե անցքերը բացվել են տարվա տարբեր ժամանակներում, տարբեր բարձրություններից, որոշակի կետերից երկնային լուսատուների շարժմանը և դիրքին հետևելու համար⁶: Տվյալ դեպքում անհասկանալի է մնում, թե ինչ նպատակով են կանգնեցվել այն քարերը, որոնց վրա անցքեր չեն բացվել. հարցի կապակցությամբ որևէ ենթադրություն կամ վարկած առաջադրելուց, ձեռնպահ ենք մնում: Այս տեսակետից առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում շրջանաձև դասավորված քարերից (դրանցից ոչ մեկի վրա անցք չկա) կազմված կառույցը, որի արևելյան մասում կանգնեցված քարերը «հարցականի» պոչիկն են կազմում: Այս դեպքում առանձին կարևորություն է ստանում շրջանի կենտրոնում գտնվող դամբարանի համար ծածկասալ ծառայած կարմիր գույնի քարը, որը սկզբնապես, ամենայն հավանականությամբ, կանգնեցված է եղել շրջանի կենտրոնում:

Հաշվի առնելով այսպիսի բարձրությունը, անցքերի հեռավորությունը հողի մակերեսից, ինչպես և քարի շրջանի մեջ գտնվելու հանգամանքի հավանականությունը՝ հանոզվեցինք, որ այդ բարձրությունից դիտելու դեպքում, արևը 21-ին՝ ժամը 7:10 «նստեց» պոչիկը ձևավորող երեք քարերից մեջտեղինի վրա և հաշվված վայրկյանների ընթացքում հեռացավ այդ կետից: Հասկանալի է՝ տեղաշարժվելու դեպքում, եթե այլ կետից դիտենք, արևի սկավառակը «կնստեր» քարերից մեկի կամ մյուսի վրա:

Այս կապակցությամբ հարկ է ներկայացնել և սիսիանցի սիրողների կողմից բացահայտած մանրամասնը. դեկտեմբերի 21-ին կատարած չափումների ժամանակ, արևի ճառագայթը, անցնելով շրջանի եզրին գտնվող քարի անցքով, ընկավ կարմիր կտորի վրա, որը տղաները մինչ այդ դրել էին շրջանի կենտրոնում, ուր և, ամենայն հավանականությամբ, կարմիր քարն է կանգնեցված եղել: Կատարված դիտարկումները կասկած չեն թողնում, որ այս առեղծվածային հուշարձանը աստղագիտական նշանակություն է ունեցել, որտեղ նաև, կարծում ենք հետևել են համաստեղություններին:

Ցավոք, մոլորակները դիտելու կամ դրանց վերաբերյալ հաշվարկներ կատարելու կարևոր խնդիրը, ինչպես նշում է ակադ. Պ. Մ. Չերունին, ուսումնասիրված չէ: Այդուհանդերձ, գիտնականը համոզված է, որ մեր հեռավոր նախնիները հետաքրքրվել են նաև մոլորակներով: Հետազոտողը Ջ. Հոկինսի համաձայնությամբ ներկայացնում է և վերջինիս կողմից իրեն ուղղված նամակից բավական ընդարձակ մի հատված, որտեղ ասվում է, թե Սթոունհենջը հետազոտող աստղագետը նշում է նաև հուշարձանի, շրջանից գնացող քարուղու՝ լուսնի ծագման ամենահյուսիսային կետին, նրա կուլմինացիայի օրը մ.թ.ա. III հազ. ուղղված լինելու հանգամանքը⁷: Տեղին է նշել և՛ Է. Ս. Պարսամյանի, և՛ Ա. Հ. Բարսեղյանի դիտարկումների արդյունքերը, որոնք ցույց են տալիս, որ անմիջապես շրջանի հարևանությամբ գտնվող մուտքի (այդտեղ քարեր չկան) կենտրոնում նախքան արևածագը Վեներան է երևացել: Հետազոտողները համոզված են, որ հուշարձանը պատրաստողները կարող էին այն օգտագործել արևին, հնարավոր է և երկնային այլ լուսատուներին հետևելու համար⁸:

Ձորաքարերի՝ աստղագիտական նշանակություն ունենալու հանգամանքը կասկած չի հարուցել և հուշարձան այցելած օտարերկրյա մասնագետների մոտ, որոնք իրենց հերթին որոշակի դիտողություններ են կատարել ու ենթադրություններ առաջադրել, դրանք բարեխղճորեն շարունակված են ակադ. Պ. Չերունու աշխատանքում: Այստեղ նշենք միայն, որ մենք լիովին բաժանում ենք հուշարձանի՝ նաև

⁶Տե՛ս **Խնկիկյան Օ.**, Սիսիանի Ձորաքարերը, «Հայաստանի բնություն», 1984, N-4, էջ 33-34:

⁷Տե՛ս **Չերունի Պ.**, նշվ. աշխ., էջ 64, 67:

⁸Տե՛ս **Парсамян Э., Барсегян А.**, Загадка Зорац Кара, «Խ. Արմյանի անվ. պետ. մանկ. ինստիտուտի գիտաշխատանքների թեմատիկ ժողովածու», Ե., 1987.

ծիսական նշանակություն ունենալու միտքը:

Չճանրանալով այս ընդարձակ հարցի վրա՝ նշենք միայն, որ մեր բնապաշտ նախնիները ևս, ինչպես և մյուս ժողովուրդները, պաշտել են բնության երևույթներն ու երկնային լուսատուները: Փաստերը բազմաթիվ են, և դրա ուղղակի վկայությունն են նաև Եզնիկ Կողբացու այն խոսքերը, թե «...ինչպե՞ս պիտի երկրպագվեն ոչ ինքնագո և ոչ մշտնջենական գոյակները, մանավանդ մարմնավորներն ու տեսանելիները, ինչպես՝ արեգակը, լուսինը, աստղերը, կրակը, ջուրը, հողը, որոնք մոզերի ու հեթանոսների կողմից պաշտվում են»⁹:

Оник Хникян - История одного памятника

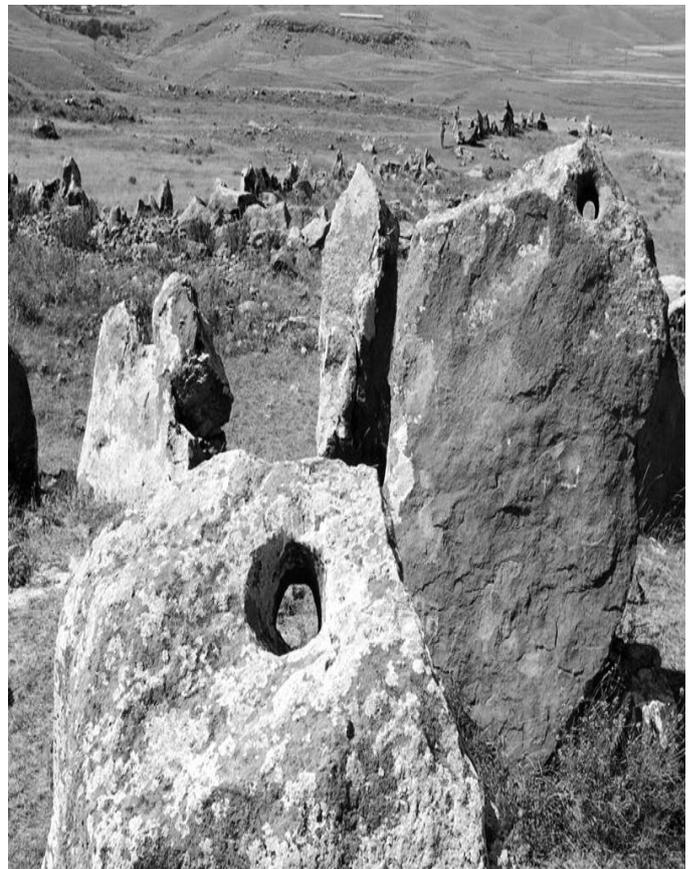
В статье говорится о находящемся близ г. Сисиана однослойного памятника “Зоракакер”, название которого связано с древним преданием. Представлены также мнения специалистов о значения памятника: они созвучны с предположением автора, что “Зоракакер” имел астрономическое назначение и датируется последней четвертью III тыс. до н. э. (академик П. М. Геруни предлагает более раннюю датировку).

Ключевые слова: Сисиан, Зорацкакер, Караундж, Стоунхенджа, монумент, строение.

Onik Khnkikyan - The story of one monument

The article refers to a monument, near Sisian, called Zorats Karer derived from an ancient tradition. Professional opinions about the significance of the single-layer monument are also presented. They are in line with the author's Zoroats Karer in the last quarter of the third millennium BC. According to academician Paris Heruni, Zorats Karer was constructed in the 6th millennium B.C. and served as an observatory.

Key words: Sisian, Zorats Karer, Karahunj, Stonehenge, monument, structure.

⁹ Տե՛ս Եզնիկ Կողբացի, Եղծ աղանդոց, թարգմ., մեկնաբան, Ա. Ա. Արրահանյանի, Ե., 1970, էջ 34:

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ, ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԲԱՆԱԴԱՎԱՔՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱՐԿԱԴԻ ԾԱՏՈՒՐՅԱԼ

ՁՐՈՒՅՑՆԵՐ, ԱՎԱՆԴԱՊԱՏՈՒՄՆԵՐ, ԾԻԾԱՂԱՇԱՐԺ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ

Սկիզբը նախորդ համարում

ՅԷՂԻՇԻ ԷՇԸ

Հինչի մասին պետի պաղմեն, սըրանից դիզ քառասունհենգ տարի առաջ ա իլնի¹:

Ինըստուտը ավարտել են, յեկալ շենը, վարժաբեդ են ըխշադում: Աշագերդների տեղ ու թնթնի չիկար, էնքան շատին: Հագարից ավել խօխա կար մեր ըշկօլումը, մըն օխտանասուն-օթասուն վարժաբեդավ: Խօխօրցը թիվը էնքան շատ էր, վեր մըն շենքում տըղվարում չին: Նիկալայի թիվին շինած մի հին շենքում քաշ դասարանին

ին սուվօրում, միշնանկ խօխերը զօռավ տըղվարվում ին քաշլիկ մըն շենքում, վեր առաջ իլնի էր օրիշ տեղա յեկած մարթկանց դօնաղ ընթունլի տեղ: Սավետը վեր յեկալ ա, էս «զայեժի դօնը» ըշկօլ են շիննիլ: Պանցր ու դասարանները սուվօրում ին սավետի վախտին սարքած մըն շենքում, վեր կօշվում էր սի պտնակ ըշկօլ:

¹Ամսագրում զետեղված բարբառային այս նյութերի գիտական տառադարձությունը կտրվի Ս. Ս. Մանուչարյանի կողմից. տառադարձման մասին տես **Աղաբեկյան Մ., Հանեյան Ա., Ուռուտյան Ռ.**, Հայերենի տառադարձման նոր համակարգը, Հայերենի բարբառագիտական ատլաս, պրակ 3, Ե., 2010, էջ 5-22:

Մըիեկ կատք, ուսչիչ մարթ ա, բա խի՞ ա գյուղավարի խօսում, բա համու՞թ չի: Հինչ ալ օզում էք ըսեցաք, յես վօրօշալ են էս պատմությունը շենի լիզվնվ ասեն:

Գ՛նդոն չեն հինչի հետի, ինձ՝ ըռաչվա վարժաբեդիս թըվում ա թն ըտենց ավելի հետաքըրքիր ա, համալ սագական կինի են տիժնի վըխտերում ապրած սերունդի

մըհար: Իսկ նօր սերունդը վեր ուրան գըրագետի տեղ ա տիրնիլ, թօղ

անցածների լիզվնվ տեսնա, թա հիշքան քաղժըր ու համալ լիզոն են ունեցալ մեր պապերը. համալ ուրանց կուրծերավ, համալ ուրանց խելքավ ու շընօրքավ: Գրական մաքուր հայերենը, իհարկե, լնվ պան ն, համա մեր բարբառըն ալ տեն ք՛իցիլի չի: Յեկաք մեր պապերի խուսացած լիզոնն մըտըրներաս թըռըցընենք վէչ: Բառեր կան վեր մըն փուլ մեղրավ կարալ չես օտես, աշխար արժեն:

Կանք քառասունհինգ տարի ըռաչվա մեր խօսկին:

Յեկի ըշկօլի դասատու, համ ա էնքան ալ խամություն չարեցի: Շատ շուտ մերվեցի աշագերդների նըիտ: Աշակերտների հետի յես էնքան ալ փիս դասատու չի: Խօխերը ինձ հարգում, սիրում ին: Չիմըն ալ խունար կ՛ննի տես ինձ լըսում ին: Գ՛նդոն չեն հինչն էր փահմըս խօխօրցը տօր էր յեկալ: Ռնվնս գ՛նդոն ին, ինձանա վախում չին, բայց գ՛նդոն ին, վեր ծերքըս ծանդըրն ա: Բայց շըտերի տնսերըն ին խընգարում: Կընեկ, թն տըղամարթ դասատու, թափավուղ չի կար: Հնր վեր կըրքընեն մօտ էր անում, տնսերը խընգարում ին: Շատերը նըիտնեն փեղ էին տանում դասարան: Փեղավ, պիլնննվ, ծերքավ թակում-

թրկթրկորում ին լըկըգտըված լակուտ-ներին, շատ վախտ դումբըրուդին տակըն ին տամ, կավիճըն ին փըռըցընում ճըկըտներան:

Մըն դասատու Յեղիշ կար, օրիշ տեղա յեկած: Գյուղում սեփական տօն չօներ, քըրեհավ էր ապրում՝ ըշկօլան մօտի մըն տան: Մանգալու մարթ էր, շատ տընահաս: Տանտի վախտը դասատու էր՝ կարթին, կուլտուրական, շըլաբան տիրան, հենց տանան տոնս էր կան, տանում էր խալիս գյուղացի:

Կանտոնը, վունընմաները հանում էր, մըն ք'օ հնան շալվար, պենջան ք'իցուն

յիրան իրեքթթանի, նախշուն տըրիսը-

տըններավ տըրըխնեն կենում, մըն մեշօկ ք'իցուն ջընաղավը, ինգ'ուն էր ծօրերը: Մասուրի վախտը մասուր էր պիրուն, մօշի վախտը՝ մօշ: Բար ու բըղախըլը տանան պըկասում չէր: Յուվեր օգում էր ճըղուպեր, տըկօղին, գըկեռ, հուն օտի, ք'ինուն էր Յեղիշանց տօն: Ըշկօլան պատար հեռու, ձըրանց տանը տակին, մըն դօշ տեղ պատար վօղ էր յեր կալալ: Էդ վօղը պետի չըփարեր, վեր տավար-մավար նի չի մըտնե, կօխ չըտա:

Ծիմեռը մուտանում էր, Յեղիշը պետի չըփարի ք'ինան, յես ալ պետի ք'ինանի փեղի: Սաղ գյուղը կան փեղ էր վառում, կան ք'անման: Ըշկօլումը փիչերը տիրան փեղ ու ք'անման ին էրում: Աշագերդներըն ին պիրում, ըտա ձըրանց պարդականութունըն էր: Վառում ին, մօլը ք'իցուն դասարանը:

Քամի օրերը տան անելը կրակ էր: Քամին դըրուբօցավը նի էր մըտնում, ծօխը յետ տամ, պիրիննե, քըթըթըկըրնե ծօխավ լըցվում էր: Էնքան ծօխ էր ինուն, վեր գրատախտակը յըրօվում չէր: Նըստարան-ներան կացած՝ աշագերդները ըսկըսում ին ձըրողը յենդա հագիլը: Փեղի ծօխը անլան վօչինչ, քյիրմի ծօխը լափ խեխտում էր, թօղում չէր թան սընչե: Բայց օրիշ ճար չկար, դասարանը պետի թըքանար, խօխան պետի մըրսեր վեչ: Դե էր վախտերը դասատու, գյուղացի տարբերություն չի կար: Չիմըն ալ ք'անսիբ կըտօրվում ին: Աշագերդին տըրըխներավ ին կան ըշկօլ: Յեթան կաշվի տըրեխ չէր ինում, ձիգինի տըրեխ ին կենում: Յըր օժ հաղթում էր, կըտավի հաստ շօրեր էր կենում, հուվեր կարում չէր, բըրեգենտից, վօխճարի պըրթից

կըրկըտօրած շալվար-պենջան ին կենում, գ'իւղում թան քյանդըբագի քօսա ա, բագինին յիրան հագար կըրկատան կար,

ըստադաս-ընդադան տոնս պըրծած, կարերը քանդված:

Դասատուներան շատերըն ալ ին տըրըխներավ կան ըշկօլ, հատ ու կենդ մարթ վեր կիրգի սապօկներ օներ: Յի՞նչ անեին՝ պակաս պըռատ տարի էր: Մարթկանց կերածը մըն կուտուր ախին շօրվա էր, մըն կակալի կանի հաց, մըն կուտուր կըռտած պանիր: Յեթա էդ մօշը, գըկեռը, բօքին, սիբեղը, տօպը, ծընեփակըն ալ իներ վեչ մարթիկ սօված կըկուտուրվին: Մեծ ու կուճի սաղ օրը դաշտերըն ինգ'ան բըլըրըղան ին օտում:

Ուրեմըս դասատու Յեղիշին չափար էր հարկավեր քօստանը չըփըրելի հետի: Էն վախտերըն էս մավթուլից կ'օրծած սեթկեքը կարվեչ: Գյուղացիք ձըրանց պատկան վօղերը չըփարում ին: Ք'ինուն ին էր ծիմերան ու քուլերան լափռի, ցաք պիրում վօղի չօղօլը չըփարում: Գյուղան հեռու Կուրաթ կետի ծօրումը գյուղացիք բուստուննե ունեին, կարտօշկա, լօբի ին վարում, ցանում: Յեռվից վեր յեշում իր՝ սաղ չըփարավ ձըրողը անա անջատ քօստաննի ին:

Բուստուններան տիյեր ծօր ու քարափներավ կըտըրտված քըրծերի դըթերումը կանաչ, կըրճաճաղ ծառեր ու քօլեր ին, քօլերի նըհետ դըթվըղաթ խառնված լանիռի ու ցանքի քաշիկ փըշփօշուտ ծըռերի նըհետ: Ք'անցան Էնք, ձըրողը անա պատար հեռու Յեղիշը չափար ա կըտրում, յես փեղ էն անում:

Ասում էն Կուրաթի կետի էս հըսկա ծօրըն ի յեր, մինչեվ սըրերի դօշերը փըրփըրած ծառեր էն իլան, Էնքան դալին, վեր տական յեշալ էն յերգինքը յուրուվացալ չի: Մըհեկ էր ծըռերան պան չի մընացալ, սաղ կուտօրալ էն: Սավետը յեկալ ա վօղերը հանայնացնե, անհատները մըն ծառ չեն քօղալ, սաղ փըրթալ էն, յեր աճալ: Բայց ըստեղ-ընդեղ անլան էր ծառերի բարաթան մընացալ, տանան ա սըրումն ծառեր: Մըհեկ էր տակնան տոնս յեկած ծառերըն ալ էն կուտօրում:

Ըշունքվա մըն թուռըարեվ օր ա: Իշերը կապալ Էնք: Յեղիշը չափար ա կըտըրում յես փեղ էն անում: Պատար յետավ Յեղիշը տիյերան կանչում ա՝ վեր պըրծալ էն, յես ալ տուվօրան էն կանչում վեր պըրծալ էն:

Յեղիշը չըփարավը պեռնած էըը ք'իւշիւն ա, առաչ ինգ'իւն, յես ալ յեման: Շեման կըլխըվօր ենք յեկալ, ըստաղաս դիք ենք ք'ի

նիւն: Քըրքարուտ, նեղ ճընապա ա: Նեղ ա հերիք չի, պավարօտնէն ալ շատ շատ են: Հագիվ մըն իշի ճընապա ա՝ կ'ապիտ քըրերի միչամլ՝ օցի տես հիւլէր-հիւլ Ծր:

Իշերը յավաշ-յավաշ պիցրաննում են: Յեղիշը ինձանա մըն տասը մետըր առաչ ա ք'իւնում: Յեղիշի էըը, վեր չափար ա

պեռնած, ավէլի տիժար ա ք'իւնում: Պեռան

ծավալը ենքան մեծ ա, վեր տըրաքում ա ճընըպէ կօխկի ք'օբաննէրին, էըը գօռավ ա վօնդերը փօխում: Խըրեկ ա մընում յեր ինգ'ի: Յեղիշը իլկիչը ծերքին քըմական քըռէ տուված պահում ա, վեր էըը կարա առաչ ք'իւն: Մըն պավարօտի յիրան Յեղիշը սանը

պիցըրցընում ա.

-Չու, ա չու է, չու, չու, ա չու է...

Յըրօվում ա հինչ վեր պան են չի:

-Յեղիշ, հի'նչ ա իլւլ,- հըրցընում են:

-Պ'իւղիւն չեն, էս անդարը հունց վեր նըստալ ա, տեղան տոնրոն չի կ'ան: Ք'ի

նան տեսնամ՝ հինչ՝ էըը նըստալ ա, Յեղիշըն ալ չըրչարվում ա, վեր չափարը պիցըրցընէ, կարում չի: Վըռագ հըսնում են, իլկիչը յօր օնում, չափարը պիցըրցընում, ասում.

-Յեղիշ, տոն ալ ծերքըտ տար հանքիւն ճարի:

Յեղիշը ծերքը միւնչէվ ջընաղը տանում ա, ման կ'ան, համա իշի հանքիւն ճարում չի: Մընալ ա ման կ'ան, անլւն չի ճարում: Կըռնէրը դօշին խաչ ա անում, մընում շըշմած կաղնած:

Հենց եղ վախտին մեզանա ահագին տիյերան դափուլ մըն իշի զըռօց ա լըսվում:

-Յեղիշ, կարօ'ղ ա ըտա ք'իւ իշիտ զըռօցըն ա:

-Հու'նց թան,-զըրմացած ասում ա Յեղիշը՝ օշըր դիբան իշին զըռօցը:

Յեղիշը պարալիչ թըխածի տես մընում ա կաղնած, իսկ յես լւնվ համոզվիլի հետի չափարը քաշում են մընդօլ: Էըը կա վէչ: Փալանը կա, չըվանը կա, բայց էըը կա վէչ: Պանից յըրօվում ա իշի փօրքաշը բօշ ա իլւլ, չափարըն ալ վեր տեն ա ինգ'ան

ճընըպէ ք'օբաննիւն, փալանը յեկալ ա իշի քըմակավը տոնս յեկալ, էըըն ալ տական տըկլօր տոնս ա յեկալ, սըլպըտտուրիկ ք'անցալ: Յեղիշը նըկատալ չի: Մըռեկ ծիծաղըս կարում չեն պահեն, իսկ Յեղիշի ունքերան արին ա կաթում:

-Կըպըտահի, Յեղիշ, քեզ, փիս մի ըզգալ,- իփր օզում են Յեղիշին սերտ տամ, բայց ծիծաղս կարում չեն թաք կըրցընեն: Չափարը մըն դօլ են քաշում վեր էըըս կարա անց կենա:

Յեղիշին տանանկ տաս, արին չի կաթիլ: Պըռըշնես ուրոնր հօփ են տամ, վեր ծիծաղեն վէչ, անանկ չի կ'ան: Էշիս չու են ասում, կ'ան դիբան տօն, իսկ Յեղիշը վօնդերը քաշ տալավ, սըհաթանը մեհետ կըլօխը թափ տալավ, տաննըր-տանրտանկ յեմ աս կ'ան ա: Վեր պատար ք'իւնում ենք, Յեղիշը ափալ-թափալ կ'ան ա հըսնում ինձ ու դիլխօր ասում.

-Հենց ըրա օրիշ գ'իդան վէչ, խընթըրում են:

-Յեղիշ,- ասում են, - սամսեն արխային կաց, յես վէչ քեզ տեսալ են, վէչ ալ տոն յեկալ էս չըփարի:

Յեղիշը արխային ա տաննում, նի մոտնում շենը: Բայց դեռ ուրանց հայաթը չըհասած՝ տեսնում ա էըըն արտեն յեկալ ա տօն: Փիս ջըղայնացած օզում ա իշին ք'իցի կ'իւնը, մըն լւնվ մըհակին տակը տա, համա մեկալ մեթկը փօխում ա: Էըը յօր ա օնում, ճընապա ինգ'իւն դիբան փալանը: Տեղ ա հըսնում, փալանը տիւնում իշին յիրան

կ'ան տօն, բայց չափարը պիրում չի:

Էքսի օրը ք'իւնում ենք ըշկօլը: Հանլան

ուսուչանց մի չըմըտած՝ պանցիւն ծիծաղի սանս են լըսում: Նի են մըտում տեսնան մըն քանի դասատու ուրոնր կըլխէ հուվաքված Յեղիշի իշի և չափարի պատմօրյունըն են անում: Ընթանենը մըն ժամ յետավ աշագերդները ըստեղ-ընդեղ կուչկա տանած ընկեր Յեղիշի իշի մասին են պաղմում ու հըռհըռում:

Էդ օրը Յեղիշը տաները թօղած շուտ ք'իւնաց տօն: Կըտաղած յեկը կօխկավըս

անց կացավ, աշկերը ճիրը կալած յեշեց ինձ.

-Է'տ էր քու մարթկօթունը:

Յերթվեցի, վեր յես մեխկը չօնեն: Հըվատաց վէչ:

Ք'ի ննց տօն և մըն շաբաթ տանան տոնս չի
>
յէկը, միճնչէվ վէր մարթկանց ծաղր ու
ծանակը պատար փըրըղաթէց,
հինդարտվէց:
Եիշտը ասէմ` ինձ մըհար ալ գաղտնիք
մընաց, թն էր մասին հու՞ յէկը տարածեց

ժըղըվուրթի մէջ: Բայց խօսկու ու զըրոնց էր
ք'ի ննում էն մասին, վէր Յէղիշին տեսալ էն
>
տըկլօր էշըն առաջ ըրած դիբն փալանը
ք'ի ննլիս :
>

ՎԵՐ ԿԵՐԱՑԱԼ ՉԻ ՓԱԽՉԻ

Յուրիկը շատ ա բիրբիթու, չըրօթուն ա
անուն: Յըրվանի խուխէն թըխում ա, մագան
ծիքուն ա, յիրան ճնր ա շըպըրտուն:
>
Մարը` Յէղին, Յուրիկին մըն քանի հետ
սաստում ա, ըգգուշացնում:
-Ա՛ շան յէթիմ, քէգ ասում էմ չըռիտ կաց,
հի՞նչ կ'օրծ օնէս խալխի խուխէն մըհէտ:
Յուրիկը սայմիշ չանում, հիտէվում չի,
մօրը ասածը պննի տէղ չիտինում:
Տէսնում ա խօխան ուրանը շարունակում
ա, մարը ջըղայնացնում ա:
-Դէ՛ բօլա, բավական ա ալի, հօքիս
կէրար,- ասում ա, տըղէն յէննան ինզ'նում,
փըռնում, ըսկըսում թակիլը:
Յըրէվան Բօխճա բիբին տանան տոնս
ա կ'ան տեսնում Յէղին տըղէն թակում ա.
հունց ա թակում: Վօնդին, կըլխէն, փօրին,

ըշտէղին ասէս թըխում ա: Յէշում ա, յէշում,
ծիծըղէլավ ասում:
-Ա տօ՛ է, ա տօ՛ է Յէղի, հիճ ըրալ ա էս
ա ըրալ, ա տօ՛ է...
Էտ դնրոնը Կիրիքօրըն ալ ա կ'ան
հըսնում, բէղը սիպտանկ, հարգին, պաղվին
մըն մարթ:
-Ա հըմանչուն չէս, Բօխճա, ասէնք
մարըն ա ջըղայնացալ խուխէն թակում ա,
բա քէգ հի՞նչ ա յէկալ: Մարը խըրէկ ա
թակում, տու ալ կըլխավը կ'նում էս տամ: Տու
ալ էս մար, բա մէխկը չի՞ էր խօխան:
-Չէ մէխկը չի, Կիրիքօր, էտ վէր
կըրացալ չի մօրըն ըռաչան փախչի, մէխկը
չի, թօղ հիշքան կարում ա թակի,- ասում ա
ու թնզն շարունակում,- ա տօ՛ է, ա տօ՛ է,
Յէղի, էդ վէր քու ըռաչատ կըրացալ չի
փախչի, հի՞նչ տըղա ա, տօ՛ է...

ՃՈՒՎԱՐԱՆ

Սէյիդմալի անունավ մըն թօրք հըյէրին
շատ ա քօռուղ տամ: Ք'իշէրը նի ա մըտնում
շէնը վօխճար, կօվ, ծի, հինչ պըղահում ա,
կ'նղանում ա տանում: Յայէրը կըլխէ էն
ինզ'նում հու ա անում: Կանչում էն
Սէյիդմալուն, աշկը վըխըծցընում: Պնն չի
ստացվում: Թօրքընլն շարունակում ա
ուրան սիրած արէստը: Յայէրը մըտածում
էն` հինչ անէն, վէր Սէյիդմալին կ'օղօթունը
թարգ անի:
Սէյիդմալուն մըն լավ ծի ն իննում:
Վօրօշում էն ուրանք ալ Սէյիդմալու ծին
կ'նղանան:
Դէ թօրքըն ալ ծի շատ ա սիրում: Ավէլի
լնվ ա կընէկը տանիլ տա, քան տակի ծին:
Ծին թօրքի պաղիվըն ու նամուսըն ա:
Բիլակավ տըղան ուրան տակի ծին ուրիշի
տալ չի: Չիմ մըհալումը խայտառակ
կըղառնա, յէթա ծին կ'նղանան, կամ ուրիշի
ծէրք ինզ'ի: Սէյիդմալու ծին ալ հօ ծի չէր,
մըն արծէվ էր: Սիպտանկ, ճակատը դաշխա
ծի էր, վէր պնց էր ինզ'նում, ալ դիբէտան

հըսնօղ չիկար: Շատ թօրքէրի աշկ էր
Սէյիդմալու ծիյին յիրան: Պըղահալա
>
տասը-տըսնըհէնզ ծիյավէր յէննան էն
ինզ'նում, կըրացալ չէն փըռնէն: Ծին փըրկալ
ա ուրան: Ըտրա մըհար ալ նա արխային նի
ա մըտում հայի գյուղէրը, վըտանգի
դէնքում, ծին չափ ք'ի ցնում, կօրչում, տըղա
էս յէննան հըսէ:
Թն քանում յէննան կարաս հըսնէս,
Սէյիդմալուն յէննան ալ կըրըսնէս: Էսքանը
լավ գ'իդնլնվ հայէրը վօրօշում էն
Սէյիդմալու ծին կ'նղանան:
-Մինակ ըտըհէնց կարանք Սէյիդմալուն
խըղճըցընէնք, վօնդը հայի վօղան
կըտըրցընէնք,- ասում ա Բաղանը` հայդնի
մըն քաջ տըղամարթ: Յըվաքված մարդիք
կըլխավ էն անում, այսինքը` համաձայն
էնք:
-Յնլն մէհէտ ալ փօրծէնք Սէյիդմալուն
ասէնք, տէսնանք հի՞նչ ա ասում,-
խօրիուրթ ա տամ Բաղանը:

Խաբար էն անում, վեր Սեյիդամալին կ'ան: Մըն էրկու-իրեք ժամ չանցած Սեյիդամալին կ'ան ա հըմբարտ-հըմբարտ կաղնում հըլերի ըռաչին:

-Դէ ըսեցաք տեսնամ ծեր օգածը հի՞նչ ա...

-Մեր օգածըն էնա, վեր, Սեյիդամալի, տո՛ւ քու կ'օղոթյունիդ վերչը տաս, բեղին ծիքիլավ ասում ա Բաղամը:

Սեյիդամալի, յեթա՛ն տո՛ւ թալանիտ վերջը տաս վէչ, հէսիկ ասում էն, մէնք քու ծիտ կ'հողանալու էնք:

Էս անքամ Սեյիդամալին ռէխը մինչէվ ընջուկը տակերը պաց ա անում, հըռհըռում:

-Շատերըն էն փօրցալ, կըրացալ չէն:

-Օրիշէն կըրացալ չէն, բայց մէնք կըրալու էնք,- ասում ա Բաղամը:

-Ծեր հինարը տեսնամ,- ռէխը ծըռըռատում ա Սեյիդամալին:

-Սեյիդամալի, հայի ծերքան հանն պան չի պըրծալ, քու ծին ալ չի պըրծընէլու:

-Ին ծին կ'հողանուղը հա՛ն լան ծընվալ չի: Յէս մեռած չէն, վեր ին ծիտ կ'հողանան,- քընըծիծաղ ա տամ Սեյիդամալին թըռնում տամ ծիյին յիրան, աչկա կօրչում:

Հըսնէլավ ձերանց տօն՝ Սեյիդամալին, ծիյան յեր ա կ'ան, գիհարը յօր օնում, լավ թունարում, տանում կ'հանն կապում, մըն մեծ աման կ'անրի տի՛նում ըռաչին: Վեր մըթնում ա, կ'հանի տո՛ւնը փակում ա, մըն կըտաղած շօն կ'հանին մըղական կապում, ինքը քյինում տանը հըրացանը տինում կօխկին, արխային քօն ինձում: Տօնըն ու կ'հանը ձերու կօխքի էն ձևում պատը պատին: Ընհէնց վեր յեթա՛ն կ'օղը դափուլ կ'ան, շօնը լափ ընջուկին տակին կհաչի, ձերան յեր կըրցընէ, իսկ յեթա՛ն օգան կ'հանի տի՛նին մուտանան, շօնը յիրա կըպըրծընէ, ծէվ-ծէվկանի:

-Դէ թօղ մընը կարա կ'հանն մուտանա,-ինքըն ձերան ծիծաղում ա Սեյիդամալին, յէվ աչկերը փակում:

Քյիշերվա կեսին Բաղամը մըն հինգերի ըրհէտ կ'ան ա մուտանում Սեյիդամալու

կ'հանին: Ծըրքըրներին նախօրօք մըն ճուվարան էն պերած ինձում, միչին մըն կեսան տըվարի մէս: Հինգերը շէնքի քըմակի դօլավը յավաշ-յավաշ պիցրանում ա կ'հանի կըտօրը, ք'ինդիրանվը կապած ճուվարանը կախ անում շանը յիրան: Շօնը մըսի վօտը

ըզգում ա թէ չէ, թըռնում ա նի մըտում ճուվըրանի մէչ և, ըսկում մէսը օտիլը: Բաղամի հինգերը ք'անդիրը ծիքում ա, ճուվարանը տանում տիյերան մըն տեղա պէնդ կապում: Շօնը մընում ա ճուվարանին միչին՝ օթան կախ իլան: Բաղամը դանստին հըսնում ա, կ'հանին տո՛ւնը պանում, ծին ըխուռան յէտ անում, գիհարը տինում, թըռնում միշկին ու պուկ: Հինգերը հազիվ ա յէննան հըսնում:

Սեյիդամալին քյիշերվա յեր ա կէնում, ք'ինում տեսնում կ'հանը տանտանկ, շօնըն ալ տիյերան կախ իլան: Կըլխան փըռնում ա, վայ անում: Հէփ ուշքը կ'ան ա կըլօխը, հըսկանում ա վեր հայերըն էն կըլխէն ք'աննա պերալ:

Օրիշ ծի ա նըստում, կ'ան Բըղամի կօխկը:

-Ման օլում, ըղաչանք էն անում,ծիս ինձ տուվաք:

Բաղամը մարթկանց միչան քերծի տես տո՛ւ ա կ'ան, վարավուրդ անում Սեյիդամալու իրիսկըհատին, ասում:

-Սեյիդամալի, մէնք քու ծին քեզ կըտանք մինակ մըն պայմանավ:

-Հինչ պայմանավ,-յեր ա թըռնում Սեյիդամալին:

-Պէտի խօսկ տաս, վեր ծին քեզ տալան յէտը, ալ մեր դուլերին յուրուվալու չէս:

-Խօսկ էն տամ, էս ժամհաթի ըռաչին խօսկ էն տամ,- խըղճացած ասում ա Սեյիդամալին:

Ծին պերում էն: Սեյիդամալին օզում ա նըստէ, Բաղամը կըռանում ա Սեյիդամալու ընջուկին կամաց ասում:

-Սաղ-սալանաթ ք'ինն, բայց ըշտեղ քունը ասես, ընդէղ ալ մերը կասես:

ԿԸՈՒՓԻՆԳԱՆ

Հըվըտըրընում էն, վեր ըսեց պան իլան մ:

Կօնկուրսը մեծ ա ինում: Վերչին քըննութունըն ա ինում, դասախօսը լանվին

փիսին յեշնւն չի, ըստիպված հուլեր նի ա մըտում, կըտրում ա: Բայց վօրպէսի շատ կըտրէ, պէտի խօխօրցը համօզի՝ վեր պան չէն գ'նւղնւն: Մըտածում ա՝ հի՞նչ անի: Վերչը հընարը ծարում ա: Եիրնվ լիգինը մըն կըռափինգա տի՞ննւն ա ակուշկունը: Արեվը տամ ա կըռափինգին յիրան: Ըրեվին

ղօլը վեր պատար թըքանում ա, յօր օնում կըռափինգան շօռ տամ, խօխօրցը մըն-մըն կանչում: Նիմըտածին հըրցընում ա.

-Կարաս ասէս խէ՞ ըրեվին տուված ղօլը ցօրտ-ցօրտ ա էն մըն ղօլը՝ տաք:

Խօխտըքը մընում էն էշ կըտրած: Ք'նւղում չէն հինչ ասէն: Շատերը փօրցում էն տական տոնս կ'անն, ասում էն ճոնը թափանցիկ ա, կաքինէտի տաքութիւնը էս ղօլաս տուվալա կըռափինգին յիրան, կըռափինգան փըռնօղի ծերքի տաքութիւնը ա...

-Չէ, գ'նւղնւն չէք, երկուս էք ըստանում:

Խօխտըքը ուրիւր յէնդա կ'անն էն, ուրիւր յէնդա կըտըրվում: Վերչում մընում ա գյուղան յէկած խէղճ ու կըրակ մըն տըղա: Սա ալ չըմէտքը-չըմէտքը նի ա մըտում, գ'իդանլնվ վեր մըն ա երկուս ա ըստըանալու:

Դասախօսը հանանն հարցը սըրան ալ ա տամ:

-Ըրեվին ղօլը խէ՞ ցօրտ-ցօրտ ա, էն ղօլը՝ տաք:

Էս խօխան ալ անին-վանին յեշնւն չի, ասում ա.

-Բա՞ հիիդան, կարօղ ա մըն շան տըղա կըռափինգան յեր ա կալալ շօռ տուվալ:

Դասախօսը վեր ըտէնց պաղասխանի ըսպասում չէր, աշկերը չըռում ա խուխէն յիրան, քըմըծիծաղ տամ.

-Շան տըղան տու էս, բայց զաջօտնիկըտ տօր չօրս էն տի՞ննւն, ընթունված էս:

ԾԱՎԱԼԸ

Փիգիկայի դասախօսի անումը յեր իլնծ էր, վօրպէս շատ խիստ դասախօս: Ուսանողներին շատ էր չըրչարում: Շատերին էր կըտրում, շատերին ցածր էր գընհատում: Չիմըն ալ վըխվըխէլալ էն նի մըտում էտ դասախօսի կօխկը: Կ'անն ա քննութեան օրը: Ուսանողներին հերթալ կանչում ա: Մըն երկուսը դաստին կըտըրվում էն, տըխուր-տըխուր տոնս կ'անն: Մըն ուսանօղ հարթափ-հարթափ նի ա մըտում, տօմսը քաշում, նըստում, ըսկըսում մըտածէլը: Յուրօվում ա վեր դասախօսան վախում չի: Դասախօսը մըտքումը վօրօշում ա, վեր սըրան պէտի կըտրէ: Կանչում ա կօխկը, ըսկըսում հարցեր տալը:

-Ասի տէսնան գընդի ծավալը հու՞նց կըվօրօշէս:

Ուսանօղը պաղասխանում ա:

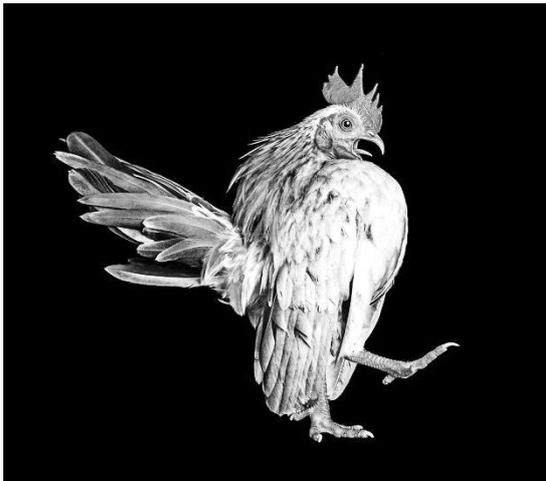
-Բուրգի ծավալը հու՞նց կըվորոշես:
 Ուսանողը պաղասխանում աս:
 -Էս սենյակի ծավալը հու՞նց
 կըվորոշես:
 Ուսանողը պաղասխանում աս:
 Դասախօսը տեսնում աս օրիշ ճար
 չիկա, ավելի տիժմար հարց աս տամ:
 -Բա քու ծավալըդ հու՞նց կվորոշես:

-Կըլխես յի րան կինգէն մըն մեծ չանի
 մէջ,- ասում աս ուսանողը:
 -Շան տըղա, բա վեր դափուլ
 խէխտվէ՞ս...
 -Հալա մըն քըզանա կըպըրծընեն,-
 ասում աս ուսանողը:

ԸՍԱ ՉՈՒՐ ՎՕՆԴԵՆ Ա

Կենսաբանությունից քըննություն աս:
 Դասախօս պարօն Բունյաթյանը էրգանն
 սըղանին յի րանն հինչի վօսկէռ ասես վեր
 շարալ չի: Վուսկըռնէ աս, թըռչունների,
 զանազան կենթանիների վօնդեր, թաթեր,
 ճանգեր: Ուսանողներին կանչում աս,
 ըստօլան մըն վօսկէռ, մըն կընդիչ, մըն
 վօնդը յօր օնում, հըրցընում.
 -Սա հինչի՞ վօսկէռ աս:
 Մընը կարում աս պաղասխանի, մընը
 կարում չի: Պաղասխանօղնին օրախ-
 օրախ տոնս էն կ'անմ, հուվեր ալ կարում չի,
 կիլօխը քաշ աս ք'ից ո՞ւմ, ք'ին ո՞ւմ:
 Հերթը հըսնում աս մըն փիս սուվօրոուղ
 տըղէ: Ըսա վօջ մըն պանն գ'իւդիւմ չի, բայց
 օզում աս բախտը փօրցի: Կ'անմանըստում
 դասախօսին ըռաչին, ըսպասում:
 Բունյաթյանը ըստօլին թափած
 վուսկուռներան մընը յօր օնում, մենգնում
 տըղին:
 -Կարաս ասես սա հի՞նչ վօսկէռ աս:
 Էս ուսանողը յէշում աս յէշում, պանն չի
 կիլօխ ինգ'իւմ:

-Էրկուս,- ասում աս Բունյաթյանը,-
 կարաս յեր կենաս ք'ինաս:
 Ուսանողը քօռ-փօշման յեր աս կենում
 տոնս կ'անմ: Տոնս աս կ'անմ կարիդօրը,
 դափուլ, մըտկավը մըն պանն ան անց
 կենում: Վընդամանը հանում աս, նասկին
 հանում շըպըրտում, շըվարին փօխկը
 տիյեր քաշում, պէպիկ վօնդը տըռնին
 դաթավը մենգնում յեվ սանսը սանսէն
 փօխած՝ կանչում.
 -Պարօն Բունյաթյան, պարօն
 Բունյաթյան...
 Բունյաթյանը յէշում աս տիռնին
 դաթավը դիբան ուրան մենգընած տըկլօր
 վօնդին և զարմացած ու ջըղայնացած
 ասում.
 -Հի՞նչ աս, հու՞վա, հինչ էք օզում:
 -Պարօն Բունյաթյան դէ կարում էս
 ասի, սա հու՞ր վօնդըն աս: Բունյաթյանը
 տէղան ծառս աս ինում, ք'ինան տեսնա էդ
 խուլիգանը հուվեր, բայց ուսանողըն
 արթէն ծըլկալ էր:

Տըղան համալսարանը ավարտում աս, կ'ան գյուղ:

-Տըղաս, մըհէկ տու հի՞նչ էս սուվօրալ,- հըրցընում աս հարը:

-Մաթնատիկոս էն, հայրիկ, մաթնատիկօս:

-Էդ մաթնատիկօսը հի՞նչ աս, բալիկըս:

ՅԱԿԸ

-Դէ հունց ասէմ, հայրիկ, յես կարամ ապացուցէմ վեր էրկուսը հավասար աս հրէքի:

-Վահ,- գըրմանում աս հարը,-խէ՞ ըթէնց պան ալ աս ին՞ում:

-Ին՞ումն, ին՞ում, հայրիկ, ըտա հի՞նչ աս, ըտրանա ավէլ պանէր ալ աս ին՞ում,- լօպազանում աս տըղան:

Վեր պատար մըթնում աս, հարըն ասում աս.

-Էրկու հավ էփի, աս կընէկ:

Կընէկը հավէրըն էփում աս, մըստում էն հացի:

Յըվէրան մընը հարըն աս տի՞նում ըռաչին, մընը՝ մարը, ըսկըսում էն օտիլը:

-Բա յէ՞ս, բա ին՞ հավըս հօրա՞,- ասում աս տըղան:

Յարը խօրը յէշում աս տըղէն ճըկըտըմիչին.

-Տնի ալ քու ապացուցած հավըս կեր, գու՞ր էս էքան սուվօրալ:

ՅԸՐՎԱՆԻ ԿԵՂՏԸ

-Ըսէնց էն անում, վեր Ձախարը կարա վէչ դի՞քն տես անց կէնա:

Յունց աս պըդահում մըն օր Յայրաբէրը տեսնում աս վեր Ձախարը չըփարի կըլխավը թըռավ, մի մըտավ իւրն նց գուգարանը: Յայրաբէրը մըհակը յօր աս օնում քի՞նում գուգարանի մըղակումը կաղնում:

Յէնց վեր Ձախարը տոն աս կ'անմ, մահակը շօռ աս տամ խէղճ մարթու կըլխէն:

-Այ մարթ իմ մէխկը հի՞նչ աս,-ասում աս Ձախարը:

-Մէխկըդ էն աս վեր, մի էս մըտալ մեր գուգարանը:

-Խէ գուգարանը մի մըտէլը արգէ՞լ աս...

-Յա, արգէլ աս,- ասում աս Յայրաբէրը,- յես օգում չէմ, վեր քու կէտըս իմ կէտին մըհէտ խառնվի, հըսկացա՞ր...

Յէմվան յէշուղ տեսնօղները լսում, ծիծաղում էն, իսկ միչնէրին մընը խէլունքը կուլօխը թըփըղըղէլավ ասում աս.

-Չէ, յըրօվում աս ըստէղ օրիշ հաշիվ կա:

Էրկու հըրէվան՝ Ձախարը մէկալ Յաբէրը կըռէվ էն անում: Յաբէրը տեսնում աս վեր Ձըխարին աշկը իւրան կընգանը յիւրան աս: Դնիզ մըկատում աս, վեր կընէկը

Ձըխարին պանի տէղ չի տի՞նում, բայց միյէվնոյն աս հէնց Ձըխարին սըփաթը տեսնում աս, իւրան փիս աս ըգգում: Կընգանը պան չի ասում, բայց ընիէնց անում աս, վեր Ձախարը իւրանց տօն կ'ան վէչ:

Գյուղացիք մըկատում էն վեր Ձախարըն ու Յայրաբէրը խըռուվըխէթ էն, հըրցընում էն.

-Յայրաբէր, էդ հի՞նչ սէվ կատու աս անցկացալ ծեր միչնվը:

-Ըստէնց աս հարկավեր, ժօղօվուրթ,- ասում աս Յայրաբէրը,- յես ընիէնց պէտի անէմ, վեր Ձըխարի վօնըր մեր տանա սանսէն կըտըրվէ:Գյուղացիք տեսնում էն վեր Յայրաբէրը իւրան չաստօկը չըփարում աս, Ձըխարին չաստօկան առանձնացընում:

-Էդ հի՞նչ էս անում, Յայրաբէր:

ԾԱՎԱՐԸ

Հեռու տեղից յեկած մըն մարթ կ'ան աս
նրան ծանօթի տանը ղօնաղ ինզ'նում:
Տանը տըղամարթըն ու կընէկը ԼԱՎ
ընթունում էն էս մարթին, հարգում,
պաղվում:

Վեր մըթնում աս, կընէկը տաք-տաք
յօղան-դօշակը պիրում աս, փափուկ
դիվանին յիրան ղօնաղին տեղը սարքում,

պարի ք'իշեր ասում, ուրանք ալ մարթավ-
կընգանավ ք'ինում էն ղօլի ութաղումը
քօն ինէն: Էս մարթը շօրէրը հանում աս,
դինջանա պըրանումա, քօն ինում:
Ք'իշերվա մըն վախտ ըզգում աս վեր փօրը
ցավում աս: Յեր աս կենում վեր ք'ինա
զուգարան: Օթաղան տոն աս կ'ան,
տոնըն պանում վեր ք'ինա, դափուլ մըն
զըռ շօն յիրան աս թըռնում վեր սըրան ծեվ-
ծեվ անի: Սըրտաճաք տանած տուռը
կապում աս, ըըրիտն յիրան յետ տանում:

Փօրը ըսկըսում աս ավէլի ուժեղ ցավիլը,
ընհէնց անում աս, վեր կարում չի տեմ
կենա: Բա հի՞նչ անի: Սէտըն աս կ'ան վեր
տանը խօխա կա: Վեր խօխա կա, ուրէմըն

գարշօկ ալ կ'ինի: Ման աս կ'ան խուխէն
գարշօկը ճարում: Գարշօկը պիրում աս
տինում օթաղի մէջտեղը, յիրան

պըպըզում, միջին ճօթ-ճօթ կ'ան, գարշօկը
լըցնում: Վեր փօրը տըրտակում, ԼԱՎ
դինջանում աս, էս անգամ ք'ինում
արխային պըրանում, քօն ինում:

Քըշըհանը շուտ կընէկը յեր աս կենում,
տէսնում տանան շընավօտ աս կ'ան: Ըսա
հինջան պէտի ինի, մըտածում աս, ք'ինում
խուխէն գարշօկի ռէխը պանում,
տէսնում հինջ՝ գարշօկը միջէվ պօկը
ծավար ան: Ըշկէրին հըվատում չի:
Մարթին ալ աս յեր կըրցընում:

Մարթավ-կընգանավ յէշում էն
գարմանում:

-Ըսա հինջ պա՞ն աս, մեր խօխան
հան արհէնց պան ըրած չի, էս հինջ
ծավար ան, թան մեր խօխան աս, ծավար չի
կերալ:

Ղօնաղը չիմ լըսում աս, աշկերը
պանում, քընաթաթախ ասում:

-Ձըրմընալի պան չիկա, էն շօնը
հիշքան կապած ինի տըռանը, ծեր
խօխան էնքան ծավար աս կեղտելու:

ԿԱՂԸ, ՔՕՈՂ, ՔԱՈՂ ՅԵՎ ՔԱՉԱԼԸ

Ժօղօվուրթը ծիծրղէլի շատ պան աս
ըստեղծալ: Բայց էս մընը համ ծիծրղէլի աս,
համ՝ մըտըծէլի: Ժօղօվուրթը ըստեղծալ
աս, ժօղօվուրթըն ալ պաղմում աս:

Մըն մըթէն ք'իշեր կաղը, քառը, քօռը,
քաչալը ճընապա ինգանծ ք'ինում էն:
Մըթնըքիշեր օր, հազար սար ու ծօր,
ջանավարի, ավագակի աշխար... Մընալ
տէսար մըն շառ, մըն փօրցանք պըղահէց,
անտեղի տեղը կըրակի մէջ ինզ'ան, հինջ
զ'իդան հինջ կարօղ աս պըղահի...

Պատար վեր առաչ էն կենում, քառը
դափուլ կաղնում աս տեղը:

-Տըղէրք, սան էն լըսում, հի՞նչ կ'ինի:

Քօռը ծերքը դիբան առաչ մէնզընում
աս, ասում:

-Դո՞ւզ էս ասում, հէնց էն մարթիկ ինէն:

-Վու՞յ կ'անու էն մըզըրնէս քանդէն,-
ասում աս քաչալը:

-Յէկաք, փախչէնք, -ասում աս կաղը:

ՓԱԼԻՔԱԽԱՆԸ

Մըն պակաս-պըռատ տարի Մանասը
մէկալ ուրան հինզեր Օսէփը մալան,
շօղուլը յեր կալած ք'ինում էն թօրքէրը՝

փէշխուրթի: Մըն թօրքի նըհէտ պայման էն
կապում, վեր պէտի ընդրա հէտի էրկու

հարկանի տօն շինեն: Ասում են, խօսում, կինը կըտրըրցնում, թորքի տանըն ալ հարմարվում, ապրում: Հայ ուստեքը անց են կենում ձրանց կ'օրօին, պատերըն ալ յավաշ-յավաշ պիցրան ձում աս:

Մըն օր թորքը մուտանում աս պատշարներին, ասում.- Գ'նողում էք հինգ կա, յես դարդ օնեն, օզում են ծեգ ասեն, հայը պան գ'նողօղ աս ինձում, ընդենց պան աս, վեր կարող աս տուք ալ գ'իդաք:

-Ասի, Մամեդ քուրվա, ասի, տեսանք էդ հի՞նչ դարդ աս, յեթան մեր ծերքավը յեր կյան, ք'օ մանգ կանենք:

Մամեդը ըսկըսում աս ուստօցը բացատրել վեր մըն հարթըն օնի, պաճառավեր աս, պատար վախտան յետը խօխա աս պիրիլու, օզում աս գ'իդան ախճիկ աս ինիլու, թա՛ տըղա:

Ուստեքը մըն խըրեկ մտածում են, ձրողը աշկավ անում, Մանասըն ասում աս.

-Մամեդ, տիժանր պան չի կա, հարթնիտ տեսնամ, դաստին կասեն՝ տըղա աս պիրիլու, թա ախճիկ:

-Դու՞գ էս ասում, ուստա Մանաս,- ուրախացած ասում աս Մամեդը:

-Մամեդ, ըսօրվանից գ'իդան, վեր յես մինակ քարի ուստա չեն, ըտրա ուստան ալ են:

Մամեդը վըռագ-վըռագ ք'ինում աս հարթնի պիրում ուստօցը կօխկը.

-Ըհը, էս ալ մեր հարթըն:

Ուստա Մանասը էրգան թըմաշա աս անում Մամեդի հարթնին, մըտածում, ասում.

ԱՊԵՐԱՑԻԱՅԻ ՓՈՂՈՐ

Երկուսավ բալիցումը պըրանած ենք: Յես են, մեկալ պըլօտնիկ Համայակը: Յես լեղապարկըս են ասպրացյա ըրանլ, Համայակը՝ ըստամօքսը: Երկուսըս ալ լանվ ենք: Մեր վօնդավ կարում ենք պալատան տուս կ'անք, ք'ինանք կարիդօրի դիվանին յիրան նըստենք,

ասենք, խօսանք, ծիծաղենք: Ուտելին ալ խօսկ չի կա: Տունբուշկօցումը հինգ ասես վեր կա վե՛՛ սըմետանան փըռնած մինչեվ հավի ճաշերը: Էն վախտըն աս, վեր ամման հինգ թուլ են տամ, օտում ենք:

Դէ մընացած պաներն ալ տեղը տեղին ըրալ ենք: Սանիտարկան փըռնած մինչեվ

-Լավ չեն հըսկանում, մեկտ տըղա աս ցույց տամ, մեկտ՝ ախճիկ:

-Էտ հունց հըսկանանք,- կասկածիլավ ասում աս Մամեդը:

-Մամեդ, հարթնիտ ասի ք'ինան են պուճախը, յես տաննան կ'ան ըստեղ:

Մամեդը հարթնին կարքադրում աս ք'ինան պօճախը, կ'ան:

Հարթըն ք'ինում աս պօճախը, յես տաննանում:

Մամեդը յեշում աս ուստեն.

-Հը, ուստա Մանաս, մըեկ հի՞նչ կասես:

-Էն կասեն, Մամեդ, վեր ըստաղաս են պօճախը ք'ինալիս ախճիկ աս, ընդեղան տես կ'անլիս՝ տըղա աս:

Անցում աս ահագին ժամանակ; Ուստեքը շենքը պատում են պըրօրնում, պըրաստվում տօն ք'ինան լի:

Հենց էդ վախտըն ալ Մամեդի հարթըն էրկու խօխա աս պիրում՝ մընը ախճիկ, մընը՝ տըղա: Մամեդը ուրախանում աս, ձրանց գ'օրան-բիլաննավը մըն լավ քեփ անում, Մանասին, Օսեփին ալ կանչում հունց վեր պաղվավեր դօնադներ և հարուստ պեռներավ ճըհապա տինում ձրանց յերգիրը: Ասում են՝ ուստա Մանասն ու Օսեփը էդ տարին ձրանց ք'նլփանքը լի ու անպակաս պահում են Մամեդ քիրվայի տըված բօլ-բօլ նըվերների հաշվին:

պալատի պիժիշկը, հինգ հարկավերըն աս տուվալ ենք: Ապերացիյա անուղ պիժիշկը, դուզ աս պան չասալ, բայց դէ ըստուր-ընդուր անա հըրցըրալ ենք, տարալ հաշիվը փակալ: Ախպերըս աս տարալ տիրանլ պիժիշկին ըռաչին, համալ շընուրակալ տառալ-յեկալ: Տոն կ'իրվիլի վախտը ք'ինում են տեսում Համայակըն ու կընեկը կարիդօրի դիվանին տխուր-տխուր նըստած են:

-Համայակ, խե՞ տըլտուր էս, հի՞նչ աս իլանլ,- հըրցըրում են:

Խօսում չի: Ունքերան արին աս կաթում: Կընեկըն ալ ձրան անա բեթար:

Այ մարթ, խե՛ խօսում չես, խե՛ չես ասում հի՞նչ աս իլանլ:

Համայակը կըլօխը պիցըրցընում ա, տըխուր յէշնմ հնմ.

-Արշակ, կըլխընէս օյին ա յէկալ:

-Հի՞նչ ա իլնլ,-վադ պանն էմ մըտածում, սէրտըս ըսկըսում ա շուտ-շուտ ըխշադիլը:

-Մէր կընէկը փօղը տարալ ա տա, տեսալ ա պիժիշկըն արտէն թօղալ ա ք'անցալ Մասկվա: Հիմա գ'իլդիլնմ չէնք հի՞նչ անէնք, փօղը հու՞ր տանէնք տանք:

-Տընաշէն, ըտրա հէտի էս տըխըրվալ, յէս ալ գ'իդիլնմ էմ թան մըն փիս պանն ա պըդահալ:

-Ըտրանա ալ փի՞ս պանն, Արշակ, ըխշարքավըս մըն խայտառակ տաննանք պըրժանք:

-Լնվ է, քու հար լրնս տաննան, փօղ ա ալի հէփ կըտաս-կըտաս:

-Ըշտադան կըտամ, ասում էն տանավ-տեղավ քօչալ ա ք'անցալ, ընա ալ ըստեղէր յէօղը չի,- դիլխօր-դիլխօր ասում ա Հըմայակը, իսկ կընէկը լըցըկ'իլնմնմ ծէրքէրը ծալում ա, դօշին խաչ անում:

Ք'իլնմնմ էնք պալատը: Հըմայակի ունքամէչը պանվում չի: Իրէսը դիբան պատըն ա ըրալ, կառավաթին պըրանալ, վէչ խօսում ա, վէչ ծըպտում, մըտածում ա...

Կէսօրին քույրը յէր կալած՝ մըն ջահէլ տըղանարթ պիժիշկ նի ա մըտնում մէր պալատը: Քույրը ըսկըսում ա մէր ճընշում-մընշումը չափիլը, իսկ պիժիշկը համ պան ա կ'իրում, համ ալ մէզանա

հալում-հարցում անում թան՝ հու՞նց էք, հու՞նց չէք:

Հէնց էդ դանրումը Համայակը դանրը պադնում ա պիժիշկին: Պիժիշկը խօրումը լըսում ա Համայակին, համալ դաթումը կըլխավ անում, այսինքը օզում ա ասի յէս աման հինչ լավ կըլխէ էմ ինգ'ում: Յէտավ պիժիշկը աթօռը մօտ քաշէց, հիվանդին մըն էրկու հարց տուվալ.

-Ապէրաց'ա անուղըտ հու՞վա իլալ, սիրէլիս:

-Ըստէփան Գայկօվիչը:

-Ասում էս՝ հու՞, - հըրցընում ա ջահէլ պիժիշկը, համալ ծիժադում:

-Սիրէլիս, տա իմ ամէնալնվ հինգէրըն ա, էքուց ալ Մօսկալ էմ ք'իլնմնմ, կակռազ Ստէփանի կօխկը:

-Վայ, էտ հինչ լնվ ա,- խուխէ տէս ուրախանում ա Հըմայակը,- վէր ըտէնց ա, քէզ մատաղ, փօղը քէզտամ, տար տօ իւրան, ասի քու հիվանդըտ՝ Համայակ Գիրիքօրյանըն ա տուվալ:

-Աշկիս յիրան, բա խէ՞ չէն տանիլ,

հաշվի վէր փօղըն արտէն բըժիշկ Ստէփանի ծէրքին ա,- ասում ա բըժիշկը, ծէրքին պապկան յօր օնում ախպէրավարի տիւս կ'ան պալատից: Հըմայակը պըրանած տեղան յէր ա կէնում, մըն, էրկու անքամ պալատումը տէս-տէն ք'իլնում, ճակատը հուլուղօրում և պալատան վըռազ-վըռազ տիւս կ'ան: Յէննան յէշում էմ, ծիժադըս կ'ան ա: Պանից յուրօվում ա փօղը տանում ա տա պիժիշկին, ըտրա հէտի ա էդքան անհանգիստ,-մըտածում էմ յէս, մէնգընվում կառավաթիս, ադյալը ք'իլնմնմ յիրան, աշկէրըս հօփ օնում:

Գ'իլդիլնմ չէն հիշքան էմ քօն ինում, մէկալ աշկէրըս պանում էմ տէսնան Հըմայակը տիւռնը պանում ա, ծիժադըն իրէսին նի մըտում պալատ:

-Տարար փօղը տուվէ՞ր,-հըրցընում էմ:

-Հա, տուվէ ուրան, արխային տանն:

-Համայակ,- ասում էմ,-բայց էտքան փօղը լավ դավէրյա ըրէր ըտրան:

-Հու՞ր,- մըն տէսակ հուշտ իլնմծի տէս տեղան յէր ա թընում Համայակը :

-Էդ ջահէլ պիժիշկին:

Համայակը ծէրքը պիցըրցընում ա, մանդը տնգում դիբան պատալօկը:

-Ըտրանավ հի՞նչ էս օզում ասէս, Արշակ:

-Օզում էմ ասէն, Համայակ, պիժիշկ էր, բայց ժուլիկ էր յըրօվում:

-Հըմանչում չէս, Արշակ, ըտէնց պան էս ասում, ժուլիկը մարթ կըբուժի՞...

Օզում էմ պան ասէն, բայց ասում չէն: Համայակը խըռուվածի տէս իրէսը շօռ ա տամ դիբան պատը:

Իմ քօնը տանում չի, իսկ Համայակը հանգիստ խըռընփացնում ա:

ԽԵԼՈՒՆՔՆԵՐ ԳՈՒՎԱԾ

Ռեստա Մանասին, մրմալ ուստա Օստին քորքերան կանչում են, պատ տինիլի, տոն սրրքիլի: Էրկուսըն ալ յեր են կենում, ք'ինում: Մինչեվ քորքերին վողը հըսնիլը ըսկըսում են ուրոնը նըհետ վիճելը: Մանասըն ասում ա:

-Տոն գ'ոնումն էս վեր յես քեզանա լավ ուստա էն, օստի:

Օստին կ'ոնջիլը տ'ուրոնը ա տամ:

-Յէս ալ պակասը չէն:

Մանասը քընծիծաղ ա տամ.

-Օստի, վեր լավ մըտածես, պըկըսօթունըս կըգ'իդնա:

-Էդ տ'ու հինչ ավել պան գ'իդնցիր, վեր յես գ'իդնցի վէչ, Մինաս,- բորբօքված ասում ա Օստին:

-Կապոնք, կըտեսնանք:

-Արտեն տեսալ էնք, Մանաս:

Տեղ են հըսնում: Տըղվարվում են քորքին տանը: Ըրոնգոնը վեր կ'ան ա, քորքը հյերին լավ հաց ա տամ, հարգում, պաղվում: Կընեկը կ'ան ա փափուկ տըղաշօրը փըռում, Մանասըն ու Օստին յուրդանի տակ մըն տեղ պըրանում են, վեր քօն ինեն:

Թօրքի կընեկը տաշտակը ճիրավ

լըցած պիրում ան, վեր հայերի վօնդերը լ'ավաննա: Ըտա մեծ պաղիվ ա մարթի հետի: Յէթա օգում են ուրանց հարգանքը ցույց տան դօնաղին, հենց պըրանում ա տեղը, պիրում են, տաք-տաք ճոնը տինում, վօնդերը լ'ավաննում:

Թօրքի կընեկը ըթենց ալ անումա: Մանասը վօնդին մընը յուրդանին տական տոն ա օնում, վեր կընեկը լ'ավաննա:

Կընեկը լ'ավաննում ան. սըրփիչավ սըրփում, ըսպասում: Ռեստա Մանասը են մըն վօնդըն ալ ա տոն օնում, մենգնում: Կընեկը լ'ավաննում ա, ըսպասում: Էս անգամ Օստին ա վօնդը մենգնում: Կընեկը սուսուփուս լ'ավաննում ան ըսպասում: Բայց մինչեվ Օստին յուրդանին տական վօնդը տոն կօնի, Մանասըն ա վօնդը տոն օնում: Կընեկը լ'ավաննում ա, տաշտակը յօր օնում, ք'ինում: Օստին վօնդը մենգնում ա, ըսպասում: Կընեկը կ'ան չի: Ահագին էրգան ըսպասում ա, կընեկը կ'ան չի: Վօնդը մընում ա ըթենց տոն կալած, կընեկը կ'ան չի: Վօնդը մընում ա ըթենց տոն կալած, օգում ա քօն ինի, քօնը տանում չի: Մըտածում ա, թան խե էդ վօնդին մընը լ'ավացավ, մընը քօղեց առանց լ'ուվըննալի:

Քըշքհանը վեր լ'ուսնում ա, ինքըն ալ մըն տեսակ նեղացած, խըռօված ասումա.

-Տու կըլխե ինգ'ան, Մանաս, վեր էդ կընեկը վօնդիս մընը լ'ավանցավ, մընը քօղեց:

Մանասը ծիծաղումա.

-Էդ կընեկը պարդավեր էր չօրս վօնը լ'ավաննա, չօրսըն ալ լ'ավացալ ա, Օստի:

Ռեստա Օստին նօր կըլխե ա ինգ'ում, թան հինչ ա կաղարվալ, թըթըված, խըռօված յեշում ա Մանասին.

-Չըմանչում չէ՞ս, էտ պաննա, տու վեր ըրալ էս:

-Բա վեր յես ասում էն, քեզանա խելունք էն, հըվատում չէս,-լախ-լախ ծիծաղում ա ուստա Մանասը:

ՏՆՆՆԿԸ

Տարիներ առաչ էր: Յէս են ժամանակ ջահել ուսուցիչ ի, ըշկօլըն ալ սավետական էր: Էն վախտը ըսենց չէր: Թուրքերի նըհետ ք'իննալ-կ'նալ կար: Ուրանք ազադ կ'ան ին մեր դօլը, մենք ք'ինում ինք ուրանց դօլը: Չայերան շատերը ծանօթ մօտիկ մարթիք ունին քուրքերին միչին, քորքերը քիրվաներ ունեն հըլերին միչին: Սահման չի կար, պան չի կար, էնքան վեր գ'ոնում ինք սա հայինըն ա, սա՝ քորքինը: Շուտ-շուտ ուրոնը տեսնում ին, ուրոնը նըհետ

առուտօր ին անում, ք'ումնալի տեղը ուրոնը ք'օնագ ին անում: Ընդեղ կարտօշկա չիկար, կ'ան ին ըստաղաս տանում, ըստեղ նօռնը, շավթալի չիկար, ք'ինում ինք ընդաղան պիրում: Չամ կենդ-կենդ մարթիք ին ուրոնը նըհետ մօտիկանում, համ գյուղը, կօլխօզը, ըշկօլը:

Մընալ տեսար, Խուդաշիրին ընումավ մըն մարթ կար, խումբը յեր կալած յեկը համերգի: Ըստաղաս ալ ուստա Ռեհանըն

էր, կամ տափչի Լեվօնը ք'ի՛նում ընդէլ համերգ տամ:

Մեր ըշկօլը կարքին ք'ի՛նակ-կ'ակ օներ թօրքի մըն գյուղի ըշկօլի նըհէտ: Գյուղի անունը գ'իւղի՛ն էմ թա Մանհմադբանյու էր: Ք'ի՛նում ինք ուրիւր նըհէտ հանդիպում, մըրցուննի կազմակերպում, խօխերքը վալէթօլ ին խաղ անում: Հայերի և աղըրբեջանցիների բարեկամութեան մասին գէկուցումներ էր ինձ: Թօրքերը մէզ շատ լավ էին ընթումում:

Քիշերները մընում էնք գյուղացիների, դասատուների տըներում: Ժողովուրթին վերաբերմունքին խօսկը չիկար. հարգանքին, պաղվին ընթումում էին, հարգանքին, պաղվին ճըհապա տ'ի՛նում: Ես թօրքի գյուղումը ծանօթացալ ի փիզիկայի մըն դասատուի նըհէտ: Ք'իշերը ըտրանց տանըն ի մընացալ: Ուրիւր նըհէտ լավ կերալ ինք, խըմալ, լավ գ'իւրիւց ըրալ, խօսկը տուվալ վեր մեր կապը միշտ մընալու և, ազատ ուրիւր տօն էնք ք'ի՛նակու, կ'ակու: Յէս ուրան Ալի գարդաշ ի ասում, ինքը ինձ Արշակ մանիլին էր ասում: Մըն օր էս Ալի գարդաշը յէկը մեր տօն: Ըսպասում ի վեր կ'ակու և: Լավ, քու ասած, ընթումնեցի, ուտըցըրէ- խըմըցըրէ, հունց վեր ինքըն էր ինձ ուրանց տանը ընթումալ: Կընէկըս փափուկ տեղաշօրը պերը փըռէց պուրուժինի կառավաթին, բըմբուլի պարըր տիրավ կըլխէն տակին, վեր Ալին հանգիստ քօն ինի:

Ըռավօտը յեր կացանք, լիւվանցվեցինք: Կընէկըս մըսավ խօրակ էր ըրալ, նըստեցինք կերանք, մեր տանի իլան չիլանն տուվէնք Ալուն, ճըհապա տիրանք:

Մի էրկու ժաման յետը ք'անցի դալլախանան, վեր իրեսըս յեր անէն: Հունց վեր նի մըտա, դակլանքը իրեսիս յէշէց, ծիծաղէց:

-Հինչը՞ս և պանց, վեր ծիծաղում էս,- նեղացած ըսեցի յէս: Դակլանքը ծիծաղը շարունակելավ աթօռին յիւրան շօռ յէկը,

բօյահիլուն ըռաչան մըն տանակ յեր կալավ, տէմըրավ ինձ:

-Սա հո՞ւր տանակ և, կարօղ և ճընանցէս:

Կանանց կօթավ տանակ էր, պըրօպուշնիկավ, մըն էրկու- իրէք կըտրիչ պերան օներ: Ծէրքումըս պարան-պարան ըրէ, տէս -տէն յիշէցի: Այ քէզ պան՝ իմ տանակըս էր: Վեր ք'անցալ ի Ըրեվան, ընդադան ի իք կալալ: Բայց իմ տանակը էս դալլաք-վարսավիրի ծէրքին հի՞նչ և անում:

-Այ մարթ, կըլխէ չէմ ինգ'իւն, էս իմ տանակըն և, բայց քու ծէրքիտ հի՞նչ և անում:

Դալլաքը էս անքան լըրջացավ, ասեց.

-Են թօրք Ալին ք'իշերիս ծէր տանը՞ն և իլան:

-Հա, մեր տանըն և իլան, բայց տա հինչ կապ օնի իմ տանակի նըհէտ;

-Վեր կապ չի՛նի, ասիլ չէմ: Ես տանակը ինձ Ալին և տուվալ:

Հէփի՞,- գըրմացած հըրցըրէ յէս:

-Ըռըվօտիս, յէկը նի մըտավ, պարի լիւս ասեց, տանակը տուվավ ինձ, ասեց՝ Ըրշակի տանակըն և, անպայման կըտաս ուրան:

-Դակլանք, դիւզըն ասած, պան չըհըսկացա:

Դակլանքը բացատըրէց:

-Խէ՞, գ'իւղի՛ն չէս, թօրքի աղաթըն և, վեր հայի տանան տիւս և կ'ան, անպայման մըն պան պէտի յօրօնի տանի: Թէկուզ թէպուռ, մըն պանի կօթ, մըն տալէք, մըն ըստաքան, հինչ պըրհաի:

-Յէր և կալալ, նօրից խէ՞ և յէտ տան . յէս ըտըրանա էմ գըրմանում:

-Ք'ի՛նակիս գ'իւղի՛ն էս հինչ ասեց Ալին:

-Հինչ ասեց էդ անհամութը,- ջըղայնացած ըսեցի յէս:

-Ասեց, դիւզան տանակը յեր էմ կալալ, բայց Արշակը լավ մարթ և, օգում չէմ ինձանա նըղանա:

-Բա վըխծալ չէս մըն պան ալ քըզանա կ'ուղանա տանի:

-Չէ, մըղակումը կաղնալ և, տանակըն ինձ տուվալ, թօղալ ք'անցալ,- ասում և վարսավիր դալլաքը և անց կէնում ուրան կ'օրծին:

ԸՐԿԸՆՔՆԵՆ

Ապրում ինք գյուղի լնփ քըթումը, ճըհըպեն յիրան: Յես ի, կընէկըս, երկու

խօխա: Մեզի գ'օրան ապրում ինք: Յես ծիյի արաբա ի ք'իշնում, չօլան ալիր, ծանվար, ուտէլիք ի պիրում, կընէկըս՝ Սիրանուշը կար ու կըրկատան էր անում, պիծի թօրօնը վառում, օջախին յիրան հաց թըխում, արկանք աղում:

Արկանքը երկու պոլ օր մեծ քար էր, մընը տակին, մընը կըլխեն, ճըղացի քարի տես: Կընէկըս՝ Սիրանուշը, շնփնթը մընէտ-երկու հետ պինըցընում էր, հատիկը աղում, ծանվար էր անում, ծըվարի խուրդավ խաշիլ էր էփում, փօխինճ էր սարքում: Յէթա հարկավէր էր կ'ան, հըրվընէրան ալ ին կ'ան տանում:

Մըն թօրք ծանօթ ունի: Կ'ան էր գյուղում առուտօր էր անում, թօզ ու շնվթնլի էր պիրում ծախում: Յէթա մընում էր, կարում չէր ք'ինն ուրանց տօն, մընում էր մեր տանը: Հինչ վեր մենք ինք օտում, ինքըն ալ էր օտում, կընէկըս տեղը ք'իցում էր, դինջ քօն ինում, ըռավօտը յեր էր կենում, ք'ինում:

Մըն օր կյօրծա յէկի տօն, Սիրանուշը թն՝ Ղէվանդ, մեր ըրկընքներին հեսա իրէք ժամա ման էն կ'ան, կարում չէն ճարեն, կարօ՞ղ ա տո՞ւ ղափուլ տեղը գ'իդնա: Կարօ՞ղ ա տըված ինէս օրիշի, մըտատ թըռած ինի թն հուր էս տուվալ:

-Չէ, Սիրանուշ, հիշքան հիշում էն, յես օրիշ մարթի պան չէն տուվալ:

-Բա յես ալ չէն տուվալ, մեր ըրկընքնէն հօ՞րա:

Ինգյում էնք գյուղը, արկանք չէնք ճարում, հունց վեր պատը ծակալ ա նի մըտալ մէջը, վօչ մըն տեղ կավէչ:

Կընէկըս վեր շատ ա ման կ'ան ճարում չի, մըտքավըս ղափուլ մըն պան ա անց կենում:

-Ա կընէկ, -ասում էն, - կարօ՞ղ ա մեր ըրկընքնէն էտ շան տըղէ թօրքը տարած ինի:

-Այ մարթ խէլքըս կըտրում չի վեր թօրքը տարած ինի:

Էդքան ծանդըր քարերը շան տըղան հու՞նց յեր կալավ տարավ, վեր տեսանք վէչ:

Յես իմըն էն պընդում:

-Շատ հասարակ, տիրալ ա իշին խուրջինը տարալ:

Հինչ էլ ասում ի, մընա, մեր կընէկը ինճ հըրվատում չէր:

-Տեսնաս վեր հըրվանի ա պետք իլնլ, տարալ ա թաք կըրցըրալ, ալ պերալ չի:

Մըն քանի վախտ հետօ էտ ըրկանքի պատմությունը մըտաս թըռավ, բայց կընէկըս էրգան ժամանակ հիշում էր ու անհասցէ ուշունց տան, վըրվըթում:

Անցկացավ տասը, յետավ քըսան տարի: Յես ալ պըռըվէցի, կընէկըս ալ: Թօրքի ճըհապան ալ մըտըրներաս թըռավ, ըրկանքի մասին ալ մօռացանք Ըսկըսվէց հայի-թօրքի կըռէվը: Թօրքը հարձակվէց, մենք պաշպանվէցինք: Թօրքը առաջ յէկը, մենք խըռէկ տուվէնք: Վերչը էն իլնվ, վեր մենք ըստեղ հըղթեցինք, ղարաբաղցիք՝ ընդէղ: Թօրքերը համատարած պըրտվէցին: Մեր հըրէվան թօրքերը տօն տեղ թուղեցին, փախան: Յերգիրը խաղաղվէց: Օրիշ տեղերա հայեր յէկին, վեր ուրանց պապերի յերգիրներում ապրէն: Մեր գյուղան ալ շատերը ք'անցին զահմանների յիրան վօղ

վըրեցին, ցօրէն ցընեցին, ըսկըսեցին տավար ու վօխճար պահէլը: Տըղաս ալ մեր կօվերը տարավ էդ արան տեղերը: Մի երկու օր առաջ ծին նըստած յէկը, խուրջինը յեր կալավ տիրավ տափին, միչան երկու ծանդըրը պուլօր քար տո՞ւս կալավ և ուրախացած կանչէց ինճ:

-Պապա, մըն յէք տես հինչ էն պերալ:

Ք'անցի մուտացա, հինչ տեսնամ՝ արկանք ա, երկու ծըկծըկօտ պուլօր քար՝ կօթը յիրան:

-Էս ըշտաղա՞ն էս ք'անցալ պերալ, ա վօրթի,- ասում էն ու մեր արկանքը կօրած օրերը մէտըս ա կ'ան:

-Կօվերը ըրածում ին, պապա, նի մըտա մըն թօրքի գյուղ, մըն քանդված տան մըղակում յեր ինգ'ած էր, յեր կալա պերի:

Կընգանըս՝ Սիրանուշին կընչէցի:

-Ա կընէկ, յէկ տես տըղատ հի՞նչ ա պերալ:

Սիրանուշը յէկը ըրկանքին յէշէց, տակ ու կըլօխ թըմաշա ըրավ ու անկախ ուրան ղափուլ կ'օռաց:

-Վույ, ա մարթ, սա մեր արկանքըն
ա...

Յէս մընացի քար կըտրած: Ախր
ըրեսուն տարի անց կընալան յետը տըղաս

ք'անցալ էր մեր արկանքը թորքի գյուղունը
ճարալ:

ՃԵՆՇՈՒՄԸ

Հիվանդացալ էմ, տըղաս ինձ տարալ
ա հիվանդանոց: Ըշտեղըս ասես վեր
ցավուն չի: Վօնդէրըս, կըռնէրըս, մէշկըս,
ջընըղնէս, պըղահուս ա կյուլօխըս, հէռը
տանուն ա:

Դիւզ ա առաջներուն ալ էմ հիվանդ
իլալ կըռըճիլէրըս, թօփուղնէս, ծընգներըս
հէռը տոճընէլիս են իլալ: Բայց ջահէլ էմ
իլալ, տէմ էմ կացալ: Մըհէկ վեր մըծացալ
էմ, հիվանդօթունը ինձ գօռ ա ըրալ: Ալ
կարուն չէմ տէմ կէնամ: Քիշէր-ցիթէկ
ջանըս յեր ա թափուն: Տէղաշօրի տակին
կօչ էմ կ'ան, ինքըս ինձ վըրվըթուն: Մըն
խօսկավ վեր հալըս սամսէն խարաբ
տաննավ, համաձայնվէցի, տըղաս ալ ինձ
յեր կալավ, տարավ հիվանդանոց: Յաշաս
տէսնա ինձ ձեցուն հէտի անալիզ-
մանալիզ են ըրալ: Միշտ հանին պանը:
Ասուն էմ՝ ըրալ էք, հիտէվուն չէն, թանգն են
անալիզ անուն: Տէսնաս հինչըս ա
փօխվալ, ախպեր, նույն Արշակըն էմ,
համին հիվանդօթունը, թանգն անալիզըս
վեր՞ն ա:

-Բայց հուվա ինձ լըսօղը: Տըղաս
ալլա համաձայն ա, ասունա:

-Այ հէր, թօղ անալիզ անէն, կարօղ ա
թանգն պան կա:

Ա քու հէրըղ անիծէմ, թագա հինչ
պէտի ինի, հինչ իլալ ան, արտէն իլալ ան,
սըրանից յետը թանգն պանը մահըն ա:

Բայց տըղաս օգուն ա, վեր ինձ լավ
քըննէն, քըննէլան յետըն ալ լավ բուժէն:
Փառք Աստըծու, սէրտըս լավ ա
ըխշադուն: Էսքան տարի ա հալալ
սըրտաս բօղօքած չըկամ: Մըտամօքըս,
լանթըս, աղինք-մաղինքաս ալ բօղօք
չօնէմ: Էրկու պարկ օնէմ, մընը տիյեր,
մընը տուվօր, չօտկի ըխշադուն էն:
Յերիկամըս ալ վօչինչ, հալալ ըստուկ
տուված կա վէչ: Էտա վեր կըրքընէս ա
պատար խարաբ, մըն քանիսի տակին
ըրէվին նըշանց էմ տուվալ, լսօղութունըս
ալ պատար էն չի, սանսը ճուխտակած էմ
լըսուն: Բայց աշկէրըս հալալ վօչինչ, հալալ
յօլա ա տանուն: Տարիքիս յէշած ալ յեր

ինգ'ան չէմ, հալալ տեղաս կարուն էմ
ծըռընփըռնօկ յեր կէնամ: Շատը տըղէս
կանքըն էմ կադարուն: Ասուն ա ք'ինն
անալիզի, սուսուփուս ք'ինն էմ:

Պիժիշկնէն թօխտը-մօխտըն էն
կ'իրուն: Դէ հուվա ըտրանց անա պան
հըսկանուն: Հըրցընուն էս, ընհէնց ընուննէ
էն տան, վեր գ'իդացածըտ ալ մըտատ
թըռնուն ա: Կ'ան էմ պալատ տեղըս
նախշուն պըրընըցընուն էն, ջերմաչափը
անսան տինուն կըռըտակիտ:

Պալատի պիժիշկըն ալ կ'անան, մըն
հափուռ ճար ա նըշանակուն, թանգքանը
պէտի ձերթը յէնդա խըմէս: Ամ ան օր մըն
հափուռ:

Շատը ըտրա մըհար չէմ օգուն կ'ան
հիվանդանոց: Էղ ասեղ-մասեղը խըրէկ ա,
էղքան ճարէրըն ալ պէտի խըմէս... Մընալ
էս տէսնուն սիպտակ խըլըթնէն
կըցըրնէրին ձերթը յէնդա զինված
պադրաստ յէկին, թան քանակըտ պանց
ըրա, կօռըտ պանց ըրա: Էնքան սըրըսկալ
էն, վեր ծըրքէրունըս հալ չըկա, կանպիտ-
լեղակ ա: Քանակըս տէսնուն չէմ, բայց
գ'իւղն էմ վեր քանակըս ալ ըտէնց կ'ինի:
Էնքան սըրըսկալ էն, վեր քանակըս
չըտարար ա տաննալ:

Դէ օտիլըս վօչինչ, քարա կակուղ
ամման հինչ օտուն էմ: Աստօծ տըղօրցը
պահի, իմ տըղէնաս մըն հատ ա: Պիրուն
ա տունբուշկան լըցնուն, հիշքան օգուն
էս՝ կեր; ասուն էմ՝ այ վօրթի էղքան
պանէրը հու՞ ա ուտէլու, հիտէվուն չի,
կըրած պիրուն ա, ինքըն ալ անէնաթանկ
պանէրը: Գյուղուն հուվա՞ ըտէնց պանէրը
տէսալ...

Դէ պիժիշկներին ալ խօսկը չօնէմ,
մընը քիսուն ա, մընը կ'ան: Կուճի խուխէ
տէս ինձ յէշուն էն, վօնդաս մինչէվ
կըլօխըս ըստուգուն, հալուն-հարցուն
անուն: Մինչէվ պօկըս գօհ էմ ընդրանց
անա: Բայց մարթ էմ ալի, մըն-մըն
նկատուն էմ վեր թաքուն-աշկար տըղաս
ծէրքը շատ ա տանուն դիբան ջուբը:
Մըտածուն էմ՝ ըստեղ վեր ըտէնց ա անուն,

բա են դօլին հինչ կանի: Ծիծաղըս կ'անն ա. յես ալ ասէն հինչանա վեր եղքան հօքատար են իմ նկատմամբ:

Մըն ծիծաղում են, մըն ալ ջըղայնանում: Շատ ա իրես տան եղ թանաքար շան տըղօրցը, եղ անհիրես շան իշերին:

Խէ՞ մենք հինչ ենք, Խազնա օնենք, հազարնէ ենք կըտըրու՞մ:

Մըն օր սըհենց ջըղայնացած, մըտածունքի մէչ ինգ'անծ, մըտքես դօնըն են ինգ'անլ, տըղէս հասցէին խօսում են, հօհան յեզանը ջանըն ա, հուվեր տա,գիբին նըստէ, հուվեր տավէ տափին նըստէ: Յես մըհէկ գիբին են նըստած, բայց ջըղայնանում են: Տէղըս պըրանած հէն են կ'անն, բայց տըղէս մըն-մըն ալ արթարացընում են: Ժօղօվուրթը գուր չի ասում, վեր տանտանկ մըհակին շօն չի հաչիլ: Մըն ալ մըտածում են. բա ընդրանք հի՞նչ անէն, վեր իմ տըղէս տես տըղա չօնէն, մէնէն՞: Տեսնաս ընդրանց մէխըր հի՞նչ ա: Յէնց ես ջըղայնացած վախտըս մըն նախշուն բուժքույր նի ա մըտնում պալատ, թա՛՛ ճընշունըտ չափեն:

Տէղաս յեր կացա նըստէցի , առանց քույրին յիշէլի ըսէցի.

-Տու իմ ճընշունը կարալ չես չափես:

Սա մըն տեսակ տաննավ, նէղացավ.

-Յու՞նց թա՛, էսքան տարի ճընշուն են չափում, քու ճընշունըդ կարալ չեն չափեն:

-Ո՛րիշնէրինը դու՛զ ա չափալ ես, բայց իմը կարալ չես չափես,- պընդում են յես:

Քույրը տեսնում ա լուրջ են ասում, խըռօվում ա, թօղում- ք'ի՛նում:

Պատար յետավ տեսնան պիժիշկը յեննան ըրած յեկան ա:

-Խէ՞ չես թուղացալ բուժքույրը ճընշունըտ չափի, պապիկ, թա՛ հէնակ ես ըրալ ըտէնց հէնակ չի ինում,- ասում ա պիժիշկը քընծիծաղ տալավ:

-Պիժիշկ,- ասում են, -յես տասը տեսակ ճընշուն օնեն, մըն չըփէցիր, բա՞ մընացածը:

-Յըսկացա վէչ:

-Ասեն, պիժիշկ, յես կընգա դօլա ճընշուն օնեն, փիս հըրվանի դօլա ճընշուն օնեն, տըվօրան, տիյերան, տըղէնաս, ըխճըկանաս, ծեզանա ճընշուն օնեն, կարա՞ք ետ ճընշուննին չափէք, ըսէցաք ըտէնց գօրծիք օնէ՞ք վեր չափէք:

Պիժիշկըն ու քույրը յէշում են ձըրձըր իրեսի, աշկավ, օնքավ անում, պալատան տոնս կ'անն:

Մըն կես ժամ հէտօ շըխուռըն ինգ'անլ ամբօջ հիվանդանօցը: Սաղըն ալ խօսում էին իմ ըսըծնէրի մասին: Ընհէնց տաննավ, վեր հիվանդանօցի գըլխավէրըն ալ յեկը ինձ տեսնա: Նի մըտավ պալատ, յէշեց ինձ, ծիծաղէց.

-Այ հէնաքչի մարթ, եղ հի՞նչ ես ասալ, վեր սաղ հիվանդանօցը ըտրանա ա խօսում, մըն թանգան ասի լըսէնք:

-Փիսըն են ա վեր, պիժիշկ, յես լուրջ պան են ասալ, իսկ տո՞ք հինակի էք յեր ածալ,- ըսէցի յես, պըրընէցի, ադյալը ք'իցէցի կըլխես:

ՔԱՐԸ

Սըրանից մըն տասնըհէնգ-քըսան տարի առաչ լէղապարկիս ուժեղ պըրիստուպնէրավ ինգ'անլ ի հիվանդանօց: Վիճակըս լավ չէր: Պրիստուպըս վեր փըռնում էր համարյա մէնում, նօր յեր ի կէնում: Տարա լավ ըստուգէցի, ըստուգումը ցույց էր տուվալ, վեր լէղապարկումըս քար կա: Չափսէրըն ալ ին կ'իրանլ:Մընը երգ'անն մընըննօցի

չափ, երկուսըն ալ ամման մընը մըն նարդու գառի չափ:

Պիժիշկընէրը խօրուրթ ին տան վըռազ ապէրացյա անէլ: Դուզըն ասած՝

վըխընէլաս յըտըցընում ի: Բայց մըն օր անտըրը են օրը ք'իցէց ինձ, վեր ալ կըրացի վէչ տեն կէնան:

Փօրըս փըռնած, կօչ յեկած ք'անցի պիժիշկին կօխկը:

-Պիժիշկ, կարօ՞ղ ա պայթի,- ցավից քըրթընընքած, լիզոնս թուլօլված ասում են յես:

-Բա յիհարկէ, կըպայթի,- քըթէն տակին ասում ա պիժիշկը: Սարսափը պատում ա ինձ, համաձայնվում են ապէրացյայի: Պիժիշկը հինչ վեր պէտք էր ըրավ, հի՛ւր վեր պէտք էր կանչէց, ինձ

տարան տիրան սեղանին յիրան: Ալ գ'նի դ

նում չէն հինչ իլնվ, աշկերըս պանցն, տեսնան պալատունը պըրանած էն:

Սըհաթանը մեհետ պիժիշկը ք'իմնում էր, կ'ան, հաննա հըրցընում: Երկու-իրեք օրան յետը համարյա լավ տանն: Տեղըս նըստուն ի, պիժիշկը թնլ էր տուվալ պալատուն պատար ման կ'ան: Խընթեցի, վեր հանած քարերը պիտեն տեսնան: Մըն թըխտուն փըթաթած պիժիշկը պերը թա՛ քարերը տես, ուրախացի:

Թօխտը յետ տարա, քարերը միջան հընեցի, մընացի զըրմացած- գ'ննանքնր՝ յանի էտ ոքքնին իմ պարկու՞մըն ա իլնվ: Քարին մընը էնքան մեծ էր, վեր տեսա, վըխժա: Սըվըկանաչ կույնի մըն ճըղուպերի չափ քար էր, մաքուր չըյաղի քար, բայց վօջ թն տափլակ, սուբիկ: Մըն չիջօտ, կէշ, բեղձանգ քար էր, ըստաղասընդաղան տոնս պըրժած: Յէշուն իր, օխկըտ կ'ան էր: Յերկալա, ծերքունըս պատար շօռ ու մօռ տուվէ, տակին, կըլխէն յիշեցի: «Տեսնաս քանի՞ տարվա քար ա», - մըտըծեցի, հըրցըրէ:

-Պիժիշկ, էս ոքքի քարը քանի՞ տարուն կույացած կյինի:

Պիժիշկը մանդը տի՛րնվ ճըկատին, մըն խիլն մըտածեց, քարը ծերքաս յեր

կալավ, հափռին միջին ծընդըր-թիթէլ ըրավ, ասեց:

-Դէ հինչ ասէն, մըն քըսան տարվա քար ա:

Մըտընըս հըշվեցի, ծիծըղեցի:

-Դնլ ան, պիժիշկ:

-Հինչը՞ն ա դնլ,- իմ ասածը կըլօխ չինգ'նվ պիժիշկը:

-Դ ձեզ էտքան տարի ա, պիժիշկ, վեր փըսակվալ էմ...

-Օգուն էս ասես...,- պիժիշկը աշկերը չըռեց յիրնս:

-Հա, օգուն էն ասէն, վեր էդ քարը մինչէվ փըսակվելըս իլնվ չի, փըսըկվելաս յետըն ա կույացալ:

-Ա հինգէր, կարօ՞ղ ա դնլ էս ասուն, պանից պարզվուն ա, պետի ուսունմասիտէնք:

Ըտրանա յետը մեր պալատը շան շըհառա տաննվ: Հուվ ասես վեր կ'ան չէր ինձ քունըհարան անուն: Կ'անին, տոնըն պաննում, յէշում ինձ, հըրցընում:

-Էտ հի՞նչ էս ասալ, վեր պիժիշկներին նըրոն էս խառնալ: Սաղ հիվանդանօցը քեզանա ա խօսուն:

Ասուն էն՝ ըտրանա յետը, պիժիշկներն հուր լեղապարկուն քար կար, հըրցընուն ին:

-Քանի՞ տարի ա, վեր փըսակված էս:

ԳՅՈՒՂԻ ԹԱՏՐՈՆԸ

Էս վեր պատմուն էն, շատ շուտ ա իլնվ, մըն 40-45 տարի սըրանա առաչ: Գյուղը կարքին ակունբի շէնք օներ՝ իրեք հանր ուր տեղանօց դահլիճօվ, մեծ-յեքն բենավ, կարմիր բարխաղի վարագույրավ, դիբէտի պատին՝ կանանչ դաշտ՝ հարվածային կօլխօզնիկների նըկարներավ: Ակունբի վարիչը էտ տարիներին յես ի: Դէ էն վախտերը ակունբը քու հավան կացած ըխշադուն էր: Կօլխօզըն ուրան պըլանըն օներ, բըրիգադը ուրան, ակունբըն ալ՝ ուրան: Էտ պըլանավ ալ ըխշադուն ինք: Ակունբը ա ման օր պանց էր, ա ման օր ալ տասավ-քըսանավ մարթ էր ինուն ակունբունը, ջահէլները կապված ին ակունբի նըհետ: Համերգի խունբ ունինք, համերգ ինք տան,

հաննօրիշ գյուղեր ալ ինք ք'իմնում: Թատրօնի խունբ ունինք, թատրօն ինք տան: Ժողօվներան, հավաքներան յետը խունբը հանդես էր կ'ան կան համերգավ, կան ներկայացումավ: Ժողօվուրթը թափված կ'ան էր, զալուն տեղու թնթանը չէր իննում:

Տիժնըն ախճիկ ճարիլըն էր: Ախճիկները կ'ան չին, ծնօղնին թօղուն չին: Ասուն ին համերգը, ներկայացումը կարքին ըխճըկա տեղ չի: Յէթա մընն ալ օգուն էր կ'անր, ասուն ին պանց ինգ'նած ա: Ըստիբված տըղերքին ըխճկա շօրեր ինք կեց տան, շինուն ախճիկ-դերասան: Ժողօվուրթը շատ վախտ ճօկուն չէր՝ տըղա ա, թն ախճիկա: Ըթեցնց ավէլի հետաքըրքիր էր: Շատ մեծ-մեծ պաններ

չինք անում: Եդ գրոզների, պանի կ'օրօտրը մեր ուժը պատում չէր: Հինչ վեր պատում էր էն ինք անում: Կուճի ներկայացումներ ինք ցույց տամ: Շատ ներկայացումների տեքստեր յես ի կ'իրում: Ետ շնորքը պատար ունի: Կարում ի հետաքրքիր պատկերնի ըստեղծել գյուղի գյանքի ու մարթկանց մասին, յեղած թրությունների մասին: Ժողովուրթը աշկերը չօրս ըրած յեշում էր, ծափ տամ, շատ վախտ խառնվում դերասանների կ'օրօտրին, ցուցմունքներ, խօրութներ տամ: Իհարկե, անունադիր ասում չինք խօսկը հոլր մասին ա, բայց ժողովուրթը շատ լավ էր հրկանում էտքանը: Գյուղում Սըմբաթ անունավ մըն մես ծախուղ կար, վօնդը պատար կաղ: Վախտին պահեստապետ ա իլնլ, ցօրենի կըշռնավար ա իլնլ, յետավ տնննլ ա մես ծախուղ: Մըն շատ պան տեսած, քօքված մարթ էր:

Բենում կուճի խանութ ենք սարքալ, պատան մըն էրկու շախկա մես կախ տուվալ: Մես ծախուղ դերասանը կացինը ծերքին մեսը կուտօրում ա, տինում քիշերքին կօխկին, ժողովուրթըն ալ հերթ կաղնած ինքեն օնում: Գյուղի գյանքի սօվօրական տեսարան ա: Մես ծախօղի դերը Ռազմիկ անունավ մըն շուստրրի տըղա ա տանում: Ռազմիկը մեսը ծախում ա, առնօղները բօղօքում են, վեր մեսը ծախողը ուրննց խափում ա, խըրեկ քըշռնում ա, փօղը շատ յօր օնում: Եդ ժամանակ Ռազմիկը խանութան տուս ա կ'ան, ծերքը դիբն դահլիճը մենգնում, ասում:

-Ժողովուրթ, բա յես ծեգ խափուղ մա՞րթ էն:

Ժողովուրթը զալան կ'օռում ա:

-Տու լըհա տական խափուղ էս իլնլ, առաչին անգամ չի :

Ռազմիկը կաղի տալավ ք'իննում ա: Յես ալ վօրպես ռեժիսօր-բեմադրիչ Ռազմիկին կըղէլի մասին պան չի ասալ: Բայց, վեր մըհեկ կաղում ա ժողովուրթը հրկանում ա թն խօսկը հոլր մասին ա: Ընհենց հըհըռոց ա պիցրանում, վեր գ'նղոնում էս թն պատալօկը փօլ ա կ'անլու: Էտ էր վեր էտ էր: Դափուլ զալան մըն կյօռուց լըսեցինք: Մեկալ տեսանք էս Սըմբաթ դային կըրմըրտակած, կըտաղած, մըհակը ծերքին, ուշունց տալավ դիբն բենը կյանն, կ'օռնում, հունց ա կ'օռնում:

-Սաղիտ կուտուրէլու են, ծեր մերը, ծեր ծընօղը...

Հըսըցըրենք վէչ վարագույրը փակենք: Բենի դիբետին ակուշկա կար, պանցանք, ոլրոլր յենդա ափալ-թափալ թըռանք-փախանք: Սըմբաթ դային կուլիսների մէչ միճիճված ցուլի պես պըռանչում էր: Տոլք մինակ պատկերացըրաք ժողովուրթի վիճակը: Շատերը վունդերավըն ալ ին ծափ տամ, ծիծաղում: Մարթկանց կանչ ու ճըղճըղօցան, քըրքիջ-հըռիըռօցան ամբօղջ շենքը տոլրոլր էր կ'ան:

Հէփ վեր ամման հինչ հընգըստեց, մըն մարթ չի մընաց ակունբումը, Սըմբաթ դային հիրսան նըհետ տուվավ խանութ-մանութ ջարթուփըշուր ըրավ:

Մենք ըզզում ինք վեր փիս պան ենք ըրալ Սըմբաթ դայու նըկատմանք, բայց ասում են էդ դէպքից հետո Սըմբաթ դային մեսըն ըսկըսալ ա հալալ ծախիլը:

ՍԱԳ ՀԻՇՈՒՄ Ա

Ըսա անէկօտ չի, վէչ ալ պինգըլըն ա: Թաննղ իլնծ պան ա: Գյուղում մըն աշկը շօր մարթ ա իլնլ անումը Կրիքօր: Էս Կրիքօրը ջահել վըխտին շատ ա ման յեկան կընանուցը նըհետ: Դէ էն ժամանակին ալ անմարթ կընանիք՝ թափած, էնու մէռած, էնու պատերազմում մընացած տըղամարթկանց: Կրիքօրըն ալ Աստօծ տուվալ ա խընայալ չի, կընգա

յուակա ա տեսալ, յեր թըռալ: Կընգանան, խօրցան թաքուն պըղըհածին տարալ ա մըն աշկա հեռու տեղ սըրանց նըհետ քեփ քաշալ:

Տարիներըն ոլրոլր յենդա անց են կացալ, Կրիքօրը մըծացալ ա, կընանիք պըռավալ են: Աման հինչ ըրագի տես յեկալ, անց ա կացալ: Կրիքօրը հիվընդացալ ա, տեղաշօրի տակ ինգ'անլ:

Քիմացող-յեկողները տեսնում են վեր մըհեկ ա, մըն սըհաթ ա, լըհա են փուհըն ա քի գնում-կ'ան: Տընեցիք թաղման պաղրաս-տօթուն են տեսնում:

Թաղամասի մըն իրեք-չօրս կընանիք վօրօշում են քի գնան Կիրիքօրավը վերչին անգամ գիրավ հընցընեն: Շուշանըն առաջ ա ինգ'նում, մընացածնեն դիբետան քի գնում են: Վեր հըսնում են մըղակը, Շուշանըն ասում ա.

-Տիւք ըսպըտեցաք, թօղ յես ըռաչան միմակ քի գնան, մըհետը պատար գիւրիւց անեն, տեսնամ հուցա, վեր պետք ինի ծեգ կըկանչեն, կըկ'անք:

Կընանիք տըռանը ըսպասում են, Շուշանին դարկում հիվանդին կօխկը:

Շուշանը քի գնում ա, դաբրետկան տինում տակին, Կիրիքօրի կօխկին մըստում.

-Կիրիքօր հուցա էս:

Կիրիքօրը տընքտընքում ա տեղին տակին, աշկերը պանց անում.

-Շուշան տուցա էս:

-Յես են Կիրիքօր, ասում են՝ հուցա էս:

Կիրիքօրը տիւրտիւրալավ ծերքը գօռավ տանում ա Շուշանի ծերքան փըռնում, ախ քաշում.

-Շուշան, յերանի են օրերին... Ձահեկ ինք է, ջահեկ... Շուշան հիշուցա էս Ներքին հանդի են շիւկերի ծառի տակին...

Շուշանը Կիրիքօրի պաղասխանը տամ չի, մանդը կըծում ա, զու ըրած տուս կ'ան, կընանօցը ծերքավ անում.

-Վույ ա կընանիք, յետ տանաք, են շան տըղան ա մ'ան հինջ հիշում ա:

ՊԻՓԻՇԿԻ ԿԱՐԾԻՔԸ

Ասում են դեպքը իլան ան Քարահունը գյուղում:

Ծուն-ծիմեռնը մըն օր քըրունջեցի մըն շօփեր քի գնում ան Ղափան, վեր կօխսօգի հետի գըրուգ պերի: Յըսնում ա Ղափան, գըրուգը պեռնում, վեր ճըհապա ինգի, մըն կյուրըտեցի կ'ան ա թան ինձ ան յեր կալ: Էս պասաժիրը մըստում ա շօփերին կօխկին, ճըհապա են ինգ'նում դիբան Կ'օրես: Յաջօղ կ'ան են, Թասի պավարօտեն անց են կենում, կ'ետը անց են կենում, պիցրանիւն դիբան Քըրահունը: Քըրահունը «ծակերըն» ան են անց կենում: Պատար առաջ են կենում, թան չէ, հուցա ա պըղահում, շօփերը թան քօն ա ինձ, թան օրիշ հինջ ա ինձ, մաշինը քի գնում ա տըրաքում մըն քերծի: Շօփերը սաղ ա մընում, պասաժիրը մեռնում ա: Շօփերի խեքը վեր պատար կ'անան կըլօխը, չօրսօլին յեշում ա, տեսնում մարթ-մուրթ չի կա, վօրօշում ա մեյիղը տանի մըն տեղ կ'անդի, վեր միլիցի պանի ծերք չինգի, ազադվի շառ ու շըռթախից:

Ըտենց ալ անում ա: Դիյակը տինում ան կուգօյում, ենքան պահում, միցեկ մըթնում ա: Մըթնելան յետը տանում ա կօխսօգի կյունի փեյինի միջին կ'անում:

Մեյիղը փեյինի միջին մընումա:

Ծենեռնը անց ա կենում, կ'իւրիւրանում ա: Մըն քանի կօխսօգնիկ տըղերք կ'ան են փեյինը տանեն, վեր կօխսօգի դաշտերը պարատացնեն: Տեսնում են սառած փեյինին միջին մըն մարթի մեյիղ կա: Քիմում են գյուղի դեկավարներին հայտնում վեր՝ ըսենց-ըսենց: Մըրանք ալ խեք-խեքի են տամ, վեր պետի տանել հիվանդանօց:

Էրկու տըղա դիակը յեր են օնում, տանում թուշ հիվանդանօց: ՊիՓիշկը կ'ան ա մեյիղը տեսնում, ըստեղիս-ընդեղին լանվ վարավուրդ անում, ջըղայնանում, յետ տանում դիակը պիօղներին.

-Խեք էք յըտըցըրալ, յեթա մըն էրկու-իրեք ժամ շուտ պիրիք ծեր հիվանդը անպայման կըփըրկվեր:

ՀԱՔՈՒՆ ՀՐԹՎՈՒՄ Ա

Խօսկը են վըխտի մասին ա, վեր գյուղում տերտեր ա իլան: Ժամ ու բանախաք ա իլան, աբու- հայա յա իլան, խաչը ճուրը

քիցիլ ան իլան: Սուրփի Հռիմսիմեյի աղերը ավետարան ա կըրթացալ, ջահեկների փըսակը օրինալ ա, ժօղօվուրթը

աղօթյունն ա ըրնալ, նեղըն ինզ'անժ տեղը Աստօժ ա կանչալ, իրեսին խաչ ա հանալ: Գյուղի տէրտէր-աղէրը տընըց-տօն ման ա յեկալ, օրթնալ մարթկանց մալըն ու ապրուստը, ժամհարըն ալ պըղընձէ ըմանին քամակը թըկելալ փօղ ա հըվաքալ: Մարթիք հըվըտացալ էն վէր եղ ամման հինչը Ըստուժու պատվիրանըն ա: Խըչըհանալ էն, կըռացալ ըղէրի խաչը պըչպըչօրալ: Ուրանք սօված էն մընացալ, բայց Յէրգէղէցու փայը հըսըցրալ, վէր Աստօժ ուրանց պատար մէխը կ'ան, մըն ըսէղի ծակալ յէշի: Յէվ օղօրմած Աստօժ տիյէրան յէշալ ա, խընայալ չի: Աստօժ տակի բինդին ա հըվըտացալ, տակի բանդան ալ ըստուժուն ա հըվըտացալ:

Բայց պըղահալ ա ընհէնց, վէր մարթը մէռած մըն պառալ կընէկ, վէր ամբօղջ գյանքուն ըստուժու ընունալ ուրթունըն ա կէրալ, ամման հինչ մատաղ ըրալ Ամէնակարօղին, հունց ա պըղահուն ուշունց ա տամ ուրանց գյուղի տէրտէրին, յէրգէղէցի ք'ինալի թարգը տամ, խաչի զօրությանը ըսկըսուն կասկածիլը: Ավէտարանը կըրթելալ տէրտէրը կ'ան ա հըսնուն էս մարթը մէռած կընգա տօնը: Պառաւը փօղը տամա, իրեսը խաչակընքուն, տէրտէրը ծէրքը տինուն ա պառաւի կըլխին, օրթնանքի խօսկեր ասուն, ք'ինուն: Տէրտէրի ք'ինանլուց հետօ պառաւը հավուճիվին կանչուն ա վէր կօտ տա, տէսնուն ա մէժ հինդուշկան

կապէչ: Տէս հինդուշկա, տէն հինդուշկա, կապէչ, վէր կապէչ: «Աստօժ, բա էս հու՞ տարած կ'ինի», - վըրվըթուն ա պառաւը, մէկ ալ դափուլ հիշուն, վէր բացի տէրտէրից օրիշ մարթ չի յեկալ ուրանց տօն: վագ ա տամ գյուղամէչ, տէրտէրին ըստեղ ճարուն, հըրցընուն.

-Տէր հայր, կարօ՞ղ ա հինդուշկա տէսած ինէս:

Յամ հըրցընուն ա, համալ տէսնուն ա, վէր տէրտէրի փիլօնին տական մըն հինդուշկէ հանք ու ա յըրօվուն: Տէսնուն ա, բայց ըշկերին հըվատուն չի: «Յանի կարօղ ա տէրտէրը կ'նըր դօթուն անի, մէղա, մէղա քէզ տէր Աստօժ»: Աշկերը հըլըղօրուն ա, թանգան յէշուն, հա ալի, հինդուշկէն հաքուն յըրօվուն ա: Աշկը հինդուշկէն հաքվին յիւրան, պառաւը

թանգան ա հըրցընուն.

-Տէր հայր, կարօ՞ղ ա հինդուշկաս դափուլ տէսած ինէս:

-Տէր հայրը ծէրքը տանուն ա մըրօքը սըղալուն.

-Թօ ք' ա, տիյէր Աստուժ, տուվօր մէնք, տէսալ չէմ,- յէրթվուն ա տէրտէրը, իրեսը խաչակընքուն:

Պառաւը ալ համփերուն չի, չըրացած ասուն ա.

-Տէր հայր, շատ էն օգուն հըվատամ քէզ, բայց հինդուշկէն հանքուն փիլօնիտ տական յըրօվուն ա:

ԽՆԵԹԸՐՈՒՄ ԷՍ ԴԻՁԷՍ ՎԷՉ

Գյուղուն կ'օրծէրը լնվ չի ինուն: Կօլխօզը քանի կէնուն դիքէտ ա ք'ին ու մ: Մարթիք ըսկըսուն էն աչ ու ծախ բօղօքիլը: Ամման հինչա բօղօքուն էն՝ կարք ու կանօման, ուրանց ըպրուստան: Շատը բօղօքուն էն կօլխօզ նախագուն անա: Մարդկանց բօղօքը հըսնուն ա տիյէրին: Տիյէրան վօրօշուն էն կօլխօզ նախագուն կ'օրծա հանէն, տեղը օրիշ մարթ տինէն:

Քաղաքան մըն ջահէլ մարթ էն ըրշանակուն: Էս մարթը կ'ան ա դուզ, վիլխսան յէր կ'ան, ըսկըսուն մարթկանց ըրհէտ ծանօթանալ: Մըն աղսախկալ

մարթ խօրունը վարավուրդ ան անուն էս թանգան յեկած ջըրհէլին, հըրցընուն.

-Ա ջահէլ, հօ՞ր էս յեկալ:

-Յեկալ էն ծէր գյուղը նախագահ, վարպէտ,- վըստահ ու վըճըռական ասուն ա ջահէլը:

-Լնվ էս ըրալ, վէր յեկալ էս, բայց հի՞նչ պէտի անէս մէր գյուղունը,- կօխկէրքին յիշիլալ ասուն ա գյուղացին:

-Դէ հու՞նց ասէմ, ա մէժ մարթ, մըն քանի ծօռ պան կա, յեկալ էմ, դիզըցընէմ:

-Չէ, քէ մատաղ, դափուլ ըտէնց պան չանէս, վէր օգաս դիզըցընէս միշան կօտրիլու ա, ախըր շատ ա ծօռ:

ԽՈՒՆՉՈՒԿԵՑԻ ԱՐՄԻՆԱԿԸ

Արմինան դային իննասունչօրս տրոտկան ա, բայց հուշը կըլխեն: Հինչ կըլխավըն անց ա կացալ շախավ, շուխավ պաղմուն ա, դաթունըն ալ բեղին տակին ծիծաղում: Տօնըն ալ լնփ գյուղի քըթունըն ա սարքալ:

Տօնը ինքըն ա գ'իղնլնավ պերալ էտ ծըխկեն պըտկեն սարքալ: Ջահել վախտըն ա վօրօշած իլնլ: Տական ալ ապրանք պահուղ մարթ ա իլնլ: Միշտ տավար, վօխճար ա պահալ կօլխօզի հետի: Դաթունըն ալ հիշքան օժը հախտալ ա ձրան հետի ա պահալ: Մըհեկ վեր կյուղը ծօրան տոն ա յեկալ տիյեր, մըտածալ ա ընհենց տեղ տօնը սարքի, վեր տավար-վօխճար պըհելի հետի պատար հարմար ինի: Ման ա յեկալ, ըստեղիս ա հավան կացալ: Համ ծօրան մօտի ա, համ առաջը ինզ'ած կանաչ դօշա մընչօ Քըմըխտածօր. վօխճարը ազատ պնց թօղի հիշքան օզուն ա ըրածի, վէ բաղի էս քօռուղ տամ, վէ բուստանի: Հավ ու ճիվի հետի ալ ա լավ: Հավեր են, պնց թօղ թօղ էտ կընընչեթունը ըրածեն, կ'ըմենեթին նըհետ:

Կընեկը, խօխտըքը հիշքան չեն ու չեն են անում, օքուք չանում:

«Չէ, վեր չէ, իմ ասածը պետի ինի, քերծի տես ձրան ըն ա պընդում Արմինակը: Թօխըը, պնիը յօր օնում, համ ըսկըսում հիմքերը քանդում, համ ալ քըթեն տակին մըրթմըրթում. «Ըսրանց յեշի, կըլխես տարըն են տննալ: Թնզն հավեր են տոն յեկալ՝ ըրկաթի ծուվանք են ածում, տոնք հինչ էք գ'իղնլն գյուղացու համըն ու լնզնթը»:

Եվ հենց ըտեղ ալ, ձրան օզած տեղը՝ էտ քերծին պըտկեն ցեց ա կըրցնում տօնը, ըմանցի մընին լըսելու, մընին խօրուրթը հըրցընելու:

Մըհեկ հենց ձրան սարքած տանըն ալ ապրում ա: Էն Արմինակը վեր հազար քարի, հազար քօլի կըլխավ լօք ա տուվալ, ծըտե տես թըռալ էս թուփից են թուփը, մըն աշկը ճըպելումը տանան հըսալ երզ'նն սեռի կընանչուտը, մըհեկ կօշ ա յեկալ, իրեք վունդանի տննալ,

միշկան կըռացալ, տննալ մըն կըռննդանկ, տննալ մըն քոնք:

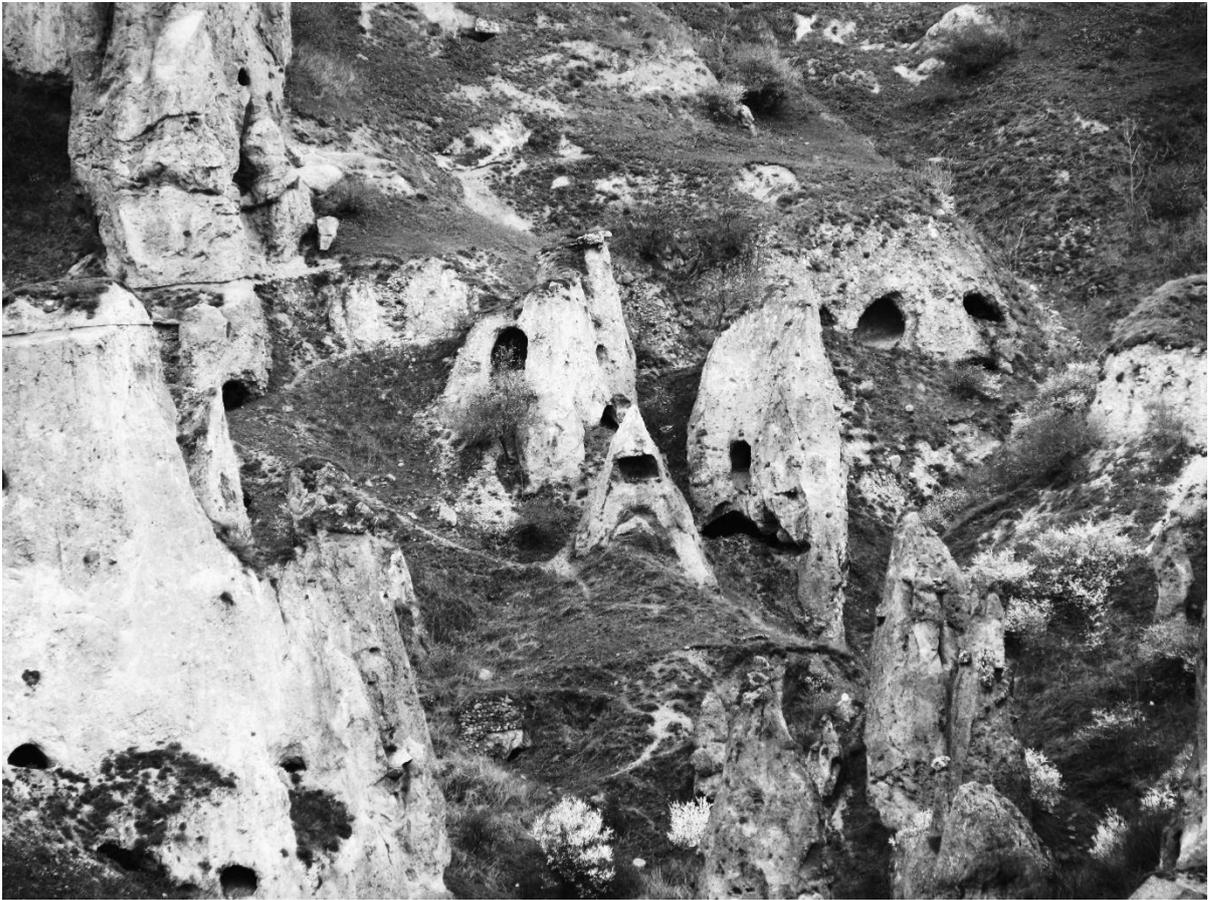
Տանան տուռնը տուս կյալիս վօնդերը տակին տուրտօղում ա, խըրեկ ա մընում թն տանն ըռաչին պաշավը թօլ ինի: Ուրոնզ'իլնը վեր կ'նն մ, հունց վեր մըն օռնավ կըլխեն թըխեն, ընջուկներավը գ'իղնլն էս թա վագօն ա ք'ինում, հունց վեր կըլխեն միչին սաղ օրը գուռնա-դիօլ ածեն:

Մըն երկու տարի առաջ կարում էր տոն կ'նր գյուղամէչ, գ'իղնլն աներ ք'նն ցօղ-յեկօղի նըհետ: Մըհեկ էտ ալ չի կարում: Կարում չի տանան տոն կ'ն, բալկօնան յեշի դիբննլրան ման յեկած տեղերը: Օտիլը վօչինչ, լավ ա, քարակակուղ հինչ ասես օտում ա, կըլխավըն ալ մըն երկու ըստաքան արնղ խըմում: Բայց հիշքան շօր ա կենում, ջանը թըքանում չի: Պըրանում ա, յօրղանը ք'իցուն կըլխեն, մըն չէ, երկուսըն ա ք'իցուն կըլխեն, մլլըհն մըրսում ա: Գ'իղնլն էս թն վօսկեռը ցօրտ տարած ա: Ըխշարքունըս հիշքան ղըյննաթ կա, նի ա մըտալ ջանը, միչնն տուս չի կ'նն: Բայց մեթըը ըխշաղում ա, մըտածունըքը իսկի հըպըրապում չի: Թոնլ անես օրերավ զըրուց կանի, չննան կախ կըքիցի կուրկուտի կանի սըրան-ընդրան նըհետ, հիշքան մեռալ կա, տեղան յեր կըկըրցնէ, կըք'ինա ըշխարքիս են քեթը, մընալ յետը կըկյն: Բայց կօխկին վեր մարթ չի նոն, ըսկըսում ա ինքըն ձրան խօսալը:

«Առաջ, հինգեր, հըրեվան մլլն կ'ննին, ք'ինում, մըհեկ ուրերավ մարթի իրես չեն տեսում: Սաղըն ալ ինձանա իրես են թեքալ: Պննից յուրօվում ա ինձանա սանսեն ծերք են քաշալ, կօրած, մեռած մարթի տեղ են տինում: Ըղըմըցըրօքի հարըս ասում էր, մըծօթունը մըն շան տըղօթուն չի, մեծին պետի սաղ օրը ըխշըղըցընես, յեթն վունըն ծերքա ինզ'նն, պետի աշկունը թըքես տեն անես: Հարըս ասում էր, թառանչ քաշում, բայց արտեն ուշ ա:

Մըհեկանց տենը դէ յես ալ հու՞ր են պետկը, ինձանա հինչ լնզնթ պետի քաշեն, հինչ արիշ-վերիշ պետի ինձ նըհետ

ինի: Յեւ մըհեկանց տէնը հու՞ր էմ
հարկավեր: Զինչ իլնլ ա, իլնլ ա, պըրժալ:
Մըհէկ վօնդէրըս մընգընէլի վախտըն ա:
Խըրէկ ա մընում ասէմ՝ բօլա, յէկաք
դուքիս սըրքեցաք: Զուվեր մէռնի,
մէռնիվէչ, մէժը պադրաստա: Ա հունց
անէմ է...խըրէ՞կ էմ ապրալ: Զիշքան
ապրալ էմ, բօլ ա, քարի խաչ չէմ
տիռնանլու: Մինակ, Աստօժ թօղ ընիէնց
անի, վեր յուրդանին քացի չի տամ,
տընէլու ա՝ թօղ պատար շուտ տանի:

ԱՐՄԻՆԱԿ ԴԱՅՈՒ ԶՈՒՐՈՒՅՈՒ

Մի օր որոշեցինք այցելել Արմենակ դայուն և զըրուցել հետը: Հետաքրքիր կլիներ նրա հետ: Համ էլ համոզված էինք, որ նա շատ կուրախանա մեր այցելությամբ: Դասերից հետո, ինչպես որոշել էինք, երեք ուսուցիչ ընկերներով անսպասելի ներս մըտանք Արմենակենց տուն: Կինը ներս ու դուրս էր անում իր առօրյա գործերով, իսկ Արմենակը թեթև վերմակի տակ, մի մեծ ու երկար թախտի վրա կիսապառկած էր: Մեզ տեսավ թե չէ, փորձեց տեղից վեր կենալ, բրդե գուլպա հագած ոտքերը գետնին իջեցնելով: Իսկույն մոտեցա, ոտքերը բարձրացրի, ուղղեցի վերմակը:

-Պառկիր, պառկիր, Արմենակ դայի, մենք չենք յեկել քեզ նեղություն տալու:

Արմենակդային խաղաղվեց, սպասողական նայեց մեզ:

-Ո՞նց ես, Արմենակ դայի,- ժպիտով հարցրի ես:

-Շընուրակալ էմ,- ասաց և աչքի տակով նայեց մեզ, իմանալու, թե ովքեր են այցելուները: Մանրամասն նայեց, ճանաչեց, սմբած ձեռքը տարավ, տրորեց ճակատը,- շնուրակալ էմ, - այս անգամ ավելի ուրախ երանգով ասաց նա ու այնպես պառկեց, որ ականջը պատրաստ լինի մեր ձայնին:

-Արմենակ դայի,- ավագության իրավունքով ասացի ես,- եկել ենք տեսնենք ոնց ես, համ էլ մի քիչ զրույց անենք քեզ հետ:

-Շատ ալ լննվ էք ըրալ,- ասաց, վերմակը քաշեց այնպես, որ մինչև գոտակատեղը բացվի, հետո բավական աշխուժորեն ասաց,- տըղերք, գ'նղոն էք հինչ կա, տոնք վեր իմ սաղիքան վախտըս յեկալ էք ինձ տեսնաք, մալադեց ծեգ, շատ էմ շունուրակալ, թան չէ մեռած վախտըս հուվեր ասես կըկ'անր...

-Յերանի ծեգ, ջահել էք,- ասաց, աչքերը մի պահ փակեց ու երկու կաթիլ արցունք կախվեց բեղի ծայրից:

Մենք հարմար նըստեցինք տեղներըս, որոշեցինք չընդհատել Արմենակ դայուն և լուռ սպասեցինք նրա զրույցին:

Իսկ նա երկար սպասեցնել չտվեց մեզ, սկսեց խօսելը, մենք գիտեինք, որ երկար է լինելու նրա զրույցը, մեզ մնում էր միայն լսել:

-Գ'նղոն էք հինչ կա,օգուն էմ պատար շուտ ք'իման էս ըշխարքաս: Աշկըս թող փիս պան չըտեսնա:

Թօրը յեշուն ես շառ ու խաթա ա: Աշխարքըս մաշիններավ լըցալ ա՝ տըղ-վըղ, տըղ-վըղ՝ տեղ ու թանթար չիկա: Մընը ք'իմոնն ան, հագարը կ'ան, հագարը ք'իմոնն ա միլօնը կ'ան: Գ'նղոն չես հողը կըլօխ հինչ կըկ'ան: Մընալ էս տեսնում խանթարը պերին, թան էս հինչի մաշինը են հինչի մաշինին թըխալ ա, են հինչը շօռ ա յեկալ: Մընըն ալ ծօրավըն ինգ'ալ ա տակը խուրդուխըջօր տանալ: Օգուն էս թան կ'իժվես. ուրեկան քանիսի խաբարըն ա կ'ան, օրեկան քանիսին են տանում բալնիցա, կյըրըզմընօտում ալ տեղ չիկա: Առաջ վեր մըն ջահել ա մեռալ, կ'ուղի կըլխին ճողը ա մաղվալ, ժըղօվուրթը սեվան սօքըն ա նի մըտալ: Մըհէկ մարթի կյուլօխը տանալ ա մըն սուղանի քըջէվ, մեռնիլը տանալ ա հասարակ մըն պան, հունց վեր ըթեցնց ալ պետի ինի: Դող ա, շախօվ-շուխօվ տանում թաղում են, բայց թըղէլան յեմ ան դաստին ըսկըսում են ուրողը մես օտիլը: Հացըս ծեղքադ խըլում են, տեղը քակուռ տինում: Պըղահում ա վօրթին հօրը ճընանչում չի: Հուր վեջըն ա, թան սօված սատկում էս: Խըրեկ ա մընում կաղնած տեղըս փըռնեն շօրերըս կեցատ հանեն: Երըրըներումը ճար ինի նեստատ

արաղ կըքաշեն, կծախեն: Բըզարի ամենաիծան ապրանքը մարթըն ա տաննալ: Կամ մարթը, կամ են ըխպրհարի գիբիլը: Փողը մարթի կըլխեն հավասար պան ա: Թան փող չօնես, տարըտ հու՞վա: Յես վեր էսքան տարի ապրալ են, փիս ալ չեն ապրալ, մըն պանն լանվ են հըսկացալ, տա ենն վեր մարթը հիշքան քինոն են, ենքան փիսանուն ա: Ըսորվա, էրուցվա ումիդ չիկա: Յու չի հըսկանուն, վեր սադի վերչըն ալ մեննիլըն ա: Յու՞ չի գինոն վեր էս ըխշարքաս են ախշարքը վօչ մընը նըհետ պան չի տանուն, բայց զըրմընալին են ա, վեր մի քանի տարվա գյանքի մըհար մարթ էրքան կ'ոն տոն մ նոն րոն ր յի րա,

անլան քուշտանուն չի: Ըսեցաք տեսնան ըխշարքունըս մարթի տես օրիշ գագան կա՞: Ջանավարը վեր օգի, մըն սըհաթունը մըն բօլուկ վօխճար կըկուտօրի: Բայց ըտենց չի անուն չէ՞: Մընը, էրկուսը, շատ-շատ իրեքը-չօրսը սպանուն ա, մընը օտուն, թօղուն-քինոն: Յանլան տըրանա յե նա ջանավարին ագահ են ասուն: Բա մարթ կա բուլուկներավ վօխճար ա օտուն, անլան քուշտանուն չի: Բա ըտրան հինչ ասենք: Ախշարը տաս ուրան, քուշտանալ չի:

Յիտլերըն ալ էր օգուն ըխշարքին տըրանա, վերչը հի՞նչ տաննալ: Ղընջըղած շան տես չիմին ռէխը կալավ փըլըղօրեց, փըլըղօրեց, վերչը քինաց ուրան պիրիշակունը վօնդէրը մենգնեց, սատկեց: Թօղ չիմըն ալ գինոն, վեր լըփլանփան, ըշկածակ, ըպրուստի ծախված, հօքին սըտընեն ծախած մարթի վերչը միշտ ալ ըտենց ա ինուն: Էտ վե՞ր փուղատարըն ա հըսըցըրալ մինչեվ վերչ ուրան փօղէրըն օտի: Յարան փօղէրը միշտ ալ յադի պաժին են տաննալ: Մընա, հիշքան ուշափի տես ըշկածակ ինես, փօրավըտ մըն էս ուտէլու:

Տնու միշտ խըրաված ու քաքաք կեր, յես կարտօշկա, յա ցամաք հաց, մընա վերչուն քինալու ենք են ըխշարքուն հըվըսարվենք: Թօղ քու դուքին իման պատար թանգ ինի, վօրթները ճուկէլու են վերըն ա թանգ, վերը՝ իժան: Թամահըդ պատար քեզ պահի ալի, այ մարդիմազար շան տըղա: Յէրգիրըս նըհետըտ տընէլու չես: Թուլ տօ կօխկինըտ ալ պատար ապրի ալի, քեզ հի՞նչ ա կ'ան: Վախուն էս վօսկիտ պըկասի, թա մըտնետ քարը յեր ինգի:

Ջուբիտ հու՞վա քօռուղ տան, հը: Մըն խըրեկ աբուռ, հայա պահի. կ'ան վէ կ'իրիզմանիդ... Ծօթ-ծօթ կ'ան: Յինչ օգուն էք ըսեցաք, փիսը են կըլխան ա փիս ինուն:

Արմինակ դային քիչ լուռ են, սպասուն մեր արծագանքին: Տեսուն են, որ խոսող չկա, շարունակուն են:

-Մեր գյուղուն գ'օռին փըսօրած մըն մարթ կար: Ըթըհենցին իշկի պէտք ալ չի վեր մարթ ասենք: Մարթ չէր է, մարթի պատկերավ մըն սըտանա էր, գյուղի ջանին ինգ'ան մըն կարմիր կ'ոն էր: Էտ ոչ իլանծը հըսաբավ գյուղի նախագան էր, յես ալ իլանծ- չիլանծ մըն չօբան մարթ ի: Յիշքան օժ ունի ըխշարուն ի: Ջահէլ տըղա ի, վէչ վօնցինիլ կար, վօչ պան: Սար ու արան ի անուն: Ամենը մեր սարունըն ի, ծըմէնը Սալքաթտուվունը: Աստօ օնենք, հուվե՞ր կարուն կօլխօգի ըպրուստին նի կ'ան: Յինչ օգուն էր ինէր կօլխօգի վըխճարին նի չինք կ'ան: Մըն վուխճարին ալ խօսկը կար: Մընին քեթը ընէր, կըլխըներավըս ջօղաք էինք տալու: Պըկըսէլու տեղը հանլան իվիլանուն էր: Սաղ գյուղունը անունըս յեր իլանծ էր հունց վեր լավ չօբան: Մըն քանի հետ ալ քըղաքան յէկին ինձ վուխճարի նըհետ նըկըրեցին, թան կըգեթի հետի ա: Յինչ ասեն, էշխը ինգ'ան ըխշարուն ի՞ մէշկըս տափին, կ'ոն լօխըս քարին: Ամիսը մէհետ, էրկու հետ ի քինոն տօն, խորցավը գիրավ հընցընուն: Բայց մէհետ էշխըս փիս կոտրեց:

Յինգերըս գյուղան յէկը՝ թանմընանկ ասուն են էդ համշարու աշկը կընգանըտ յիրան ա, սայաղ կաց: Էդ համշարին

հու՞վա, ասուն են ու աշկերըս օգուն ա տեղան տուս տառնա: «Էդ մեր վօչ ու փօչ նախագան»:

Ալ անի վանին յէշուն չեն: Վօխճարը թափշուր են անուն հինգերիս, գ'ոնոն չեն հունց են հըսուն գյուղ: Կըտաղած են, հունց են կըտաղած: Յիշքան քինոն հիրսըս նըստուն չի: Յակառակը՝ ավէլի ա ուժըղանուն:

Ըռաչան քինուն են տօն, համ քինուն են, համ մըտածուն՝ հուվա գ'ոնոն, բանք'աստ են ասուն: Խըրե՞կ խիբիրիբիզան մարթ կա գյուղուն: Կարող ա ուզացալ են ինձ կըտըղըցընեն, կամ ուզացալ են կընգանըս պադիվը քիցեն, կամ ալ ուզացալ են նախագուն շառավ

տան, անուճը չավ անէն շրջանավը մըն, խայտառակ անէն:

Դձուք ինի, էրկուսին ալ ըսպընէլու էն, մէյիդնէն տանէն գյուղավը մըն քաշ տան, վէրչուն ալ ինքըս ինձ ըսպանէն,- մտածուն էն մընչօվ տօն հըսնէլը: Ծէրքիս մըրհակը հըրացանի տէս պէնդ փըռնած, տձուճը պանուն էն, վէր կընգանըս միշկ'ավը կ'ան. մէկալ ասուն էն՝ Արմինանկ, դձուք գ'իդան, յետավ հինչ կանէս-կանէս: Տէղըս քէրօի տէս կաղնուն էն, կըտաղած յէշուն կընգանըս աշկի միշին: Ռանվան տէսնուն ա թան չէ, դանստին ճօկուն ա կ'օրօը հինչունմըն ա:

-Ախճի, դձուք ա, - հիշքան օժ օնէն, կ'օռուն էն: Կընէկըս պըռընգած-պըռընգած յէշուն ան ինձ, ասուն:

-Ա մարթ, մընչօ մըրհէկի քէգ ասալ չէն, վէր անհախ տէղը ջըղայնանաս վէչ: Բայց մըրհէկ պէտի ասէն. էտ ավագակ շան տըղան մըն քանի հէտի ուզացալ ա ինձ ծէրք քյիցի:

-Ախճի, կարօ՞ղ ա մըն պան իլան ա, յէս բէխաբար,- հիրանս մըրհէտ տըրտօղուն էն յէս:

-Ա մարթ, հըսկանուն էս հի՞նչ էս ասուն, լձուգիտ հունց ա գօրուն, բա յէս էտ կընէկըն էն,- ուրթունընը-հավատ ա ինուն, խըրէկ ա մընուն էն քարէրը կըրկօրօի խէղճը: Մընուն էն անգմանգ իլան, բայց հըվատուն էն կընգանըս, չէ է, պանց ինգ'ածը օրիշ տէսակ ա ինուն: Կընէկը թան իմըն ա, ձուրան մարթի նամուսը տափավը չի տալ:

Մընուն էր էտ ավագակի հաշիվը լուծէն: Մըրհակըս յէր կալա, մըն աշկը ճըպէլունը իգինքըս ք'իցէցի գըրասէնյակ: Տձուճը քացավ տուվէ պանց ըրէ, արինը ըռէխըս կալած ք'անցի դիբան նախագան, թուղացին վէչ, փըռնէցին: Գ'իդանցին, վէր ռանվանս հունց ա: Թաշնըհա էդ ավագակի թանվան ճակատը շաղ ի տալու:

Էդ նախագա կօշվածը հունց վէր ինձ տէսավ, ծէրքը ճըկատին տիրավ աշկին տակավ յէչէց, քըմըծիծաղ տուվավ՝ սէպէրը պաց ըրած:

-Հի՞նչ ա իլան:

Էնու ջըղայնութունաս, էնու էտ հուքս ավագակի շընավարի քըմծիծաղան, խըրէկ մընաց հուշաթափ ինէն: Յէշուն էն, բայց տէսնուն չէն, ըշկէրիս առաջը մըթնալ ա, տիժան էն սընչուն, սունչըս օգուն ա թան կ'ան բուղագավըս տուս կ'ան: Գ'իդանցի վէչ հունց էր դափուլ կյուռացի:

-Յէս քէգ ըսպընէլու էն, ավագակ շան վօրթի: Հի՞նչ էս ք'անլան տանանլ ինգյանլ տըվարին մէչը: Էտ քէգ հուվա՞ թուլ տուվալ կընգանըս թարս աշկավ յէչէս, ձուրփուվէրի կընանիք քէգ հէրի՞ք չէն: Հէսա ասուն էն, կընգանըս մընալ մուտացար, պանց ըսէցի, կաշիդ ըռըխավըտ տձուս էն ունէլու: Մուտացավ ինձ ու տարավ-պէրը մըն ընհէնց սիլան տուվավ, վէր աշկէրըս սըվըտէղին ըրավ: Մընըցըծնէն յիրան

տանան ինձ, մըրհակըս ծէրքաս խըլէցին, տասը կուտուր ըրէն: Հինչ անուն էն, կարուն չէն ծըրքըրնէրան պանց ինգն: Ք'իցէցին վունդըրնէրին տակը, կօխ տուվէն: Ըտրանա յէտը ալ գ'իդանցի վէչ հինչ իլան: Աշկէրըս պանց ըրէ, տէցնան հէն էն կօխկի պըղվալունը պըրանած: Սաղ ջանըս հէռը տանուն էր, էնքան թակալ ին: Արինը իրէսիս չուրացալ էր, մէշկըս կօտրուն էր, կ'ուլօխըս երկու-իրէք տէղան պօգ էր կըտրալ: Ուզացի տէղաս յէր կէնան կաղնէն, տէսնան կարուն չէն: Մընացի տէղըս յէր ինգ'ան: Էնքան ցավը չէր ինձ նէղուն, հիշքան՝ հըրաբար: Գ'իդան ի թանվէրջըս յէկալ ա: Սան, սաբաղան չիկա, ուրօմըն քյիշէր ա: Նան տափին տըվալկած էրգ'օն մընուն էն: Մէկալ հինց վէր կյիրիգմանիս միշան դափուլ սան էն լսուն: Վօնդի թըմփօց էն լըսուն: Պըղվալի տձուճը պանցվուն ան, իրիք-չօրս մարդ ձուրուր յէնդա մի էն մընուն:

Մընը կըռանուն ա ինձ յիրա, ընջուկիս տակին կյօռուն:

-Տէղատ յէր կաց, ծըրիակէր շան վօրթի:

Տէսնուն էն՝ միլիցա ա: Էրկու-իրէք հէտ հանգ էն անուն, թա յէր կէնան, կարուն չէն:

-Քէ՞գ չէն ասուն, քունձուտ մօզի,- ասուն ա ու սապօկին քըթավը ծէփուն միշկիս:

Ցավան տըվարի տէս պըռանչուն էն, կօխկիս յիրան շօռ էն կ'ան, իրէսըս

ծասկուն: Ալ ջանիս սաղ տէղ չէն թօղուն, էնքան թակուն էն, վէր հուշաս ք'ինուն էն: Մէկալ աշկէրըս պանցուն էն Կ'իդանցին պանդունը: Ըսա վէր պաղմուն էն՝ էն սէվ մընացած տարին էր: Պանդը լիգինըն էր ինձ մընան մըրթուցավ: Վօշ մընըն ալ գյուղուն չին ձուրանց մէխըր հինչա: Կըրագէտ, անկըրագէտ խառնալ ին ձուրուր: Էն վախտէրըն էր, վէր հիւր օգուն ին

փրոճում ին: Աքսել Բակունցի տես մարթին ալ ին փրոճալ: Մեր շինան ալ շատերը կային: Ըղամին Թիվեսին տողա Սերոփին պանդի տրոճանը տեսա՝ տանում ին Ըրեվան: Իսկ Խուլվանց Ըստիփանին արտեն տարալ ին: Դե իմըս հըսկընալի էր՝ նախագան էր ըրալ, բա՞ սըրանց հինչ էր յեկալ: Պայց յետավ պարզ տննանվ, վեր էտ նախագան շըտերի կ'իլ լօխըն ա բադա տուվալ: Զուվեր տօրը չի յեկալ, հուվեր կաղնալ ա իրեսին մըն թըթօ խօսքըն ասալ, դիմալ ա տիյեր՝ թա ժըղըվուրթի թըշնամին ա, յեկաք, տարաք: Ընհենց վեր կըրագետ, անկըրագետ՝ չիմիս ալ տավաճան ին ասուն: Տասը տարի ք'անցի նըստեցի, պայց ըթիենց ալ կըլխե չիմզ'ա, թա յես հիմնչի տավաճան էն:

Ամբողջ պատմության ընթացքում նկատելի էր, թե ինչպես են պըսպըղում Արմենակ դայու աչքերը: Այդ տարաբախտ մարդը, երևի, այդ ձևով էր արտահայտում իր կորցրած տարիների վիշտը: Զգացվում էր, որ նա ատելություն չունի ժամանակների նկատմամբ, ժամանակի այն հրամանատարների նկատմամբ, որոնց կամքով էին տեղի ունենում. անմեղ մարդկանց խեղված ճակատագրերը: Իսկ երբ խոսում էր գյուղի էն ժամանակվա նախագահի մասին, ձայնը փոխվում էր, կոշտանում, իսկ լռության կարճ պահերին երևում էր ինչպես են բեղի տակ շարժվում նրա սմբած շուրթերը... ատամները սեղմած նա անձայն հայհոյում էր ու զըզվանքով նայում պատուհանից դուրս:

Մենք միայն լսում էինք Արմենակին և որոշել էինք ոչ մի անգամ չընդհատել նրան: Ուզում էինք, որ մահվան շենին գտնվող այդ մարդը սըրտում ինչ կուտակած ունի, ասի գիտեինք, որ նրա նման տխուր ճակատագրի տեր մարդը, պետք է, որ երկար ժամանակ լռություն ամբարած լինի իր հոգում: մանավանդ ժամանակները ուրիշ են եղել: Մարդ անգամ իր ըստվերից է վախեցել...

Բայց որ հիմա ահ ու սարսափի ժամանակներն անցել են, թող ազատ պատմի ինչքան կարող է և հանոզվի, որ այլևս վախենալու բան չունի:

Այնպիսի մի պահ եղավ, որ Արմենակ դային լռեց, աչքերը լացակունեցին, և բեղի ծայրից մի կաթիլ արցունք ծորաց վերմակի վրա:

Որպեսզի լռությունը երկար չտևի և Արմենակի տխրությունը մի քիչ կարողանամ ցրել, հարցրի.

-Արմենակ դայի, մահից վախենու՞մ ես:

Ծերունու դեմքին մի հպանցիկ ժպիտ խաղաց, արծվենի քիթը առավ ձեռքին պատրաստ բռնած թաշկիակի մեջ և աչքերը փակելով՝ թեթև հառաչի նման հըմ արեց, ասաց.

-Տըղերք, պանից յուրովում ա տոնք ինձ լավ չէք ճընանչում, վեր գյիդիք յես հինչ օրեր էն քաշալ, էդ հարցը տիլ չիք ինձ: Յես արտեն մըն քանի հետի մեռալ էն, յեր կանցալ, բա էդ գյանքը քաշուղը մահան կըվախի՞: Էն, հինչ վեր տեսա էն ուրերին, ծեր թշնամին թօղ չըտեսնա: Աստօծ վօչ անի ծեր կըլխըներավըն ալ ըեհենց պան անցկենա, մեխկըն էք:

Յես ի, վեր տեն կացա: Շատերին սօվը, ցորտը տարավ էն աշխարհը: Ջահել, ջիվան տըղերը՝ անկեր, անթաթախ. պըրանում ին ճըրճըմնօտում, ցեխի, փեխի միջին ուրոնը յենդա մեռնում ին ուրանց վօղին, ուրանց գյօրանբիլանին կարօտ: Զուվեր դիբետ էր մընում, հուվեր ուժասպառ պըրանում էր ճըհըպե կեսին, շըլըխաթակ ին անում, սապօկի տակըն ին տամ, էնքան մինչև խեղճը սունչը փիչում էր: Զու՞վեր մեզ մարթի տեղ տինում, մեզ հիմբարուղ չիկար, մենք մարթի հաշիվ չինք: Մենք էնքան ինք հարկավեր, հիշքան կ'օրծ ինք անում, հիշքան յերան ինք քաշ տամ:

Յես կ'ուղումը ապրած մարթ ի, ըրեվին տակին խաշված, կաշիս հըստացած, թուռաթակ տննած, ծոնի, չըլղունի նեստավը թըռած՝ տեն կացա: Յուրդումը կատու կըլավի, հու վեր ինձ տարավ ք'իցեց էն դիւզերը...

Վօնդերըս ցեխուտ, փեխուտ, կըռներըս ճըլօլանք տննած, աշկերըս կօլ ք'անցած, հիհիս կըտրած, անլան կարում ի կ'օրծ անեն: Կ'օրծա յետը վուխճարի տես մեզ ք'իշում ին կըտօրը փօլ յեկած մըն փեղի կազարամա: Ըշկըրներիս մընը հօփ, մընը պանց մըղակումը իրիսներիս յիրան տափին

ինք յեր ինզ'ում, մըտըծիլավ թան էգուց կըրալու՞ էնք տըղըներաս յեր կենանք: Շատերը կարում չին յեր կենան, ըթըհենց ալ մընում ին տըղըրեն տըփլակած: Կ'ան ին, շըլըխաթակ անում, հուվեր կարում չէր յեր կենա, վունդուրներան փրոճում, քաշ ին

տամ տանում մըն խըռըվակում վողավ անում: Աշկերըս պանց, գ'հողում ի թան յես ալ էմ մեռած, ասում ի կըրալու չէմ տեղաս յեր կենամ: Պանց յեր ի կենում: Հունց վեր էտ առնախում ըստրաժնիկների սանսը ընջուկներավըս էր ինգ'ում, Ծերքերըս տինում ի տափին, Աստոծ կանչում, զօռ անում, տեղըս կաղնում աշկերըս շաղված, կըյուլօխըս փըռնած, կուճի խուխտ տես տօտավ-տօտավ ընելավ տոնս կ'ան չօլը: Օգում չի մեռնեմ էտ դարիք յաբանա դոճումը: Օգում ի մեր վողին արժան տաննան: Համալ օգում ի թըշնամուս վերչը տեսնամ, նիգ'անան չի ք'ինան էս ըխշարքաս: Ախր հունց վեր ինի Աստոծ յերգիրը ըսըհենց խային թուղալու չի: Մըն տեղ մըն լինս պիցվելու ա: Էնքան ինի վեր ըտրանց վերչը տեսնամ, ալ դարդըս չինի: Վեր հիշում էմ, օգում էմ թան բօղմիշ ինեմ, հըրաքաթը ինծ ըսպանում ա: Համալ գյուղան չէմ տեմ կենում: Գյուղի պատկերը աշկիս ըռաչին՝ ճինջի-պումբի ընելավ ք'ինում էմ կ'օրօի՝ կ'ան: Յարաք յանի կըրալու՞ էմ ըստաղաս սաղ տոնս պըրժոնեմ: Կարօտը ինծ ըսպանում ա, ջիգ'անըս էրում-փըթօթում: Էնքան իմ կյանքի մըհար չէմ մըտածում, հիշքան գյուղը տըսնալի մըհար,խօխօրցըս, խեղճ ու կըրակ կընգանըս մըհար: Հիշքան ծանդըրը կյերան էմ տինում միշկիս, էնքան մեշկըս պընդում ա, պեռան տակին ճըկըռ-ճըկըռ էմ անում, աշկերըս օգում ա պոնանն տոնս կ'ան, պանց տեմ էմ կենում, օշկըս, մեթըս մեր գյուղումը, մեր տանը... Աշկերըս պանց արագ էմ տեսնում... Մըն զարմանքը պան...

... Վուխճարին յիրիշավը պիցրաննում էմ սարը: Յերգինքն օգում ա կըլխես նի կ'ան, էնքան մոտի ա: Քամին կըլխես մագերը շաղ ա տամ, աշկիս տակավը համ վուխճարին յեշում էմ, համալ շըվշըվըցընում: Մըհակըս միշկիս տիրած յավաշ-յավաշ վօխճարը քըշըցընում էմ չայլաղին յիրան: Վօխճարը

փըշփըշալի ճոլը ա խըմում, յես նըստում էմ մըն սութիկ քարի, գ'հուլքըս հանում, վօնդերս մինչեվ ծընգներըս կախ անում զանգակ ճիրի մեջ: Դիբուրգյատեմ վօխճարը ինքըն ուրան ուրիւր յեննա պիցրանում է դիքը՝ յես ալ յենդան...

Կօխկիս ռուսերեն էն խօսում, հինչ վեր մընը ճըղճըղում, ուշոնց ա տամ, մընը

մուտանում ա ինծ, շալլախը շօռ տամ յիրան:

-Բիստրո, նիգադյայ:

...Մեր Բօղար շան հաչուցըն էմ լըսում, հինգերիս սանսըն ա ինգ'ում ընջուկավըս:

-Արմինակ հեյ, քիշերըս յեշի քօն չինես, ջանավարը մեզ նեստավ շօռ ա տամ: Վօխճարը գյուռաշած ըրածում ա, յես յիրան

էմ ինգ'ում Յօրտ ըխպիրան մըն լավ ճուր խըմում,մըն կապուկ տանխաը, ճիրիկօտեմնը քանդում, պիցրաննում տիյեր, վեր ուբումը պատար հաց օտեմ...

-Բիստըրը, Նիգադյայ...

Կուտեննի համ էմ զգում պիրանումըս, վուխճարի պանիքը տինում էմ մըն կուտուր հացի մեջ, դիմջակ անում...

-Բիստրը նիգադյայ...

-Վօխճարը քըթում էմ, լըսում սառնիջը, էրկու կօթան փըռնում՝ կըլխես քաշում:

-Քիշերըս քօն չինես հա, ջանավարը մըզանավ շօռ ա տամ:

Կաթնը պիրանումըս քըթըթըթում ա, լըսնվում թօքերըս, սերտըս դիմջանում ա,

հօքիս ք'ինում ինգ'ում դըրախտը:

-Բիստրը, նիգադյայ...

Էս անքան կանվօյ շան տըղան ծեփում ա միշկիս, շըլլախին քեթը դաղում ա իրեսըս, աշկերըս կըժուպեծին ա անում, բայց յեր չէմ ինգ'ում, մընում էմ կաղնած...

...Սարան ճըհապա էմ ինգ'ում

դիբան գյուղը: Ք'ինում էմ տօն, վեր մեր հարթը կյուլօխըս լիվանն, շօրերըս քըրչօց տինի, շըվարիս ճեղը կարի, ըրբաշկաս կըրկատի:

Սըրթմինասին ծառին կօխկավը կըլխավորում էմ դիբան մեր մանիլան: Բըղասանց բանդումը մընը առաջըս կըտրում ա: Հիտեվում չէմ, օգում էմ թըխեմ անց կենամ՝ դօշան փըռնում ա:

-Ավագակի տըղա, վօխճարը թողալ էս անդար, թօրըն էս ք'ինում, յես քեզ Սիբիր ք'իշիլ կըտամ:

Յեշում էմ՝ մեր էն անումը նըզօված նախագան ա: Շահմար օցի տես առաջըս կըտրալ ա, թողում չի ք'ինամ մեր տօն: Մըհակըս յետ էմ պիրում, թան կ'ուլօխը ծոճոնում անեմ անանլ չի կ'ան, էրկու միլիցա

հույսըս ըստըծու յիրան տիրած՝ ըպրեցի:

Հալա ինգ'անծ, վեսկեռ ու կաշիս հըսըցրե կյուղ: Յէկի, պայց են, հինչ տեսա, տո՛ւք չըտեսանք: Ձուր ան յէկի:

Յէկի տեսնամ կընէկըս մեռած, խօխերքըս դանդաղայուն ինգ'անծ, տօնըս պիրիշակ տանան: Մեծ տըղաս լըսեց՝ Ռուսաստանից յէկը: Էն մընն ալ Սրեդնի Ագիայից յէկը: Յէկին վեր ինձ տանեն, ք'անցի վէջ: Սահըռնագիս կ'իրեզմանը ըշտե՛ղ թօղեն ք'ինան, սամսեն վերասաս կըտրե՞մ կյուղան, խօխա վըխտիս խաղերը մտաս թըռցընեն, իմ կօխ տըված սարերը անա՞լ կըկ'ա նըհետըս տանեն: Հինչ ըրեն, չըրեն՝ ք'անցի վէջ: Խօխերքըս յետ տանան ք'անցին, փողա-մօղա դըրկեցին, վեր յօլա ք'ինան: Պերի տօնըս պատար կարքի պերի, թանգմ ժէշտ իք կալա, կ'ո՛ւծիսը ծըսկեցի, պօլ-պատալօկ նըխշունըցըրե, վօչ խերավ-պարավ թանգմ փըսըկվեցի: Մըն քանի օրան յետը մըհակը յեր կալա, ալլա վօխճարըն առաչ ըրե դիբան սարը:

Մըհէկ էս կընգանաս տըժգօհ չեն, լալ կընէկա, պայց Սահըռնագիս տեղը տալ չի: Սահըռնագը օրիշ կընէկ էր:

Պատերազմը պըրծավ՝ յէկի կ'ուղ, յէկի տեսնամ Սահըռնագը կավէջ, սըմախեղտ ա տանան մեռալ: Հըրեվան-հինգեր պաղմուն են վեր վերչին սընչուն իմ անունըս ա տըվալ: հույսը սամսեն կըտրած ա իլան, գ'իդանցալ ան, թնալ կ'անլու չեն:

Դո՛ւզըն ասած, օգուն ի գ'իդան թն իմ ք'ինանլանս յետը մեր են սըրիգա նախագան շա՞տ ա նըղօթուն տուվալ Սահըռնագին: Պայց հինգեր-հըրեվան ուրթունըն են օտուն վեր՝ էտ մաղբունը կըրացալ չի մուտանա Սահըռնագին անա: Ուրերավ սօված ա մընացալ, պանց ք'անցալ չի նախագուն վօնդը:

Մըհէկ ըթըհենց կընէկ կա՞ ըշխարքունըս: Չէ է Սահըռնագին տես նանուսավեր, աբուռըն իրեսին կընէկ չի իլան, վէջ ալ ինէլու ա: Անիսկը տալավ ալ մեռալ ա: Դո՛ւզ են ասուն, ընդաղան յէկալ ի վեր էտ սըրիգայի վերչը տամ: Պայց յէկի տեսնամ, կ'ուղան փախալ ա, ք'անցալ քաղաք: Կըրացալ չի ժըղօվուրթին աչկին յէջի: Մըհէկ սօտա, դօրթ ա, ասուն են սատկալ ա, ուզացալ չեն պիրեն կ'ուղունը

թաղեն, վըխծալ են ք'ինան գ'օռին ճօթ-ճօթ կ'ան: Ասուն են ծօվին են դօլին ա սատկալ, էրկու-իրեք օրի տեղը գ'իդանցալ չեն, մուռտառ ա տանալ, թօրթըրըն են քանդանքը տարալ վօղունը կ'անալ:

Դէ հու թաղեր: Մըն գէջի կընէկ ա իլան, են քան թակալ ա, ցավագար ա շինալ, մըն տըղա ա իլան, գ'ո՛ւլլի պաժին ա տանալ: Էսքանը յես կյուղունըն են գ'իդանցալ: վեր յէկալ են, գյուղացիք են պաղմալ: «Աշկըտ լուս, Արմինակ, սերտըտ մըն պո՛ւլ յեր քյիցի, Թեվադըրօսը շընըսատակ ա իլան: Ըթենց ալ պետի իներ, ըստուծու ծերքավըն ալ պետի ք'ինան: Ասուն են՝ Սահըռնագի անիսկը փըռնալ ա: Պայց դէ ինքը թօլ սատկեր, տըղան թօլ սաղ մընար: Տըղան հի՞նչ մեղավեր ա իլան, վեր հարը շան թէլփա ա իլան: Մըհէկ նիգյարան չեն, հէկ կըմեռնեն-կըմեռնեն թնք էր գ'օռագ'օռը սատկած ինի:

Ախըր մինակ յես չեն, շըտերին ա անտեղի տեղը հըրաքաթ ըրալ: Հուվեր ալ յենթարկվալ չի, շըլլախին տակըն ա տուվալ, տուվալ օրենքի ծերքը, թն տարաք էտ սիբիրներունը կուրցըրաք:

Ասուն են Սըտալինըն ա մեղավեր: Բա խեղճը գ'իդանցալ ա Արմինակը հու՞վա, վեր կ'ան տանի են պիրիշակը: Հուվեր խէլունը, կըրագետ են իլան, ըտրանց են տարալ: Ինձ տես ախմախ չօբան մարթին հօ՞ր ա տանուն:

Թէ, հիշքան մըտածուն են, Ըստալինըն էս կյօթուն մէխկը չօնի: Տեղի մարթըն ա մեղավեր: Ըստալինի, հօքմաթի ըռաչին լավամարթ տըռնալի հետի հո՛ւր ասես ըռէխըն ին տան: Մըղմօղը ժըղըվուրթի ջանին ինգյած օտուն էր, մենք՝ բէլխաբար: Մեր կյուղան շըտերին են տարալ, կուրցըրալ: Հու՞ ա տարալ՝ Թեվադըրօսը, մընալ ուրան տես մըն քանի սըրիգա: Մարթ ա իլան, վեր ճըհըպէ կետունը գ'ո՛ւլլան են ըրալ, յեր ք'իցալ: Էտ մարթկանց ընունեն հըսա՞լ ա Մասկվա, չէ: Ըտրանց ցուցակը ըստալինի ծերքըն ա ինգ'ալ, չէ՞:

Ընդէղ՝ են բարբաղ տեղը, աման ազկի մարթ ալ կար, ռուսից փըռնած ջըհուղավը տո՛ւս յէկած: Միչներիս մըն պո՛ւլը կուճի մարթ կար: Յէվրեյ էր: Յուրօվուն էր, վեր վախտին խէլունը մարթ ա իլան: Համ լաց էր ինուն, համալ թօխտ ու կըրճակօթ էր օգուն, վեր նամակ կ'իրի ըՍտալինին: Ձարմընէլի պան էր: պերին սըրան մըն թօխտ տուվեն,

մըն կըրճակօք: Ծառին տակին նըստեց, ըսկսես կ'իրիլը: Ծերքան յեր կալան կըրթեցին: Պերթի տես մընը կար, սեպերը պանց ըրած ծիծաղում էր: Ծիծաղեց, ծիծաղեց, խեղճին քերեռ տուվալ, կըլխեն յիրան քիցեց ճըրճըմնօտը: Խեղճ բէյնուվան ըՍտալին կընչելալ՝ մեռալ: Շատերըն ին ձերթումըն օտում Ըստալինի ընունալը: Միչի մարթկանց ին ձուցում տամ, հունց վեր յես էդ գ'օրբագ'օն Թեվաղըրօսին: Անկեր, անթաթախ, հըրացանի, շըլլախի տակին կուտօրվում են, պայց հավատը կուրացընում չին: Լենինին, Ըստալինին օրթնում ին, ըստծու մընչանք պաշտում:

Պըղահալ ա, շատ ա պըղահալ, վեր Ըստալինի անումը պըռըշներին չուրացած մարթը ծունին միչին յեր ա ինգ'անլ, վօնդերը մենգնալ, տեղում սառալ-մընացալ: Անխեղճ, անաստօծնին յեկալ են, կօխ տուվալ անցկացալ, ջանդանքը թօղալ, վեր շան, կ'ուլի պաժին տաննա: ըթեկնց քանի-քանիսըն են անգի, ըկոեվի, կյուվըզանի պաժին տառալ: Յամբարք չիկա: Խե՞, հինչի՞ հետի: Մեր կյուղի աղերըն ալ են փըռնալ: Էն մարթը, վեր սաղ գյանքումը աղօթքըն ա ըրալ, Ըստուծանա խընդրալ վեր տակի բանդան լալ ըպըրցընե, փըռնալ են մըրօքը քանդալ, տընագ տուվալ, ըղարկալ սիպտակ ըրչերին կօխկը, թան տո՞ վեր աղեր էս, ուրեմըս՝ տավաճան էս, ըրավունք չօնես ըպրելի: Գ'իւղիւն չեն, լավը-փիսը խըռնեցին ձերթուր, հըսկացանք վե՛չ՝ հու՞ պետի տըժօխկը ք'ինան, հու՞ դրախտը: Անջախ մեզ տես մարթիք ղըրկեցին ընդեղ, սաղ-սաղ ղըրկեցին են բարբաղը: Խե՞, հինչի՞ հետի:

Լըսալ են, վեր մեզ փըռնուղներին ալ մեզանա յետին են փըռնալ: Զուր չեն ասում՝ ուրիշի հետի վօր քանդուղը ինքը կ'ինգ'ի մեչը: Ըստուծու յարադանին մատաղ, միշտ թակած տեղը չի՞ թըկելու...

Մեկտ ալ շօռ ա կ'անլու դիբան ուրանց, իզինքը նշանց ա տալու: Խայինի-նըշառի վերջըն ալ ա կ'անլու, թան՝ չէ: Ասալ չէ՞ք վեր Աստօծ ձերան ծըռածը մըն օր դիզըցընելու ա: Ա ծեր ումբուրը փուչանա, յես հի՞նչ ի ըրալ, հու՞ր իշի ի չու ասալ, հու՞ր ի ասալ՝ տեղըն ծօխ ա՝ տեն նըստե, հիւր ի ասալ աշկիտ տիյերին օնք կա:

Դադարգյուն ինգ'էք տո՞ք հա, հունց վեր ինգ'ալ էք, խե ինձ էտ օրը ք'իցեցիք: Վեր

մետըս ա կ'ան՝ քըթս ծօխը յեր ա ինում, սերտըս տըկըտիյեր ա անում, լըղես կ'ան ա թա պիրանալըս տո՞ւս կ'ան, վօնդաս փըռնած մընչօ մագիս պըտօկը հեռում ա: Մըտածում են՝ Աստօծ, տեսնաս հիւր են մըն կուտուր հաց տուվալ, վեր վօսկեռըս հըսըցըրուց իմ անցավօրանց կ'իրիզանին, վեր իմ ժըղըվուրթի մըն հափուռ վօղը ինձ արժան ըրալ: Էլ, բօլա հիշքան ասպրալ են, արտեն վեջըս չի, կարան հանգիստ մեռնեն: Նիզյարան չեն, էսքան ալ վեր ասպրում են, ինձ շատ-շատ ա:

Յեշում են Սահըռնագիս նըկարին, լացըս կ'ան ա: Բա ըթեկնց կընեկը մըռնելի կընեկ էր... Թեվաղըրօսը, մեռած չըպետեր, իմ ծերքավըս ղինջա-ղինջա կընի, տինի սըտուրին տակին կուտուր-կուտուր ընի: ախըր քու ըրածըտ շօնըն ալ չեր անի... մաղբուն շան տըղա, ըթեկնց էս իլան է, վեր կյուղացիք աշկումըտ թըքալ են, տեն ըրալ: Փըթած կեռքի տես կյուղան հանալ են, շըպըրտալ: Փըթածըտ առաչըտ ա յեկալ: Իրեսըտ սըվանա քու, հունց վեր սըվացալ ա: Քու փիսօթունըտ ինձ նըրետ կյիրեզան են տընելու, հագար տարվա մըռըլներին ըրածըտ պաղմեն, վեր մեր կյուղումը մըն վըրվարուտ շօն ա իլան, հիւր կըրացալ ա կըծալ ա, փուլուղօրալ, յետալ ք'անցալ պո՞ւնան հեռու մըն ջըհընդամում սատկալ:

Մենք նայում էինք Արմենակին ու դիտմամբ լռում, որ ինքը խոսի, սրտի մեջ ինչ պահած բան ունի ասի, հոգին թեթևացնի:

Բայց հետո տեսանք, որ երկար է լռում, միջամտեցի:

-Արմենակ դայի, էտ բուրըր անցել-գնացել են, հիմա ուրիշ ժամանակներում ենք ասպրում,- ասաց մեր ուսուցիչներից մեկը՝ խիստ ընդգծելով «ուրիշ ժամանակներ, արտահայտությունը:

Արմենակ դային վերմակը քաշեց վեր, գլուխն ամբողջովին ծածկեց, հետո շուռ եկավ դեպի պատը, հոգոց քաշեց, լռեց:

Ես շարժվեցի աթոռի վրա հասկացնելով, որ գրույցն արդեն ավարտված է: Ուզում էի քայլ անել դեպի առաջ, ուսուցիչներից մեկը ձեռքը դրեց ուսիս, որ նշանակում էր՝ դեռ սպասիր: Շուռ եկա, տեսնեն, Արմենակ դային տեղը նստել է և փորձում է վերմակի ծայրով նիհար ուսերը ծածկել: Մոտեցա, վերմակը բարձրացրի, ուսերը ծածկեցի, ասացի:

-Արմենակ դայի, դե մենք գնանք, հաճելի էր քեզ հետ գրույց անելը, բայց գործն էլ մնում է գործ, մենք գնանք, իսկ դու պառկիր, հանգստացիր,-ասացի, քայլեցի դեպի դուռը: Մյուսները հետևեցին ինձ:

-Ըսպըտցաք,- կոկորդուս կուտակված հազը զսպելով՝ ասաց Արմենակը,- հի՛նց թանձրանում էք, բա ասու՞մ չէք էն հարթնը հինչի հետի ա, վեր էսքան վախտ յուրովում չի, նըստեցաք, նըստեցաք, կ'ի՛ն չէք նիմըտալ է, օջախ էք յեկալ:

Ձգացինք, որ Արմենակ դային իրոք բարկացած է, և եթե առանց մի կտոր հաց կտրելու տնից դուրս գայինք, նա շատ ավելի կբարկանար: Երեխաների նման, ստիպված ենթարկվեցինք նրա կամքին: Նստեցինք ամեն մեկս մեր աթոռին: Հենց այդ ժամանակ էլ Արմենակի կինը, ջահել կնոջ առույգությամբ, ներս մտավ և սկսեց արագ-արագ սեղանը սրբել: Հետո մոնլաք բերեց ու փռեց սեղանի վրա:

-Վխր ի՞նչ նեղություն, Արմենակ դայի, մենք հո հաց ուտելու չենք եկել, մենք եկել ենք քո գրույցները լսելու:

-Գ'ի՛նչում էս հինչ կա, վարջաբեդ,- քթարմատը երկու մատով բռնում, աչքերը փակում է Արմենակ դային, որից ճակատի կնճիռները ձգվում, խտանում են,-տո՛ւք ինձ ըրձձըրընէք վէչ, յես տակն ալ էմ գ'ի՛նչում, կ'ի՛նչոխըն ալ... Ասենք թա՛ տո՛ւք յեր կացաք ք'անցիք, բա լըսօղը հի՞նչ կասի... ասիլ չի՞ բա շան տըղան մըն կուտուր հաց չի՞ ճարալ, վեր տի՛նի ծեր ըռաչին, բա ասիլ չէ՞մ ավաղալըդ էք ք'անցալ, մըն կուտուր հաց ու պանիրը հի՞նչ ա, վեր ծեղ լայըղ չէն գ'ի՛նչացալ: Չէ, վարջաբեդ, հացը օրիշ պանն ա: Հացը մըտան թըռնելի պանն չի, յահարկէ, մարթի հետի, վէչ թան մըն իշի քօռակի: Հո՛ւր տան մըն թիքան էս անում, մտածում էս վեր քեզ մարթի տեղ էն տիրալ: Հացը ըստեղծվալ ա, վեր հինգէր-հըրեվանի նըհետ օտես: Մինակ կերած հացը քեզ յիրա հըլալվիլ չի: Հու վեր թամահ ա անում, մինակ օտում, իլանձ ապրուստը շան-կ'ի՛նչի պաժին ա տաննում: Մընին նըշանց տուվաք, վեր կըրացալ ա ո՛ւրան ապրուստը նըհետը տանի: Կերալ-չի խըմալ չի, պահալ ա, կեցան, պիրանան կըտրալ ո՛ւր ո՛ւր յիրան

կ'ուտալ ա, վերչումը օրիշը յեկալ ա փօշմիշ ըրալ: Հացալ մարթը օրիշ ա ինում՝ սաղ

վախտը պաղիվը պահում էն, մեռած վախտը յե՛ն ան դօրմի էն տամ... Էն բարբադ տեղը վեր տեսնում ի մընը սօվին տն չի կենում, ծերքիս մըն կուտուր հացը կես ի անում նըհետը:

Թափավուղ չի կար, ռուս ա, հայ ա, թա՛ քօրք ա:

Մանթաշօվին ժըղօվուրթը գյուղում էք խէ՞ ա հիշում, սո՛ւրում, յե՛ն ան դօրմի տամ, ընդրա հետի, վեր մարթկանց լըվօթուն ա ըրալ, ք'անսուր-քյուսուրի յիրան ծախս ա

ըրալ ասի՝ էս ըխշարքաս հի՞նչ էս տընելու քեզ նըհետ: Տընաչէն, աշխարը յեր էս կալալ, միչին նըստալ, թօղ մընըն ալ մըն դըրադին նըստէ ալի, հի՞նչ կ'ի՛նչի, քըմակիտ փէ՞դ կըտա: Ասում չէս էքուց մըծանալ կա, յուրղանի տակ ինգյիլ կա, վօնդէրը մէնգնիլ կա, տանիլ թաղիլ կա: Տօ մարդիմազար շան տըղա, էտ հուվա՞ քարի խաչ տի՛ննալու: Պատար շուտ, պատար յետի չիմըս ալ ք'ինալու էնք էն աշխարը: Ընհէնց ըրա վեր դիբետան շօն չի կանչեն, կ'ան վէչ ք'իլլիդ պըպըզէն...

Այդ ընթացքում Արմենակի կինը, թիթեռի թեթևությամբ ներս ու դուրս էր անում, սեղանը ինչպես հարկն է զարդարում:

Կամաց-կամաց սեղանը ծանրաբեռնվում է, մեջտեղը գինի, օղի է դնում, շուրջը պանիր, կանաչեղեն շարում, ձավարով շիլա, թթու դրած ճախաթթու, բոխի, եփած լոբի ու կարտոֆիլ, պոմիդորով ձվածեղ, թան ու մածուն, յուղ ու մեղր, մուրաբաներ, հյութեր դնում:

Այդ ընթացքում հիվանդը ձեռքով է անում, որ մոտենամ, հասկացնում, որ ուզում է տեղը նստել: Իսկույն գնում, նստեցնում է, թիկունքին բարձ դնում, ուտերը վերմակով ծածկում, հետո մի բաժակ օղի լցնում, տանում դնում դողդոջուն ափի մեջ:

Արմենակը գոսացած մատներով բռնում է բաժակը, կարծես օձի վիզ է խեղդում:

-Տըղէրք,- փոս ընկած աչքերում ժպիտ հավաքած, ուրախության շեշտով ասում է Արմենակ դային, -մըհէկ ըստըքըննէդ յեր կալաք, մըն-մըն խըմեցաք էն մարթկանց գէնանցը, վեր ո՛ւրանց ք'ինանն յետը հիշվելու էն, հուրվեր ժըղօվուրթը օրթնելու ա: Իմը պըրծալ ա, տո՛ւք հիշքան կարում էք

կերպ- խըմեցաք, հըշվեցաք, թանկընենկը մեռալ ա, քելիխըն էք անում:

-Արմենակ դայի, կենացդ, միշտ մեզ վրա շուքավոր ինես, երկար կյանք ենք ցանկանում քեզ, երանի աշխարհի մարդիկ քեզ նման լինեն, կենացդ:

Բաժակը դողում է Արմենակի ձեռքին, բարձրացնում է, որ խմի, չի կարողանում հասցնել բերանին, կեսը թափում է վերմակի վրա:

-Յերանի ծեզ, վեր ջահել էք, են օրերը, վեր յես տեսալ են, տո՛ւք չտեսնաք, մեխկըն էք, ծեզանա իլածըն ալ ա մեխկը, հալալ ինի ծեզ, հիշքան կարում էք, խըմեցաք:

Հիվանդն այլևս չի կարողանում խոսել, ձայնը խեղդվում է կոկորդում, պաղած աչեերում կուտակված արցունքը գլորվում է դեմքն ի վար: Ծերունին ճիգ է անում ինչ-որ բան ասել, չի կարողանում: Հառաչանքը բերանից դուրս է գալիս և մտնելով քթանցքների մեջ՝ վերածվում է տնքոցի: Ինձնից անկախ ուզում են փոխել մթնոլորտը: Ուզում են որևէ մխիթարական խոսք ասել, ցրել հիվանդի թախծը: Չգիտեմ՝ ինչ ասեն և ինչպես ասեն: Հենց այնպես մի բան ասում են:

-Արմենակ դայի,- ասում են,- առաջներում ինչ որ եղել է, անցել է արդեն, հիմա նոր ժամանակներ ենք ապրում: Հիմա ամեն ինչ փոփոխվել է:

Հիվանդը զարմանալիորեն միանգամից աշխուժանում է, կրծքին հակած գլուխը բարձրացնում և տարակուսանքի՞, թե՞ հեզանքի շեշտով ասում.

-Հինչ՞ըն ա փոխվալ, կարա՞ս ասես:

-Շատ բան է փոխվել, Արմենակ դայի:

-Օրինակ հի՞նչ...

-Օրինակ՝ հեռախօսը դընում էս գըրպանումըդ, կիլօմետրերի վըրա ընկերօջըդ, հարազատիդ հետ խօսում, առաջներում այդպիսի բան տեսած կա՞ս:

-Ըտա հէջ, օրիշ պան ասի:

-Օրինակ՝ էշը «Ջիպ» է դարձել, դու ասում էս՝ հէջ:

-Էտ ալ հէջ, օրիշ պան ասի,- տնքում է հիվանդը:

-Արմենակ դայի, 400 մարդ ինքնաթիռ է նըստում, մի քանի ժամից հետո հասնում Արմերիկա, էդ էլ հէ՞ջ:

Արմենակը քարի նման լուռ է: Ծերմակ ունքերի տակից նայում է պատուհանից դուրս:

-Արմենակ դայի,- փորձում է Արմենակին մի ուրիշ բանով զարմացնել ուսուցիչներից մեկը:

-Չարմանալի չէ՞, Արմենակ դայի, վոր դու քօ տանը նըստած գըրույց էս անում Սօսկվայում ապրող բարեկամիդ հետ, վօնց վօր կողք-կողքի նստած, կենաց բաժակը ձեռքիդ:

Հիվանդի հոնքն անգամ չի շարժվում: Կարծես չի լսում ու չի տեսնում դիմացիներին: Միտքը թափառում է պատուհանից դուրս՝ ինչ-որ տեղ:

-Արմենակ դայի,- մոտենում, ձեռքս կանաց դնում են հիվանդի նիհար ուսին,- քունըդ տանու՞մ է:

Հիվանդը բացում է աչքերը, ձեռքը բերում, բռնում ձեռքս ու գլուխը տմբտմբացնելով՝ ասում:

-Քեզ մատաղ, բա մարթը հի՞նչ ա տանալ է, մարթը:

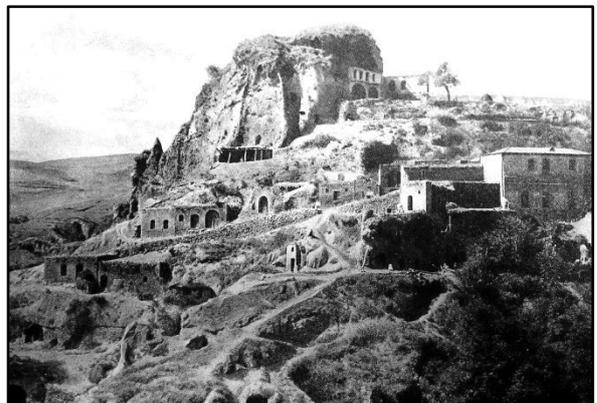
Ոչինչ ասել չհասցրի: Ինձ համար անսպասելի, հիվանդը հանկարծ բերանը բացուխուփ արեց ու ընկավ կողքի վրա:

Չարմացած նայեցինք իրար...

-Ի՞նչ եղավ:

Սեզ համար անհասկանալի էր, թե հանկարծ ինչ եղավ: Միայն զգացինք, որ հիվանդն այլևս չի շարժվում: «Ուրեմն քնել է», - անցավ յուրաքանչյուրիս մտքով: Այլևս իմաստ չունեի շարունակել մեր կերուխումը: Բաժակները դրեցինք սեղանին, վեր կացանք ու իրար հետևից դուրս եկանք: Քիչ հետո լսվեց Արմենակի կնոջ ճիչը:

Հասկացանք, որ Արմենակը հրաժեշտ է տվել կյանքին:

ՆԻՆԱ ՅՈՎՍԵՓՅԱՆ

ՋԱՆԳԵՁՈՒՐԻ ԲԻՍՍԱՐԿԸ

Պատանդիկներ հորս մասին՝ մորս ու հարազատներիս պատմածներից

Ես հորս՝ Նիկոլայ Յովսեփյանին՝ (Օսիպով), Սյունյաց աշխարհի նշանավոր մարդուն, մեծ քաղաքագետին ու հայրենասերին, չեմ հիշում: Եղել են ընդամենը մեկուկես տարեկան, երբ խորհրդային անսամձ բռնապետությունը ձերբակալել և 1931թ. էլ գնդակահարել է նրան:

Հայրս ծնվել է 1879թ. Գորիս քաղաքում: Լինելով մեծ հայրենասեր, շատ խելացի ու զարգացած անձնավորություն՝ նա իր կյանքի լավագույն տարիները, ավելի ճիշտ՝ ամբողջ կյանքը նվիրել է հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի սրբազան գործին: Ծնողներս անուսնական երկար տարիների ընթացքում երեխա չեն ունեցել, և ահա 1929թ. ծնվում են ես՝ նրանց միակ դուստրը:

Սարսափ ապրած մայրս, որի ոչ միայն անուսնուն են սպանել, այլ նաև տասը տարով Սիբիր են արքայադատել եղբորը՝ բժիշկ Մինաս Մինասյանին, վախենում էր նույնիսկ շնջալով արտասանել նրանց անունները: Ուստի շատ քիչ բան գիտեի հորս մասին: Պատմում էր միայն փոքրիկ, անմեղ պատմություններ: Օրինակ՝ ասում էր, որ երբ ես ծնվել եմ, հայրս 15 օր անասուններ էր մորթել տվել և, իբրև աչքալուսանք, միս

ու սկուտեղով հալվա են ուղարկել քաղաքի բոլոր աղքատ ընտանիքներին: Կամ էլ պատմում էր, որ հայրս ինձ ամեն օր կանգնեցնում էր սենյակի պատի տակ, գծում պատը, որ իմանա, թե ինչքան են մեծացել մեկ օրում եւ նման բաներ: Բայց պատահեց մի դեպք, որն ինձ զգոնացրեց: Սովորում էի չորրորդ կամ հինգերորդ դասարանում: Մի օր դասարանի դուռը ծեծեցին: Ուսուցչուհին դուրս եկավ միջանցք և վերադառնալով ձեռքիցս բռնած դուրս հանեց դասարանից՝ անընդհատ կրկնելով՝ չվախենաս, բան չկա, չվախենաս: Մուտքի մոտ կանգնած էր մի միլիցիոներ: Զգիտեմ՝ ինչու նրան տեսնելով՝ սկսեցի լաց լինել: Նա էլ ասաց, որ չվախենամ, որ միասին մի տեղ կգնանք, և ինքն ինձ նորից կբերի դպրոց:

Միլիպետի սենյակում եմ: Բարի ժպիտով մարդ էր նա, երևի նաև՝ նրբանկատ: Հարցրեց, թե հորիցս նամակ ենք ստանում: Ասացի՝ հայրս մահացած է: Հարցրեց, թե ումից ենք նամակ ստանում, ինչով ենք ապրում, երբ մայրս չի աշխատում և նման մի քանի հարցեր: Հետո կանչեց նույն միլիցիոներին, որն ինձ նորից տարավ դպրոց: Երբ այդ մասին պատմեցի մորս, աչքերում սարսափ երևաց:

-Ո՞նց թե հորիցդ նամակ եք ստանում, հայրդ ու՞ր է, որ նամակ ստանանք:

Մի խոսքով մինչև կյանքի վերջը դա առեղծված մնաց նրա համար: Իսկ կյանքի վերջը երկար չտևեց: Դեռ աշակերտական նստարանից վեր չէի կացել՝ մահացավ նաև մայրս: Քեռիս, որ ընտանիք չունեի և արքայից վերադառնալուց հետո ապրում էր Մախաչկալայում, եղբոր ընտանիքի հետ, ինձ մեծակ չթողնելու համար եկավ Գորիս մշտական բնակություն հաստատելու: Աշխատել է Գորիսում որպես հիվանդանոցի վարիչ ու վիրաբույժ: Լինելով խոշոր ցավաթարոյունաբերող Աղասի Ծատուրովի ավագ թոռը՝ սովորել և ավարտել է Բեռլինի ու Ժնևի բժշկական համալսարանները:

Քեռիս նույնպես ազգային-ազատագրական շարժման ակտիվ գործիչներից էր: Նա եղել է նաև Սյունիքի դիվանի

անձնափոխանորդը և Լեռնահայաստանի խնամատարության նախարարը¹: Իսկ Անդրանիկ զորավարի՝ Գորիսում եղած ժամանակ եղել է նրա խմբի բժիշկը և այստեղ էլ մահացել է 1953թ.:

Քեռիս մորս նման շատ զգուշավոր չէր և ինձ որոշ բաներ էր պատմում հորս մասին՝ պատվիրելով, որ կարիք չկա այդ մասին խոսել ուրիշների հետ:

Քանի որ խորհրդային շրջանում հորս մասին ոչինչ չէին գրում, ես որոշ տեղեկություններ էի իմանում արտասահմանում լույս տեսնող այն գրքերի ու պարբերականների մասին, որտեղ խոսվում էր նաեւ հորս մասին (ինձ նման մեկի համար դրանք ձեռք բերելն անհնարին էր):

Մեծ բռնապետի մահից հետո ինչ-որ բան փոխվում է կյանքում, սակայն քաղաքական դաշտը շատ զսպված էր: Վախը, սարսափը, ավանդույթի շապիկ հագած, դեռևս գործում էին բնագոյով:

Առաջիններից մեկը, որ անդրադարձավ Ջանգեզուրի ազգային-ազատագրական պայքարի թեմային և ընդգծեց Ն. Յոսեփյանի դերն այդ պայքարում և՛ որպես ազգային քաղաքական գործչի, և՛ որպես կոմունիստների հրամանատարի, ԽՍՀՄ ԳԱ թղթակից անդամ Յոսեփյանն էր: Երախտագիտության մեծ զգացումով իմ շնորհակալությունն են հայտնում նրան:

Լինելով Ջանգեզուրի ինքնապաշտպանության ջատագովներից ու կազմակերպիչներից մեկը՝ Ն. Յոսեփյանը կոչ էր անում զենքը ցած չդնել և չենթարկվել Ջանգեզուրն Ադրբեջանի մաս դարձնելու թուրքական ու անգլիական խելացնոր պրոպագանդային: Շատ-շատերն են վկայում, որ Նիկոլայ Յոսեփյանի ամեն մի խոսքն ու առաջարկը օրենքի ուժ ունեին բոլորի համար: Նրա հետ խորհրդի էին նստում և՛ Անդրանիկ Ջորավարը, և՛ Նժդեհը, և՛ Ա. Շահնազյանը ու շատ-շատերը:

Պատմում են, որ երբ Գորիսի փողոցներում երևում էր ինքը, մարդիկ զգաս-

տանում էին: Եվ ոչ միայն երիտասարդները, այլ նաև ծերերն էին ոտքի կանգնում: 1918թ. ստեղծվում է Ջանգեզուրի կենտրոնական ազգային խորհուրդ, որի կազմի մեջ մտնում են Նիկոլայ Յոսեփյանը և Տիգրան Սազանդարյանը²:

Խորհրդի առաջին գործերից մեկն է լինում Ջանգեզուր հրավիրել Անդրանիկ Օզանյանին, քանի որ ադրբեջանական մուսավաթականների զինված ջոկատներն օղակի մեջ էին առել Ջանգեզուրն ու Ղարաբաղը: Անդրանիկը Ջանգեզուրի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու նպատակով գալիս է Ջանգեզուր: Գորիս է մտնում 1918 թ. օգոստոսի 13-ին և ութ ամիս շարունակ մարտնչում երկրամասը թուրքերից ազատագրելու համար: Ազգային խորհրդի, նաև անձամբ Անդրանիկ Ջորավարի ջանքերով Յայաստանի կառավարությունը 1919թ. հունվարի 21-ին կայացնում է Ջանգեզուրը Յայաստանի կազմում ընդունելու պատմական որոշում: 1919թ. մարտին Անդրանիկը, համոզված, որ այս կարևոր խնդիրն արդեն լուծված է, և ժողովուրդն ընդունակ է ինքնապաշտպանության, որոշում է հեռանալ Ջանգեզուրից: Գուցե ուրիշ ընթացք ստանար նրա միսիան, եթե Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսում հայկական հարցը չլսելու սպառնալիքով չկասեցվեր գրոհն Արցախի սահմանների մոտ՝ Անտանտի ռազմական միավորման ուժերի կողմից:

1919թ. մարտի 25-ին Անդրանիկը հեռանում է Ջանգեզուրից՝ մի շատ ինքնատիպ նվեր թողնելով հորս: Այդ նվերի առթիվ հետագայում անվանի գրող Սերո Խանգաղյանը պատմում է, ավելի ճիշտ՝ դիմում է. «Գորիսի քաղաքապետարանին և Ջանգեզուրի ողջ բնակչությանը. թանկագին հայրենակիցներ, խնդրում են լսեք ձայնս:

²Գրիգորյան Գ., Հախվերդյան Ա., Սյունիքի պատմություն, Ե., 2001, էջ 202:

¹Գորիսի հանրագիտարան, Ե., 2008, էջ 312-313:

Գորիսում Անդրանիկ Ջորավարն ունեցել է Ջեյրան՝ գրեթե թելավոր մի նժույգ: Մեծ հերոսը դրանով էր նետվել թուրք-թաթարական ոհմակների դեմ Ջանգեզուրի փրկության կռիվների ժամանակ: Անդրանիկն իր Ջեյրան ձին հանձնել է Գորիսեցի նշանավոր ազգային գործիչ Նիկոլայ Յուսեփյանին (Օսիպովին), իսկ ինքը մի այլ նժույգով մեկնել դեպի Վայոց ձոր:

Ես հիշում եմ մեր հարևան Յուսեփյան Նիկոլային, որին Չեկան գնդակահարեց մի քանի ազնիվ հայերի հետ, կարծեմ 1932թ.: Այդ մասին ստույգ տեղեկություն կտա նրա դուստրը՝ ազնիվ գիտնական Նիգան:

Հիշում եմ Նիկոլայ քեռու ցավազին գրույցը հորս հետ.

-Անդրանիկի գնալուց հետո Ջեյրանը ոչ ոքի թույլ չտվեց մոտենալ իրեն, թիմարել կամ հեծնել: Ոչ ոքից կեր չէր ընդունում, միշտ լաց էր լինում Ջեյրանը: Ստիպված տարա Վանքի Տափում բաց թողի, գուցե այնտեղ ապրի: Երեկոները գնում էի Ջեյրանին բերում տուն: Համառեց: Չեկավ: Մի երեկո գնացի, որ բերեմ, տեսա Ջեյրանը պառկել է այն ճանապարհի եզրին, որտեղով գնացել է Անդրանիկը»: Այդպես է Ջեյրանը հարժեշտ է տվել նրան:

Ես լսել եմ նաև այն, որ Ջանգեզուրի ինքնապաշտպանության մի այլ հերոս՝ Սալինցյան Խաչատուրը, իր ջուկատի տղաների ու Նիկոլայ քեռու հետ Ջեյրանին հանդիսավոր հանձնում են հողին, ապա, իբրև պատվո հրաժեշտ, հրետանային համազարկ տալիս...

Այս մասին իր «հուշերի» մեջ (անտիպ) ստույգ տեղեկություններ ունի նաև Նժդեհի թիկնապահ Ջոն (Նիկոլայ) Բաբայանը:

Խնդրանքս սա է. գտնել (գոնե մոտավոր) Ջեյրանի թաղված տեղը եւ նրա վրա նժույգային հուշարձան կանգնեցնել: Դա մեր քաղաքի եւ շրջանի համար մեծ պատիվ կլիներ: Հիշեցնեմ՝ աշխարհում կան նժույգ-հուշարձաններ: Ես պատրաստ եմ օգտակար լինելու այդ սուրբ գործին»

(Սյունիք), 1992, հունվար-փետրվար: Սերո Խանգաղյան»:

Ի դեպ՝ 1919թ. մարտի 31-ին լուծարվում է Ջանգեզուրի ազգային խորհուրդը, և դրա փոխարեն ստեղծվում է շրջանային խորհուրդ: Ն. Յուսեփյանը «1919թ. գարնանը Ջանգեզուր-Ղարաբաղ շրջանի խորհուրդի կողմից նշանակվում է Ջանգեզուրի գավառապետ, իսկ նրա տեղակալ (օգնական), միաժամանակ միլիցիայի պետ է նշանակվում հայտնի հասարակական-քաղաքական գործիչ Համբարձում Սարգիսջանյանը»³:

Անդրանիկից հետո զորքերի հրամանատարությունն անցնում է Արսեն Շահնազյանին, որը փառավոր կերպով շարունակում է Անդրանիկի գործը, իսկ 1910թ. օգոստոսին Ջանգեզուր է ժամանում Նժդեհը և սկսվում է գոյապայքարի մի նոր ու փառավոր շրջան:

Չլինելով պատմաբան, ուստի և ի զորու չլինելով և իմ հոդվածում էլ բնավ նպատակ չունենալով անդրադառնալ Ջանգեզուրի ազատագրական պայքարի իրադարձություններին՝ կամա թե ակամա կանգ եմ առնում այդ մեծ պայքարի այն դրվագներին միայն, որտեղ դերակատարություն է ունեցել նաև հայրս, թեև իմ իմացածը նրա հասարակական-քաղաքական մեծ գործունեության մի չնչին ու աննշան մասն է կազմում:

Այսպես, 1919թ. թուրքերը նախապատրաստվում են հարձակվելու Ջանգեզուրի վրա: Նրանց աջակցում են նաև Ջանգեզուրի մահենդականները:

Այդ մասին Արա Թադևոսյանը գրում է. «Նոյեմբերի մեկին թշնամու զորքերը գեներալ Ալի Աղա Շիխլինսկու հրամանատարությամբ սկսեցին հարձակումը մի քանի ուղղություններով: Նրանց առաջնահերթ խնդիրը Գորիսի նվաճումն էր: Արսեն Շահնազյանի, Ռ. Նարինյանի, Նիկ. Յուսեփյանի, Ջաքոյի, Համբարձում Սարգիսջանյանի եւ ուրիշների հմուտ ղեկավարությամբ

³Գորիսի հանրագիտարան, Ե., 2008, էջ 271:

զանգեզուրցիների հերոսական դիմադրությունը կասեցրեց նրանց գրոհը»⁴: Դա նույնների մեկն էր, իսկ նույնների երեքի մասին Յր. Սիմոնյանը գրում է. «Նիկոլայ Յոսեփյանի եւ Ջաքոյի զորամասերը Ղարա գյուղի արեւմտյան կողմն ընկած բարձրությունների վրա հանդիպեցին Ղազի գյուղի շրջանից հարձակվող Արտեմ Խանգադյանի գլխավորած ջոկատին եւ միացան նրան»։ «... Մուսավաթական շփացած զորքը, գլուխները կորցրած, խառնիճաղանջ փախչում էին դեպի հյուսիսարեւելյան կողմերը՝ Մինքենդի ուղղությամբ։ Դա նույնների երեքի վերջալույսն էր»⁵։

Ուշագրավ է, որ նույն օրերի մասին գրում են, որ յուրայինների թնդանոթային կրակի ուղեկցությամբ՝ Նիկոլայի և Ջաքոյի խմբերը գրոհում են հակառակորդի դիրքերը։ Մուսավաթական զորամասերը դիմադրում էին, բայց հայ ջոկատների խիզախությունից խուճապի մատնված՝ շուտով թողնում են դիրքերը և սկսում անկանոն նահանջել դեպի Ղարագյուղի շրջանը։

Յր. Սիմոնյանը գրում է, թե ինչպես Տեղ գյուղում տեղակայված զինվորական ուղեկալի գիշերային հսկիչները նկատում են, որ Ղարաբաղի ուղղությամբ՝ սարերի վրա, կրակներ են բոցկտում, մարում ու նորից բռնկվում։ Գյուղի զինվորական ուղեկալի հրամանատարն այդ լուրը հեռախոսով հայտնում է Գորիսի շտաբ. «Քաղաքից շտապ այնտեղ է մեկնում ազգային խորհրդի անդամ Նիկոլայ Յոսեփյանը՝ դիտելով դիմացի սարերում բոցավառվող կրակները՝ վերադառնում է քաղաք»⁶։ Գորիսում զինվորականները հավաքվում են խորհրդակցության և ենթադրում, որ դա ազդանշան է։ Նշանակում է՝ Ղարաբաղում ինչ-որ բան է տեղի ունեցել, բայց ճանապարհները, թուրքերի զինված հսկողության տակ լինելով, հայերը չեն կարողանում լուր ուղարկել եւ սարում վառում են «տագնապի

կրակներ»։ Մի քանի օր հետո պարզվում է, որ նրանց եզրակացությունը ճիշտ է եղել. Գորիս է գալիս մի աղքատ ու զգզված մազերով «շրջնուլիկ» եւ ձեռնափայտի մեջ բերում տեղեկատվական մի նամակ ու գնում՝ նույն ձեռնափայտի մեջ տանելով պատասխան նամակը Գորիսից։ Տեղեկությունը անարժեք չէր. հարձակում էր նախապատրաստված Գորիսի վրա։

Ջարմանալի է, որ Ն. Յոսեփյանի ազգանվեր գործունեությունից դուրս է մնացել մի շատ կարևոր փաստ, որին ոչ ոք չի անդրադարձել (զոմե իմ կարդացած նյութերում չեմ հանդիպել)։ Խոսքն անգլիացիների կողմից հորս պատանդ վերցնելու մասին, որ ինձ հանգամանորեն պատմել է քեռիս, իսկ մի քանի տարի պատմել է Անդրանիկի նախկին քաջ զինվորներից մեկը՝ Վաղարշակ Յովակիմյանը։

Կարդալով այդ շրջանի պատմության վերաբերյալ նյութեր՝ իմացա, որ անգլիացիները երկու անգամ են պատվիրակություն ուղարկել Ջանգեզուր։ Առաջինը՝ 1918թ. դեկտեմբերի 8-ին՝ Գիբոնի գլխավորությամբ, իսկ երկրորդը՝ 1919թ. ապրիլին՝ գնդապետ Շոտելվորտի գլխավորությամբ։

Եթե Գիբոնի պատվիրակության նպատակն էր «խաղաղ» ճանապարհով լուծել Ադրբեջանի գերիշխանության հարցը, ապա Շոտելվորտի միսիան էր՝ ինչ գնով էլ լինի, հնազանդեցնել «ըմբոստ սյունեցիներին»։

Ենթադրում են, որ հորս պատանդ վերցնելը տեղի է ունեցել Շոտելվորտի պատվիրակության նախաձեռնությամբ, որովհետև երբ Գորիս է գալիս Բաքվի անգլիական զորքերի հրամանատար գեներալ Շոտելվորտը, նրա առաջին պահանջներից մեկն այն է լինում, որ Ջանգեզուրից պետք է հեռանան Արսեն Շահնազյանը, Նիկոլայ Յոսեփյանը և Արշակ Շիրինյանը⁷։

Վաղարշակ Յովակիմյանն ասում էր, որ պատանդ վերցնելը զավեշտ դարձավ անգլացիների համար։ Մինչ նրանք պա-

⁴ «Գարուն», Ե., 1989, N 11, էջ 14։

⁵ «Երեկոյան երեւան», 1989, 14 հունիսի :

⁶ «Երեկոյան երեւան», 1989, 14 հունիսի :

⁷ Գորիս հանրագիտարան, 2008, էջ 271։

տանդի հետ կապված պայմաններ էին առաջադրում, զինված մի ջոկատ Գորիսի ջախել ու թիկնեղ տղաների հետ հարձակվում եւ ազատում են Ն. Յովսեփյանին: Թե ովքեր եւ ինչպես են պատանդ վերցնում, չեն կարող ասել, քանի որ ոչինչ չգիտեն: Անգլիական երկու պատվիրակություններին էլ չի հաջողվում որևէ հարց լուծել:

Գորիսից նրանց քշում են:

Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո Ն. Յովսեփյանը և նրա զինակից ընկերներից մի քանիսը հետապնդվում են: Նրանց առջև կանգնում է մահվան սպառնալիքը: Այդ պատճառով էլ ընկերների ստիպմամբ Ն. Յովսեփյանը, Ա. Շահնազյանը և Ա. Շիրինյանը 1921թ. անցնում են սահմանը և գնում Իրան: Սակայն քաջ հայորդիների համար հնարավոր չէր համակերպվել օտար երկրում ապրելու մտքին և փորձում են վերադառնալ հայրենիք: Նրանց բոլոր փորձերը անցնում են ապարդյուն: Հայրենիք վերադառնալու խնդրանքով նրանք դիմում են Մոսկվա՝ Վ. Լենինին եւ ստանում թույլտվություն: Հայրս վերադառնում է Գորիս, մյուսների մասին տեղեկություն չունեն:

Լենինից թույլտվություն ստանալու մասին ես իմացել եմ հորս եղբոր աղջկա՝ Աշխեն Բեգունցի՝ ինձ գրած նամակից: Նա ցանկանում էր, որ մի պատմաբան գնա իր մոտ՝ Մոսկվա, և ինքը հորս նրա ընկերների հետ կապված դեպքերի մասին ամեն ինչ պատմի. քանի որ հորեղբորս ընտանիքը ապրել է հորս հետ, ինքը մանրամասնորեն տեղյակ է ամեն ինչին: Այդ նամակը նա գրել է 1992թ. ապրիլի 5-ին ռուսերեն և գտնվում է ինձ մոտ:

Հայրենիք վերադառնալուց հետո՝ 1930թ., նրան ձերբակալում են: Բանտում, երբ իմանում է իր մահվան դատավճռի մասին, բազմիցս խնդրում է, որ թույլ տան վերջին անգամ տեսնել իր երեխային: Մերժում են: Այդ երկաթե կամքի տեր մարդու աչքերում արցունքներ են երևում:

Նրա մահվան մասին կարդում ենք

«1930թ. նրան ձերբակալում են, իսկ 1931թ. ցուրտ ու մառախլապատ մի լուսաբացի գնդակահարում «Շորին ծոր» կոչվող անմարդաբնակ վայրում»:

Այդ ցավալի արարողության մասնակիցներից մեկը հետագայում պատմում է, որ հրաման կատարողներից ոչ ոք չէր ուզում կրակել նրա վրա, և առաջարկում են իրենց հետ եկած թուրք մարդասպանին, որ ինքը կրակի: Բոլորի աչքերում արցունքներ կային, և նրանք շրջում էին իրենց հայացքը մեծ հայրենասերից: Այդ նկատելով՝ Ն. Յովսեփյանը խնդրում է զենքը վերցնել թուրքի ձեռքից, տալ հայերից մեկին, որ նա կրակի: «Չեմ ուզում թուրքի գնդակից մահանալ, սա ընդունեք որպես իմ վերջին խոսք»⁸:

1995թ. Ն. Յովսեփյանին լիովին արդարացնում են:

Բազմաթիվ հերոսական գործերով է հարուստ Ն. Յովսեփյանի կենսագրությունը: Նրա մասին գրել են եւ իր զինակից ընկերները, եւ հետագա ուսումնասիրողները՝ բոլորն էլ վկայելով նրա բնատուր խելքի, իրադարձությունների կանխատեսման, մեծ հայրենասիրության ու նվիրումի մասին: Նա գնահատվել է որպես հասարակական-քաղաքական մեծ գործիչ, մարտնչող զինվոր և, որ գլխավորն է, իր ժողովրդի անմացորդ նվիրյալ:

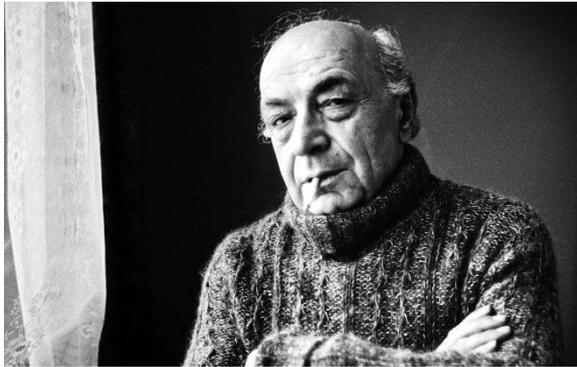
⁸Գորիսի հանրագիտարան, 2008, էջ 271:

Մեծ է եղել նրա դերը Ջանգեզուրի ազգային-ազատագրական պայքարի գործում: Հերոսական են հատկապես Գորիսը թուրք մուսավաթական ջարդարարներից փրկելու նրա ծրագրերն ու պայքարը: Հաշվի առնելով այս բոլորը՝ որպես նրա դուստր, խնդրում են պատկան մարմիններին Գորիսի փողոցներից մեկը վերանվանել նրա անունով, որին իր գինակիցները «Ջանգեզուրի Բիսմարկ» անունն են տվել՝ դրանով իսկ հարգելով նրա հիշատակը, որին լիովին արժանի է:

ԱՐԹՈՒՐ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

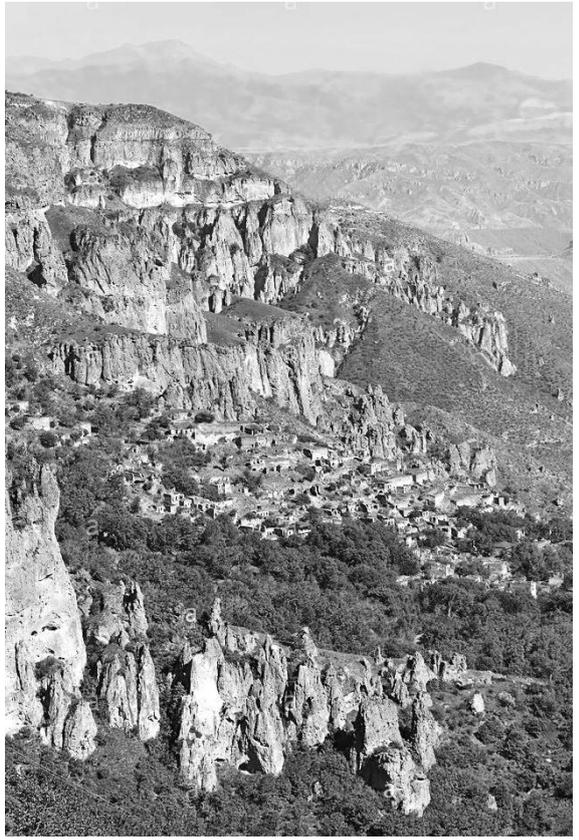
Հայագիտական արշավ Հին Շինուհայր. ոգու նրցակից պոեզիա
Որոտանի կիրճում՝ անդունդի շուրթին
(Համո Սահյանի ծննդյան 100-ամյակին)

Հինավուրց Շինուհայր գյուղատեղի ավերակներում, քարափի հնձանում, Որոտանի կիրճի այգիներում, հիշատակաբանների առջև, սուրբ վայրերում և Գրչածորում ենք: Թերթում են Սյունիքի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի ղեկավար Մարտին Զիլֆուլարյանի հեղինակած «Բղենո Նորավանք» (1992) և «Գրչածորի պատմություն» (2003) գրքերը: Շինուհայրը՝ Սյունյաց աշխարհի Հա-

բանդ գավառի թագն է: Սյունյաց պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանի գրառած հարկացանկում Շինուհայրը 12-րդ դարում Տաթևի վանքին վճարել է 24 միավոր հարկ: Այսպիսի հզորությունը պայմանավորված է Սյունիքի ձորերում ծվարած հազարամյա գյուղերի հայր՝ Շինուհայրի անզուգական դերակատարությամբ:

4300 հա գյուղի տարածքը բնականաբար սահմանակից է շատ բնակավայրերի թվում՝ Գորիս քաղաքին, Խոտ, Քարահունջ, Հալիձոր, Հարժիս, Բարձրավան գյուղերին: Գյուղի երեք կողմերում Որոտանի կիրճի անդնդախոր ձորեր են, անգամ լեռնագնացության համար անհարմար դրվածքով: Գյուղի այգիները շուրջ 10 կմ զառիթափերով իջնում են Որոտան գետի հովիտը 800–1000մ: Հինավուրց և ներկայիս գյուղատեղիների միջև առկա է ծովի մակերևույթից 250 մետր բարձրության տարբերություն: Մառախուղը Որոտանի կիրճում անկայուն կլիմայի ուղեկիցն է: Այգեգործական նշանակության միայն մեկ օրինակը ստորև բերենք: Նոր գյուղատեղում՝ ծովի մակերևույթից 1600 մետր բարձրության վրա սպիտակ թուփը ինքնուրույն օդի չի դառնա: Շինուհայրցին խնորման գյուղը մեծարել է՝ խաղողի, հոնի, թզի, թթի հսկայական հունք ունենալով: Չորակներում սփռված են պոպոկի անտառներ, մեծաթիվ հաչքարեր, խոխոջող առվակներ: Հոսող ջրերի բանող տասնյակ ջրաղացներ են ունեցել: Կուսական բնության կենդանական և թռչնաշխարհը բազմազան է՝ գիշատիչներից մինչև սողուններ: Հին բնակելի շենքերը երկու տեսակի են «ղաբ» և «ղարաղամ», բազմաթիվ թոնիրներով, մառաններով, մարագներով և կացարաններով: Շինուհայրի տարեգիր և նշանավոր պատմագիր Ժորա Մանուցյանի տվյալներով՝ 1300 դաբեր և 300 դարաղամ տներ կան: Տա-

նիքն արտասովոր սեպածն քարերով կամ կրի, քարի, ավազի, փայտի շինանյութով, յուրահատուկ բնական օդափոխանակությամբ և բնական լույսի ներթափանցման հնարավորությամբ են: Անանցանելի դարուփոսերով և քարապատ կաշկառով նեղ փողոցների վրա կառուցված բնակարանները թոնրի, բուխարու և կրաքարի կրակարաններ ունեն: Կիրճի առանձնահատուկ ռելիեֆի վրա պահպանվել են ամրակուռ կառույցները, հուշարձաններն ու հիշատակարանները, քարայրներն ու քարատակերը, ձիթհանը: Համո Սահյանի տողերով՝

Որոտանի կիրճ ասելիս,
Ես կիրճի պես խորանում եմ,
Ես սրբերի խորանում եմ...
Որոտանի կիրճ ասելիս:

Հոգսի ծանր բեռն ուսերիս
Եվ տարիքս մոռանում եմ:
Որոտանի կիրճ ասելիս,
Ես կիրճի պես խորանում եմ:

Այստեղ են բնակվել գյուղի հիմնադիր նախաբնակները՝ Ղրջանց, Բարղամանց, Տերտերանց, Էվունց, Մայիլանց, Բաղունց, Սյունին, Բալուն, Աղամալունց, Դիլանանց, Ոսկանին, Կարաբեղին Ասրուն, Սունուն Թունանին, Բուբուռանց, Քոռհանին, Փուրմանց, Մնուցին, Կուբուն, Սալանց, Շիրինին, Սուսուն, Բագունց, Ծատուն Թունուն, Թունանին, Բագուն, Ղուրղուն, Շահունց, Խուրշուդյաններ, Սութուսին, Խոյին, Սուգուն, Դվալին: Կան նաև 7 ընտանիքներ, որոնց նախնյաց տոհմը հայտնի չէ:

10-ից 12-րդ դարերում՝ Շնոհերքի գրիչներից են եղել Փալիկը, Ներսեսը, Ղազարը, Մարգարիտը, Հեղինեն:

20-ից 21-րդ դարերում Շինուհայրի Ղրջանց տոհմից Բարձրավանում–Գորիսում բարձրացավ Գորիսի տարեգիր, արձակագիր Էդուարդ Ջոհրաբյանը: Հանրահռչակվեցին արվեստի մյուս մշակը՝ հորական Բաղունցև մորական Էվունց տոհմերից Շինուհայրում ծնված, գորիսաբնակ Նապոլեոն Սկրտչյանը, անզուգական պատմագիր և Շինուհայրի, Որոտանի հովտի տարեգիր Ժորա Մանուցյանը: Այր մի, վիթխարի աշխատանքով ու սկզբնաղբյուրներում հանգչող լեռնաշխարհի հիշատակարաններին կենդանություն հաղորդած, Շինուհայրի դպրոցում դասավանդած Ժորա Մանուցյանը՝ Բուբուռանց տոհմից: Ժորա Մանուցյանը մեզ ուղեկցեց անմատչելի կածաններով: 80-ամյա Վանիկ Սանթրյանն այստեղ եկավ ձեռնափայտով, լուսանկարչական ապարատով ու ձայնագրիչով: Նա հիշեց Համո Սահյանի («Բոլոր ցավերս իրար է խառնում Դեղին պատարագն աշնանաթափի») տողերը, տեսավ «Կակաչների գժված գետերը» նպատակ ունենալով վերապրել բանաստեղծի այս զգացումները:

«Աշխարհաստեղծման կավի հոտ առնեն
Պարզ ու պարզերես մարդկանց մոտ գնամ,
Խառնվեն մարդկանց, մարդահոտ առնեն»:

Նայեց հեռաստանում փռված արտերին և հիշեց 100-ամյա հոբելյար Համո Սահյանի այս երկտողը. («Թող ընդունի իմ խանդն ու ողջույնը Հասկի սովերում ննջած մրջյունը»): Հիացավ լեռնաշխարհի պահապան և անսասան բնիկ մարդու հերոսական անցյալով՝ Սյունիք–Արցախ միասնությամբ և հզորությամբ: Եթե Միերը դուրս չի գալիս, մենք կգնանք նրա մոտ:

«Եթե երբևէ դուք մեկի սիրուց
Խելագարվել եք, ինձ կհասկանաք:
Եթե երբևէ դուք ուրիշների
Ցավով այրվել եք, ինձ կհասկանաք:

Եթե երբևէ առողջ սերմի պես
Մահն ընդունելով ծիլ եք արծակել,
Հասակ եք նետել, ծանրացել հասկով
Եվ սևահողի մեծ խղճի առաջ
Դուք խոնարհվել եք, ինձ կհասկանաք»:

Տողերիս հեղինակը և ժորա Մանուցյանը, իրավաբան, Հայաստանի Հանրապետությունում և Արցախի Հանրապետությունում փաստաբան Գարեգին Բաբայանին և տիեզերքի հայ հետազոտող, տաղանդավոր ֆիզիկոս, շինուհայրցի Գուրգեն Աբելի Իվանյանի այրի՝ Գայանե Պետրոսյանին մատնացույց են անում թանգարանային Շինուհայրի ավերակները և դպրոցը, որտեղ սովորել է հետազայում Սանկ-Պետերբուրգի բնակիչ, երջանկահիշատակ Գուրգեն Իվանյանը: Մոսկվայի պետական համալսարանի շրջանավարտ գիտնականը Վանիկ Սանթրյանի և մեզ ուղեկցող ժորա Մանուցյանի հին բարեկամներից է: Վանիկ Սանթրյանի նախածեռնությամբ, գեղանկարիչ Մաքսիմ Գիքիմյանի շքեղ ավտոմեքենայով տիկին Գայանե Արտակի Պետրոսյանը՝ եկան Երևանից: Նա առաջին անգամ բացեց Գուրգեն Իվանյանի ավերակված հայրական տան դուռը: Հսկա պարիսպը կանգուն է: Բակում՝ խաղողի բերքը հասուն անուն էր: «Լեռների վրա եղյամ էր թեթև, Ձորի հատակին պորտը բաց մի գետ...»: Մի քանի մետր հեռավորության վրա հին Շինուհայրի կենտրոնական եկեղեցին է, «Խաչերի» գերեզմանատունը, Պիզայի աշտարակից թեք և ամրակուռ երկայնաձիգ Խաչքարը (13-րդ դար):

«Գույների ինչ իրարանցում
Ու ես նրանց ճորտն ու գերին,
Ստեղծողին չեմ նախանձում,
Նախանձում եմ իմ աչքերին»:

Ամենուր զգում ես անմարդաբնակ հին Շինուհայրի այգեստաններն արարող երիտասարդ սերնդի ձեռքը, ձորը լցված նրանց զանգակ ծիծաղը, հին հուշարձանների հանդեպ ակնածանքը: Լեռնային քամին ասես դաջել էր դերձակների զգուշավոր մատնահետքերը կազմվածքի այլևս ոչ մի նրբագեղության տարրեր չպահանջող նորածն նրանց սարաֆանների պատկերին՝ թեթև և ալիքվող կտորների քնքշությունը ուրվագծվելով՝ փեշի մանր ծաղիկների աստիճանաբար վերածվելը խոշոր և վառվռուն ծաղիկների, կարծես լուսավորելով Հին ճանապարհին լքված անձավների մութ խորշերը, որոնք ի տարբերություն մինի սարաֆանների, փոխհատուցված նրբագեղություն կրելով ու գոտկատեղի բարձրացված գծով այդ զանգածն մողեկները գուցե և լավ թաքցնում են կազմվածքի թերությունները՝ այդ պահերին արվեստաբանական որևէ խնդիր կիրճում չլուծող: Եվ ի՛նչ նոր սերունդ՝ բարեկիրթ, ամոթխած, գեղեցկատեսք, սլացիկ, համաչափ ու միաժամանակ համեստ, որ ականա հիշում ես Համո Սահյանի այս տողերը.

«Դեռ նոր է պայթում բողբոջը քո,
Տերևաթափ է իմ անտառում:
Խուլ մի խուճապ է իմ անտառում,
Դեռ նոր է պայթում բողբոջը քո»:

«Խաչեր» թաղամասում էր թաղամասի Տիրակալը՝ Սերգեյ Միխայելի Դանիելյանը՝ Գուրգեն և Աբել Իվանյանների հետ է շփվել: Վանիկ Սանթրյանը ձայնագրեց Գուրգենի երեք համադասարանցի գյուղացիներին (Սպարտակ Մաթևոսյան, Անդրանիկ Մարդյան, Ռաֆիկ Աբրահամյան):

Խորովածի ծուխը ցնդեց ձորում: Այգեստանում թևածեց կյանքը տիեզերքին ու վարժանքներին տասնամյակներ նվիրած գիտնականի բացակայության հանդեպ մեծ ավստասանքը: Տիկին Գայանեն գերազանց հայերենով ասաց, որ Գուրգենը մեզ հետ է հիմա ... պատմեց երկու դուստրերի և նրանց կողակիցների, թոռների մասին, բնորո-

չեց իր խոսքով՝ վիրտուոզ վարորդ Ստեփանին: Վաղուց ռուսաստանաբնակ, ռուսերենի կրթությամբ, մաքուր հայախոս և մաթեմատիկոս դեռ չէի հանդիպել: Քանզի ըստ Չամո Սահյանի՝

Մեր լեզուն ծուխն է մեր տան,
Մեր կշիռն է աշխարհի մեջ,
Նա աղն է մեր ինքնության,
Էության խորհուրդը մեծ:
Նա պիտի մեր առաջին,
Ու վերջին սերը լինի,
Ի՞նչուն ենք էլ աշխարհում,
Որ այսքան մերը լինի:

Մեզ հյուրասիրում են շինուհայրցիներ Արթուրն ու Ստեփանը: Վերջինս՝ շատերի աղոթքները պաշար առած կածաններով ու արահետներով անպատմելի վարպետությամբ, հազար քարից քար ցատկոտելով վարեց «Վիլիս» ավտոմեքենան և կանգնեց այստեղ.

«Այս է տապանը Ղըրջանց
ՄԸՆԱՅԱԳԱՆ որդի Չարութունին

1818-1858 +»

Կարդում եմ ասես երեկվա պարզ քարագիրը, լույս առավոտին՝ եղյամոտ-խավոտ և օրհնում բարգավաճող Շինուհայրի նոր և հին սերնդին՝ նախկին գյուղապետ Արսեն Խաչատրյանին, Չայաստանի վաստակավոր ուսուցիչ, Լենինի շքանշանակիր Արմենակ Գրիգորյանին, մանկավարժ, երգիչ, բանաստեղծ Գարիկ Չովակիմյանին, դպրոցի երկարամյա տնօրեն Շիրազ Գրիգորյանին, Ամալյա Գալստյանին, Սմբատ Երեմյանին, Երաժիշտ, կիթառահար Արամ Ավետյանին, Սվետլանա Իվանյանին, Լենո Աբգարյանին, Ասատուր Խուրշուդյանին, բազմափորձ, Շինուհայրին նվիրյալ Օնիկ Մաթևոսյանին, երջանկահիշատակ, Չայաստանի վաստակավոր բժիշկ Էլիդա Փամբուկչյանին, երևանաբնակ շինուհայրցիներ գրաշար, գրահրատարակիչներ Աշոտ Սարգսյանին և Վլադիմիր Ստեփանյանին, Երևանից Գորիս քաղաք տեղափոխված դատավոր Մուրադ Չովակիմյանին: Էդիկ Չարութունյանին, Սերոբ Գալստյանին, Մարտին Չայրապետյանին, Գրիգոր Գրիգորյանին, Ասատուր Բախշյանին, Վահան Սիմոնյանին, Բալիկ Ավետյանին, Չակոբ Չակոբյանին, Չակոբ Ավետյանին, Վոլոդյա Ապրեսյանին, Արտաշես-Աթաս Դանիելյանին, Ռուբիկ Ալեքսանյանին, Արշավիր Չարութունյանին, Դրաստամատ Չարութունյանին, Կառլ Գրիգորյանին, Սերոբ Ասրյանին, Վիոլետա Ասրյանին, Գոհար Մարդյանին, Աշոտ Մարդյանին, Նարինե Դալլաքյանին և Տաթևի համայնքե՝ Շինուհայր նստավայրով, համայնքապետ Մուրադ Սիմոնյանին: Շնորհակալություն Շինուհայրին անձնուրաց ծառայած, նշանավոր արդյունաբերող և ճանապարհաշինարար գործսեցի Գառնիկ Սինասյանին, ինժեներ Կառլեն Մանուչարյանին, դպրոցի նախկին տնօրեն Ալբերտ Մկրտչյանին, բժշկուհի Կարմեն Սերգեյանին և այս հրաշալի բնաշխարհի մարդկանց: Նշված անձինք օժանդակել են 1986-89 թթ. ռետինե-կոշկեղենի գործարանի վնասակար արտանետումների գոտում ձեռնարկության աշխատավորության և բնակչության առողջության շեղումների, շրջակա միջավայրի վերաբերյալ մեր գիտահետազոտական աշխատանքներին:

Չին Շինուհայր: Աշնան առավոտ է գինու հնձանում, տերևաթափ է, թևածում է բանաստեղծի այս տողերը.

«Բույրերի բուք է ու գույների ճիչ,
Տկլորացել են փշերն անամոթ
Ծաղիկներն այսօր գժվել են մի քիչ,

Դու խելքդ գլխիդ պահիր, առավուտ»:

Շինուհայրցի Նապոլեոն Մկրտչյանը և Շինուհայրի Ղրջանց տոհմից բարձրավան-
ցի Էդուարդ Ջոհրաբյանն այստեղ են եղել Խորհրդային տարիներին: «Լաստի փեշե-
րին» գրքի շապիկի նկարը նույն երկայնաձիգ խաչքարն է: Լուսանկարչական ապարա-
տը հանձնում են Վանիկ Սանթրյանին: Այս անգամ՝ Վանիկը գոհ էր, ինչպես ասաց հե-
ռախոսով և պայմանավորվեց կրկին Շինուհայր այցելել: Տիկին Գայանեն Գորիսում
հյուրընկալվեց ամուսնու քրոջ առանձնատանը, որտեղ մեզ դիմավորեցին Գորիսում
մեծահարգ տանտերը՝ Նոբել Վարդանյանը և տան հարսը:

Շինուհայրի նախկին գյուղապետ, ներկայումս ձեռնարկատեր Արսեն Խաչատր-
յանն ափսոսանք հայտնեց, որ նման առաքելությունը ստանձնելիս իրեն չէինք տեղե-
կացրել, մանավանդ, Որոտանի կիրճի դժվարամատչելի ձորում է գտնվում սեփական
հիդրոէլեկտրակայանը: Յուրաքանչյուր շինուհայրցի ակնածանքով է հիշում Գուրգեն
Իվանյանին: Նրա թռիչքը տիեզերք չկայացավ, ինչպես կինը նշեց, «Խորհրդային երկ-
րի փլուզման պատճառով»:

Շինուհայրի ձեռագրատան գրքերը գտնվում են Երևանի Մ. Մաշտոցի անվան Հին
Ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտի՝ մատենադարան-ձեռագրատան
գրապահոցում:

Վերհիշում ենք, որ Դավիթ-Բեկը Շինուհայրի տանուտեր Ալիխանի տղան է: Այս-
տեղ են ծնվել դաշնակցական նշանավոր ազգային գործիչ, Ջանգեզուրի ազգային
խորհրդի անդամ Արշակ Շիրինյանը, պետական գործիչ Սուրեն Թովմասյանը, գիտնա-
կաններ Խիկար Բարսեղյանը, Հրաչիկ Սիմոնյանը, Էդուարդ Խուրշուդյանը, Լևոն Սի-
մոնյանը, Լենդրոշ Խուրշուդյանը, Շինուհայրի պատմագիր Ժորա Մանուցյանը, Արմեն
Խուրշուդյանը, վաստակավոր արտիստ Շանթ Հովհաննիսյանը, պատերազմի վետե-
րաններ Ավետիք Աբգարյանը, Անդրանիկ Աբրահամյանը, փորձարկված հայ տիեզե-
րագնաց-գիտնական Գուրգեն Իվանյանը, մշակույթի գիտակ Նապոլեոն Մկրտչյանը,
լրագրող Ալեքսանդր Թովմասյանը, իրավաբան Աշոտ Ասրյանը, Գուրգեն Հարություն-
յանը, Աշոտ Խաչատրյանը, Մուրազ Ավետյանը և էլի շատերը: Շինուհայրցի է պրոֆե-
սոր Արամ Սիմոնյանը:

Տաթևիկ-ի շինարարության տարիներից հետո, գյուղն արդեն կես դար բարգավա-
ճում է նոր վայրում՝ հարթավայրում, և ունի երեք հազար բնակիչ՝ ըմբոստ, հայրենա-
սեր և երախտագետ: Նշենք Շինուհայրի դպրոցի շրջանավարտ 10 մեդալակիրներին՝
Գառնիկ Հարությունյան, Գուրգեն Իվանյան, Լիդա Իվանյան, Սարգիս Կարապետյան,
Ֆլորա Գևորգյան, Հրանտ Երեմյան, Արզամ Երեմյան, Արշամ Երեմյան, Արամ Ասրյան,
Աբել Աբելյան: Գյուղի պատմական անցյալի հզոր շեշտադրումները կապված են միջ-
նադարյան հիշատակարանների, Դավիթ-Բեկի հերոսամարտի, Տաթևիկ-ի շինարա-
րությանը զուգահեռ նոր գյուղատեղի կառուցապատման, գյուղում ռետինե-կոշկեղենի
գործարանի, հիվանդանոցի, դպրոցի, մանկապարտեզի, մշակույթի պալատի, տասն-
յակ պետբնակ շենքերի շինարարության և «Տաթևեր» ճոպանուղու, էկոտուրիզմի ար-
դիական երևույթների հետ: Այս ամենը իրականացվել են Հայրենական Մեծ Պատերազ-
մում 515 մասնակից և 180 հոգի գոհ տված շինուհայրցիների, արցախյան ազատա-
մարտում հերոսացած, զոհված շինուհայրցիների, ժայռեր ակոսած, մանկավարժ,
արդյունաբերող, թունելագործ, հողագործ, հասարակական կյանքի բազմաթիվ ոլորտ-
ներում մաքառած աշխատավորների անուրանալի վաստակով, Շինուհայր հրավիր-
ված մասնագետների ջանքերով ու սխրանքով:

«Ցերեկով նրանք արտ են քաղհանել,
Որ հասկի ոտքը փուշը չծակի:
Արտի ծաղիկներն արմատից հանել
Աղոթք են արել, որ արտը ծաղկի:

Մատներով սանրել արտը բովանդակ,
Մաքրել են նրանք փառչ ու փշերից...

Երբ տուն են եկել, փշերի տեղակ
Աստղեր են թափվել նրանց փեշերից»:

2015 թվականի նոյեմբերի 4-ին՝ Գուրգեն Իվանյանի ծննդյան օրը, Շինուհայրի դպրոցում և ժորա Մանուցյանի առանձնատանը կայացավ Վանիկ Սանթրյանի «Գուրգեն Իվանյան. Թռիչք ժամանակի վրայով» (2015, 208 էջ) 2-րդ գրքի շնորհանդեսը: Մասնակցեցին նաև «Հայկական հանրագիտարան» հրատարակչության գլխավոր խմբագիր-տնօրեն Յովհաննես Այվազյանը, Արմեն Էլբակյանը, Գարեգին Բաբայանը, դպրոցի մանկավարժական և աշակերտական կոլեկտիվները, շինուհայրցիներ Փառանձեն Աբգարյանը, Օնիկ Մաթևոսյանը, Գոհար Մարոյանը, Լևոն Լևոնյանը: Ելույթներ ունեցան Յովհաննես Այվազյանը, ժորա Մանուցյանը, Արթուր Առաքելյանը, Վանիկ Սանթրյանը, Շիրազ Գրիգորյանը և ուրիշներ: Գարեգին Բաբայանը ներկայացավ մի քանի երգերով: Ջուզադիպել էին գրքի հեղինակի՝ Վանիկ Սանթրյանի և գրքի հերոսի՝ Գուրգեն Իվանյանի ծննդյան 80-ամյակի հոբելյանները: Այս առթիվ ներկայաները խանդավառ ծափահարություններով պատվեցին երկու հոբելյարներին: Ներկայացվեց տողերիս հեղինակի ելույթը, որի կրճատ տարբերակը դահլիճում ձայնագրեց 80-ամյա հոբելյարը՝ Վանիկ Սանթրյանը: Այստեղ զգում ես Որոտանի կիրճի շառաչը: Կիրճի զորությունը փոխանցվում է հոգուդ: Կշեռքի նժարին են խիղճն ու արժանապատվությունը: Նրանց ոչ համաձուլյ, խաղաղ գոյակցող և կենսունակ միասնությունը միտված են հավիտենության իմաստին: Նրանք անկախ կլինեն միմյանցից հավիտենության ճանապարհին, թե՞ նրանցից մեկը կմոլորվի և առաջնություն կստանա մյուսը: Կշեղվի՞ նրանց միասնության առանցքը, կպահպանվի՞ նրանց միջև արտոնյալ հավասարակշռությունը, թե՞ նախապատվությունը նրանց դեպքում կհայտարարվի անձեռնմխելի:

Ոգին պոեզիայի մրցակիցն է Որոտանի կիրճում: Կիրճի լռությունը բաբախում է, ինչպես նժարները հավասարակշռում են լռությունը: Մեր շուրջը՝ ծանր մատյանները դարերի արտահոսք են, ժամանակը քար կտրած հսկում է գետի հունը, շարժումն ու անեզր հոլովույթի բնական շունչը: Կիրճում բաբախում է լռությունը և չափում հավասարակշռությունը: Յուրաքանչյուր հազարամյակ քարացել է այն տեղում, որտեղ հրաշքի ու զարմանքի սարսուռ է պատել: Նրա գոյի հոգնությունը վրա է հասել կամայական, ինքնագլուխ, գեղեցկության պես անպաշտպան, Բարձրյալի շնորհաբաշխությամբ առատաձեռն ու համաչափ, շռայլ ու ողջամիտ: Շուրջս սփռված են սիրո ու մաքառումի, կյանքի և սրբազան դիմադրողականության արձանգանքները: Բնության սերմնացան քամին ու պտղաբերության զեփյուռը շարական են սփռել հնձանում գինու մեղմօրոր զարթոնքին, բնության վաստակին ու տերևաթափին, մինչդեռ ձմեռը զմռսվել է կարծես անփոփոխ մեռյալ կետում, գետում... Կյանքի ու կարոտի կրկներգ է:

Ձորերի միջով ձորերը շարունակվում ու գետահովտի հունը բռնած գնում են, և օրերն են ընթանում մեկը մյուսինման՝ ձորերից յուրաքանչյուրի պես նախնական: Նախնականության ցմահ ու անխառն բնույթի մեջ է լուռ կենսունակության և անշեղ ունակության բանալին, աղ ու հացը: Նախնականությունը միշտ էլ քողարկված է անմեղությամբ: Նախնականությունը շղարշված է անփոփոխելի մասունքով: Գուցե այդպես էլ պիտի մնա: Ամեն բարեփոխություն կարող է նախնականության չափ ազնիվ թվալ ու կարծես վերածվել անաղարտ նախնականության: Սոսկ անմեղության ձևախեղումն է, որի դեպքում նախնականությանը վերադարձ չկա: Կիրճում՝ մենաստանների, կուսանոցների և միանձնուհիների սրբակրոն ժառանգություն է դրոշմված լեռնաշխարհի մարդու հոգուն: Այդպիսի դաջված պաստառը չես պոկի նրանից: Մարդն այստեղ աստվածամերձ տարածքում է, առանց աստվածամերձ խոհի: Այս կիրճերում հերոսականությունը հաղթանակի ոգի է կերտել, ինչպես դրվագված է տեղացի Դավիթ-Բեկի, Հարսնաձորի գեղեցկուհու լեգենդը: Հիշեցի Սոնա Վանի տողերը.

«...ես կին եմ

Գոգնոցիս-ասեղնագործ

Անուններն են իմ մեռած տղաների» («Գրական թերթ», 23.03.2016):

Կարոտի խոհեր են աստժո պահապան կիրճում: Որոտանի կիրճն աստժո Ոստան է: Կուզես, կիրճի մենաստան իջիր, ըմբռնչխնիր կիրճի ծերամիտ ուսմունք քարոզող ալեհեր անապատի խոնարհ ու անմեռ շարականը, ազատության և անաղարտության, անհոգության ու շիտակության եւությունը, բնական ու պարզ ազնվությունն ու ինքնագնաց բնույթը: Այս ամենը՝ հոգու փրկության բաղադրիչներ են, հոգու թռիչքի ու թելադրանքի արտահայտություն, չեզոք, ինքնաբեր և կամավոր: Միանձնուհի՛, ինչո՞ւ դու եղար իմ սրբակրոն հավատը, մենաստանի վեհանձն ոգի՛, ծաղկող ու գրիչ... այստեղ վաղեմի մենաստանն է: Հոգին չի ծերանում: Հոգին մատուցում է հավատ, ներդաշնակություն և ճշմարտություն: Անխուսափելի է հատուցումը, յուրաքանչյուր հետևանք պատճառ ունի: Հոգու ձգտումները փորձության դրսևորումներ են: Լինենք իմաստուն, խաղաղ և պատվախնդիր: Հիշենք, որ բոլոր ժամանակներն իրենց դրսևորումներով պարբերաբար վերադառնում են: Պատրաստվիր և հարաբերվիր տիեզերքի ու կյանքի անասան կրկնությանը: Ոգին պոեզիայի մրցակիցն է Որոտանի կիրճում: Այստեղ՝ Գրչաձորում, պատիվ է տիեզերքի անընդմեջ հղիության կնքահայրը դառնալ:

«Հայաստանի Հանրապետություն» օրաթերթի 2015 թվականի նոյեմբերի 6-ի № 200 (6246) հոբեյանական համարում (սեփական լրատվություն Գորիս – Շինուհայր – Երևան) տպագրվեց Վանիկ Սանթրյանի «Գիտնականին հիշում են հայրենի գյուղում» (Գուրգեն Իվանյանին նվիրված գրքի շնորհանդեսը Շինուհայրում) հոդվածը: «Բժիշկ, բանաստեղծ, Շինուհայրի պատվավոր քաղաքացի Արթուր Առաքելյանը (Գորիս), ով նույնպես հրապարակում ունի ժողովածուում, ողջունեց նաև գրքի հեղինակին՝ ծննդյան 80-ամյակի առթիվ, որը լրացել է այս տարվա սկզբներին: Դպրոցի ղեկավարությունը և հյուրերը արարողությունը շարունակեցին ժորա Մանուցյանի հարկի տակ՝ գրական նիստով, որը վարում էր Արթուր Առաքելյանը»:

2016 թվականի օգոստոսի 7-ին ՀՀ վաստակավոր լրագրող, գրող, Վանիկ Սանթրյանը կրկին հյուրընկալվեց Շինուհայրում և Հալիձորի անտառում: Պատվիրակության կազմում էին գիտության վաստակավոր գործիչ, պրոֆեսոր Սամվել Մուրադյանը, ՀՀ վաստակավոր լրագրող Տիգրան Ֆարմանյանը, Արմեն Էլբակյանը, ժորա Մանուցյանը: Անգուզական էին շիրազագետ, պրոֆեսոր Սամվել Մուրադյանի ասմունքի և ընտրանի երգացանկի կատարողական բարձր արվեստը:

Գնահատելով ժորա Մանուցյանի հայրենագիտական գործունեությունն՝ նրա ծննդյան 75-ամյակինընդառաջ նրան նվիրեցինք հետևյալ բնութագիրը:

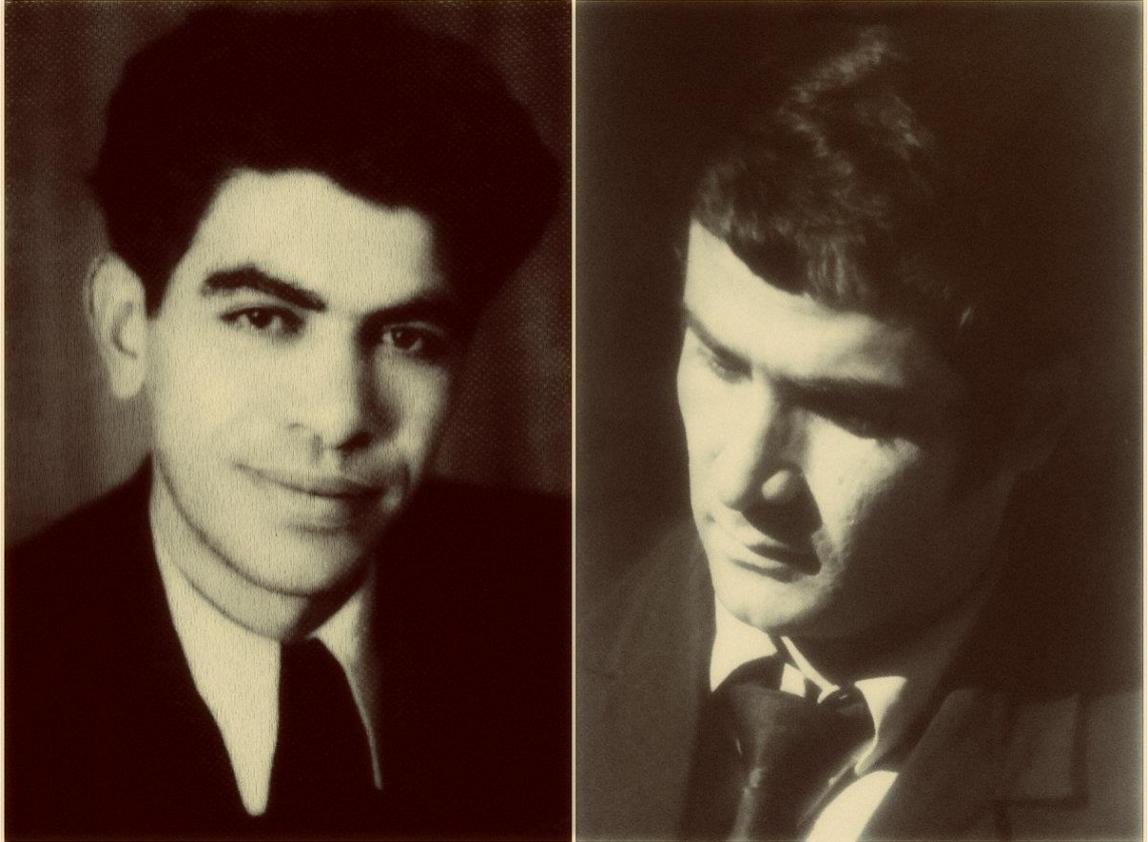
Թերևս Շինուհայրից հասակ առած, ակադեմիական բարձունքները նվաճած, հանրահռչակ պրոֆեսորներ Հրաչիկ Սիմոնյանի, Լենդրոշ Խուրշուդյանի, Խիկար Բարսեղյանի, Արամ Սիմոնյանի, Էդվարդ Խուրշուդյանի, Լևոն Սիմոնյանի պատմագիտական աշխատությունների կողքին, Սյունյաց երկիրը Բարձրյալի կամոք սխրանքի տեղ է թողել պատմության ուսուցիչ ժորա Մանուցյանի համար: Նրա հայրենագիտական գրքերն իր ուժերի ներածին չափով նվաճել են մարդկանց սրտերը: Հայրենի գյուղում նա ապրում է մեղվի նման արդար և աստղի նման գեղեցիկ: Ժորա Մանուցյանի «Շինուհայր» բազմահատորյակը ներառել է Սյունյաց աշխարհի այս հատվածում՝ Որոտանի կիրճի և Գրչաձորի անմահ պատմությունը, նոր ժամանակների գյուղը վերափոխած Տաթևիկի շինարարության և համամիութենական նշանակության Շինուհայրի ռետինե կոշկեղենի գործարանի գործարկման իրողությունների հանրահռչակմամբ, պահպանելով երկրի հիշողությունը և Շինուհայրի պատմության ամենամեծ իրադարձությունների խորհուրդը: Ժորա Մանուցյանի բեղուն գրիչը ստանձնել է առեղի պատասխանատվություն, նոր սերնդին կողմնորոշող հզոր ոգի է կտակել, մատնացույց արել հայոց ազատամարտի չգերազանցված ռահվիրա, համագյուղացիներ Դավիթ-Բեկից մինչև ազատամարտի հնոց՝ Հայ Հեղափոխական դաշնակցության անդամ, Անկախ Հայաստանի ազատատենչ հերոս, երգվյալ նժդեհական Արշակ Շիրինյան և պետական գործիչ Սուրեն Թովմասյան...

Շինուհայրը նշանավոր մարդկանց պակաս չի զգացել: Փա՛ռք նրա նահատակ որդիներին և հերոսական աշխատավորներին: Որպես հրապարակագիր, տարեգիր և հայրենասեր քաղաքացի՝ հարազատ ուստանի և համայն հայերի կյանքով, հոգսով մտահոգ սիրելի մտավորականն ապրում է ժամանակագրության առջև իր բաժին պատասխանատվությամբ: Ճշմարտապատումի դրսևորումների մեջ՝ չնշավակելով հնամյա հեռացած սայլի ճռինչը, նոր ժամանակներում ի մի բերեց հրապարակախոսական առերեսուն պատմության հետ որպես հանրագիտակ մարդ և գործիչ: Ժորա Մանուցյանի անխոնջ աշխատասիրությունն օրեցօր բնագծեր է նվաճում՝ ընդգրկելով այնպիսի սակավ բացահայտված հայրենագիտական և հայագիտական ոլորտներ, որոնք սկսվում են Որոտանի կիրճի անապատական հայրերից և գրչագիր մատյաններ ծաղկող միանձնուհի կույսերից և հակում ունեն գնալու դեպի պատմական Ուտիք՝ Չայոց Գանձակ–Ելիզավետպոլի արխիվները: Շնորհավորելով 75-ամյա հոբելյարին՝ մանավանդ նկատի ունենք, որ նրա գրիչը՝ հոգեպահուստի այդ ժամանակը և Շինուհայրի մասին գրելու արտոնությունն ունի:

ԹԵՐՄԻՆԱ ՄԱՐՈՒԹՅԱՆ

**ՊԱՐՈՒՅՐ ՍԵՎԱԿ-ԱԼԲԵՐՏ ԻՍԱՋԱՆՅԱՆ.
ԳՐԱԿԱՆ ՈՒ ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

Ալբերտ Իսաջանյանը բացառիկ օժտվածությամբ բանաստեղծ է, որ ուրույն տեղ ունի հայ քնարերգության մեջ, Սյունյաց հոգևոր արժեքների գանձարանում: Հեղինակել է նաև արձակ էջեր, որոնց մեծ մասն անտիպ է: Դժվարին մարդկային ճակատագիր բաժին ընկավ գրողին, բայց նա կարողացավ ոգու արիությամբ, հայացքի անթերությամբ ու շիտակությամբ անցնել հավատի իր ճանապարհը և գտնել իր որոնածը յուրովի: Իսկ կյանքի գունդերանգները, որոնք բացահայտեց Ա.Իսաջանյանը՝ որպես բանաստեղծ, միանգամից ձևավորում են հեղինակ-ընթերցող այնքան ըղձալի կապն ու տանում նրա հոգու ծաղկանկար աշխարհը:

Ալբերտ Իսաջանյանի անվան շուրջ գրական ու մերձգրական շրջանակներում ամենաշատ հետաքրքրություն առաջ բերած հարցը Իսաջանյան-Պարույր Սևակ առնչությունն է: Նրանք ծանոթացել ու մտերմացել էին 1964 թվականին, երբ Սևակը Բաղիշ Հովսեփյանի ու Արտաշես Քալանթարյանի հետ եկել էր Գորիս: Այդ մասին վկայել է Նինա Հովսեփյանը Պարույր Սևակի մասին հուշագրության մեջ: Սևակի գալստյան առթիվ երեկույթ է կազմակերպվել, որի ընթացքում դպրոցահասակ մի աղջիկ պատվելի հյուրի համար արտասանել է Ալբերտ Իսաջանյանի բանաստեղծությունները: Աղջնակը բանաստեղծի քույրն էր՝ Լորեստան, որ տարիներ անց սրտի թրթիռով պիտի շարադրեր պատանեկան հուշերը ճակատագրական

երեկոյի մասին, հիշեր իր ընթերցած բանաստեղծությունների՝ Սևակի հուզաշխարհի վրա թողած տպավորությունը, ինչն էլ ազդակ եղավ մի հրաշալի գրական բարեկամության ստեղծման համար:

Իսաջանյանի քույրը՝ Նույն ինքը երջանկահիշատակ արծակագիր Լորեստա Գրիգորյանը, 1960-ականներին Գորիսում Նինա Յովսեփյանի ղեկավարությամբ գործող «Միրհավ» գրական խմբակի ակտիվ անդամներից էր: «Առաջին անգամ Սևակին հանդիպել եմ, - պատմում է հուշագիրը, - երբ դեռատի մի աղջնակ էի, իր խոսքերով ասած՝ «Լորիկ-բալիկ»: Դպրոցում էի, տասներորդ դասարանում: Ավագ ջոկատավարը դասամիջոցին մտավ դասարան և, դիմելով ինձ, ասաց. «Քաղաքային գրադարանից քեզ շտապ կանչում են»: Հասկացա, որ Նինա Յովսեփյանն է կանչում, որը գրադարանի վարիչն էր և միաժամանակ «Միրհավ» գրական խմբակի ստեղծողն ու ղեկավարը: «Միրհավ»-ը, որ ստեղծվել էր գրականության մեջ Ակսել Բակունցին վերականգնելու առթիվ, արդեն գրական ճանաչված խմբակ էր հանրապետությունում, համահայաստանյան երկրորդ փառատոնի դափնեկիր, բազմաթիվ մեդալների ու մրցանակների արժանացած խումբ: Մենք բոլորս էլ պարծենում էինք, որ «Միրհավ» գրական խմբակի անդամ ենք: Երբ մտա գրադարան, ընկ. Յովսեփյանն ասաց, որ Սևակը Գորիս է գալու և պետք է հանդիպում ունենա երիտասարդության, նաև գրական խմբակի անդամների հետ, և ներկայացրեց մի մեծ ծրագիր:

-Այսքանը մեկ օրու՞մ ... ինչպե՞ս կարող ենք:

-Կարող ենք, հիարկե, կարող ենք, բա էլ ի՞նչ «Միրհավ», որ թռիչք չունենա...

.... Սովորաբար գրական երեկոների մեծ մասը վարում էի ես: Այս անգամ էլ պետք է վարեի ինքս: Գործի անցա: Դժվարությունները շատ չէին: Միրհավցիները անգիր գիտեին Սևակին, կարդացել էին նրա գործերը և, ինչպես միշտ, պատրաստ էին նորից անակնկալի բերելու հանդիսատեսին: Դա՛ վաղը: Իսկ այսօր ընկ. Յովսեփյանը հրավիրեց ինձ մասնակցելու Սևակի պատվին տրվող ճաշկերույթին: Ես արտասանում էի «Ձանգակատնից» և զգում էի, որ տպավորություն եմ թողնում Սևակի վրա: Չեմ կարող մոռանալ Սևակի հուզմունքը ոչ միայն այն պահին, երբ Բաղիշ Յովսեփյանը Կոմիտաս էր երգում, այլև երբ ես արտասանում էի եղբորս բանաստեղծությունները: Նա ստիպում էր, որ կրկնեմ կարդացածս, կարդամ նորերը: Ամեն երգի, ամեն արտասանության ժամանակ նրա աչքերից արցունքներ էին հոսում:

Հաջորդ օրը Սևակը, Բաղիշ Յովսեփյանը, Արտաշես Քալանթարյանը Նինա Յովսեփյանի ուղեկցությամբ եկան մեր տուն՝ Ալբերտի մոտ:

... Սևակի հետ հանդիպման օրը նրա կյանքի ամենալուսավոր, հազվադեպ օրերից մեկն էր: Պարույրը համբուրեց մորս ձեռքը, հուզվեց և ասաց.

-Հիանալի զավակներ ունեք, Ալբերտը նշանավոր բանաստեղծ կարող է դառնալ, իսկ Լորիկ-բալիկը՝ հիանալի ասմունքող: Միայն ժամանակ է պետք»¹ :

Նույն օրվա տպավորիչ պահերը թղթին է հանձնել նաև Նինա Յովսեփյանը: Երբ Լորեստան արտասանում էր եղբոր բանաստեղծությունները, նա Պարույրին պատմում է Ալբերտ Իսաջանյանի մասին. «Անկողնային հիվանդ է, անշարժ, 10 տարի է... Ցնցվեց: Ինչպե՞ս թե: Սա սքանչելի բանաստեղծություն է, իսկական բանաստեղծություն: Մի՞թե այդպես անհուսալի հիվանդ է այս բանաստեղծության հեղինակը: Անկարելի է, - գոչեց Պարույրը, - նա առողջ է բոլոր առողջներիցս: Առողջ է մտքով, հոգով: Վեր կացեք, զնում ենք նրա մոտ»²: Քանի որ գիշեր էր, բանաստեղծին դժվարությամբ համոզում են

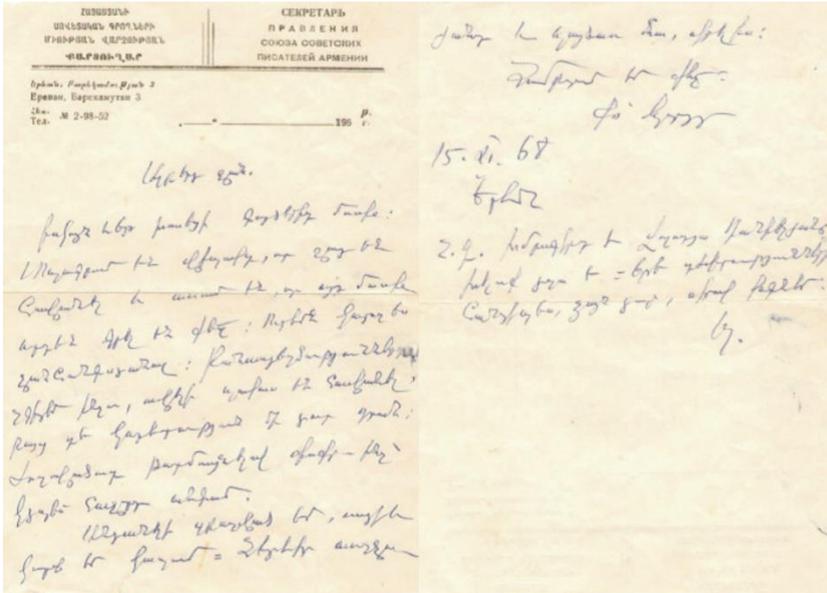
¹Պարույր Սևակը հուշագիրների փոխ մեջ, Ե., 2006, էջ 301-302:

²Յովսեփյան Ն., Պարույր Սևակը իմ հուշերում, Գորիս, 1996, էջ 16-17:

վերանայել Ալբերտի տուն գնալու որոշումը, փոխարենը հուզախռով Պարույրը գիշերվա ժամը երեքին Ալբերտի հետ «ծանոթանում է» հեռախոսով:

1964 թվականի դեկտեմբերի 25-ին տեղի է ունենում Ալբերտ Իսաջանյանի և Պարույր Սևակի առաջին հանդիպումը: Նինա Յովսեփյանի վկայությամբ՝ Ալբերտի հետ ծանոթությունը տիրական ազդեցություն է թողնում Սևակի հոգեաշխարհի վրա, իսկ Ալբերտի համար Սևակը դառնում է պաշտամունք, գրական ճակատագիր:

Նրանց ծանոթությունը հետագայում ամրապնդվում է նոր հանդիպումներով Երևանում, ուղեկցվում փոխադարձ վստահության ազնիվ զգացումով, հաստատվում ջերմ նամակագրությամբ: Ցավոք, Ալբերտ Իսաջանյանի արխիվում չեն պահպանվել Սևակից ստացած նամակները (տևական փնտրտուքները՝ հայտնաբերելու դրանք, ապարդյուն էին): Միայն մեկ նամակ ու փոքրիկ գրություն մեզ փոխանցեց բանաստեղծի եղբայրը՝ Ջավեն Գրիգորյանը: Նամակը գրված է հապճեպ կերպով՝ «Հայաստանի սովետական գրողների միության վարչության քարտուղար» պաշտոնաթղթի վրա՝ թվագրված 15.11.1968թ.: «Ալբերտ ջան: Իսկույն ևեթ խոսեցի գործերիդ մասին: Տպագրում են վիպակդ, որ շատ են հավանել և ասում են, որ այդ մասին արդեն գրել են քեզ: Ուրեմն կարող ես չանհանգստանալ: Բանաստեղծություններդ, չգիտեմ ինչու, ավելի պակաս են հավանել, բայց դե կարևորություն մի տուր դրան: Ժողովածուդ թարմացնելով փոքր-ինչ՝ կտպես հաջորդ անգամ: Անտանելի զբաղված են, ուստի և կարծ են կապում:

անգամ: Անտանելի զբաղված են, ուստի և կարծ են կապում:

Հետևի՞ր առողջությանդ և պայծառ մնա, սիրելիս: Համբուրում են քեզ: Քո՝ Պարույր: 15.XI.68 Երևան: Հ.Գ. Խմբագիրդ է Վոլոդյա Դանիելյանը: Խելոք տղա է, եթե դժվարությունների հանդիպես, ձայն տուր, սիրով կօգնեն: Պ.»: Գրությունն

անթվակիր նամակի պատահիկ է, որում Սևակը դարձյալ ակնարկում է Իսաջանյանի՝ լույս տեսնելիք գրքի մասին. «... երկու տողով հիշեցնես ինձ, երբ որ գրքույկիդ լույս տեսնելն իմանաս: Փաստաթղթերդ ետ են ուղարկում: Համբուրում են քեզ, մայրիկիդ ձեռքը, քույրիկիդ ճակատը: Պինդ մնա, սիրելիս: Քո՝ Պարույր»:

Նամակում Սևակը ակնարկում է Իսաջանյանի «Ոչ, հայրիկ, ես մեծ բան են կորցրել» վիպակի մասին, որը լույս է տեսել 1971 թվականին: Պարզ է, որ Սևակը հետաքրքրվել է վիպակի տպագրության հանգամանքներով և տեղյակ պահել Իսաջանյանին: 1965-ին արդեն լույս էր տեսել Իսաջանյանի «Ծաղկե կամուրջ» բանաստեղծությունների անդրանիկ ժողովածուն, և ենթադրելի է, որ Սևակը նամակում ակնարկում է 1977 թվականին լույս տեսած «Ծաղիկ իմ հեռավոր» բանաստեղծական ժողովածուի մասին: Օժտված բանաստեղծի, արձակագրի ստեղծագործական

ճակատագրով մտահոգ՝ Պարույր Սևակը ամեն կերպ օգնել է նրան ինքնահաստատվել գրական կյանքում, ներկայանալ գրական հանրությանը:

Իսկ թե փոխադարձ նամակագրության միջոցով ուրիշ ինչ հարցերի շուրջ կարող էին զրուցել բարեկամները, առանց փաստերի դժվար է կոնկրետ դատողություններ անել. այդ պատճառով դիմել ենք բանավոր վկայությունների ու գրողի օրագրի օգնությանը:

Ծանոթության օրն ուրախությամբ իրազեկվելով, որ Ալբերտը մեքենայով երբեմն շրջագայում է, Սևակը խնդրում է նրան այցելել Չամախչի՝ իր տուն: Ալբերտը Սևակի ծննդավայր է գնում յոթ տարի անց, ցավոք, ոչ թե հյուրընկալվելու բանաստեղծին, այլ մասնակցելու նրա հուղարկավորությանը: Կորստի ցավից էլ ծնվում է Իսաջանյանի հուզառատ բանաստեղծություններից մեկը՝ նվիրված մեծատաղանդ բանաստեղծին ու հոգեկից ընկերոջը:

*Ասացիր՝ ե՞րբ ես գալու իմ տունը,
Ասացիր՝ կգաս պատեհ-անպատեհ,
Քնած կլինեմ, թե հարբած՝ կգաս,
Ցավիդ դեմի՞ն չեն փառքս, անունս:*

*Ասում եմ՝ եկա, ետ տար դռներդ,
Ճաք տված հողիդ վրայով արի
Եվ պարզիր, զուլա՛լ,
Եվ պարզիր, անդիրտ
Ճաք տված ճամփիս արդար կոներդ:*

*Եկ, անծանոթ եմ... ու սիրտս էրած
Չի հաշտվում ախար քո լռության հետ,
Այս բազմության մեջ
Դու իմ միակը,
Մեն-մտերիմը ու դու էլ՝ մեռած...*

*Ու որբությունս ծորում է հողիդ,-
Ես ուրիշ հողում ասելիք չունեմ,
Հիմաճիշտ-ճշգրիտ, հիմա արդարև
Նման է, Պարու՛յր, իմ ցավը քոնին:*

Հոգևոր հարազատությունից ու գրական զրույցներից ծնված քնարական գողտրիկ պատկեր է Սևակին նվիրված Իսաջանյանի երկրորդ բանաստեղծությունը, որն անտիպ է:

*ՍԵՎԱԿԸ
- Կա՞ր բանաստեղծություն.
Համարիր, որ չկա.-
Ասում էր Սևակը,-
Եվ ամայության մեջ*

Աստըծո օրհնությամբ

Քեզ տրվածն հորինիր:
Մխրանքի հանդիման
Միայնակ ու անտեր՝

Մի գիշեր մեղմորեն
Ասում էր Սևակը: -
Եվ փայլեցնում էր
Աչքերի մեջ փխրուն

Երկնային կըրակը,
Եվ կծկվում էր.-
Մանուկ էր Սևակը,-
Գորշ վերարկուի մեջ:

Սևակի ու Իսաջանյանի գրական մտերմությունը Սևակի եղբրական մահով չի ավարտվում: Սևակը միշտ եղել է Ալբերտի հետ, նրա ամենաթանկ հիշողություններում ու ստեղծագործական ներշնչանքներում: Բանաստեղծի օրագրային էջերը լի են Սևակի մասին հուզիչ գրառումներով: Իսաջանյանը գրեթե ամեն տարի բանաստեղծի ծննդյան ու մահվան օրերին եղել է Սովետաշենում (այժմ՝ Զանգակատում), մասնակցել հիշատակի արարողություններին և այդ այցերի մասին օրագրում գրառումներ արել:

Հունվար 27, 1977թ.

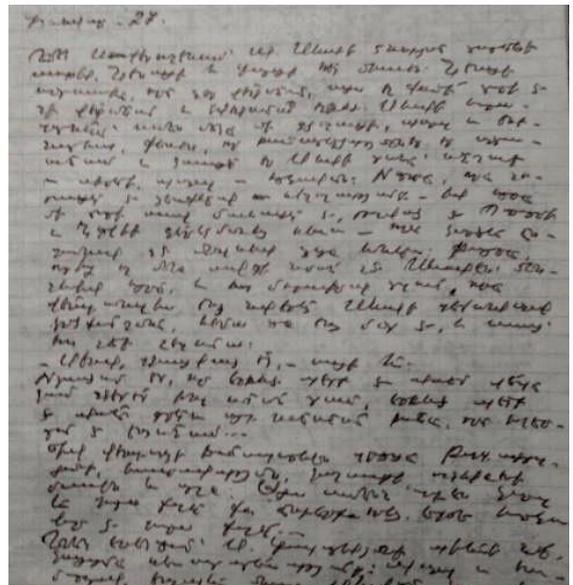
«Երեկ Սովետաշենում էի՝ Պ. Սևակի ծննդյան տարեդարձի առթիվ, Նինայի և (անընթ.)-ի հետ միասին: Նինայի արտասուքը, որը չի վերջանում, այս էլ քանի՜ տարի է՝ չի վերջանում և կվերջանա՞ երբևէ: Սևակի հարազատները՝ ամեն մեկը մի գյուղացի, պարզ և ինքնաստիպ, քեռին, որ բանաստեղծություններ էր արտասանում և կառուցել էր Սևակի տունը՝ անշպար ու սիրելի, պարզ ու հայկական: Հայրը, որը չորացել է ձեռքերով ու հիշողությամբ, իսկ մայրը մի տարի առաջ մահացել է, թաղված է Պարույրի ու Նելլիի գերեզմանից հեռու<...> : Քույրերը, որոնցից ոչ մեկը նման չէ Սևակին, մինչև իսկ հայրը, մորաքրոջ տղան, որը վերադառնալիս ինձ նվիրեց Սևակի դիմանկարով կրծքանշանը. հիմա այն ինձ մոտ է...»

-Սևակ, զգացված եմ, ասացի ես:

Մտածում եմ, որ երբևէ պետք է սկսեմ վեպը կամ, չգիտեմ՝ ինչ անուն տամ, երբևէ պետք է սկսեմ գրել այդ անանուն բանը, որը խլրտում է ինձանում...»:

Գրառումը հետաքրքրական տեղեկություն է հաղորդում այն մասին, որ Իսաջանյանը մտադրվել էր Սևակին նվիրված լայնակտավ իրագործել:

Հունիս 16, 1976

գրական երկ ստեղծել, որը չի

«Վաղը շուտ պիտի գնամ Սովետաշեն՝ Նինայի հետ, Պարույր Սևակի մահվան տարելիցին: Այսօր (անընթ.) ասաց, որ արդեն 5 տարի է, ե՞րբ անցավ...»:

Յունիսի 17, 1976

«Սովետաշեն չեմ գնացել: Գիշերը մղձավանջ էր, քնել եմ մի երեք ժամ, քեզ չեմ ուզում հիշել, բայց ուղեղս քայքայվել է...

... Չեմ աշխատել, եթե չհաշվեն խզբզված մի քանի տողը, որը գուցե և չպահպանվի: Այսօր Պ.Սևակի մահվան տարելիցն է, որքան հիշում եմ՝ առաջին անգամ չեմ գնացել: Ներիր, Պարույր...»:

Յուսանք, որ Պարույր Սևակի՝ Ալբերտ Իսաջանյանին հասցեագրած նամակները, ի վերջո, «կվերադառնան» արխիվ: Բացված ծրարներն, անշուշտ, շատ հարցերի կպատասխանեն և արժեքավոր լրացումներով կամբողջացնեն գրական ու մարդկային այդ ինքնատիպ բարեկամության պատմությունը:

ՄԱՐՏԻՆ ԶԻԼՖՈՒՂԱՐՅԱՆ

ԳՈՐԻՍԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ 14-ՐԴ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ

1920 թ. դեկտեմբերի 25-ին Տաթևի հինավուրց վանքում հրավիրվեց համագանգեզուրյան առաջին համագումարը: Համագումարը որոշեց՝ «Զանգեզուրը հայտարարել ժամանակավորապես ինքնավար, մտցնելով հանրապետական իրավակարգ, մնալով անկախ՝ մինչև քաղաքական հնարավորություն կունենա միանալու իր մայր երկրի՝ Հայաստանի հետ»:

1921թ.-ին ապրիլի 26-ին կրկին Տաթևում հրավիրվեց Զանգեզուրի երկրորդ համագումարը: Համագումարը Սյունիքը, Վայոց ձորի և Լեռնային Ղարաբաղի հետ միասին ինքնավար Սյունիքը հռչակեց Լեռնահայաստանի հանրապետություն՝ Գորիս մայրաքաղաքով: Հայաստանի Խորհրդային կառավարությունը, Ալ. Մյասնիկյանի Երևան ժամանելուց մի քանի օր հետո, ստացել էր Լեռնահայաստանի համաձայնությունը՝ Սիսիանում բանակցություններ սկսելու:

Սիսիանի Ղալաջուղ գյուղ հասած Ա. Կարինյանը և Վ. Մելնիկովը մայիսի 12-ին հանդիպում են Լեռնահայաստանի կառավարության պատվիրակներին:

Գորիսի պատվիրակությունը առաջ է քաշում հիմնական պահանջը. «Քանի դեռ Լեռնահայաստանը Խորհրդային իշխանության կողմից չի ճանաչված որպես Հայաստանի անբաժան մաս, մենք չենք ճանաչելու Խորհրդային իշխանությունը»:

1921 թ. մայիսի 18-ին ՀԿ(Բ)Կ Կենտրոնի պլենումը քննարկեց Հայիեղկոնը վերակազմելու և նրա փոխարեն Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը՝ ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդ կազմակերպելու հարցը:

1921թ. մայիսի 28-ին Ջանգեզուրը տոնում էր Հայաստանի անկախության երրորդ տարին: Այդ օրը Գորիս քաղաքում հավաքվել էին բուն Ջանգեզուրի, Տաթևի և Դարաբասի շրջանների ժողովրդական վաշտերը: Կեսօրին քաղաքային այգում, Շիրինյանի, Խորենու, Սաքոյի, Աշոտ Մելիք-Մուսյանի և այլոց եղբայրական գերեզմանների շուրջը հավաքվել էին բազմահազար մարդիկ: Ստեղծվել էր սվինների, սրերի, դրոշակների մի ամբողջ անտառ:

Տոնակատարությանը մասնակցում էր նաև Պարսկաստանից նոր վերադարձած Ս.Վրացյանը: Տարիներ անց վերհիշելով այդ օրը՝ նա գրել է. «Չափազանց ազդված էի, խոսելու տրամադրություն չկար մեջս, բայց ինչպե՞ս կարելի էր խոսք չառնել Հայաստանի անկախության տարեդարձի առթիվ: Ինձանից հետո խոսեց Նժդեհը: Սպարապետի կարմիր գոտին մեջքին, ձեռքերը խաչաձև կրծքի վրա՝ նա սկսեց ճառը մեղմ ձայնով, ապա աստիճանաբար ձայնը բարձրացավ՝ հատու և հզոր նախադասություններով հուզելով ու հմայելով բազմությանը: Ի՞նչ ասաց, մի՞թե կարևոր է մարդկանց սրտերը գերելու արվեստը, և այդ օրը գերազանցեց ինքն իրեն»:

Իսկ ինչպիսի ջերմությամբ է նկարագրել այդ հանդիսությունը ինքը՝ Նժդեհը.

«Նվիրական հողաթմբի վրա, արևի տակ վեհորեն ու հպարտ փայլում էին Սյունիքի սուրն ու խաչը՝ առաջինը որպես հաղթության, երկրորդը՝ տառապանքի խորհրդանշան»:

«Այդ օրը ես հասկացա, որ մի պետության բարոյական բովանդակ մեծությունը կամ ոչնչությունը կարելի է կարդալ նրա քաղաքացիներից մեկի դեմքի վրա:

Այդ օրը սյունեցու աչքերի մեջ կարելի էր տեսնել մեր ցեղի բովանդակ գայրույթն ու թափը:

Այդ օրը հաղթական էր սյունեցին, քանզի ցեղի ոգին կշարժեր հայի վշտերը...

Ես այդ օրը տեսա Սյունիքը՝ իր ուժի, փառքի իր մեծության մեջ: Նա հպարտ էր, որովհետև պարտության էր մատնել Ադրբեջանը, ջարդել տաճիկ զնդերը, զինաթափել բոլշևիկյան 11-րդ բանակը...»:

Բայց տոնակատարության մասնակիցների հոգում ոչ միայն հպարտություն էր, այլև տագնապ՝ վաղվա օրվա հանդեպ: Նրանք գիտակցում էին իրենց դրության ողբերգականությունը:

Գորիսյանտոնակատարությունը վկայում էր, որ Լեռնահայաստանը Հայաստանի առաջին հանրապետության օրինական ժառանգորդն է, և այդ պահին հայոց անկախ պետականությունը կորցրած համարելը ամենևին իրականությանը չի համապատասխանում:

Լեռնահայաստանը հայոց անկախ պետականության մարմնացումն էր. այդ վկայում է նրա ներքին քաղաքական զարգացմանն ուղղված հետևյալ քայլերը:

Որոշ նշանավոր գործիչներ կարծիք էին հայտնում, որ նպատակահարմար է միավորել Ջանգեզուրում գտնվող երկու կառավարությունները, Լեռնահայաստանն ազդարարել Ազատ Հայաստան և ստեղծել Հայաստանի միասնական կառավարություն: Վրացյանն անմիջապես հավանություն էր տվել այդ գաղափարին:

Նժդեհը և նրա զինակիցները անբնական ու վնասակար էին համարում Ջանգեզուրում երկու կառավարությունների գոյությունը, մանավանդ որ դրանք տեղին թե անտեղի միջամտում էին միմյանց ներքին գործերին, խախտում ֆունկցիաների հստակ բաժանման մասին նախապես համաձայնեցված կարգը:

Ճակատագրական այդ պահին անհրաժեշտ էր ուժերի ոչ միայն համադրում, այլև միավորում: Այդ նպատակադրումը իր հերթին առաջացել էր Լեռնահայաստանի կառավարությունն անկախ Հայաստանի կառավարության գործառույթներով օժտելու առաջարկը:

Դեռ մայիսի 18-ի նիստում Լեռնահայաստանի կառավարությունը որոշում էր ընդունել «անմիջապես հեռախոսագրով Գորիս հրավիրել Փրկության կոմիտեի անդամ-

ներին (հատկանշական համարել «Հանրապետության Հայաստանի կառավարություն» բառակապակցությանը), ամսի 27-ին գումարել խառը նիստ, խորհրդակցության մեջ մտնել նոցա հետ և պարզել մի շարք կարևոր հարցեր՝ որոշելով Լեռնահայաստանի կառավարության և Փրկության կոմիտեի փոխհարաբերությունները»:

1921 թ. մայիսի 31-ին Լեռնահայաստանի կառավարությունը՝ Գարեգին Նժդեհի վարչապետությամբ, և Հանրապետական Հայաստանի կառավարությունը՝ Սիմոն Վրացյանի գլխավորությամբ, Գորիսում կայացած համատեղ նիստում համաձայնության եկան մեքենայաբար միանալու և միասնական կառավարություն ստեղծելու մասին:

Հունիսի 1-ին ստորագրվեց մի փաստաթուղթ, որի հիման վրա այդ երկու կառավարությունները ձուլվեցին, և ստեղծվեց մեկ՝ Հայաստանի կառավարություն: Այլ խոսքով՝ Լեռնահայաստանը պաշտոնապես հայտարարվում էր Հայաստան, որի մայրաքաղաքը Գորիսն էր: Պատմաբանների և այլ մասնագետների կողմից այս քայլը ստացել է տարբեր գնահատականներ: Մեր կարծիքով՝ իրավաբանական տեսանկյունից ելնելով՝ պետք է ասել, որ Լեռնահայաստանը վերանվանվեց Հայաստանի Հանրապետություն և խորհրդային Հայաստանի կողքին հռչակվեց երկրորդ հայկական պետությունը:

Ճիշտ է, նոր պետությունը գոյություն ունեցավ շուրջ մեկ ամիս, սակայն այդ ամբողջ ժամանակաընթացքում Գորիսը մնաց ՀՀ մայրաքաղաք՝ դառնալով Հայաստանի 14-րդ մայրաքաղաքը: Ըստ կայացած համաձայնության՝ Հայաստանի նախարարների խորհրդի նախագահ առաջադրվեց Սիմոն Վրացյանը, իսկ ռազմական ուժերի հրամանատար՝ Գարեգին Նժդեհը:

Այդ գործողությամբ, ըստ էության, վերացվում էին Տաթևի ապրիլի 26-ին համագումարի որոշումները, և չեղյալ էր հայտարարվում համագումարում ընտրված Լեռնահա-

յաստանի կառավարությունը: Թեև Լեռնահայաստանի փաստացի առաջնորդը շարունակում էր մնալ Նժդեհը, բայց իրավական տեսակետից կառավարության ղեկավար դարձավ Ս. Վրացյանը:

Գորիսում նոր կառավարության ստեղծումն արդեն Պարսկաստան անցած քաղաքական գործիչներից շատերի մոտ կարող էր հույս արթնացնել, թե գուցե հնարավոր լինի Հայաստանում վերականգնել ազգային, անկախ պետականությունը: Բացի այդ՝ ենթադրվում է, որ նոր կառավարությունը շունչ է տալու Խորհրդային Հայաստանում մնացած քաղաքական գործիչներին և մտավորականության այն մասին, որոնք նույնպես չէին կորցրել Հայաստանի անկախության վերականգնման հույսը:

Գորիսում Հայաստանի միացյալ կառավարության ստեղծումը Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը դիտեց որպես Ջանգեզուրի իշխանությունների կողմից պայքարը մինչև վերջ շարունակելու վկայություն:

Ս. Վրացյանը, Գ. Նժդեհը և նրանց զինակիցները հույսները չէին կորցրել, որ կարելի է վերադառնալ Երևան և վերահաստատել Հայաստանի անկախ պետականությունը:

Ամփոփելով ասենք հետևյալը. 1921 թ.-ի հունիսի 1-ին ստորագրվեց մի իրավաբանական փաստաթուղթ, որի հիման վրա այդ երկու կառավարությունները ծուլվեցին, և ստեղծվեց Հայաստանի կառավարությունը: Լեռնահայաստանը վերանվանվեց Հայաստանի Հանրապետություն: Այո, Խորհրդային Հայաստանի կողքին հռչակվեց երկրորդ հայկական պետությունը:

(Շարունակելի)

ԷՂՈՒՐԴՁՈՐԱԲՅԱՆ

... ԱՅՍՊԵՍ «ՉԱՆԴԻՊԵՑԻ» ԲԱԿՈՒՆՑԻՆ

Բակունցը հեռացավ կյանքից այն ժամանակ, երբ ամուր խորացած նրա արձաններում հողն ուժ էր կուտակում նոր ճյուղարձակումների համար: Նա խորհրդրդային գրականության մեջ եզակի արձակագիրներից էր, որ, իսկապես, պիտի ծնվեր հեղափոխության հետ, որպեսզի նոր ժամանակի և նոր մարդու մասին նոր խոսք ասեր:

Բակունցը կա, կմնա իբրև անզուգական, ուրույն տաղանդ, որ նոր էջ բացեց խորհրդահայ գրականության մեջ: Նրա կյանքն ու գործունեությունը միաժամանակ գրականության չտեսնված նյութ է մեր ապրած տարիների մի ժամանակահատվածը պատկերելու համար:

Եթե չեմ սխալվում, բակունցյան մի անսպասելի ու կարևոր հանդիպում էլ կայացավ հենց այդ ամռանը, երբ «Արմենպրես»-ում աշխատելու ժամանակ, ինչպես միշտ, իջել էինք «Առագաստ» սրճարան՝ ընդմիջման: Նստած էինք երեքով՝ Շավարշ Մուղնեցյանը, Կիմ Ղալաշյանը, ես, այնուհետև մեզ միացավ Ռոբերտ Մելիքսեթյանը, երբ մեր սեղանին մոտեցավ սպիտակ թեթև կոստյումով մարդ, նստելու թույլատվություն խնդրեց և հանրապետական «կոմունիստ» ռուսական թերթում ցույց տալով Բակունցի նկարը՝ պատմեց նրա գնդակահարության մանրամասները: Արդեն ոչ երիտասարդ, շիկավուն թավ բեղով ուկրաինացի մարդը բացատրեց, որ ինքը Դնեպրոպետրովսկից է, 1937-ին ծառայել է Երևանում տեղակայված ներքին գործերի գործերում և ամռան մի գիշերի զինակցի հետ նրան գնդակահարելու հրաման էր ստացել:

- Ես անմիջապես հիշեցի դեպքը և նկարով ճանաչեցի նրան, - շարունակեց մարդը, - մենք նրան գնդակահարեցինք Ջանգվի ձորում:

Ռաֆայել Իշխանյանը ժամանակին գրել է այս մասին, սակայն իր հոդվածում կամ ինքը չի նշել Շավարշի հետ այդ մարդուն հանդիպած ընկերներին, կամ Շավարշը չի հիշել իր հետ սեղանի շուրջ նստածներին: Ճիշտ չէ նաև հարգարժան գրականագետը (կամ ճիշտ չեն պատմել), երբ գրում է ուկրաինացի հյուրի խոսքերը, թե՛ իջա նույն ձորը, փորձեցի փնտրել գնդակահարության տեղը, բայց ապարդյուն:

Ասեմ, որ «Առագաստ»-ում մեր սեղանի շուրջ նստածներից ոչ ոք հետագա իրադարձություններին, որոնք եղան, չի մասնակցել, իսկ ուկրաինացի հյուրն էլ (ազգանուն-անունը գրել եմ մի տեղ) միայնակ Ջանգվի ձորը չի իջել: Հետագա գործողությունները ծավալվել են այնպես. այդ մարդուն Ռոբերտ Մելիքսեթյանի հետ տարանք «Կոմունիստ» (ռուսական) թերթի խմբագիր Բորիս Սկրտչյանի մոտ, որտեղ կեսժամյա զրույց ծավալելիս, խմբագիրը տվեց զանազան հարցեր (հիշում եմ, օրինակ, «Այդ ինչպե՞ս ճանաչեցիր նրան այսքան տարիներ անց, գիշեր էր գնդակահարության պահը», «Իսկ չէի՞ր կարող օդում կրակել ու ազատ արձակել նրան», «Հիմա հանգիստ խղճով եք զբոսնում նրա երկրում», «Կարող ե՞ք ճշտորեն ցույց տալ գերեզմանի տեղը» և այլն) քիչ գրգռված տոնով, ապա սրբելով ճակատի քրտինքը դարձավ մեզ ու հայերեն ասաց:

- Խելքս բան չի կտրում սրանից, տղաներ...

Այնուհետև որոշեցինք գնալ Ջանգվի ձորը, փնտրել Բակունցի գերեզմանը:

Յույսով, որ նախկին զինվոր-գնդակահարողն անպայման ցույց կտա գրողի շիրմատեղն, և այն կգտնվի, խմբում ընդգրկեցին թերթի լուսանկարչին՝ Ռոբերտին՝ հանձնարարելով ընդարձակ հոդված գրել, իսկ «Արենայրեսից» որոնողներին միացան Ալեքսանդր Սավանն ու լուսանկարիչ Նեմրուբը:

Ամբողջ մի օր ընկանք Ջանգվի ձորի ճեղքերը, կասկածամտությամբ կանգ առանք հազար կետի վրա, բայց ոչ մի հետք, չնայած մի տեղ նա երկու-երեք անգամ երկար կանգնեց և ընկավ խոր մտքերի գիրկը... Վերջն այն եղավ, որ Ջանգվի ձորի մի ոչ ընդարձակ պանդոկում (ասում էին, որ այն պատկանում է Տուլմային՝ «Արարատի» նախկին դարպասապահ Ռաֆայել Մաթևոսյանին) մենք օրը եզրափակեցինք կերուխուսով, ուկրաինացին էլ մի քիչ հարբեց, և նրան «Երևան» հյուրանոց ուղեկցեց Ալեքսանդր Սավանը:

Իսկ բոլորովին վերջերս՝ 2007թ-ի մայիսին, ինձ Քարահունցից զանգահարեց վաստակաշատ, արդեն թոշակառու մի ուսուցչուհի, որին ճանաչում էի, և խնդրեց հանդիպել: Գնացի հարևանիս հետ՝ նրա մեքենայով:

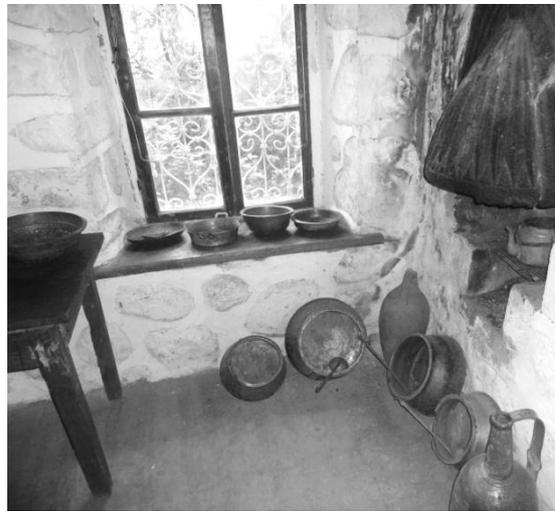
- Ես էլ որ մեռնեմ, ո՞վ է այս գաղտնիքը բացահայտելու, - քիչ վրդովված գրեթե բացականչեց նա, ապա ասաց, որ Բակունցին չեն գնդակահարել, նա եղել է աքսորում, 1942-ին կամավոր մեկնել է ռազմաճակատ և այնտեղ էլ զոհվել:

Այնուհետև նա բերեց իբր մի քանի օրինակներ, խոստացավ որպես ապացույց Բրազիլիայում տպագրված ինչ-որ իր ներկայացնել և ասաց, որ Բակունցին մինչև ռազմաճակատ մեկնելը աքսորում գտնվելու մասին գիտեին և՛ Մահարին, և՛ գրողի կինը Վարվառան, որոնք ճամբարում իբր հանդիպել են իրար, սակայն ինչ-ինչ պատճառներով թաքցրել են իրողությունը:

- Ես Շինուհայրում տեսել եմ տիկին Վարվառային, երբ նա աշխատում էր դպրոցում, և դպրոցի տնօրենն իմ եղբայրն է նրան աշխատանքի ընդունել... Այն ժամանակ էլ խոսում էին Բակունցի չգնդակահարվելու մասին...

Անկեղծ ասած, ես տարիներ առաջ էլ վերիշենցի երկու աքսորականներից լսել էի, որ նրանք ճամբարում իբր տեսել են Բակունցին, իսկ մեկը նույնիսկ ավելացրեց, որ գրողի տեսողությունը նկատելի խախտված էր: Իսկ իմ զրուցակից ուսուցչուհին այնպես համոզիչ էր պատմում և բացատրում, որ թվում էր, թե Բակունցն ուր որ է ներս կմտնի կողքի դռնից:

Այս պատմությունները Բակունցի շուրջ, չնայած միֆական, սակայն լավ է, որ կան, գոյություն ունեն և ապացույց են, որ անզուգական գրողի ոգին թևածում է մեր գլխավերևում, նրա անունն անջնջելի է ժողովրդի սրտից ու շուրթից, նա մեր կողքին է, իսկ գործն՝ անմահ: Թե չէ, ինչ կարևոր է, Բակունցին ինչպե՞ս տարան սև ուժերը: Փաստը մնում է փաստ, որ նա կորավ ջահել հասակում, չունի գերեզման, ավելի ճիշտ գերեզմանն անհայտ է, և նրա ամենամեծ հուշարձանը՝ հենց ողջերի հիշողությունն է Բակունցի թանգարան-օջախը նրա անունն ու պատիվն արժանավայել և բարձր պահելը:

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՅԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Առաքելյան Արթուր	Գրող, Հայաստանի գրողների միության անդամ
Առուստամյան Սարգարիտ	ԳՊՀ, տնտեսագիտության և կառավարման ամբիոնի դոցենտ arustamyan-margarita@rambler.ru
Գևորգյան Համլետ	ԳՊՀ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր hamlet.gevorgyan.51@mail.ru
Դավթյան Շշուր	Բանաստեղծ, լրագրող, բանասիրական գիտությունների դոկտոր
Ջիլֆուղարյան Սարտին	ԳՊՀ, «Սյունիքի հոգևոր և նյութական ժառանգությունը» ծրագրի ղեկավար, իրավագիտության ամբիոնի վարիչ, իրավաբանական գիտությունների թեկնածու martinzilfugharyan@mail.ru
Ջոհրաբյան Էդուարդ	ՀՀ գրողների միության անդամ, լրագրող, ազգագրագետ
Թելունց Մալիկ	ԳՊՀ, իրավագիտության ամբիոնի վարիչ, պատմական գիտությունների թեկնածու malik-telunc@mail.ru
Խաչատրյան Սուրեն	Միջազգային տեղեկատվայնացման ակադեմիայի (Կանադա) փիլիսոփայության դոկտոր
Խնկիկյան Օնիկ	ԳՊՀ-ի գիտաշխատող, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Ծատուրյան Արկադի	Հայաստանի գրողների միության Սյունիքի մասնաճյուղի նախագահ, գրող
Հախվերդյան Սերգեյ	ԳՊՀ, պատմության ամբիոնի դոցենտ sergeyhaxverdyan@mail.ru
Հայրապետյան Թամար	ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Երևանի պետական համալսարան, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, առաջատար գիտաշխատող tamar.hayrapetyan@gmail.com
Հովսեփյան Նինա	Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
Մանուչարյան Սվետլանա	ԳՊՀ, հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնի դասախոս, բանասիրական գիտությունների թեկնածու smanucharyan81@mail.ru
Մարության Թեմինա	ԳՊՀ, հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնի դոցենտ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու tmarutyan@mail.ru
Շաբունց Գայանե	ԳՊՀ, պատմության ամբիոնի վարիչի պաշտոնակատար shgayaneg@rambler.ru
Սմբատյան Գրիշա	Կապանի թանգարանի տնօրեն Smbatyangrisha@gmail.com
Ստեփանյան Գևորգ	ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ԳՊՀ-ի գիտաշխատող sasun-07@mail.ru

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Айрапетян Тамар	Институт археологии и этнографии НАН РА доктор филологических наук, профессор
Ахвердян Сергей	Доцент кафедры истории ГГУ
Арустамян Маргарит	Доцент кафедры экономики и управления ГГУ
Аракелян Артур	Писатель, член союза писателей Армении
Геворгян Гамлет	Доктор исторических наук, профессор
Зильфугарян Мартин Зограбян Эдуард	Заведующий кафедры правоведения, кандидат юридических наук Член союза писателей Армении, журналист, этнолог
Марутян Теймина	Доцент кафедры армянского языка и литературы ГГУ, кандидат филологических наук
Манучарян Светлана	Лектор кафедры армянского языка и литературы ГГУ, кандидат филологических наук
Овсепян Нина	Доцент кафедры армянского языка и литературы ГГУ, кандидат филологических наук
Степанян Геворг	Доктор исторических наук, профессор
Смбатян Гриша	Директор исторического музея Капана
Телунц Малик	Заведующий кафедры правоведения ГГУ, кандидат исторических наук
Цатурян Аркади	Писатель, член союза писателей Армении
Шабунц Гаяне	И.о. зав.кафедрой истории ГГУ
Шчорс Давтян	Поэт, журналист, доктор филологических наук, профессор
Хачатрян Сурен	Доктор философии, международной академии Канады
Хннкиян Оник	Доктор исторических наук, профессор

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Arustamyan Margarit	Associate Professor at the Department of Economics and Management of GSU arustamyan-margarita@rambler.ru
Araqelyan Artur	Writer, member of the Writers' Union of Armenia
Gevorgyan Hamlet	GSU researcher, Doctor of Historical Sciences, Professor hamlet.gevorgyan.51@mail.ru
Hayrapetyan Tamar	Institute of Archeology and Ethnography, NAS RA, Yerevan State University, Doctor of Philology, Leading Researcher tamar.hayrapetyan@gmail.com
Hakhverdyan Sergey	Associate Professor at the Department of History of GSU sergeyhaxverdyan@mail.ru
Hovsepyan Nina	Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Khnikyan Onik	Doctor of Historical Sciences, Professor
Manucharyan Svetlana	Candidate of Philological Sciences smanucharyan81@mail.ru
Marutyan Tehmina	Associate Professor at the Department of Armenian Language and Literature of GSU, Candidate of Philological Sciences tmarutyan@mail.ru
Stepanyan Gevorg	Institute of NAS RA, Doctor of Historical Sciences, Professor sasun-07@mail.ru
Shabunts Gayane	Head of the Department of History of GSU shgayaneg@rambler.ru
Smbatyan Grisha	Director of Kapan Museum, Smbatyangrisha@gmail.com
Tsaturyan Arkadi	President of the Syunik Branch of Writers' Union of Armenia, writer
Telunts Malik	GSU, Head of the Département of Law, Candidate of Historical Sciences malik-telunc@mail.ru
Xachatryan Suren	International Informatization Academy(Canada), Doctor of Philosophy
Zilfugharyan Martin	Head of the project of Armenology, Head of the Department of Law, Candidate of Legal Sciences martinzilfugharyan@mail.ru
Davtyan Shchors	Poet, reporter, Doctor of Philological Sciences
Zohrabyan Eduard	Member of Writers' Union of Armenia, reporter, ethnographer

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Геворгян Гамлет Зангезурская четырехдневная героическая битва(1919г., 4-7 ноября)	6
Смбатян Гриша Страницы истории 1905 – 1906 годы. Горис в испытаниях	17
Айрапетян Тамар Сюникский этнический фольклор: вокруг сопоставления мотивов “Давида Сасунского” и фантастических сказок по записам 2- ой половины 20-ого века	29
Телунц Малик Философско-правовые, государственно-правовые взгляды ГригораТатеваци (1346-1409)	36
Ахвердян Сергей Село Тех Очерк истории села и исторических памятников	45
Геворгян Гамлет Стратегия правительства Армении в Сюнике и Арцахе в 1918-1920 годах	53
Зильфугарян Мартин Восстановление армянской государственности в Зангезуре Республика Лернаайастан – Государство созданное Нжде	62
Хачатрян Сурен Административно-территориальное деление РА и создание Сюникского региона	71
Степанян Геворг Аракел Цатурян: торговец-промышленник и благотель	86
Арустамян Маргарит Влияние миграции в Сюникской области	99
Цатурян Аркади Хндзореск: мнений, версии, предположения о названии Хндзореск.....	106
Манучарян Светлана Диалектизмы в произведениях Бакунца “Кёорес” и “Кармракар”	114
Шчорс Давтян Сурен Товмасын	122

Марутян Теймина
Формирование и развитие ханзадяноведения (набросок).....134

Шабунц Гаяне
Строительная деятельность Мамкана: жены Хасана Джалал - Долаи 143

Хннкиян Оник
История одного памятника 146

ПУБЛИКАЦИИ, РЕЦЕНЗИИ, СБОР ФОЛЬКЛОРНОГО МАТЕРИАЛА

Цатурян Аркади
Беседы, легенды, образы вызывающий смех 152

Овсебян Нина
Бисмарк Зангезура.....184

Аракелян Артур
Арменоведческая экспедицияк Древнему Шинуайру:
конкурс поэзии духа в ущелье Воротана в крае пропасти.....190

Марутян Теймина
Паруйр Севак - Алберт Исаджанян:
литературный и человеческий связи.....198

Зильфугарян Мартин
Горис - 14-я столица Армении 204

Зограбян Эдуард
Так я встретил Бакунца 208

Сведения об авторах.....211

COTENTS

ARTICLES

Hamlet Gevorgyan

The heroic battle of Zangezur 6

Grisha Smbatyan

History pages the years 1905-1906 ordeal for Goris 17

Tamar Hayrapetyan

The Syunik epic folklore about the comparison between the motifs of Sasunts Davit and magic fairy tales (According to the records of the second half of the 20th century) 29

Malik Telunts

The legal-philosophical and the state-legal views of Grigor Tatevatsy 36

Sergey Hakhverdyan

The village Tech 45

Hamlet Gevorgyan

The Tactics of the Government of the Republic of Armenia in Syunik and Artsakh in 1918-1920 53

Martin Zilfugharyan

Restoration of Armenian State in Zangezur:
Autonomous Syunik Declaration. The state created by Nzhdeh 62

Suren Xachatryan

The administrative division RA and greation of Syunik Marz 71

Gevorg Stepanyan

Arakel Tsaturyan: an industrialist and a benefactor 86

Margarit Arustamyan

Migration influence in Syunik province 99

Arkadi Tsaturyan

Khndzoresk: Opinions, hypotheses, assumptions about the name Khndzoresk.....106

Svetlana Manucharyan

Dialectisme in the novels “Kyores” and “Karmracar” by Bakunts.....114

Shchors Davtyan

Suren Tovmasyan 122

Tehmina Marutyan

Formation and development of the study of Khanzadyan (sketch).....134

Gayane Shabunts

Construction activities of Mamkan. Hasan-Jalal Dola's wife.....143

Onik Khnkikyan

The story of one monument 146

PUBLICATIONS, REVIEWS, COLLECTIONS OF FOLKLORE

Arkadi Tsaturyan

Conversations, legends, funny pictures.....152

Hovsepyan Nina

Zangezur's Bismarck.....184

Araqelyan Artur

Armenological trip to Old Shinuhayr.

Spirit opponent poetry on the edge of the Vorotan Gorge 190

Tehmina Marutyan

Paruyr Sevak-Albert Isaacanyan: literary and human relations.....198

Martin Zilfugharyan

Goris is the 14th capital of Armenia 204

Eduard Zohrabyan

So I met Bakunts 208

Information about the Authors.....212

Ի ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ՉԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ

Հոդվածները ներկայացնել էլեկտրոնային կրիչով (տեքստը՝ Word, նկարները՝ TIFF կամ բարձրորակ JPG): Հիմնական լեզուն հայերենն է, ընդունվում են նաև ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն հոդվածներ, որոնք պետք է ունենան ամփոփում (հայերեն տեքստի դեպքում՝ անգլերեն և ռուսերեն, այլ լեզուների դեպքում՝ հայերեն և ռուսերեն, շուրջ 300 բառ): Չափանիշներն են՝

1. Տառատեսակը հայերեն՝ Arial Armenian, այլ լեզուներինը՝ Times New Roman:
2. Տառաչափը՝ 11, միջտողային բացատը՝ 1:
3. Հոդվածի սկզբում դրվում է հեղինակի անուն, ազգանունը (զլխատառերով), վերնագիրը (զլխատառերով), հոդվածի վերջում նշվում է հեղինակի գիտական աստիճանն ու կոչումը, աշխատանքի վայրը, պաշտոնը, հեռախոսահամարը և էլեկտրոնային փոստի անվանումը (հեռախոսահամարը և էլիոստի անվանումը տպագրվում են հեղինակի համաձայնությամբ):
4. Հղումները տրվում են տողատակում՝ ածանց կարգով, տառաչափը՝ 10, նշվում է աղբյուրի հեղինակը, վերնագիրը, հատորը, հրատարակության տեղը, տարեթիվը (նամուլի դեպքում՝ նաև համարը) և էջը:
5. Տալ բանալի բառեր:

Հոդվածները ներկայացնել՝ ԳՊՀ, «Սյունիք հայագիտության հանդես»-ի խմբագրություն,
ք. Գորիս, Ավանգարդ 4, Չեռ.՝ +374 (95) 59 00 79

NOTICE FOR THE AUTHORS

The articles should be represented in USB flash drive (text should be in Microsoft Word Document, pictures –TIFF or JPG). The main language of the article is Armenian (with summary in English and in Russian, about 300words), if the articles are in Russian, English, French, German there should be a summary in Armenian and in Russian(about 300 word).

The criteria are the following:

1. Theme font – Arial Armenian (in Armenian), Times New Roman (in other languages)
2. Font Size – 11, Line Space – 1.
3. At the beginning of the article there should be the name and surname of the author (uppercase), the title (uppercase), at the end of the article there should be the academic degree of the author, workplace, position, telephonenumber and E-mail (telephone number and e-mail are published according the author’s agreement)
4. The references should be footnoted; font size- 10, the author, the title, volume, place and date of publication(also the number, if the article was published in magazine) and the page should be mentioned.
5. To write key words.

The articles are accepted in the **Coris stete university, Syunik armenological journal**

Goris, Avangard 4, tel.: +374 (95) 59 00 79

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

Статьи необходимо представлять на электронном флеш-накопителе(текст – Word, фотографии – TIFF или JPG в высоком качестве). Основной язык–армянский, принимаются также статьи на русском, английском, французском и немецком языках, которые должны иметь резюме (в случае армянского текста – на английском и русском языках, в случае других языков – на армянском и русском, около 300 слов).

Параметры

1. Шрифт армянского языка – Arial Armenian, других языков - Times New Roman.
2. Размер шрифта – 11, межстрочный пробел - 1.
3. В начале статьи дается имя и фамилия автора (заглавными буквами), заголовок (заглавнымибуквами), в конце статьи отмечается ученая степень автора, место работы, должность, номер телефона и адрес электронной почты (номер телефона и адрес электронной почты печатается с согласия автора).
4. Ссылки даются под строкой в порядке возрастания, размер шрифта - 10, дается автор источника,заголовок, том, место и год издательства (в случае прессы также и номер) и страница.
5. Дать ключевые слова.

Статьи принимаются в ГГУ, редакция “Арменоведческого журнала Сюник”, г. Горис, Авангард 4,

тел. +374 (95) 59 00 79

ՍՅՈՒՆԻՔ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

2017
N 2 (10)

Սրբագրիչ՝ Ս. Մանուչարյան
Համ. ձևավորումը՝ Գ. Սարգսյանի
Կազմի ձևավորումը՝ Գ. Սարգսյանի

Չափսը՝ 70x100 1/16:
Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Թուղթը՝ օֆսեթ:
Տպաքանակը՝ 300: